

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
UNIVERSITETI I BEOGRADIT

ЗБОРНИК

ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА У ПРИШТИНИ

II

BULETIN

I PUNIMEVE SHKENCORE
TË FAKULTETIT FILOZOFIK TË PRISHTINES

II

ПРИШТИНА — PRISHTINË
1964—1965.

ЗБОРНИК РАДОВА
ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА
У ПРИШТИНИ

ЗБОРНИК
ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА У ПРИШТИНИ

II

UNIVERSITÉ DE BELGRADE

RECUEIL DES TRAVAUX

DE LA FACULTÉ DES LETTRES ET SCIENCES
À PRIŠTINA

II

PRIŠTINA
1964—1965.

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
UNIVERSITETI I BEOGRADIT

ЗБОРНИК

ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА У ПРИШТИНИ

II

BULETIN

I PUNIMEVE SHKENCORE

TË FAKULTETIT FILOZOFIK TË PRISHTINES

II

ПРИШТИНА — PRISHTINË
1964—1965.

Редакциони одбор — Këshilli Redaktues

Comité de Rédaction

Др БРАНКО ВЕЉКОВИЋ

Др ДАНИЛО БАРЈАКТАРЕВИЋ

Др ИДРИЗ АЈЕТИ

Др ДЕРВИШ РОЖАЈА

СТЕВАН БАЈОВИЋ

БОЖИДАР БЕГЕНИШИЋ

Одговорни уредник

Др ДАНИЛО БАРЈАКТАРЕВИЋ

ванр. проф. универзитета

Издаје Филозофски факултет у Приштини

Штампа: Граф. пред. „Радиша Тимотић“ Београд, Обилићев венац 5, 1966.

САДРЖАЈ

	стрaнa
1 Бранко Вељковић: Душан Рајичић — — — — —	1
2 Jašar Redžepagić: Prilog proučavanju društveno-istorijske uslovljenosti prosvetno-pedagoške službe i njenog razvitka u našoj zemlji do perioda NOB — — — — —	39
3 Данило Барјактаревић: Средњонбарска говорна зона — — —	57
4 Данило Барјактаревић: Говорне особине села Церовца — — —	115
5 Радмило Димитријевић: Феудална и дубровачко-далматинска књижевност у проучавањима Светислава Вуловића — — — — —	139
6 Владета Вуковић: Милутин Бојић — — — — —	169
7 Радомир В. Ивановић: Животни пут Милутина М. Ускоковића —	209
8 Божидар Бегенишић: Авангардни песници савремене совјетске поезије — — — — —	263
9 Milutin Petrović: Golsvordi kao pripovedač — — — — —	279
10 D. Kolarski, Đ. Stefanović i B. Grujić-Injac: I. Hemijska analiza stočne hrane. Kvalitativno dokazivanje amino-kiselina u hidrolizatu stočne hrane — — — — —	291
11 D. Kolarski, B. Grujić-Injac i Đ. Stefanović: II. Hemijska analiza stočne hrane. Kvantitativno dokazivanje amino-kiselina u hidrolizatu stočne hrane — — — — —	303
12 Ibrahim Kamber: The effect of total fractionated chemical factors of Hypothalamic and hypophyseal origin on the sexual maturation and the development of oestrus rythm — — — — —	309
13 Ibrahim Kamberi: Efekti celih i parcijalno prečišćenih ekstrakata hipotalamusa i adenohipofise na blokiranu estrusnu ritmiku anovulatornih ženki pacova — — — — —	321
14 Dervish Rozhaja: Prilog izučavanju termogeneze kornjača u odnosu na termičku sredinu prilagođavanja — — — — —	335
15 Koviljka Tomić: Prilog poznavanja flore Lovćena i njegove podgorine u Crnoj Gori — — — — —	343
16 Mladen S. Karaman: Putevi i perspektive zoocenoloških istraživanja Прикази и белешке — — — — —	353
	367

БРАНКО ВЕЉКОВИЋ

ДУШАН РАЈИЧИЋ

I

За улажење и разумевање педагошког рада Душана Рајичића, потребно је да пружимо неколико података о његовом животу.

Петар Рајичић, отац Душана рођен је у Банату у месту званом Велики Сент Миклош¹, пребегао је из Мађарске после Мађарске буне у Србију и, као школован човек потражио је учитељску службу, желећи на тај начин да највише помогне непписменој и непросвећеној Србији.

По доласку у Србију Петар се оженио из породице Бошњак-ковића из Оснјека и у браку је имао деветоро деце. Женска деца, њих шест на броју, учила су и завршила Вишу женску школу и све су биле учитељице, а Душан и још један син су студирали, док је један завршио гимназију.

Петар је добио учитељско место у Ужицу где му се родио син Душан 9. марта 1866. године по старом календару², а две године после Душановог рођења Петар је премештен у Београд, тако да се Душан нити сећао Ужица нити се осећао Ужичанином. Петар је у Београду остао у учитељској служби до краја свога службовања, а као грађанин Београда до краја свога живота.

По доласку у Београд Петар је додељен Теразијској основној школи³, па се настанио у њеној близини, у Косовској улици. Душан је провео своје детињство, младост и цео живот углавном у Београду, са мањим прекидима за време службовања и студи-

¹ Рајичић Благоје, Писмо Б. Вељковићу од 9. VII 1958.

² Педагогски лексикон у изд. Минерве, Загреб 1939. даје погрешну годину рођења 1886. Сличну грешку прави и М. Ванлић у *Споменици десетогодишњице рада више педагошке школе у Београду 1924—1934.* на стр. 291.

³ Теразијска основна школа била је на месту где се сада налази Осмогодшња школа „Жарко Зрењанин“, Моше Пијаде бр. 4.

ја ван Београда. Своје школовање је почео у Београду и ту је завршио основну школу, нижу гимназију и учитељску школу 1885/86. школске године.⁴

„Као дечко ниже гимназије”, како се назива, он се већ био толико навикао на књигу да више није могао без ње. Он је волео књигу и навика да чита постала је његова свакодневна потреба. Како му је отац становао близу школе, то је он изванредно лако могао да задовољи ту своју потребу. Школска (наставничка и бачка) библиотека биле су му у свако доба приступачне, а библиотека школе у то време и за оне прилике није била сиромашна. Душан се, међутим, није задовољавао само књигама из школске библиотеке, него је и сам стварао своју библиотеку углавном „од новаца који је добивао на почастицу од оца или сродника куповао обично код антиквара поједине књиге којих није било у школској књијници.”⁵ Резултати тога интересовања била је сарадња у појединим дечјим листовима преко Саве и Дунава, као у „Голубу” и „Невену”. А „као дечко од 14 година у друштву са покојним Милирадом Митровићем, Браниславом Нушићем и Миланком Веснићем покренуо је први дечји лист у Србији „Српче”, који је после дуго још постојао као једини лист те врсте с ове стране Саве и Дунава.”⁶

Кад је завршио нижу гимназију, одлучно је по одобрењу родитеља да продужи школовање у учитељској школи.

РАЈИЧЕВИЋЕВО ШКОЛОВАЊЕ У УЧИТЕЉСКОЈ ШКОЛИ

Рајичић се уписао у учитељску школу у Београду 1882/83. школске године и завршио је школске 1885/86. године. То школовање било је веома солидно. Међутим, то време није било најмирније, што је позитивно утицало на изграђивање младих бака учитељске и других школа.

После доношења устава 1869. године Србију је заплуснуо слободарски дух који је у то време владао у Западној Европи.

У то време се у Србији много слободније мислило, писало и говорило него што је био случај раније. 1870. године вратио се са студија у Србију Светозар Марковић и „одмах по повратку у земљу бацио се сав на најинтензивнији теоретски и практични рад на агитацију и организацију покрета за коренити, револуционарни преображај српског друштва... а истовремено почиње и издавање првог српског социјалистичког листа „Радник”.⁷

Све ово се позитивно одразило на просвету тога времена, па и на учитељско звање и стручну спремну тадашњих учитеља.

⁴ Види фотокопију сведочанства о свршеној учитељској школи.

⁵ Рајичић Душан, *Концепт животописа*, стр. 1. ред 5.

⁶ На истом месту, ред 23.

⁷ Др Драгослав Јанковић, *О политичким странкама у Србији XIX века*, Београд 1951, стр. 160.

Под притиском јавног мњења, односно потребе за хитним изменама и побољшањем стања у школству, 1868. године је састављена комисија „која је имала да проучи извештај Натопшевићев и предложи извесне реформе”.⁸

На предлог о уређењу учитељске школе донет је Закон о уређењу учитељске школе 5. октобра 1870. године, а на 14 (27) јануара (о св. Сави) 1871. године свечано је отворена прва учитељска школа у Србији у Крагујевцу.

Треба напоменути да „крајем шездесетих и почетком седамдесетих година прошлог века Србија доживљује несумњиви просветни напредак који се у првом реду огледа у отварању нових средњих школа”, међу којима је и отварање учитељске школе један од прворазредних догађаја.

Почетак рада учитељске школе у Крагујевцу пада у време када је Светозар Марковић увелико био развио своју политичку делатност, а то ће се и те како одразити на квалитет рада саме школе, на политичку, тј. напредну оријентацију младих будућих учитеља, али ће имати и својих последица-затварање, односно пресељење учитељске школе у Београд.

Ова школа није нимало заостајала за школом те врсте у свету. „Њено уређење — пише Петар Деспотовић, је било интернатско а течај је трајао три године. Школа је добила наставни план, који се није разликовао од наставног плана најмодернијих швајцарских и немачких учитељских школа. Она је снабдевена добрим наставним средствима и одличним наставницима, који су јој брзо подигли углед.”¹⁰

Њени први наставници педагошке групе предмета били су наши добро познати стручњаци и научни радници: Стеван Д. Поповић и др Војислав Бакић. Ова два наша човека су била по својим стручним и наставничким квалитетима потпуно на нивоу европском.

Благодарећи средини у којој живе и њеном политичком утицају, ученици учитељске школе у Крагујевцу већ првих дана постојања школе постају и политички фактор: агитатори и пропагатори нових напредних политичких идеја. А, с друге стране, они излазе из школе одлично стручно оспособљени, па се и због једног и због другог узрока њихов углед и њихов друштвени положај побољшао. То је, међутим, био узрок све већег неповерења и подозрења од стране државних власти. Разлога за то је било много, а на првом месту су били тако звани „бачки неред”.

Марковићев утицај на школску омладину био је већ толико велики и очигледан да је власт морала да предузима многе мере да га бар ослаби, ако не може сасвим да га спречи. Баци

⁸ Ј. Мнодраговић, *Учитељска школа у Београду*, Београд 1896, стр. 4.

⁹ Мнодраг жуговић, *Споменица о стогодишњици Прве мушке гимназије у Београду*, Београд 1939, стр. 187.

¹⁰ Петар Деспотовић, *Историска педагошка*, Београд 1902, стр. 411.

учитељске школе у Крагујевцу нарочито задају бриге властима, па је министар просвете Стојан Новаковић морао лично да скрене пажњу Бакићу 1875. године да су његови ученици под идејним утицајем нових социјалистичких идеја и да „комунисти кваре омладину у Крагујевцу,¹¹ чему би се свакако морало стати на пут.

Извештаји који пристижу из Крагујевца о стању у Учитељској школи и предлози да се она затвори у Београду озбиљно се проучавају и, како се није нашао ниједан други излаз, школа је 1877. године премештена у Београд.¹² Међутим, и ова мера не само што није ништа помогла да се сузбије непожељни утицај на младеж, него је још више томе погодовала. Београд је у то време највећи центар школске омладине која је доста зрело политички мислила, те су баца учитељске школе у новој средини још интензивније и потпуније политички живели. Ту су се упознали и са Васом Пелагићем, чије су забрањене књиге читали. Они чак постају много озбиљнији изгредници и већи проблем за школске власти; они чине честе нередне, па чак и у цркви за време службе божје.

У овакву учитељску школу Душан Рајичић се је уписао 1882/83. школске године. Он припада XII колу ученика учитељске школе. Од 30 ученика ове генерације успешно су завршила 24 ученика или 80%, док их је 6, или 20% отпало. Међу завршеним ученицима било је по успеху: 1 с одличним, 11 с врло добрим и 12 са добрим успехом.

Не располажемо, нажалост, никаквим подацима на основу којих бисмо могли нешто рећи о његовом припадништву напредном ученичком покрету, или групи „режимлија“, којих је било мало.

Из сведочанства се види да је имао само једну тројку (3) из веронауке, док је из осталих предмета имао врло добар, а из „Српског језика и литературе“ и „Рачунице с геометријом“ одличан (5). Овоме треба додати и то да је из његове генерације само шест ученика оцењено оценом одличан из српског језика, а три из рачуна.

Ако је могао да буде одличан из два несумњиво тежа предмета и врло добар из осталих тешко је претпоставити да није могао да постигне бољи успех и из веронауке. Утолико пре што је био музикалан, па је успех из црквеног певања утицао на општу оцену из веронауке. Према томе, ову тројку не можемо никако друкчије да протумачимо него да је млади Рајичић био човек напредних погледа.

¹¹ Д. Јанковић, *О политичким странкама у Србији...* стр. 170.

¹² О пресељењу Учитељске школе из Крагујевца у Београд писано је да је то због тога што нема школске зграде за интернат и сл., што није тачно, нити је то једини разлог.

Рајичић на студијама

По завршеној учитељској школи 1886. године Рајичић је радио пуних седам година прво као приватни учитељ „у заводима госпође Церманке и Бауман у Београду”,¹³ а потом као учитељ у разним местима. Његова стручна спрема била је добра, али је желео виша знања, па је пошао у Немачку на даље усавршавање. Почео је 4. новембра 1889. у Халеу (Halle) где је остао целе школске године. У првој години води се као студент филозофије,¹⁴ али слуша и педагошке дисциплине, односно своје студирање усмерава на педагошке предмете. У првој години свога студирања постигао је лепе резултате, што се види из сведочанства професора Uphnesa, који му потврђује колоквијални испит из Историје педагогике као „врло добро до одлично.”¹⁵ Исти професор му потврђује и оцењује коликвијални испит из Педагогике у летњем семестру речима: „Морам његовом напретку сву хвалу дати и дајем му оцену врло добар.”¹⁶

Постигнути резултати рада у првој години студија веома су охрабрили младог Рајичића, али, нажалост, оставши без средстава за живот, вратио се у домовину и поново се запослио не напуштајући никад мисао да продужи започете студије. Кад је после четири године добио државну помоћ, вратио се у Хале и продужио прекинуте студије. Ту се задржао до пред крај зимског семестра 1894/95. школске године, а онда је прешао у Јену. Из сведочанства које је добио у зимском семестру 1894/95. школске године види се да је постигао леп резултат.

*Школовање у Јени
(10. мај 1895. до краја 1898.)*

Иако је у Халеу постигао добре резултате и био запажен од својих професора Рајичић је одлучио да напусти Хале и пређе у Јену. Мотиви којима се руководио при доношењу ове одлуке познати су нам из његовог концепта животописа у коме поред осталог пише: „Потом је прешао на Универзитет, далеко чувен због интензивног неговања педагошке науке, у Јени”.¹⁷ Проценио је, дакле, да би за њега било много корисније да слуша науке на том познатом универзитету, поготову стога што се радило о педагошким дисциплинама. У новој средини одмах се истакао, па је „изузетно од правила одмах примљен за редовног члана универзитетског семинара, тј. одмах је стекао право да држи стална и угледна предавања у универзитетској вежбаоници.”¹⁸

¹³ Душан Рајичић, *Животопис*, Јагодина, 1900.

¹⁴ Abgangszeugniss, Halle 1894. No 423.

¹⁵ Uphnes, Zeugnis, Halle 1894.

¹⁶ Uphnes, Zeugnis, Halle 1894.

¹⁷ Abgangszeugniss No 395, Halle 1895.

¹⁸ Концепт животописа, стр. 2.

Рајичићево филозофско образовање

Универзитет у Јени био је већ добро познат по својој филозофској активности, која се кретала у мисаоном кругу Кантове филозофије, чија је даља разрада, слагање и неслагање с основним принципима те филозофије, ишла за тим да изради јединствен систем. После Канта неко време критичка филозофија била је у стадију оклевања и изчекивања, док на крају нису Фихте, Шелинг и Хегел одлучно кренули напред. Међутим, ова смела и енергична метафизичка спекулација довела је до „шаролике разноликости код њихових многобројних ученика и као последица тога појављују се, и све ће их више бити, многобројни правци у филозофији који се ослањају на Канта. Независно од тога како ће се даље развијати, вредност ових стремљења била је велика. Овде је вредно напоменути да је Енгелс сасвим позитивно оценио ова настојања и њихов допринос развоју научне филозофске мисли. Он о томе пише: „Ми, немачки социјалисти, поносимо се тиме што водимо порекло не само од Сен Симона, Фуријеа и Овена, него и од Канта, Фихтеа и Хегела.”¹⁹

Емпиризам води дуго и жилаву борбу против сколастичког гледања на свет, његове дедуктивне методе, урођених идеја, апсолутних истина и слично иако је успешно решио спор у своју корист, није успео да реши основна питања, па је завршио са скепсом. Иста је судбина и рационализма, па и других праваца.*

„Велико основно питање сваке, нарочито новије филозофије је јесте питање о односу мишљења према бићу... Према томе како су одговарали на ово питање филозофи су се поделили на два велика тabora. Они који су тврдили да је првобитан дух, а не природа... чинили су табор идеализма. Они који су сматрали да је природа првобитна, припадају разним школама материјализма.”²⁰ Разлика је, дакле, у њихову погледу на основна питања.

Рајичић је за време свога школовања вероватно био под утицајем напредних идеја Светозара Марковића, док се сада школује и развија у мисаоном кругу Хербартове и Ојкенове филозофије. Несумњиво је да се он у тој ситуацији колеба и природно је да је као слабији потпао под утицај својих учитеља. Међутим, само школовање било је добро јер је систем рада у филозофском семинару Универзитета у Јени био одлично организован.

¹⁹ Фридрих Енгелс, *Развојак социјализма од утопије до науке*, Култура Београд 1950, стр. 7.

* У Јени живе и раде Фихте (Fichte) 1762—1814), Шелинг (Schelling 1775—1854) и Хегел (Hegel 1770—1831).

²⁰ Фридрих Енгелс, *Лудвиг Фојербах и крај класичне немачке филозофије*, Култура, Београд 1947, стр. 19. и 20.

Рајичићево педагошко образовање

У педагогици је Рајичић био Ђак Рајнов. Рајн је био „немачки педагог светског гласа . . . један од најугледнијих (последњих) заступника Хербартова педагошког система у новије вријеме.“²¹ Ученик је Цилера и Стоја и радио је код Цилера у вежбаоници. Ова двојица су Хербартови ученици, али су се много разликовали као људи, по свом темпераменту, „и по својим погледима на науку свога учитеља и створили два засебна правца“²² у педагогици.

„Цилер је, првобитно правник, био укочен и сматрао да се и у педагогији може све збити у законе, којих учитељ треба да се држи у школи као судија у суду, — Стој је био сасвим друкчији човек . . . њему је било одвратно све, што сапиње слободан дух; он је сматрао да педагошка теорија треба да служи својим правилима учитељевој личности, а не да је савлађује тирански, и образовање учитеља му је било много важније него постављање метода.“²³

Познато је да је Цилер у многоме крив за све оне слабости које су се појавиле у неправилној интерпретацији Хербартове науке, те су противници Хербартове педагогике углавном нападали Хербарта и његову науку више кривицом његових ученика, у првом реду Цилера, него самог Хербарта.

Цилеру се мора признати успех који је Хербартова педагогика постигла и освојила школу онога времена. Нарочито је његова заслуга што је учврстио наставну методу, односно што је схваћен значај проблема наставне методе. Међутим, савремена педагогика се и у грађанском друштву данас критички односи према Хербарт-Цилеровој педагогици и, уколико су ту и тамо враћа на проблеме методе и нека друга питања на Хербарта, она то чини апсолутно одбацујући Цилерове ставове. Тачна је констатација присутности хербартовске школе (раније и сада) да је Хербартова педагогика нападана Цилеровим ставовима, који није добро схватио, или није хтео да схвати, свога учитеља, и да се многе слабости и недостаци приписују Хербарту неправилно.

Стој је био Ђак исте школе и савременик Цилеров (две године старији од Цилера). Он је сарађивао дуже времена са Цилером, али су се касније морали разићи, јер се са многим ставовима Цилеровим није слагао, а нарочито се супротставио и одбацио свако шаблонизирање у настави и, одвајајући се од њега, он пред своју смрт пише: „Крајње је време, да се дигне свестрани отпор против фанатичкој појави нових пророка. Бићу Вам захвалан у интересу истине, ако при овој прилици изјавите, да

²¹ *Педагогијски лексикон*, Загреб, 1939. година, стр. 345.

²² Милан Шевић, *Војислав Бакић*, Учитељ, (бр. 1. септембар 1929), стр. 10.

²³ На истом месту.

за Цилерове новотарије нисам крив ништа нити најмање одговоран. Сматрам их штетним јер делом претерују, а пак раздиру величанствене насаде Хербартове... све што је ново у цилерству, није добро, а све, што је добро, није ново."²⁴

Рајн је, како смо већ напоменули, Хербартов ученик преко Цилера и Стоја. Кад је Рајн почео самостално да мисли, тада се почео удаљавати од Цилера и све више приближавати Стоју, али је он в много чему оригиналан.

Овде је потребно да се напомене да Милош М. Милошевић правилно оцењује Хербартово и Стојово учење кад каже да се „не може одбранити од свакога шаблонства“ и да се то не би догодило „како се показало код Килерова правца, само да је оно јаче било кренуло правцем Стојева разумевања Хербартових идеја“²⁵, али му је нетачна оцена кад каже да је формализам заснован од Килера Рајн усавршио. Рајн је радио с Килером и упадао у формализам и шаблонство, али га је баш то и одбијало све више од Килера и приближавало Стоју. Истина је да је Рајн био веома педантан, али је нетачно да је усавршио Цилеров формализам и шаблонство. Према томе, не може се Рајну приписати део одговорности за тенденцију „спуштања педагошке теорије у ситна методичка расправљања... и њено „западање у шематизам и вештање“. Несумњиво је и Рајн у прво време и док је радио са Цилером нешто допринео томе, али је тачно да је он настојао стално да се ослободи сваког шематизма. Матичевић саопштава о свом присуству на једном часу 1909. г. у Рајновој вежбаоници који је „изведен још под режимом Хербартове педагогике, али у познатој еластичној и напредној форми, како је то само под Рајном могло бити... Ни „хербартовски“, ни „радно“, али добро, одлично.“²⁶

Рајн је позван у Јену да наследи Стоја и ту је развио велику наставно-научну делатност. Поводом његове смрти 1929. године Ж. Борђевић, у једном кратком осврту на његов живот и рад, између осталог пише: „По утицају који је вршио некада, па га још увек врши, проф. Рајн је свакако један од најзнаменитијих педагога свога века. Овај утицај није био локалан већ простран и широк као ретко који други. Ниједна катедра педагогије у свету никада није окупила око себе тако много и тако разноврсне слушаачке публике као Рајнова катедра на Универзитету у Јену. Почетком деведесетих година тамо је било слушаоца не само из Тирингије, Немачке и остале Европе, већ још из Северне и Јужне Америке, Аустралије, Јапана, Мале Азије, Египта итд... У току три деценије Рајнове професуре прошло је кроз

²⁴ В. Бежек, *Знанствена педагошка*, Учитељ, 1924/25, стр. 25.

²⁵ Милош М. Милошевић, *Наставне методе*, Београд 1921, стр. 162 — 163.

²⁶ Стјепан Матичевић, *Узгој, школа и учитељ у новој педагогији*, Загреб 1938, стр. 41.

његов педагошки семинар преко две хиљаде кандидата . . . Многи од ових Рајнових ученика постали су доцније учитељи учитеља у њиховој земљи и заузимали водећа места у просвети . . . Како је признање уживао Рајн, у земљи и на страни, . . . најбоље показује покушај Универзитета у Прагу да га придобије за себе као Вилманова наследника . . . Универзитет у Манчестеру дао му је достојанство „doctor of leteres honoris causa“, а разреди њихове семинарске вежбаонице уређени на јенски начин названи су „Рајнови разреди.“²⁷

Душан Рајчић је био ученик и следбеник те школе.

Дошавши из учитељске школе са солидним основама, а из наставничке праксе са приличним искуством, њему није било тешко да на универзитету успешно продужи своје школовање. Још једна околност је нарочито погодовала Рајчићу и у његовом раду. Он је одмах био запажен од самога Рајна и на неубичајен начин примљен одмах за редовног члана семинара, а то је значило да може одмах да држи „стална и угледна предавања у универзитетској вежбаоници. За све три године што је провео у семинару држао је стално у својим рукама рачун у једном разреду и певање у нижим (I—IV) разредима вежбаонице.“²⁸ Професор Рајн се о тим предавањима лепо изражавао. „Рачун се налази у потпуно поузданим рукама“, а за једно предавање из певања је рекао: „Ово је најбоље предавање од како је семинара.“²⁹

Др В. Младеновић овако саопштава један разговор у Јени с Рајном: „Кад сам 1921 разговарао с Рајном у Јени, он се од свих својих ученика из Србије, којих је доста било, на првом месту сетио Рајчића. Под његовим вођством Рајчић је радио у универзитетској вежбаоници . . . Рајн се похвално изражавао о том раду.“³⁰ А Вујица Петковић саопштава да је Рајн говорио о Рајчићу „да му је био један од најбољих ученика.“³¹

Од докумената, поред осталих, он је добио за свој рад пет сведочанстава о уредности и марљивости у раду, од Рајна. Тако из Специјалне дидактике I и II он је оцењен оценом „mit grossem Fleiss“³², а из психологије, етике и опште дидактике „mit grossem Fleiss u. gutem Erfolg.“³³

Савесним и упорним радом за време студија и одмах иза њих он је припремио, и убрзо изradio, своју докторску дисертацију.

²⁷ Ж. Борђевић, *Проф. Dr. W. Rajn* (1846—1929), Учитељ, 1928/29, стр. 319.

²⁸ Д. Рајчић, *Банаћанка*, Учитељ, 1920, стр. 203.

²⁹ Д. Рајчић, *Концепт животописа*.

³⁰ В. Младеновић, *Два наша педагога*, Споменица десетогодишњице рада Више педагошке школе у Београду, 1924/1934, стр. 197.

³¹ В. Петковић, *Посебна дидактика*, др. Д. Р. Учитељ, 1921, стр. 134.

³² Dr. W. Rein, *Academisches Studienzeugnis*, No 145 и 149 Јена, 11. август 1896.

³³ Исто No 146, 147 и 148, 11. август 1896. Јена.

Поред великог интересовања и рада на дидактици за коју је имао особите склоности, он је показивао и велико интересовање за психологију, особито емпиријско-генетичког смера — што касније долази до изражаја у његовим радовима. У психолошком семинару професора Бене Ердмана Рајичић „активно учествује на експерименталном испитивању психологије читања.“³⁴ Још за време студирања ради на својој познатој психолошкој студији „*Sechs Schülerbilder*“, која је објављена 1899. године.³⁵ Смисао за овакав рад, познавање методике тога рада и успех који је имао развили су код њега особиту наклоност за самостално педагошко-психолошка и методска испитивања. Познато је како „добри чика“ сваки дан залази у београдске школе, шали се с децом вршећи своја посматрања и експериментисање. Он стиче наклоност младих људи својим познавањем и разумевањем њиховог психичког живота, својом нежношћу и хумором, и педагошким контактима.

Студирајући Рајичић је дошао на идеју и проблем који ће оформити као докторску дисертацију. Његову докторску дисертацију „*Berücksichtigung der Individualität in der Massenerziehung*“³⁶ примио је Рајн и Рајичић је бранио пред комисијом у саставу Рајн, Ојкен, Либман и др. Докторски испит је положио с похвалом.

Његова докторска дисертација је исцрпна историјска документација с посебном психолошком анализом тога проблема који ни пре ни после њега није нико тако документовано и зналачки урадио.

Идеолошка оријентација тих студија добро је позната и о њој је било речи напред. Речено је и то да је његово универзитетско школовање у оно време било једно од најбољих. Тако је стекао солидно знање и овладао методама научно-истраживачког рада, па је захваљујући томе развио способност за стварање педагошког контакта и истраживања у школском животу.

Солидно образовање, седмогодишња наставничка пракса и посебна жеља и љубав према струци дошли су до изражаја на школовању у Јени, што је Рајн одмах приметио и учинио оно што би сваки савестан човек урадио да развије интересовање и смисао за усавршавање.

Друга посебна област која је Рајичића нарочито привлачила била је психологија, на којој је исто тако озбиљно и упорно радио. Резултати и једног и другог интересовања дошли су брзо до изражаја како у његовим психолошким студијама тако исто и у његовом раду на методикама.

³⁴ Рајичић, *Концепт животописа*.

³⁵ Душан Рајичић, *Sechs Schülerbilder*, Aus dem Pädagogischen Universitäts — Seminar zu Jena, 1899, achtes Heft, 206—213.

³⁶ Др Душан Јовановић, у Учитељу од 1939. год. св. 9. на стр. 15 тврди да је Рајичићева дисертација »*Sechs Schülerbilder*« што је нетачно.

Педагогика крајем XIX и почетком XX века

Русо је у својој класичној изјави „све је добро кад излази из руку творца свих ствари, све се изопачује у рукама човековим . . .“ и „теби се обраћам, нежна и брижна мајко . . .“³⁷ осетио све недаће које су пратиле васпитање, па је покушао да да одговор на многа горућа питања, али није ни мислио да изради систем једне науке о васпитању.

Песталоци је већ био систематизатор и на домаћу тога, али није успео да да заокружен систем педагошке науке. Но, независно од тога, и један и други, као и многи пре њих су дали свој допринос развоју педагошке науке.

Када је у XIX веку почео брзи развитак и процес диференцијације појединих научних дисциплина, педагогика се све више одвајала, и оно што нису учинили многи значајни педагози и филозофи урадио је Хербарт. Истина да због слабости и недостатака методолошке природе тј. исходних позиција са којих је полазио, Хербарт није дао савремену научну педагогика, али је показао да је то могуће. У томе је његова велика заслуга и значај за развој педагошке теорије и праксе васпитања и једне науке о њој.

Средином XIX века Песталоцијеву педагогика су потискивали хербартовци. И не само то, него онда кад се мислило и кад је изгледало да ће нове идеје потиснути Хербарта, хербартовци Цицер, Рајн и Вилман су уздигли педагогика као универзитетску науку.

Васпитање је једна од друштвених појава којом се друштво бави од свога постанка. Онако како су људи радили и живели тако су и васпитавали своје млађе. Успон или пад педагогије у одређеном времену био је детерминисан и зависан од степена развитака друштвено-радне праксе као и степена развитака опште културе, појединих наука и праксе друштвеног васпитања.

Три су основне карактеристике васпитања као појаве друштвеног живота:

1) васпитање је одувек организовало друштво у целини, или она друштвена класа која је имала власт у рукама, 2) оно је увек било усмерено у духу стремљења тога друштва или друштвене класе, и 3) васпитање је било контролисано.

Човечанство је у току своје дуге историје прошло кроз познате формације свога развоја, па је васпитање нужно носило обележја дате епохе. Педагогика као теорија која је уопштавала искуства одређене праксе развијала се и мењала и тако стварала своју историју. Кризе које су се појављивале у развоју педагошке мисли биле су одрази криза које су се појављивале уопште у животу заједница и њихових погледа на свет. Грађанска педагогика

³⁷ Ж. Ж. Русо, *Емил или о васпитању*, Београд 1950, стр. 7.

је накупила и обрадила многа искуства са подручја друштвеног васпитања и са Хербартом достигла свој врхунац. Рационалистичка филозофија ну̀жно је водила на пут интелектуализма и цео XIX век је изразито интелектуалистички. Педагошка теорија и пракса тога времена развијала се углавном у том правцу и на тим основама. Хербарт је прецењивао улогу и моћ интелекта а код његових ученика је ова црта дошла још више до изражаја. Хербартова филозофија и педагогика је интелектуалистичка, педагогика његових ученика изразитије таква. Овај изразити интелектуализам ну̀жно је одвео праксу васпитања у индивидуализам. Додуше, за Хербарта се не може рећи да је превидео вредност људске заједнице за васпитање младе генерације, „али је полагао главну тежу на образовању поједине личности...“, а „Цилер је тражио сврху васпитања изван појединца.“³⁸ Имало је то и својих добрих страна јер је допринело бољем познавању и разумевању људске индивидуе као такве, али је тај „опћи интелектуалистички курс живота потиснуо емоционалне, а посебице естетске стране људске природе.“³⁹

Тај „интелектуалистички курс живота“ и васпитања био је већ толико дотрајао да су се почели тражити излази из њега. Ако томе додамо појаву новог гледања на свет и људског друштва изражено у делима марксистичке филозофије, стара интелектуалистичка, вербалистичка и књишка школа и њено васпитање морали су да траже нове путеве.

С учењем Маркса и Енгелса у свету филозофије су се појавила два строго различита гледишта, две филозофије, па у вези с тим и два правца у педагогици. Појава новог учења довела је грађанску филозофију, па са њом и педагогику, у такву ситуацију да није могла да одговори на многа питања. У педагогици више не доминира Хербартов педагошки систем, али је он још увек сасвим стабилан. Тражили су се нови путеви, па се појавили многи правци познати под именом реформних покрета. Сви су вођени у стилу борбе против Хербарта и његове „нормативне“ педагогике, традиционалне и књишке школе, вербалне и догматске наставе и слично. У ствари, сваки од њих се на свој начин борио не против Хербарта већ против новог, научног гледања на школско образовање и друштвено васпитање. Сви они су у основи имали исти циљ; школу је гребало усмерити тако „да преда одређено знање и вештине, да развије неке психичке и физичке функције, да утврди и увежба оне навике којима ће се млади људи уврстити и уопчати у грађански друштвени слој.“⁴⁰

Природно је да је Хербартов педагошки систем већ био застарио, али су многе његове поставке, нарочито у извођењу си-

³⁸ August Messer, *Pädagogik der Gegenwart*, Leipzig II изд. 1931 стр. 11.

³⁹ Стеван Патаки, *Проблеми и правци реформе педагогије*, Минерва, Загреб 1938, стр. 56.

⁴⁰ Маријан Ткалчић, *Дијалектичко јединство одгоја, образовања и наставе*, Загреб 1951, стр. 9.

стематске наставе и давању систематских знања ишле више у прилог са новим научним гледањем на проблеме васпитања него са тежњама грађанског друштва крајем XIX и почетком XX века. Разни реформни покрети су се нужно појавили.

У оваквој идејној дезорјентацији грађанске мисли развијала се педагогика у свету па и код Срба.

Педагогика код Срба

Преломне године у педагошкој теорији и пракси падају осамдесетих година прошлога века. У то време владају два основна правца у педагогици који се међусобно боре: Песталоцијев и Хербартов. Постојеће теоријске поставке, форме и начини васпитно-образовног рада заостајали су за развитком друштвеног живота, па су нужно тражени излази из тога стања. Та борба и настојања да се старо замени новим и бољим довели су до појаве многих праваца, који су се, или су их, називали реформним.

У Србији управо тих година продиру педагошке идеје Рурсоа, Песталоција и Хербарта: Песталоцијеве преко Дитиса и Дистервега, односно Стеве Д. Поповића, и Хербартове преко Цилера, Стоја и Рајна, односно Бакића, Рајичића, Протића и др. Но, с друге стране, нешто раније (и тада) Србију запљускују снажне педагошке социјалистичке идеје Светозара Марковића, чији је рад утро путеве ка бољој школи и савременијем васпитању и образовању. За брзо продирање и добар пријем нових идеја и за критичко усвајање њихово има да се захвали у првом реду Светозару Марковићу и критичком духу наших старих педагога који су, на овај или онај начин, били под њиховим утицајем. Каква је била наша школа тога времена то је опште познато, и Марковић је дао своју оцену о њој. Али он се није задржао само на томе. Још 1873. године он пише да школа треба да формира карактере, којих је на жалост тако мало, и у исто време указује на пут којим треба да се пође. „Наука о образовању карактера нема, али има проматрања, испитивања, опита, што су их чинили разни педагози пређе и сада. Ви се можете не слагати с њиховим општим закључцима и с њиховим теоријама, али не смете никако одбацити њихово искуство, јер га немате апсолутно ничим заменити.“ ... „распоред знања према годинама и порасту, према потребама човека уопште и грађанина извесне земље, начин предавања појединих предмета, свеза знања с практичним радом итд. — то су све ствари које се морају изучавати емпирички и ви нећете нигде наћи тога материјала за изучавање, осим код педагога.“⁴¹

У таквим условима и донекле с таквим погледима почео је осамдесетих година прошлога века рад на педагогици у Србији.

⁴¹ Светозар Марковић, *О школи и васпитању*, Београд 1946, страна 10.

Продирање поменути два основна правца у Србији је нужно водило до теоријских сукоба и борбе, и то је позитивно утицало на даљи развитак педагошке теорије и праксе. Хербартовци, благодарећи свом чврстом теоријском систему потисли су своје противнике и у Србији хербартовска педагогика постаје водећа. Томе је нарочито допринео прилив читаве екипе младих људи школованих у Немачкој код Рајна.

Рад наших хербартоваца био је значајан по томе што су они уводили Хербартову науку „пречишћену“ и ослобођену свих недостатака, шаблона и слично, а обновили је новим достигнућима у науци, те прилагођавали Хербартово учење савременом стању развита науке остајући у основи верни своме учитељу. Они су усвајали новине, али се нису поводили за новотаријама, већ су проверавали и критички усвајали оно што је добро и за наше услове прихватљиво.

У периоду после првог светског рата у Србију су још више почеле да продиру разне идеје многобројних реформних правца: културне педагогике, социјалне педагогике, педологије и сл. — и да угрожавају стабилни систем организације наставе. Млађи хербартовци су прихватили корисне новине, али нису подлегли примамљивим и наоко напредним захтевима, педоцентризма, педологизма и др., већ су, стојећи чврсто на својим позицијама, сачували нашу школу од многих искушења и тешких последица. Њихово учење о формалним ступњевима, концентрацији наставе, систематичности у настави и слично било је тако стабилно да је могло да се одупре свему што је у „новоме“ било неприхватљиво.

Борба против старог се водила на линији за „слободно испитање“, „доживљајну наставу“, против чврстог система организације наставе, тј. разредно часовног система, распореда часова, уџбеника и слично и колико год је било на први поглед примамљиво, наши људи то нису прихватили. То је због тога што они, иако способни и предиспонирани да се одушеве за добро и племенито, имају смисла и за оцену реалних вредности, па у овом случају је она дошла до изражаја.

Рајичић се особито одликовао тим смислом и као васпитач многих генерација преносио то и на своје ученике. У томе је био његов велики значај.

II

ПЕДАГОШКИ ПОГЛЕДИ ДУШАНА РАЈИЧИЋА

Рајичић је био Рајнов ученик, који је до краја остао веран школи којој је припадао. Његови педагошки погледи, теоријска схватања и практични рад засновани су на изворним учењима Хербартове школе, али он у свом теоријском и практичном раду

није био догматик, већ стваралац који је показивао велику самосталност и критичност. Познавао је енглески, немачки и француски језик, а служио се још и шпанским, пољским, руским и бугарским језиком, па је могао да прати савремену науку, и он је то управо са великом страшћу чинио. Стога је био у току најновијих достигнућа, па, веран својој природи да увек истражује и проверава, усвајао је новине за које је мислио да су добре, али никад пре него што би их сам проверио.

Он је изразити дидактичар и методичар, али се у свом дугогодишњем раду бавио доста успешно и осталим подручјима педагошких дисциплина и психологијом.

Проблем видова и дефиниције васпитања

Педагогика је наука о васпитању. Људске тежње, односно „идеали су од вајкада биле да се оствари: „Лепо, Истинито и Добро“⁴²... Томе одговара и подела васпитања на естетичко, интелектуално и морално васпитање.“⁴³ По томе се „израз“ „васпитање“ односи само на духовно усавршавање.“⁴⁴

У одређивању видова или страна васпитања Рајичић не говори о физичком васпитању као једној страни јединственог васпитног процеса, али га не занемарује. Да води рачуна о физичком васпитању види се из његових радова. У својој докторској дисертацији О гледању на индивидуалне особине у заједничком васпитању (на немачком) на једном месту он каже: „Испитујемо ли, наиме, шта утврђује духовну страну човечје индивидуалности, наћи ћемо да она стоји у зависности од телесне.“⁴⁵ При одређивању задатака и вредности наставе гимнастике и дечјих игара говори да „је још од веће вредности гимнастика у служби главног васпитног задатка. Њоме се појачава осећање реда и стварају се многе врлине као: храброст, одлучност, савлађивање самога себе, презирање незнатних телесних неугодности и др.“⁴⁶

Пошто је здравље основа доброг моралног поступања, „Од вајкада су постојали захтеви да васпитање поред духа негује и тело, образује целог васпитаника хармониски. Захтеви ти углавном вреде и данас, само што новија педагогика узима један од тога, неговања духа (образовање моралне воље), за главно, а друго, неговање тела, цени утолико уколико се њиме потпомаже остварење главног васпитног задатка.“⁴⁷

⁴² Др Душан Рајичић, *Естетичко васпитавање*, Београд 1901, стр. 5.

⁴³ На истом месту.

⁴⁴ Др Душан Рајичић, *Педагошка* (табаци) 1929/30, стр. 6.

⁴⁵ Dr D. Rajčić, *Berücksichtigung der Individualität in der Massenerziehung*, Јена 1899, стр. 184.

⁴⁶ Др Душан Рајичић, *Посебна дидактика*, св. I. IV изд., стр. 86.

⁴⁷ На истом месту, стр. 85.

У погледу формулисања дефиниције васпитања Рајичић полази од познате Вајцове дефиниције „по којој је васпитање по плану удешено утицање на живот још неразвијених“⁴⁸, или, како је сам касније формулисао: „васпитање је свесно утицање одраслих на неодрасле с намером да од ових постану доцније пошteni чланови друштва.“⁴⁹

Естетско васпитање и проблеми тога васпитања

Иако своја разматрања о естетском васпитању заснива на асоцијативној психологији и хербартовској рационалистичкој педагогици, Рајичић износи и мисли које спадају у захтеве модерне теорије естетског васпитања. Он сасвим правилно заступа мишљење да је естетска осетљивост јача када се посматрају и поуци придружени и рад на лепом, стварање лепог, и да се много лакше може разумети суштина уметничког стварања када се стекне техничко образовање, техничка извезбаност, нпр., у цртању, певању и свирању. „Посматрање лепога не простире се само на прво време естетичког васпитавања, него траје и онда када та осетљивост естетичка још јача када се посматрају и поуци васпитаника почнемо учити о естетичким одношајима... Али је придружени и рад.“⁵⁰

Начини естетичког васпитавања су: проматрање поука и рад. Последњи има највећи значај пошто је ту доказ о развијенијем естетичком интересу. У том смислу су значајни захтеви да се дете подстиче да само ствара приче, даје писмене саставе, да се ђаци вежбају у драмском представљању, да се у најстаријим разредима омаладина вежба у беседничкој уметности. Могућности зато пружају „школске свечаности“ када би „ученици најстаријих разреда могли у таквим приликама држати и прикладне говоре.“⁵¹ Рајичић, исто тако, истиче удео естетског уживања у учењу певања, цртања, свирања. Значајна је и мисао да стварање лепих предмета за практичну употребу у животу спада у област естетског рада. Он наглашава уметничку вредност занатских творевина: „Као што лепог предмети, одређени за практичну употребу у животу, спадају у област естетичког посматрања, тако и стварање тих предмета у област естетичког рада.“⁵² Да дете може да цени ту вредност, оно се навикава ручним радом. У ствари ту се указује на повезаност ручног рада и естетског васпитања, што је од особите важности и са педагошког гледишта од велике васпитне вредности.

⁴⁸ Др Д. Рајичић, *Естетичко васпитавање*, Београд 1901, стр. 5—6.

⁴⁹ Др Д. Рајичић, *Педагогика* (табаци), стр. 8.

⁵⁰ Др Душан Рајичић, *Естетичко васпитавање*, Београд 1901, стр. 23.

⁵¹ Др Душан Рајичић, *Естетичко васпитавање*, Београд 1901, стр. 29.

⁵² Др Душан Рајичић, *Естетичко васпитавање*, Београд 1901, стр. 29.

Иако одредба о суштини естетског васпитања коју Рајичић усваја није потпуна, она је јасна. „Естетичко васпитавање има да обогати свест васпитаникову представама о лепим предметима, да га при том упозна са одношајима који, према науци о лепоме, имају апсолутне вредности... да он стално налази уживања у лепим производима... према томе, можемо се изразити: естетичком васпитавању је главни задатак да ствара естетички интерес.“⁵³

Непотпуно је одређење да естетско васпитање негује угодна осећања само у вези са естетским одношајима који су од апсолутне вредности. Тачно је схватање да естетско васпитање давањем могућности за изражавањем осећања на племенитији начин одвраћа човека од уживања ниже врсте и да га одушевљава за оно што је безусловно за допадање. Упутства за вежбање деце у посматрању лепих предмета, су оскудна, јер је усвојио погрешно схватање тадање интелектуалистичке психологије да је „осећање својство осећаја или представе“⁵⁴, иако на крају одељка о поуци напомиње да се никад „не сме извида изгубити да је у естетичком васпитавању неговање осећаја главно, све друго, пак, па и знање, да стоји у служби овоме главном задатку.“⁵⁵

Граница и моћ васпитања

У питању границе и моћи васпитања Рајичић је велики оптимист, али је и довољно одмерен. Његов оптимизам потиче из његове превелике љубави према човеку и детету на првом месту. Из приказа Индивидуална психологије и васпитање омладине за колективан рад се јасно оцртава овај оптимизам. Он усваја Адлерово мишљење да „децу и омладину треба храбрити, безгранично храбрити на савлађивању свих препона у раду...“⁵⁶ и подржава Поповића, који је даље развио и објаснио индивидуални развитак као заједничку вредност за колективни рад и колективни живот.⁵⁷ Дакле, једну савремену и значајну мисао.

Васпитањем се много постиже али се „не може постићи све што се жели.“⁵⁸ Распон успеха и развитка је сасвим индивидуалан и он је условљен „с једне стране, детињом природом, тј. његове урођене особине, с друге, средином у којој дете живи.“⁵⁹ За-

⁵³ На истом месту, стр. 13.

⁵⁴ На истом месту, стр. 17.

⁵⁵ Др Душан Рајичић, *Естетичко васпитавање*, 1901, стр. 23.

⁵⁶ Др Душан Рајичић, Слободан Поповић, *Индивидуална психологија и васпитање омладине за колективни рад*, Југословенских Учитељски глас, Београд 1932, бр. 10, стр. 154.

⁵⁷ Сл. Поповић, *Индивидуална психологија и васпитање омладине за колективни рад*, Београд 1931.

⁵⁸ Др Душан Рајичић, *Педагогика* (табаци), стр. 12.

⁵⁹ На истом месту, стр. 13.

то се поставља захтев за упознавање деце са којима радимо када би се омогућило максимално дечје развијање васпитним утицајем. ... Упознати васпитаника ... један је од најстаријих захтева свих педагошких праваца", али је „с друге стране, упадљива чињеница да се ни о једном захтеву није тако мало водило рачуна.“⁶⁰ Граница и моћ васпитања ограничена је овим факторима, и зато је потребно упознати добро индивидуалне особености сваког детета, као и средину у којој оно живи. Овај захтев је Рајичић стално постављао, први пут у докторској дисертацији 1899., а у часопису Прилози за психологију детета 1925. проф. Поповић сасвим правилно уочава тај захтев кад каже: „Рајичић је нагласио да је успех у васпитавању деце условљен њиховим познавањем. Да упознамо ... детињу природу, дечји живот — то треба да буде једна од најглавнијих сврха наших културних настојања. Ту се изражава хуманизам који тражи развиће дечје свесне активности...“⁶¹ Истина, у заједничком васпитању, тј. у школи је то доста тешко јер васпитач нема довољно времена да се посвети сваком ученику понаособ, а родитељски су извештаји врло несигурни јер су „родитељи у просуђивању способности и поступака детета увек субјективни.“⁶²

Из ових ставова, који су савремени, нужно произилази потреба за сарадњом дома и школе, дакле, још једним савременим педагошким начелом.

Школа и породица

Ову идеју о сарадњи дома и школе Рајичић је и много касније развијао, односно увек истицао потребу тога упознавања деце путем међусобних контакта наставника и родитеља. Његово упутство за преглед школа за школску 1906/7 годину изричито захтева да инспекција утврди да ли постоји тај контакт и у ком је обиму. А 1924. пише чланак „Дом и школа.“⁶³

Однос између школе и породице је, дакле, посебно подручје којим се Рајичић бавио од најранијих својих дана. Он је као млад учитељ увидео значај те сарадње, па је касније и теоријски разрађивао ово питање. Сама природа наставничке функције таква је да она захтева стални контакт дома и школе. Веран својој схватању значаја сарадње дома и школе, он у познатом упутству тражи да изасланици „у разговору с родитељима не крше

⁶⁰ Dr Dušan Rajčić, *Berücksichtigung der Individualität ind der Massenerziehung*. Јена 1899, стр. 200.

⁶¹ Слободан Поповић, *О првом психолошком часопису у нас*, Гласник професорског друштва 1926, св. 6, стр. 385/6.

⁶² Dr. D. Rajčić, *Berücksichtigung...*, стр. 200.

⁶³ Види: Школски алманах Више народне школе у Бурђеновцу 1923/24, стр. 139.

углед учитеља“, што се у оно време редовно догађало, а „... Пошто је учитељ у првом реду васпитач народне омладине, при оцењивању његовог рада не смете се ограничити на успехе његове у настави, већ...⁶⁴ узимати и друге моменте у обзир. Пре свега видети“ да ли се дружи с људима, приређивао свечаности и породичне састанке, слободне шетње и излете, састанке с ученицима других школа...“⁶⁵

Зашто је тако нужна ова сарадња? У школи је дете, рецимо, добро и мирно, „али шта се за то време у њему дешава тешко је погодити. Истом кад дође кући, отвара своје срце и прича родитељима и браћи шта је у школи ново научило, како му се допада и да ли ће радо или нерадо опет у школу да иде. Овде је његов стан, његова околина и оно се осећа слободно.“⁶⁶ Наставник ће много сазнати ако развија сарадњу дома и школе, па већ „... Из тих разлога је одавно указано на важност сарадње између школе и дома...“⁶⁷ „... Нарочито у почетку прве школске године (I разред) морамо се чувати да прелаз од слободног живота детета ка затегнутом школском раду не буде осорно...“⁶⁸ „Слобода је нарочито потребна за почетак живота да би се упознала природа детета.“⁶⁹

Односи између наставника и ученика

Кад је Рајичић говорио о овим односима и казнама о којима ће бити речи његова су схватања била сасвим напредна. Дobar и правилан однос наставник-ученик може се засновати једино на добром познавању, узајамном поверењу и међусобној љубави. Рајичић мисли да не може човек бити добар васпитач ако га се деца боје, него је ту потребно нешто много више од тога. Васпитача деца „треба да поштују и да га се боје“,... и „још више и да га воле.“⁷⁰ То је једини услов и основа за успостављање правилног и педагошки вредног међусобног односа. Сарадња дома и школе има задатак да обезбеди стварање таквих односа и да их као особито вредне негује.

По Рајичићу, није тешко да се задобије дечја љубав. „Најбоље је и за дечје васпитање најцелисходније, кад се дечја љубав задобије природним путем.“⁷¹

Како се то постиже? Једноставно. Природни пут је онај ако се васпитач радо налази у кругу деце и омладине, ако је вољан да разуме дечје и омладинске мисли, осећања и тежње и да

⁶⁴ Види: Просветни гласник 1909. г., стр. 441.

⁶⁵ Види: Просветни гласник 1907. г., стр. 310.

⁶⁶ Dr. Dušan Rajčić, *Berücksichtigung...*, стр. 213.

⁶⁷ На истом месту, стр. 214.

⁶⁸ На истом месту, стр. 218.

⁶⁹ На истом месту, стр. 262.

⁷⁰ Dr. Dušan Rajčić, *Педагошка (табаци)*, стр. 32.

⁷¹ На истом месту.

свој рад прилагођава духовним потребама својих васпитаника, ако својим ученицима занимљиво предаје, ако им је увек на помоћи, ако показује своје интересовање за њихове доживљаје ван школе, ако се с њима каткад и нашали, једном речју ако он сам искрено воли млада бића која су му поверена . . . , а нарочито ако је у свима својим поступцима према ученицима праведан и објективан . . . Деца су уопште добри практични психолози. Она осете врло добро кад их наставник истински воли и одговарају на то искреном детињом љубављу. Наставника који је ученицима омиљен својим добрим особинама, а нарочито лепим и правичним поступањем ученици воле и радо слушају, чак и онда кад је он принуђен да по неком од њих учини што и на жао, нпр. да га казни.⁷² „Као чланове у породици, треба и у школи љубав да спаја наставнике и ученике, и као што је породица мило огњите свима њеним члановима, тако исто треба и школа да буде мило састајалиште и учитељу и ученицима.“⁷³

Ова напредна схватања о односу ученика и наставника долазе несумњиво отуда што је Рајичић искрено волео децу и био, разуме се, добар психолог.

Проблеми казне и кажњавања

Проблеми казне

Проблемом казне се Рајичић доста занимао. То није случајна појава. Он је још као ђак осетио шта значи то за једно младо биће кад га његов „други родитељ“, васпитач, неоправдано и неправедно казни. Касније као васпитач и родитељ, он такође размишља о том питању да би као студент у Јени иступио са таквим схватањем које је било несхватљиво за оне прилике и за оно време. То се нарочито односи на примену и употребу телесне казне. Интересантно је овде напоменути да је Рајичић већ у својим првим радовима јасно и недвосмислено формулисао свој став о казни и кажњавању и тог става се није никад одрекао. И овде, као и у питањима односа између наставника и ученика, Рајичић је за оне прилике, а и данас, веома напредан.

Говорећи о казнама, Рајичић их на уобичајени начин сврстава у одређени систем, о коме ми овде нећемо говорити јер су мање или више то познате ствари. Осврнућемо се на телесне казне од којих Рајичић „чува децу целог свог живота“ и на његово мишљење о њима које се разликовало од свих дотадањих схватања и које је у сваком случају на свој начин оригинално.

Познато је да је телесна казна одавно напуштена у васпитању код свих напредних педагога, али се у пракси ипак примењивала: или се чак и у теорији говорило да се она може у изу-

⁷² Др Душан Рајичић, *Педагогика* (табаци), стр. 33.

⁷³ На истом месту.

зетним приликама и сасвим одмерено употребљавати. И Хербарт је био против казне, па их није ни употребљавао. Међутим, племенити Песталоције, који је апсолутно био против сваког физичког кажњавања, доста је употребљавао. Рајичић? Готово никада. Шта Рајичић мисли о њој и како је он у пракси поступао? Већ смо напоменули да је он имао своје мишљење о казни (телесној и уопште) још пре одласка на студије. А као студент? „Једном приликом расправљало се питање о телесним казнама у основној школи. Сам Рајн се изјаснио да телесне казне мора да постоје, само да се умерено примењују.“ Рајичић је био другог мишљења, па „је тако убедљиво говорио против телесних казни у васпитању, да се сви присутни, па и сам Рајн сагласе с њим у том питању.“⁷⁴

Двадесет година после тога Рајичић бележи у својој бележници ово: „Ја сам као педагог одвајкада био противу телесног кажњавања деце, тј. противу кажњавања ударцима. Нарочито сам то гледиште бранио пре двадесет година када сам био студент Јенског универзитета . . . имао сам да се борим скоро са целим светом бранећи децу од батина (Подвукао Б. В.) Као наставнику то ми се десило свега двапут за ових 20 година, једном у алексиначкој приватној гимназији, а једном у Београду у Занатској школи.“⁷⁵ Рајичићева деца се такође не сећају да их је отац тучкао иако изјављују да је било места и основа чак и за то. Међутим, сам Рајичић саопштава да је једном Блажа (Благоја) ударио по „дебелу месту“ јер је правио неред док је Љубици причао неку занимљиву причу.⁷⁶ Карактеристично је за Рајичићеву човечност да је он одмах после тога догађаја, јер је то био догађај, под притиском своје савести сео и написао ову забелешку. Много доцније, кад је писао своје табаке, он пише о телесним казнама да су за сваку осулу, јер „Телесне казне убијају човечански понос у детету.“⁷⁷

Проблем кажњавања

Рајичић има сасвим савремена схватања о кажњавању која потичу из његове хуманости и одраз су његовог оптимизма, а заснивају се на добром познавању дечје психологије као и психологије младежи и одраслих. Разред је заједница и скуп различитих индивидуалности, али које имају и општих људских (заједничких) одлика и особина, па је заједничко васпитање могуће, и нужно. Питање кажњавања у заједничком, па и у индиви-

⁷⁴ Вујица Петковић, *Посебна дидактика од Душана Рајичића*, Учитељ, 1921/22. г., стр. 134.

⁷⁵ Душан Рајичић, *Свеска забележака из дечјег живота* (необјављено) из 1916. г. (ознака 8 Дечје батине).

⁷⁶ На истом месту.

⁷⁷ Др Душан Рајичић, *Педагогика* (табаци), стр. 42.

дуалном васпитавању, у школи, дому или интернату је једно од најделикатнијих питања. Због тога се казне не смеју изрицати, тј. не смеју се деца и младеж кажњавати само на основу неких опште важећих прописа, већ се оне морају примењивати а обзиром на индивидуалне особености сваког појединца и после проученог сваког случаја за себе. Ако се кажњавање уведе као норма да, рецимо, „сваки ученик који задоцни мора стајати пред вратима, да сваки онај који је опоменут други пут да буде за исти чин (дело) кажњен...“, или „... за сваки добар поступак да буде похваљен итд...“⁷⁸, онда би нас то одвело у крути шаблон који је само штетан.“ У једном и у другом случају..., то мора бити преиштенено схватању учитеља, јер се кажњавање мора управљати према индивидуалитету ученика.“⁷⁹

О циљу казне и кажњавања Рајичић пише: „Сврха казне у васпитању може да буде само поправљање кажњенога“ — са свим модерно схватање — а то ће се постићи онда кад се казна одмери и доведе у сагласност „са степеном његове способности да увиди оправданост казне.“⁸⁰

Друго питање које Рајичић разматра у вези с казном и кажњавањем јесте „да ли казна код сваког појединог детета и у сваком нарочитом случају мора да пређе све степене последица, и то тако да ни један степен не сме да буде поновљен и ни један прескочен.“⁸¹ ... „Како се већ зна, најпре треба опоменути а онда казнити, најпре стајање у клупи, онда изван ње итд. С друге стране, не смемо превидети чињенице да су између постепеног кажњавања могуће и многе градације које ће васпитач изабрати према индивидуалности детета. Тако ће, на пример, куцање, поглед учитеља, његов начин повика итд. различито деловати; према томе, стидљиво и можда још некажњавано дете ће бити опоменуто. Исто тако ће, нпр., казна стајања трајати дуже или краће према природи детета.“⁸² То је све толико деликатно да се мора веома опрезно и са много познавања деце и добре воље решавати. Нпр. „лакомислено, иначе осећајно и добро дете можемо више него једанпут опоменути пре него што ће да буде кажњено...“ или обрнуто... „мудро, али недобронамерно дете, кад нешто направи, мора се казнити осетном казном.“⁸³

Ако при оцењивању ових Рајичићевих запажања и мисли имамо у виду доба у коме је живео и тадања схватања, можемо рећи да је он био један од ретко напредних и хуманих људи.

⁷⁸ Др Душан Рајичић, *Педагогика* (табаци), стр. 43.

⁷⁹ Dr. Dušan Rajčić, *Berücksichtigung...*, стр. 254.

⁸⁰ Dr. Dušan Rajčić, *Berücksichtigung...*, стр. 255.

⁸¹ Dr. Dušan Rajčić, *Berücksichtigung...*, стр. 256.

⁸² На истом месту.

⁸³ На истом месту, стр. 257.

Рајичићеви погледи на реформне захтеве

Реформни педагошки покрети у свету захватили су и наше школе, па су наши људи озбиљно размишљали и саопштавали своја мишљења о овом питању. Сасвим је разумљиво што су се појавила различита мишљења која су се често потпуно разилазила, па је то изазвало дискусију међу заступницима супротних схватања. У тој дискусији било је и таквих схватања по којима се могло судити да многим управо нису јасна многа питања.

Рајичић, за кога знамо да је био у току свих актуелних педагошких питања, није, разуме се, остао по страни, већ је пред нашу јавност иступио својом познатом расправом *Само напред* и унео много светлости у то питање. Расправа је била запажена, па је било чак и писано о њој. Проф. Сл. Поповић је о њој, поред осталог, рекао да је Рајичић „дао занимљив прилог проучавању тог питања и изнео пуно занимљивих закључака који подстичу на размишљање о развиту педагошке мисли код нас.“⁸⁴

Рајичић се осврће на противнике нових педагошких идеја које назива „педагошким конзервативцима и реакционарима.“ Ту он каже да они нападају „најлепше и најнапредније захтеве реформне педагогике: да с децом и омладином треба поступати човечно, братски, очински, да у настави треба водити рачуна о томе шта ученике највише интересује, да ученицима треба допустити да наставника смеју питати о ономе што не знају а занима их, да рад у школи уопште треба изводити тако да школу ученици радо походе, да је осећају као мило састајалиште, као дом радости. Све те очевидно умесне захтеве напредних реформатора реакционарни противници реформе означавају као мекуштво у модерном васпитању.“⁸⁵ Они не знају да је код нас још „пре покрета за педагошку реформу у другом свету било наставника који се својим дидактичким радом и ходегетским поступцима не би постидели ни пред најуспешнијим данашњим представницима школе рада. Тако је међу свршеним ученицима првих кола Учитељске школе у Крагујевцу било учитеља који су са Песталоцијевском љубављу радили у својој школи и својим сеоским ђацима не само на вешт начин давали нова знања и искрено их поучавали да поштено живе и раде, него их и у правом смислу речи волели као своју рођену децу шишали их, купали, измивали итд.“⁸⁶

Разуме се да Рајичић није зато да се без резерве прихвати све што се као ново предлаже. Он тврди: „Изриком смо нагласили да примате нових напредних схватања не значи напуштање свега што је досад постојало као вредно, него смо за напуштање онога што се увиди као погрешно, као заблуда. Из тога већ излази да нема разлога остављати старе начине рада док се год

⁸⁴ Види: *Живот и рад*, св. 64, 1932, стр. 627—628.

⁸⁵ Др Душан Рајичић, *Само напред*, Учитељ 1931/32, стр. 411.

⁸⁶ Др Душан Рајичић, *Само напред*, Учитељ, 1931/32, стр. 406.

властитим мишљењем и властитим искуством не дође до уверења да у том раду има нечега што није добро и што се може заменити бољим.⁸⁷ Када се хербартовци устручавају да прихвате нове педагошке идеје, они то чине, по Рајичићу, само зато што нису добро схватили ни саму Хербартову науку, или „што мисле да би тиме остали неверни према Хербартовој школи...“ Ствар, међутим, друкчије стоји. „... правилно схваћен рад у духу Хербартове школе не разликује се битно од рада у духу активне школе, ... Хербартова је школа исто онако као и данашња школа рада увек била против голог вербализма у настави, против механичког учења туђих речи, било да оне долазе из књига било из уста наставникових, а за праву ученичку саморадњу, за упућивање ученика да властитим посматрањем ... долази до знања о свету, а не само читањем књига и слушањем наставника. У најмању је руку тачно то да Хербартова педагогика, али права Хербартова педагогика, никад не може бити сметња прихватању савремене школе рада и њеном напредовању.“

... „Морамо и ми у свом васпитном и наставном раду корачати с другим напредним народима напред. И само напред!“⁸⁸ завршава своју расправу Рајичић.

Вишеструка је била корист од ових Рајичићевих размишљања. Он је, с једне стране, апсолутно разоружао противнике савремених тежњи у настави и васпитању а, с друге, дао подстрека за размишљање онима који нису били начисто са новим струјањима у савременој педагошкој науци, на првом месту самим Хербартовцима. Јер, на крају, отпора са друге стране није ни могло бити, или бар он није могао бити толики и такав да би онемогућио продирање нових погледа на друштвено васпитање. Разуме се да је и оне који су тражили ново по сваку цену и не знајући шта је ново а шта није упозорио на заблуде њихова гледања и штете које би оне могле имати по наставу и васпитање. Јер док су захтеви за што човечније поступање с децом и омладином, за развијање њихових активности и сл. били оправдани, дотле су захтеви за епизодичном, доживљајном наставом представљали опасност по сам дечји развитак и свима последицама које би неминовно наступиле.

Рајичић је, дакле, на време дао свој допринос правилном решењу питања која су искрсла у вези са рефомром односно „о развиту педагошке мисли код нас.“

ПРОБЛЕМ ДИФЕРЕНЦИЈАЦИЈЕ УЧЕНИКА ПО СПОСОБНОСТИМА

Баш у периоду када је Рајичић улазио у науку поставило се као једно од озбиљних питања на који начин формирати заједницу ученика као разред. Два су покушаја, односно мишљења

⁸⁷ На истом месту, стр. 413.

⁸⁸ Др Душан Рајичић, *Само напред*, Учитељ, 1931/32, стр. 414.

која дају свој одговор на ово питање. Разредно-лекцијски систем организације наставе је скуп, па се почетком XIX века појављује Бел-ланкастерски систем, који не успева и цео век доцније манхајмски, који службено нико не може да прихвати. Зикенгер је из псеудодобронамерних и педагошких побуда предложио одабирање деце по способностима за састав разреда. Рајичић се одлучно супротставља таквом захтеву и са психопедагошком аргументацијом напада таква схватања. Он пише: „У новије време . . . се оснивају нарочити разреди за мање обдарене, доле се ученици по обдарености у различите разреде иде се чак тако далеко да се захтева једно тако делење . . .“⁸⁹ које се не може и не сме прихватити. Рајичић допушта одвајање деце чија „духовна природа потребује особиту негу“.⁹⁰ Ту он мисли на духовно заосталу децу а никако на груписање по обдареностима, чиме би се онда формирале групе тј. разреди обдарене, средње обдарене и необдарене деце. Зашто? Рајичић, који одлично познаје психологију, одговара да је „обдареност деце на различитим подручјима различита . . . и то чини немогућим групирање индивидуалитета.“⁹¹ Због тога је „у основи немогуће делити ученике у обдарене, средње обдарене и необдарене.“⁹²

Педагошки разлози такође много говоре против покушаја груписања деце по обдарености, на што Рајичић нарочито упозорава. Таква деоба је штетна и она би веома негативно деловала на формирање карактера васпитаника. Рајичић каже: „Једни ће се увек осећати понижени, а други опет уображени. Делење по групама ни у једном случају не може се извести без штете за неке индивидуалности.“⁹³

Исто тако деоба деце по имовном стању и положају родитеља са становишта науке је неодрживо, „јер су садржаји свести деце истога родитеља врло различити“⁹⁴ и, како је већ речено, „обдареност деце на различитим подручјима је различита.“ Зато народна школа, бар до 11 година, треба да буде једна заједничка за сву децу.

Што се тиче даљег школовања, и ту треба заједница да интервенише и да више школовање не буде привилегија имућних друштвених слојева. „После завршене основне школе, пише Рајичић, не смеју економски односи да буду одлучујући у коју од виших школа треба дете да се упути . . . Колико снага за науку и уметност су у народу изгубљене ради тога пошто садашње друштвено уређење не омогућава вредним и обдареним да се даље школују јер нису имућни.“⁹⁵ (Подвукао Б. В.)

⁸⁹ Dr. Dušan Rajičić, *Berücksichtigung...*, str. 249.

⁹⁰ На истом месту.

⁹¹ На истом месту.

⁹² На истом месту.

⁹³ Dr. Dušan Rajičić, *Berücksichtigung...*, str. 250—251.

⁹⁴ На истом месту стр. 250. Упореди и: Др Бора Стевановић, *Интелигенција и успех у раду код деце истих родитеља*, изд. САН, Београд 1940.

⁹⁵ Dr. Dušan Rajičić, *Berücksichtigung...*, str. 252.

Овде је интересантно напоменути да је Радивој Врховац после две и по деценије писао исто то готово истим речима. Врховац вели: „Колико правих талената пропадне у народу, с децом која нису имала срећу да дођу у више школе.“⁹⁶

Рајичић је, према томе, видео да „садашње друштвено уређење не омогућава вредним и . . .“ Ово је несумњиво један од облика Рајичићеве борбе против „садашњег“ уређења, само што Рајичић није могао да иде даље, до краја, у борби против једног уређења које и није могло друкчије да поступа него што је чинило.

III

ДИДАКТИЧКО-МЕТОДИЧКИ ПОГЛЕДИ

Педагошки опус Душана Рајичића представља обимом скроман али вредан прилог нашој педагошкој литератури преломног периода из XIX у XX век. Формиран у околностима које су биле подесне за дубље улажење у методичке проблеме, а и сам изразито окренут срцем и умом према детету и наставној проблематици, он је у дидактичко методичким проблемима нашао свет својих интересовања и у тим радовима најпотпунији и најобимнији израз своје педагошке вредности.

Читав његов развојни пут изразито је обележен чврстом везом између наставне теорије и наставне праксе. Од елементарних методичких знања, стечених у време школовања у учитељској школи, а доцније продубљених у свакодневnoj пракси и научно оформљених за време врло солидних студија, израстала су и богатила се у сталном процесу усавршавања његова схватања и продубљивали његови погледи. Рођен у учитељској породици и васпитан под кровом учитељске зграде, он је у раним годинама свога живота осетио атмосферу васпитачког стваралаштва и на таквим темељима емоција и идеја развијао свој педагошки став. Такав социјални оквир и педагошки амбијент у најпресуднијим годинама отворили су код њега непресушне изворе енергије и елан стваралаштва који су подједнаком снагом одушевљења, упорности, систематичности, марљивости, скромности и хуманости прожимали његову целокупну делатност.

Посебно обележје методичком стваралаштву Рајичића даје чињеница да је објављивању његових радова претходио богат период наставничке праксе и темељно, за оно време врло ригорозно и широко студирање дидактичко-методичке теорије. Те чињенице стално прате његов рад и на врло изразит начин истичу своју вредност у сваком његовом методичком прилогу. Досле-

⁹⁶ Радивој Врховац, *Стипендиско питање, Из школске и друштвене педагогије II*, Београд 1923, стр. 11.

дан својој тежњи да „нема разлога остављати старе начине рада док се под властитим мишљењем и искуством не стекне уверење (подвукао Б. В.) да у том правцу има нечега што није добро и што се може заменити бољим“⁹⁷, он у свом раду показује ширину која изненађује за оно време. Разумна одмереност његове оријентације и ширина његове педагошке културе учинили су да он у својим ставовима не подлеже једностраностима формалних ступњева у смислу потпуне негације свега што се одваја или противуречи хербартизму. Рајичић у свим својим дидактичким и методичким радовима јасно показује да „Ни формалне ступњеве, ни новије начине наставног рада по принципима активне школе не смео схватити као догме које морамо слепо поштовати.“⁹⁸ Таквим одмереним критичким ставом, неопходним за дубљу методичку обраду и шире теоретско уопштавање, као и широко развијеним интересовањем за нова збивања на сектору дидактике и методике, Рајичић је „стваралачком синтезом добрих старих начина рада са новим“⁹⁹ отклонио могућност да у његовим радовима преовлада методички догматизам. Дух и стил његових схватања, и посебно његово настојање да вредност из прошлости усклади са новим стремљењима, учинили су да његови радови стекну вредно место у нашој педагошкој литератури и постану запажена стручна литература „не само за образовање млађих учитељских генерација, већ и за допунско образовање учитеља уопште.“¹⁰⁰

Рајичићево гледање на проблем наставних метода

Проблемом наставне методе бавили су се сви трудбеници на пољу васпитања и образовања деце и младежи, па и одрасли, одувек. Још је Платон о томе размишљао. Он каже: „Тиме смо завршили испитивање о садржини прича, а после овога, како мислим, треба испитати начин излагања, па онда утврдити шта и како треба причати омладини.“¹⁰¹ Др Тих. Продановић је овај проблем разрадио у докторској дисертацији и управо тиме показао од коликог је значаја ово питање. О томе он каже: „Наставна метода у систему педагошких појмова и проблема заузима мала је од првих појава педагошке науке па све до данас изузетно важно место.“¹⁰²

⁹⁷ Др Сл. Поповић — Др Д. Рајичић, *Само напред и Посебна дидактика*, I св. IV издање, Живот и рад св. 64/1932, стр. 628.

⁹⁸ На истом месту.

⁹⁹ На истом месту.

¹⁰⁰ Вујица Петковић — Др Душан Рајичић, *Посебна дидактика или Наука о предавању*, II издање, I св. Учитељ, 1921/22, стр. 134.

¹⁰¹ Платон, *Мисли о васпитању*, Београд 1939, стр. 26.

¹⁰² Др Тих. Продановић, *Проблем одређења појма наставних метода и њихове класификације*, Београд, 1956, стр. 5.

Рајичић се бави тим питањем само уколико жели да одговори на питање да ли једна или више наставних метода се примењују у наставном процесу. Зато он не залази дубље у проблем појмовног одређења наставне методе, па му је због тога одредба о наставној методи непотпуна и сасвим упрошћена. Његова дефиниција гласи: „Начин на који се наставно градиво предаје деци зове се наставна метода“.¹⁰³ Савремена дидактика се, међутим, много студиозније бави тим проблемом и даје много одређенију одредбу наставне методе.

Посматрано са становишта којим се Рајичић бави овим проблемом он је интересантнији, а његово схватање је значајно за развој решења тога проблема. Он је хербартовац и за Хербарта и његове следбенике тај проблем је решен. Постоји једна, и то психолошка наставна метода, мимо које се не може и настава се по њој изводи. Уосталом, то није само хербартовско гледиште. Рајичић се ту колеба, али допушта могућност постојања више наставних метода. Он о томе пише: „Некад се мислило, а и данас их има који тако мисле, да сваки наставни предмет има своју наставну методу и да чак и сваки наставник може имати свој начин предавања. То је, међутим, само донекле тачно.“¹⁰⁴ Али „Ма колико да је основано тврђење Песталоција и Хербарта да у суштини постоји само једна наставна метода, само психолошка, ипак се, с друге стране, не сме превидети чињеница да међу дидактичким теоретичарима и практичним школским радницима постоје различна схватања о томе што је у наставном раду више, шта мање психолошки оправдано и да су, према томе, ипак могућни разни путеви који воде једном циљу.“¹⁰⁵

Он дакле признаје могућност постојања више „путова који воде једном циљу“, односно постојање више наставних метода. У његовим посебним методикама се то још више запажа иако се не одступа од формалних ступњева, који, на крају крајева, и нису наставна метода већ форма наставног поступка. И сами формални ступњевии како их Рајичић замишља и примењује мало подсећају на уобичајени шаблон и калуп и мало имају сличности с хербартовском артикулацијом наставе.

Овако схватање је од особите важности за наставу оног времена када је, с једне стране, имао превласт ортодоксни утицај хербартовске педагогике, која се у погледу методе није колебала, и, са друге, када се као последица баш таквих крутих схватања и примењивања хербартовских формалних ступњева ишло у другу крајност и одбацивала готово свака разумна артикулација наставног сата. Много је значајнији његов допринос проблему наставне методе уопште узев, јер је први разграничио методу разговора од методе дискусије и то најуспешније фор-

¹⁰³ Др Душан Рајичић, *Педагошка* (табаци), Београд 1929/30, стр. 69.

¹⁰⁴ Др Д. Рајичић, *Педагогика* (табаци), страна 69.

¹⁰⁵ Др Д. Рајичић, *Питање уџбеника у основним и средњим школама*, Живот и Рад, књ. III, св. 16. 1929, стр. 258.

мүлисао у историјској настави. Још 1900. г. Рајичић говори својим ученицима: „Развојну наставу ваља разликовати од формалног (катихетичног) пропитивања. Ова вежба ученике у (често пута) говорењу; развојна их настава побуђује да мисле, да се досећају, да изналазе нове проблеме. При стављању формалних питања захтева се од ученика да одговарају у потпуним реченицама и само о ономе о чему се питају, пази се више на облик но на садржину, а у развојној се настави допушта ученику да одговара природно, као што се и у обичном животу на питања одговара, а није му забрањено да изкаже и своју сумњу о нечему што се у току разговора појавило, или да и пита о нечему што се из разговора учини да је нејасно...“¹⁰⁶

У том је његов значај и допринос за правилно гледање на проблем једне или више наставних метода као и разграничење разговора од методе дискусије.

РАД НА УЏБЕНИКУ

Један од веома озбиљних проблема који је притискивао и спутавао нашу школу крајем XIX и почетком XX века био је проблем школских уџбеника. Он је, додуше, много раније уочен и настојало се да буде решен, али то није било могуће у оним условима, што је сасвим разумљиво.

Кад је 23. септембра 1844. године Србија добила „Устројење јавног училишног наставленија“, односно први закон за све врсте школа, прилике су биле за оно време прилично срећене и кад је годину дана после тога установљена „Школска комисија“, од тада се први пут систематски и плански ради на проблемима уџбеника.

Бригу о писању и издавању уџбеника водила је Школска комисија све до 1. III 1880. године, кад је установљен Главни просветни савет, који је добрим делом водио послове Школске комисије, па и послове око израде школских уџбеника. Члан првог Главног просветног савета др Ј. Валента покренуо је питање уџбеника једним чланком у Просветном гласнику у коме поред осталог пише: „... Садање учебне књиге имају многих мана. У неких је и сувише учебне материје, така да се ова за прописано време не може савладати и с ученицима обрадити...“ „... Други и далеко неповољнији недостатак је тај, што наше учебне књиге, којима се сада служимо, нису писане по методи, која је сада и прописана за предавања...“¹⁰⁷

На крају школске 1880/81. године као изасланик на испитима неких београдских основних школа, др Никола Петровић се у свом извештају дотиче и питања уџбеника и пише: „Мени се

¹⁰⁶ Др Душан Рајичић, *Посебна дидактика*, св. I, Београд 1906, стр. 25.

¹⁰⁷ Др Ј. Валента, *Школске књиге за наше средње школе*, Просветни гласник, 1880, стр. 149.

чини да се из овога заплета не може другачије изићи но једном наредбом све књиге ван буквара и читанке, истерати из основне школе.¹⁰⁸

Све ово је навело Главни просветни Савет да посвети нарочиту пажњу овом питању, па је, предложио „Основу за штампање школских књига“, која је замењена 1895. „Правилима о писању уџбеника“.

Но иако су биле предузете озбиљне мере да се квалитет уџбеника побољша, иако је било неког побољшања, изасланици и даље пишу о озбиљним недостацима уџбеника.

Правила о писању уџбеника несумњиво су помогла писцима уџбеника, али су с друге стране спутала многу иницијативу, јер су прописивала да се у школама могу употребљавати само уџбеници државног издања што је довело до неке врсте монопола, то се тражила „слобода и утакмица у издавању уџбеника.“

Први светски рат је одгодно на догледно време решење овог питања, а после свршеног рата није се иншта променило побоље, све док то питање није поново покренуто. Кад је било дозвољено да се могу употребљавати и по више уџбеника за један разред, онда су се појавили нови и можда тежи проблеми: слобода за уџбенике је одвела у праву анархију, па се поставило питање „ослободе“. Појава многих уџбеника који су се као по правилу и некој навици сваке године мењали изазвали су негодовање и код бачких родитеља и код људи који су се по дужности бавили тим питањима. Једна од основних слабости многобројних уџбеника била је изразита груба компилација. Било се отишло толико у крајност да су се правиле шале на рачун уџбеника. Говорило се да су многи писци школских уџбеника почели да пишу уџбенике „маказама.“¹⁰⁹

Под притиском јавног мњења Министарство просвете и његов Главни просветни савет почели су да проучавају ово питање, а чули су се и гласови да ће се на неки начин опет поставити питање ограничења издавања уџбеника. На ове гласове су, разумљиво, разни људи и установе различито реаговали. Писци уџбеника и издавачи стали су на страну слободе и под том паролом у ствари бранили своје угрожене интересе. Родитељи и лично материјално незаинтересована јавност тражили су енергично да се заведе ред на књижарском тржишту у уџбеничком питању. Тада се, поред осталих, појавио чланак Др Рајичића, који је својом стручношћу и принципијелношћу унео доста светлости у ово питање, али, разуме се, и незадовољство код многих који су били материјално заинтересовани да стање остане онакво какво је било. У том чланку он између осталог пише и ово:

„Ако хоћете истини да гледамо у очи, не можемо се отети од признања да се број уџбеника уопште у последње време из го-

¹⁰⁸ Др Никола Петровић, *Извештај*, Просветни гласник 1881, стр. 467.

¹⁰⁹ Била је обична појава да се узму два-три постојећа одобрена уџбеника и од њих састави нов.

дине у годину знатно увећава“ . . . да се уџбеници често и пишу и издају на брзу руку и не увек из љубави према настави и деци, већ више из жудње за лепом а лаком зарадом; да се на књижарском тргу поред препоручених и одобрених, јављају, да дочекају и нова издања и неодобрени уџбеници; да се и међу одобреним уџбеницима нађе каткад и таквих који нису без методских недостатака и научних нетачности, . . .“¹¹⁰

Размишљајући даље о томе он поставља питање „хоће ли се до бољих уџбенка долазити ако се за њихову израду остави што већа слобода и што шира утакмица или ако се та слобода ограничи и утакмица сүзи?“¹¹¹ и одговара „Ми, који ове редове пишемо, на страни смо оних педагога којима је начело слободе идеја водиља у сваком васпитном и наставном послу . . . Природно је онда да ћемо се ми и у питању уџбеника пре одлучити за што већу слободу и што ширу утакмицу у њихову израђивању него за ма колико ограничавање те слободе и ма какво сужавање утакмице . . . Али бити за што већу слободу не значи и бити за неограничену слободу . . .“¹¹²

Временски распон у коме др Душан Рајичић ради на уџбенику је веома дуг: од 1887. кад је са Љубом Протићем и Павлом Љотићем издао Нову дечју рачуницу па готово све до смрти. Овај рад је нарочито интензиван и плодан од 1900. године.

Управо у то временско раздобље настају многи правци у реформном покрету, и присталице тога покрета по правилу, што је сасвим разумљиво, израђују своје ставове и о питању уџбеника. Оправдано или не, стара школа је била проглашена за „књишку школу“, па је књига-уџбеник била „озлоглашена“, и претила је опасност да буде сасвим напуштена. Додуше, нешто касније, али ипак на време, Гаудиг је у свом главном делу „Die Schule im Dienste der werdenden Persönlichkeit“ (1928) донекле стао на пут овом екстремном схватању у гледању на књигу-уџбеник. „У радној школи како је ја замишљао — пише он, ради се од првог до последњег дана у томе правцу како ћемо ученика оспособити да културну снагу књиге употреби за своје образовање и да тако себи отвори извор из кога наше доба ипак претежно црпи своје знање.“¹¹³ Иако је Рајичић био један од поборника уношења новина у нашу школу, он није упао у грешку негирања књиге. О том питању он је имао своје мишљење, које је модерно и за садашња схватања. Он је примао новине онда кад их је проверио у пракси и о томе пише: „Изриком смо нагласили да примање нових напредних схватања не значи напуштање свега што је досад постојало као вредно, него само напуштање свега што је

¹¹⁰ Др Д. Рајичић, *Питање уџбеника у основним и средњим школама*, Живот и рад, св. 16, год. II, књ. III 1929, стр. 256.

¹¹¹ На истом месту стр. 257.

¹¹² Др Д. Рајичић, *Питање уџбеника у основним и средњим школама*, Живот и рад, св. 16, год. II, књ. III, 1929, стр. 258.

¹¹³ Цитирано са 99 стране Дидактике нове школе од Фикера у преводу Живојина и Марије Борђевића.

досад постојало као вредно, него само напуштање онога што се увиди као погрешно, као заблуда. Из тога већ излази да ми налазимо да нема разлога остављати старе начине рада док се год властитим мишљењем и властитим искуством не дође до уверења да у том раду има нечега што није добро и што се може заменити бољим . . ."¹¹⁴

Рајичић је полагао државни професорски испит 1900. године и двадесетину дана после испита био замољен од Главног просветног савета да прегледа, оцени и да своје мишљење о рачуницама за I и II и III и IV разред од Стеве Д. Поповића, које су већ дуже времена биле у употреби. Од тада па до краја свога живота он је остао стални сарадник ове високе стручне установе.

Одличан познавалац рачунске наставе, а савестан као што је увек био, Рајичић је написао исцрпан стручни реферат, којим је још више скренуо пажњу на себе и којим се апсолутно афирмисао као стручњак. Његов се рад на уџбенику сада све више проширује, и он врши прегледе или приказује уџбенике многих наставних предмета и за све врсте школа. А као одличан познавалац немачког језика одауком Главног просветног савета од 14. II 1922. године одређен је да прегледа све уџбенике за основне школе на немачком језику.¹¹⁵

Рајичићево гледање на уџбенике

Рајичићево гледање на проблем уџбеника садржано је у његовим рефератима и чланцима писаним о истом питању. За њега су уџбеници „књиге из којих ученици имају нешто да науче, односно да утврде оно што су добили у усменој настави, за успех у настави потребни и, према томе, за ученике корисни.“¹¹⁶ Уџбеници су књиге које су намењене само ученицима да их подсети на оно што им је наставник предавао и да им олакшају памћење у школи научног знања.¹¹⁷ С обзиром на њихову намену и задатак у школи уџбенике треба писати лепим језиком „живо“, „сочно“, „јасно“, разумљиво и занимљиво.“¹¹⁸

Што се тиче саме употребе коришћења уџбеника, Рајичић сасвим исправно мисли „да се наставник некога предмета не мора дословце држати уџбеника намењеног деци ни по реду излагања ни по облику садржине у њему . . .“ „У сваком је случају добро, управо врло добро, кад је уџбеник систематски уређен

¹¹⁴ Др Душан Рајичић, *Само напред*, Учитељ 1931—32, 414.

¹¹⁵ Види Просветни гласник за 1922. г., стр. 201—202.

¹¹⁶ Др Душан Рајичић, *Питање уџбеника у основним и средњим школама*, Живот и рад, св. 16, год. II, књ. III, Београд 1929. год., стр. 257.

¹¹⁷ Др Душан Рајичић, Данило Вуловић, *Опита историја старог века за средње школе*, Београд, 1938, Живот и рад, књ. II, св. 10, стр. 789.

¹¹⁸ На истом месту.

и кад је што потпунији.¹¹⁹ Али се при изради уџбеника мора водити рачуна, и то је основно да „Књиге намењене деци морају сасвим природно, одговарати аперцептивном ступњу ученика којима су намењене, а писци њихови, осим тога, морају да воде рачуна и о пољу дечјег интересовања на појединим ступњевима развитака.“¹²⁰

Полазећи од ових основних ставова, он редовно уз сваку оцену даје теориско објашњење о својим схватањима.

Друго начелно питање је у каквом су односу уџбеник и наставна метода. Рајичић стоји на становишту да је „учитељ . . . спречен да ради самостално“¹²¹ кад ради с уџбеником, односно уџбеник у знатној мери спутава евентуалну слободу у избору и примени различитих наставних метода, јер је сваки раџен на принципима одређене наставне методе. Зато као даља конзеквенца излази да је потребно више различитих уџбеника како би се задовољно горњи захтев.

Да би настава била успешна и, разуме се, савремена, и на научним достигнућима основана, Рајичић упозорава писце уџбеника на многе дидактичке захтеве којих се они морају држати при изради истих.

Рајичићево мишљење о неким уџбеницима из наставе језика и књижевности прелази оквири обичне рецензије. Он се упушта у веома суптилна теориска питања ове и друге наставе. Пре свега, он је велики противник систематског учења граматике у школама и педагошко-психолошким разлозима побија „граматички правац“ у настави језика. Таквом наставом „под изговором духовног развијања ученика, ови су мучени многобројним правилима и изузетима и силним досадним вежбањима са речима и реченицама без икакве међусобне везе.“¹²²

Тако звани граматички правац нужно води „у . . . погрешку: у прости вербализам тј. да се тражећи само правилну формалну страну тј. облик не заборави на другу важнију, унутрашњу страну. Да форма не прогута сасвим садржину.“¹²³

Најнеопходнија граматичка правила се не могу потпуно елиминисати, „али да се не предају систематски и сувопарно,

¹¹⁹ Др Д Рајичић, Милоје Милојевић, *Основни музичке уметности у вези са ритмичком и мелодиским вежбањима*, I део, Београд, 1922, Учитељ, св. 9 и 10, 1921/22. г., стр. 713.

¹²⁰ Др Душан Рајичић, *Посебна дидактика*, св. 2, II издање, Београд 1932. г., стр. 9.

¹²¹ Др Душан Рајичић, *Реферат о рачуницама за I и II и III и IV раз. од Стеве Д. Поповића*, Просветни гласник, 1902, стр. 563.

¹²² Др Душан Рајичић, Др Миливој Павловић и Драгослав Илић, *Читанка с граматиком за I раз. сред. школа*, Живот и рад, 1928, стр. 788.

¹²³ Др Душан Рајичић, М. Башић и П. Јоксимовић, *Реферат о унутр. ств. за предавање српског језика у приправном разреду*, Просветни гласник 1910, стр. 794.

деци досадно, већ узгредно, у вези са занимљивим штивом, са наслоном на чланке.¹²⁴

Један од проблема наставе језика уопште је рад на писменим саставима, који су много „занемарени“, па је честа појава да се они чисто формално обрађују. То нарочито у основној школи где се врши припрема за даљи рад на развијању писмености у средњим и другим школама. „Стилистику у основној школи не смемо узети као засебан наставни предмет, већ више као принцип. У свакој даној прилици треба ученике упућивати да оно што запажају, мисле, осећају, умеју и записати...“¹²⁵

На свима образовним ступњевима треба развијати слободне писмене саставе, а у основној школи одбацити као штетно „механичко преписивање.“

Пратећи Рајичићев рад на уџбеничкој литератури долазимо до сазнања да је његов допринос у овој области био од непроцењиве вредности и по квантитету и по квалитету. Основна црта тога рада јесте у томе што се Рајичић упорно бори за све бољи уџбеник. Његови реферати о појединим рукописима, засновани свега на најновијим резултатима педагошке теорије и праксе и „одређеном психолошком гледишту“, увек су били руковођ писцу како да модернизује и осавремени свој уџбеник. Његова позната хуманост и овде је долазила до изражаја; Рајичић је у својим напоменама и саветима био добронамеран и искрен.

Упоређујући његов рад на уџбеничкој литератури ми смо дошли до закључка да је он највише дао у овој области и да је најрадикалније заступао оно што је у то време било најбоље.

РАД НА МЕТОДИКАМА

Крајем 1898. Рајичић се вратио са студија и постављен је за помоћника школског надзорника, а 1. новембра 1899. године за предавача у Мушкој учитељској школи у Јагодини. Од тада он озбиљно размишља о методикама и практично почиње да ради на њима.

У прво време он за своје ученике пише предавања из појединих методика и даје их „у облику табака“, пошто је увидео да диктирање или слободно вођење бележака од стране ученика може бити незгодно. Зато је 1906. године, кад је први пут дошао са службом у Београд он је „на молбу ученика штампао као рукопис“ своја предавања раније дата у облику табака и тако се управо појављује прва свеска Посебне дидактике,¹²⁶ која ће

¹²⁴ Др Душан Рајичић, др Миливој Павловић и Драгослав Илић, *Читанка с граматицом за I раз. сред. школа*, Живот и рад, 1928, стр. 788.

¹²⁵ Др Душан Рајичић, *Практични задаци из српског језика за израду у народним школама*, Просветни гласник, 1921, стр. 100.

¹²⁶ Др Душан Рајичић, *Посебна дидактика*, св. I, 1906.

доживети четири издања. Ова свеска је обухватила осам методика, а употребљавана је све до његове смрти, па и касније. Педагошка штампа повољно је оценила вредност књиге. Гласник „Учитељ“ пише: „Кад нам је после рата, који је упропастио многе лепе књиге, била потребна једна савремена посебна дидактика не само за образовање младих учитељских генерација, већ и за допунско образовање учитеља уопште, г. др Рајичић нам је дао . . . Г. Рајичић је један наш најбољи дидактичар . . . књига је тако методски израђена да се њоме могу користити како ученици учитељских школа тако и наставници. Она представља најновије стање специјалне дидактике, . . .“¹²⁷

Тако је оцењено друго издање ове свеске. Треће издање које се појавило 1924. године брзо је распродато па је Рајичић издао и четврто издање 1929. године.¹²⁸ Треће издање приказао је Димитрије Димитријевић, који, између осталог, пише: „Ово издање разликује се битно од другог издања. У сваком одељку учињена је по нека допуна, а у методици цртања учињене су и битне измене у духу „новога времена“ . . .“¹²⁹ Док др Воја Младеновић пише: „Посебна дидактика г. Рајичића је једина књига хербартовског правца коју и противници могу без оклевања препоручити“.

Друга свеска изашла је 1928. године. Она обрађује наставу матерњег језика са наставом почетног читања и писања. Ову методiku су препоручили за штампу проф. др Стјепан Матичевић и Јосип Шкавић.

Појава друге свеске пада у време најживље дискусије око неких питања почетног читања и писања, па је она примљена са великим интересовањем и оцењена веома похвално. Приказујући другу свеску А. Тункл нарочито подвлачи да се аутор „ . . . осврће на захтеве модерних реформатора који у настојању да се уклоне шаблони падају у другу крајност тражећи од детета више него ли је у његовој снази.“¹³⁰ А проф. др Сл. Поповић у свом приказу подвлачи да је Рајичић дао анализу дидактичких поставки на бази једног „одређеног психолошког гледишта.“¹³¹

Иако је Рајичић добро знао вредност својих методика њему ништа није сметало да консултује и млађе стручњаке. Тако 10. маја 1928. године захваљује Слободану Поповићу на помоћи напоменама. Ту, између осталог, стоји и ово: „Без обзира на то хоћу ли их моћи и штети усвојити од корица до корица, Ваше су

¹²⁷ Вуј. Петковић, др Д. Р., *Посебна дидактика*, Учитељ, 1921/22, стр. 133.

¹²⁸ Милорад Ванлић тврди да је *Посебна дидактика* I изд. изашла 1908. године, а II изд. 1924. године што је нетачно (види споменицу . . . ВПШ 1924—34. стр. 292.

¹²⁹ Учитељ 1923/24, стр. 475.

¹³⁰ А. Тункл, др Душан Рајичић, *Посебна дидактика* . . . св. II 1928, Напредак, св. 8—9, 1928, стр. 224.

¹³¹ Сл. Поповић, др Д. Р., *II. дид* . . . , св. II, Живот и рад, књ. II, св. 15, стр. 225, 226 и Мисао, 1928, стр. 509—510.

напомене драгоцен подстрек за мој даљи рад, и Ваша ће услуга без сумње бити веома велика, ако моје књиге буду убудуће боље него што су сада.“ Тако је он уопште захваљивао свакоме на саветима и није пропуштао прилику да то и писаном речју учини.

Резюме

В конце 18 и в начале 19 века началось быстрое развитие и дифференциация научных дисциплин, а вместе с тем и педагогики. В то время в Сербии только что появляются школы, и поэтому невозможно говорить о каких-либо трудах по теории воспитания, ни о каком-либо опыте, приобретенном в учебной практике. В 70-ых годах прошлого столетия проникают педагогические идеи Руссо, Песталоцци и Гербарта, а также и передовые взгляды на воспитание в духе учений Светозара Марковича, которые переносила учительская школа. Немного позже в Сербии живет и работает целая группа молодых педагогов, получивших образование в Германии, главным образом в Йене, которые в известной мере, влияют, на педагогические круги в духе „очищенной и обновленной“ гербартовой науки.

Душан Раичич является одним из видных педагогов этой школы, действовавший в течение трех первых десятилетий этого века, бывших временем очень бурных педагогических реформ и направлений.

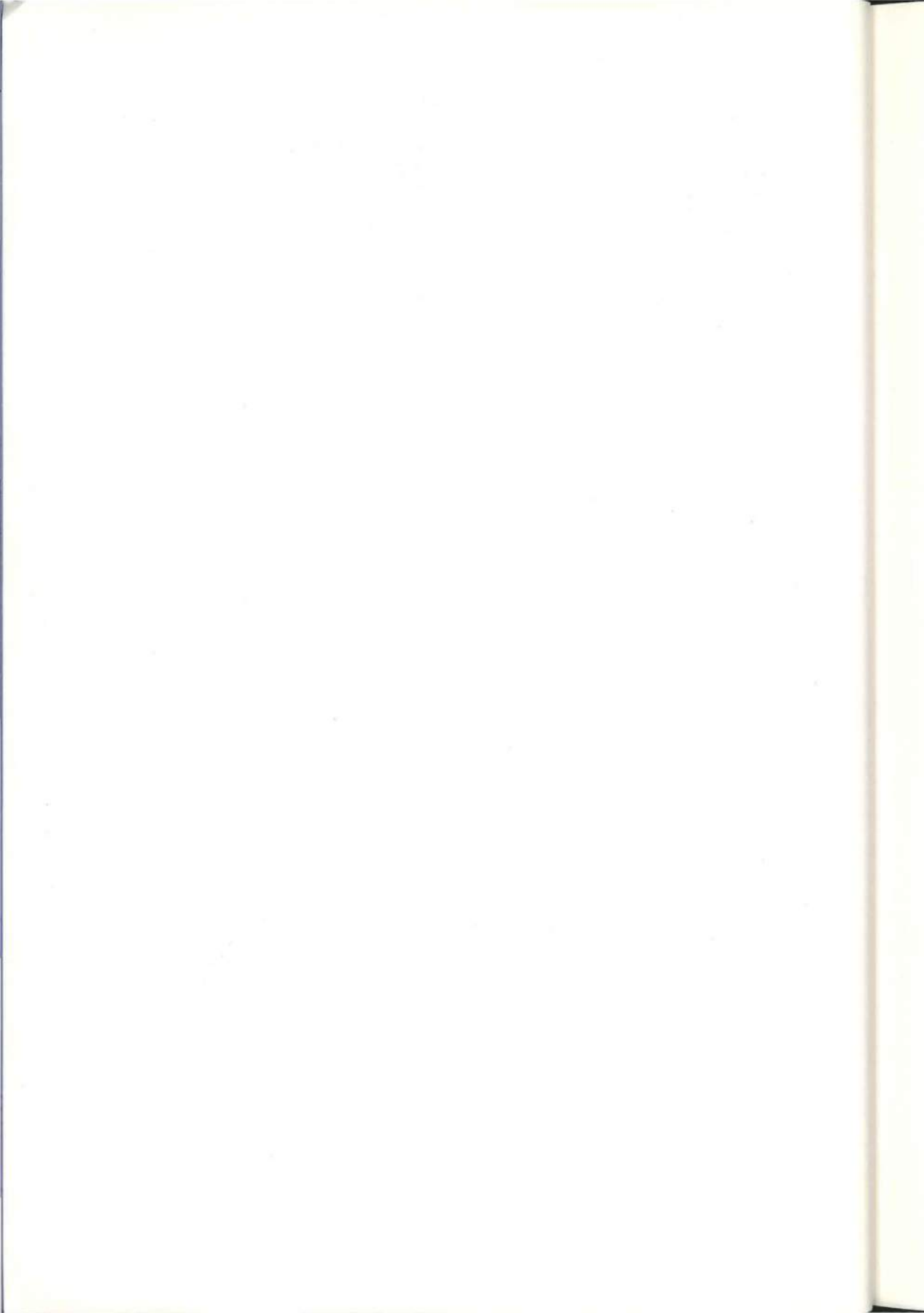
Уже в самом начале своей карьеры он известен как хороший, знаток и научный деятель. Главный совет просвещения выбирает его своим внештатным сотрудником, а позже он несколько раз был и его регулярным сотрудником. С момента окончания университетского образования и до конца своей жизни, он был постоянным членом этого высшего учебного заведения. На этой должности и в своей многолетней деятельности в Министерстве просвещения Раичич оказывал положительное влияние на просветительную политику.

По оценке своих современников, он был одним из самых лучших, а может быть, наш самый лучший дидактик и методик того времени, усваивающий новое, но только после проверки его пользы в условиях нашей педагогической теории и практики. В борьбе за вредение нового он сталкивался не только с теми, которые отбрасывали всякий намек на необходимость нового (с „реакционерами“, как он их называет), но и с теми, которые, несмотря ни на что, хотели принять все то, что предлагается в виде нового и полезного. Он был за все передовое и полезное, несмотря на то, было ли это всегда в духе и с принципами школы, к которой он принадлежал или нет.

Душан Раичич много работал над методиками, употреблявшимися почти на целой территории Югославии в период между двумя войнами. Его методика родного языка для начинающих читать и писать всегда злободневна и является хорошей информацией для тех, кто интересуется этими вопросами.

По свому карактеру Душан Рајичић био тихим и мјаким човеком, а в столкновениях с противниками — очень активным и последовательным. Редко кто, как он, любил школу и молодежь. Он был известен как „хороший дядя“, неутомимо посещающий школы и беседующий с детьми. Он исследовал и проверял свои позиции, желая как можно больше и лучше помочь правильному решению многочисленных учебных вопросов.

Б. Вельковић

IAŠAR REDŽEPAGIĆ

**PRIOLOG PROUČAVANJU DRUŠTVENO-ISTORIJSKE
USLOVLJENOSTI PROSVETNO-PEDAGOŠKE SLUŽBE I NJENOG
RAZVITKA U NAŠOJ ZEMLJI DO PERIODA NOB**

I. UVOD

Mnogobrojni su i veoma značajni problemi u radu i organizaciji prosvetno-pedagoške (ranije: inspektorske) službe u školstvu. Složenost i aktuelnost ovih problema proizilaze iz nove uloge i zadataka ove službe u uslovima decentralizacije i demokratizacije svih područja našeg društvenog, a to znači i školskog života. Savremeni ekonomsko-tehnički i društveno-pedagoški razvitak, čiji smo svedoci i neposredni učesnici, postavio je pred školu, a time i pred prosvetne savetnike, nove delikatne zadatke.

Prosvetno-pedagoška služba je od oslobođenja do danas postala značajan činilac u razvoju školskog i šire vaspitnog sistema u SFRJ, što takođe govori o potrebi svestranijeg proučavanja ove problematike. Naglo se povećao broj obaveznih škola i škola drugog stupnja. Iz godine u godinu povećava se broj učenika i nastavnika u ovim školama. Sve to — proširenje školske mreže, unapređenje nastavno-vaspitnog procesa i nastavno-pedagoški rad sa nastavnicima i učenicima, — postalo je sastavni deo svakodnevnog rada prosvetnih savetnika. Jednom rečju, uloga, mesto i značaj ove službe ne mogu se razumeti nezavisno od tih i mnogih drugih školskih pitanja.

Još u Deklaraciji Savezne komisije za reformu školstva, značajno mesto posvećeno je problemima prosvetno-pedagoške službe. Mnoge od formulacija sadržanih u ovom značajnom dokumentu, već danas su metod i stil rada dobro organizovanih prosvetnih službi.

pozitivna iskustva prosvetnih savetnika u pedagoškoj literaturi nisu dovoljno proučena i uopštena. Naročito su ostala nedovoljno rasvetljena pitanja istorijata, metoda i organizacije rada školske inspekcije u prošlosti. Naučno proučavanje ovih i drugih problema, bilo bi od velike važnosti za dalji i uspešniji rad ove službe. O ostalim problemima, kao što su: zadaci prosvetno-pedagoške službe, njen karakter, uloga, osobine i školovanje prosvetnih savetnika, — više se pisalo u pedagoškim časopisima i listovima. O tome je bilo reči i na raznim savetovanjima i konferencijama prosvetnih

radnika. Čitajući članke i radove koji se odnose na ovu oblast, uočio sam da su jedni pisani sa dovoljno objektivnosti, kritičnosti i konkretnih podataka¹, drugi —uopšteno i bez dovoljno veze sa praksom ove službe², a treći, od kojih su neki skorijeg datuma, sadrže u sebi izvesne pogrešne i vrlo naive sudove, o čemu će biti reči tokom izlaganja samih problema. Iz članaka se takođe može konstatovati da je za proučavanje problema prosvetne službe, naročito njenih metoda i tehnike rada, iznad svega potreban zajednički rad prosvetnih savetnika i drugih školskih radnika.

Iako se danas mogu čuti razni prigovori na organizaciju, metode i stil rada prosvetno-pedagoške službe (a o odnosu pojedinih savetnika katkada govori i sa negodovanjem), mora se istaći da niko ne osporava opravdanost njenog postojanja i njen značaj. Neki su pedagozi i eksperimentalno dokazivali potrebu i značaj školske inspekcije. Američki pedagog *Pitmen* proučavao je škole u kojima je stalno dolazio školski savetnik (obilazio časove, vodio konsultacije sa nastavnicima, upoznao nastavnike sa novim metodama i literaturom) i škole u kojima nije bilo savetnika i zaključio da je uspeh u školama kojima je pružana stalna pomoć, bio mnogo bolji. Nastavnici su se bolje pripremali za časove, više čitali literaturu, a učenici redovnije pohađali škole.

I pored toga što se i u teoriji i praksi sve više ceni uloga prosvetne službe u školstvu, koja je novim zakonskim propisima, kao što su: Opšti zakon o upravljanju školama («Službeni list FNRJ», br. 11/55), Zakon o javnim službenicima («Službeni list FNRJ», br. 53/57), zakon o prosvetnoj inspekciji («Službeni glasnik NRS», br. 53/57), Opšti zakon o školstvu i drugi bliži propisi po republikama, u skladu sa stanjem i perspektivom školstva i ove službe, posebno naglašena, — treba rešiti problem obezbeđenja stručnog, pedagoški obrazovanog i idejno-politički izgrađenog prosvetnog kadra za rad u ovoj službi, zatim probleme izmene iskustava po republikama, neposrednog upoznavanja organizacije i metoda rada inspekcije u drugim zemljama, i druga pitanja. Rešenje ovih pitanja ne može se zamisliti bez njihovog svestranijeg proučavanja i poznavanja.

¹ Posebnu pažnju zaslužuju raniji članci: a) Klonimir Škalko, *Problem inspekcija i inspektora u našim školama*, «Savremena škola», Beograd, 1955, br. 7—8. b) Ivan Leko, *Društveno-pedagoška uloga naše inspektorske službe*, «Školske novine», Zagreb, 1956, br. 34. c) Godine 1958. Klonimir Škalko objavljuje rad «Školska inspekcija, društveno-pedagoška funkcija i metodika rada», u kome je detaljnije govorio o bitnim obeležjima, zadacima i organizaciji ove službe. Pitanje njenog istorijata i u ovoj knjizi ostalo je neobrađeno. d) Gliša Ernjaković, *O nekim novim obeležjima naših inspekcija*, «Savremena škola», br. 7—8/1950. e) Magdalena Jovanović, *O školskoj inspekciji u nekim zemljama* (brošura), Novi Sad, 1955. f) Dragutin Gliha, *Školska inspekcija*, «Bilten Zavoda za unapređenje nastave i općeg obrazovanja NR Hrvatske», Zagreb, br. 2/1957. U ovom radu ima podataka o razvitku inspektorske službe u našoj zemlji.

² Takvi su članci: a) Problemi inspektora u uslovima demokratizacije i samoupravljanja u školstvu, «Nastava i vaspitanje» Beograd, br. 3, 1953. b) O metodi školske inspekcije, «Nastava i vaspitanje» br. 4, 1953.

Naročito je složeno pitanje organizacije prosvetno-pedagoške službe za pojedine nastavne predmete i nastavno-vaspitne oblasti, što treba kolektivno proučavati i u dužem periodu. Na osnovu uvodnih napomena o važnosti i potrebi proučavanja ove problematike, u ovom članku pokušaćemo da se osvrnemo na uslovljenost i zavisnost školske inspekcije od karaktera i stepena razvitka društva; zatim ćemo izložiti razvitak ove službe kod nas do stvaranja versajske Jugoslavije, potom njen razvitak i karakter od versajske Jugoslavije do perioda NOB-e. Ovde ćemo se dotaći i lika inspektora u predratnoj književnosti. Poznavanje ovih pitanja, između ostalog, olakšava potpunije shvatanje razvoja ove službe u toku NOB, a naročito od oslobođenja do danas, nadalje, poimanje bitnih obeležja prosvetne službe na današnjem stepenu razvitka školstva, a ujedno doprinosi poznavanju zadataka, a naročito organizacije i metoda rada prosvetne službe danas.

II. USLOVLJENOST I ZAVISNOST ŠKOLSKE INSPEKCIJE OD KARAKTERA I STEPENA RAZVITKA DRUŠTVA

Školska inspekcija ima svoju dugu istorijsku prošlost. Ona je stara koliko i sama škola i javlja se kad i prve škole. I kao što su škole od svojih početaka imale zadatak da ostvaruju ciljeve vladajuće klase, koja ih je radi toga i osnivala, ova služba oduvek je bila oruđe u rukama određene klase koja je na vlasti. Osnovni zadatak inspekcije sastojao se u proveravanju škola da li ostvaruju ciljeve koje im određuje ljudsko društvo, odnosno vladajuća klasa i na koji način ostvaruju te ciljeve.

Da je inspektorska služba uvek imala društveno-klasni karakter,³ pokazaćemo na nekim primerima. Nije bez razloga istaknuti atinski filozof Sokrat (druga polovina V stoleća pre naše ere) u svojoj 70. godini života bio osuđen na smrt i umro isпивši pehar otrova. Iz Ksenofontovih spisa »Sokratovska dela«, jer od Sokrata nije ništa ostalo, jasno se vidi zbog čega je atinska demokratija kada je zauzela vlast, ovog filozofa optužila i na sudu tražila najstrožiju kaznu. »Tako mi Zevsu, rekao je tužilac na sudu — Sokrat je svoje sabesednike učio da preziru postojeće zakone, . . . takvi govori pobuđuju kod omladine prezir prema postojećem državnom poretku«. Ovaj primer znači da se i u V stoleću pre naše ere od strane predstavnika vladajuće klase nadzirao rad ljudi koji su se bavili problemima nastave i vaspitanja omladine.

Iako je nadzor škola u Sparti i Atini imao klasni karakter, ne može se reći da je (taj nadzor) u ovim državama bio isti. Kako je vaspitanje uopšte, s obzirom na razvijenije ekonomsko-društvene i geografske uslove u Atini, imalo mnogostraniji i organizovaniji karakter, tako je i nadzor (inspekcija) škola u ovoj zemlji bio savr-

³ Pitanje istorijskog razvitka školske inspekcije je oblast kojom se skoro niko nije sistematski bavio. U udžbenicima istorije pedagogije i u pedagoškoj literaturi to je pitanje zanemareno.

šeniji. U Sparti naprimer, išlo se tako daleko da je vladajuća klasa deci robova zabranjivala da pevaju pesme koje su deca spartijata učila i pevala u školama.

U rimskim zakonima pored ostalog govori se o potrebi i značaju nadzora škola i o merama koje treba preduzimati ako se propisi ne poštuju. S druge strane, mnoštvo spaljenih spisa, kao i sadržaj dela i pogledi rimskih filozofa u svim fazama robovlasničkog Rima i kasnije, najbolje potvrđuju da je nadzor vršila, odnosno organizovala vladajuća klasa. Poznate su istorijske činjenice javnog spaljivanja gotovo svih Epikurovih dela (rimski hrišćani spalili su mu skoro 300 naučnih dela). Sasvim je razumljivo što je hrišćanska crkva nastavljača Epikurovog materijalizma na rimskom tlu — Tita Lukrecija Kara — proglasila čovekom koji je »sišao s uma«.

Kada je Rimsko Carstvo osvojilo veći deo Evrope, Azije i Afrike, rimski imperatori da bi imali dobre činovnike, počinju se više interesovati radom škola i poboljšanjem materijalnog položaja učitelja. Razume se, nadzor u školi i dalje ostaje u rukama crkve.

U periodu feudalizma sveštenstvo dobija »monopol na intelektualno obrazovanje« i škole. Na taj način i sama nastava i obrazovanje poprimaju teološki karakter. Sve nauke toga doba (pravne, filozofske, prirodne), pokušavaju se povezati s religijom kao osnovom svakog mišljenja, — to je bio ideal koji je sveštenstvu takođe omogućavao da nesmetano nadzire svaku naučnu misao i ljude koji su se udaljavali od religije.

»Izgleda da ti poučavaš u gramatici, pisao je početkom VII stoleća papa Grgur Veliki jednom episkopu, — ja to ne mogu ponoviti, a da ne pocrvenim; ja sam žalostan i uzdišem«.

U delu »Istorija Franaka« od Grgura, episkopa iz Tura (živeo je u VI stoleću), opisano je kako je crkva težila da uguši svaki elemenat znanja u školama. U tom delu on je izlagao izvesne stvarne istorijske činjenice i to opravdavao »svojom neobrazovanošću«. Sveštenstvo je pokušavalo da monopoliše čak i narodno umetničko stvaralaštvo, muziku i poeziju, pa čak i pozorište.

Dakle, čitava organizacija i sistem intelektualnog vaspitanja i obrazovanja, a posebno vaspitanje i obrazovanje u školama, (manastirskim, katedralnim, a delimično i na univerzitetima), bilo je pretežno u rukama sveštenstva. To se postizavalo predavanjem monarha — propovednika u školama i stalnim nadzorom sadržaja i načina rada u njima.

Kako navedene škole nisu odgovarale potrebama gradskog stanovništva, to se od XII stoleća pojavljuju nove gradske škole koje su svoj puni procvat doživele tek u XV stoleću. Crkva je pokušavala i ove škole da podloži svom uticaju i vlasti, ali u tome nije uspela, jer su ove škole osnivali i nadzirali sami gradovi — gradske samouprave.

U XV, XVI stoleću i kasnije, sa pojavom nove klase buržoazije i u vezi s razvojem naučne misli o svetu uopšte, počinje se podrivati monopol crkve na duhovni život. No, i tada nailazimo na

njeno grčevito suprotstavljanje svim pokušajima koji nisu bili u skladu s njenom koncepcijom sveta. U cilju očuvanja vlastite nadmoćnosti, pored stalnog nadzora, organizuju se progoni, mučenja, pa čak i spaljivanja velikih umova.

Ekonomskim jačanjem buržoazije i njenim nastojanjima da zauzme političku vlast, nadzor škola sve više počinje da se poverava državnim organima za prosvetu, dok je uticaj sveštenstva postepeno opadao, što je zavisilo od potreba, zahteva i pogleda vladajuće klase i od stepena razvitka jedne zemlje. U toj fazi počinje se direktno kritikovati školska inspekcija (njen rad), a istovremeno donose razni predlozi i zakoni za organizaciju ove službe.

J. A. Komenski iako teolog (ne treba zaboraviti da je to XVII stoleće u Češkoj) u svom delu »Velika didaktika« podvrgao je kritici sistem dotadašnjeg školstva i inspekcije, ali je bio uveren da se to stanje može popraviti ako »glavari društvenih ustanova, vladavci država, upravnici škola« i drugi, prouče zadatke, sadržaj i principe koje je on u delu izložio i ako školska inspekcija bude bolje radila. U tom delu Komenski predlaže da se na kraju školske godine organizuju javni ispiti na kojima će prisustvovati školski nadzornici koji će na taj način najbolje proveriti »koliko su temeljni i međusobom čvrsto povezani uspesi učenika, i to s ciljem da se uvere da li se zaista naučilo ono što je valjalo naučiti.«⁴

On je lično posećivao škole i upućivao učitelje kako da uspostave bolje odnose s učenicima, tako da se i u praksi delimično bavio inspekcijom (pregledom) škola. I drugi značajni pedagozi, kao Ruso, Pestaloci, Herbart, a naročito Disterveg i Učinski u svojim delima dodirivali su ovo pitanje.

Na razvitak školske inspekcije uticali su razni zakonski propisi koje su pojedine zemlje, shodno svojim uslovima, propisivale i pokušavale primeniti u život. Kako je školstvo (i inspekcija) u Nemačkoj i Francuskoj od XVI stoleća doživelo značajne promene, što se vidi iz istorije pedagogije, to je detaljnije upoznavanje razvoja inspekcije u ovim zemljama od posebne važnosti, tim pre što je po uzoru na ove bila organizovana inspekcija i u drugim zemljama.

Od pojave Martina Lutera (krajem XV stoleća) pa nadalje škole u Nemačkoj i u jednom delu evropskih zemalja (Češka, Švajcarska, Holandija, Engleska) bile su pod nadzorom protestantskog sveštenstva. U međuvremenu pojavljuje se veliki broj verskih redova u katoličanstvu. Od ovih se naročito ističu isusovci i benediktinci.

Isusovci su uspeli da u XVII i XVIII stoleću većinu srednjih i viših školskih zavoda u kapitalističkim zemljama zapadne Evrope organizuju po svojim načelima. Treba istaći da su oni, među prvima, pripremali nastavni kadar. Po završetku zavoda kandidat je ostajao kao pripravnik u nižim razredima. Njegov rad u toku pet-

⁴ I. A. Komenski, *Velika didaktika*, XXXII glava; »O zaista tačnom i opštem uređenju škola«, str. 269.

šest godina nadzirali su stariji predavači.

I pored toga što se u XVII i XVIII stoleću u nemačkim kneževinama uprava i nadzor škola poveravaju sopstvenoj vlasti, ipak se u tom periodu i dalje oseća uloga sveštenstva. Vrlo je važno istaći da se tada u nemačkim kneževinama izdaju *školski ustavi* kojima je određeno školovanje dece od 5. do 13. ili 14. godine. Na osnovu tih ustava sveštenik ima pravo da nadgleda školu i dužan je da istu bar dvaput sedmično obiđe.

Problem školske inspekcije određenije je postavljen u projektima francuske buržoaske revolucije.

U tim projektima podvlači se da inspekciju škola vrše viši stručni organi. Naprimer, liceji nadziru institute, ovi — škole drugog stupnja, a nastavnici ovih škola — škole prvog stupnja (primarne škole).

Dolaskom termidoraca na vlast (1795), njihovim sistemom reakcije crkvi se ponovo omogućava da otvara škole i da vrši nadzor u njima, a posle Bečkog kongresa 1814—15. godine u periodu Restauracije, u tom pogledu, sveštenstvo dolazi do naročitog izražaja. Pozitivni poduhvati julske revolucije 1830, kao i oni iz revolucionarne 1848. godine, ostali su bezuspešni, jer je u martu 1850. godine donet poznati reakcionarni zakon, kojim su škole potpuno podčinjene crkvi. Posebno treba istaći, da je taj zakon bio uperen protiv nastojanja ministra narodne prosvete *Ipolita Karnoa*, da svoj demokratski projekt zakona o narodnom obrazovanju 1848. godine sprovede u život.

Prema zakonu iz 1850. godine rektor akademije potčinjen je biskupu, a obavezni nadzor nad nastavom prenet je na mesnog župnika. Posledice tog zakona bile su da se i školstvo u narednom periodu, vrlo sporo razvijalo.

Za razvitak školske inspekcije poseban značaj pripada ruskom pedagogu Ušinskom i nemačkom pedagogu Distervegu. Ušinski se posebno istakao na ovom polju, jer je, između ostalog, tri godine radio kao *školski inspektor* i nastojao da unapredi nastavno-vaspitni rad u Smoljskom institutu. Reakcionarni carski režim, zbog njegovog plodnog teoretsko-praktičnog rada odstranio ga je od svake službene dužnosti. Isto tako posebne zasluge za razvoj školske inspekcije pripadaju »učitelju Nemačke« Distervegu, koji je u svom projektu predlagao besplatnu nastavu i *ukidanje crkvenog nadzora* nad radom škola. On je, zajedno sa naprednim učiteljima Nemačke, vodio ogorčenu borbu protiv crkvenog uticaja na škole i nastavnike, pa ga je pruska vlast zbog toga i penzionisala.

Reakcionarni krugovi u Nemačkoj, da bi se suprotstavili Distervegovim naprednim idejama, 1854. godine izdali su »Regulative«, kojima škole jedino poveravaju sveštenstvu. Tek 1872. godine, dakle posle ujedinjenja Nemačke i posle Pariske komune, u Pruskoj su, zaslugom ministra Falka, izdate nove *naredbe* o osnovnoj školi. To je u stvari bio novi nastavni plan, koji je obuhvatio niz prirodnih i društvenih nauka, a kojim se htelo unaprediti narodno obra-

zovanje. Ovim »Naredbama« poveren je državnim organima nadzor nad svim državnim i privatnim školskim ustanovama. To je bio veoma značajan momenat, jer su do tada osnovne škole bile pod kontrolom sveštenstva. No, pored svih tih nastojanja, rezultati u školama nisu bili naročito veliki, jer je bilo malo obrazovanih učitelja za rad sa decom, a za inspekciju škola-još manje svetovnih nadzornika. To se najbolje vidi iz podatka da je od 900 školskih nadzornika, samo 200 bilo svetovnih lica. To pokazuje da se nadzor sveštenstva nad školama i dalje zadržao.

U to vreme (80-tih i 90-tih godina XIX stoleća) Herbartova pedagogija u Nemačkoj i drugim evropskim i vanevropskim zemljama, bila je naročito popularna. U nazadnim pedagoškim sistemima Herbarta i njegovih sledbenika crkveni nadzor nad školama, ne samo što nije odbačen, nego se i opravdava njegova potreba.

I na početku XX stoleća sa pojavom Radne škole i drugih pedagoških pravaca, naglašava se neophodnost državnog nadzora u školama s jedne strane, a s druge — sadržaj rada inspekcije uglavnom se svodi na rad s učenicima, na potsticanje njihove aktivnosti i samoinicijative, bazirane na njihovim interesima. Ovim pravcima uloga inspekcije bila je svedena na minimum.

Najdoslednije su uočili nedostatke školskog sistema, a napose školske inspekcije u buržoaskom poretku i u svojim delima poklonili ozbiljniju pažnju novim zadacima vaspitanja i škole, a delimično i školske inspekcije — osnivači pedagogije proletarijata Karl Marks i Fridrih Engels. U njihovim delima, kao u: I Internacionali, Anti-Diringu, Komunističkom manifestu, a naročito u Kritici Gotskog programa, — ima značajnih misli posvećenih problemima inspekcije. Karl Marks, na primer, u Kritici Gotskog programa smelo istupa protiv zahteva koji je sve do danas ostao na snazi u zapadnim zemljama da škole, a posebno nastavni proces, pređu u isključivu nadležnost države.

Njihovo učenje o karakteru i zadacima inspektorske službe, kasnije je razradio i dopunio Vladimir Ilić Lenjin, što je našoj praksi poslužilo kao osnovna orijentacija u radu prosvetnih savetnika.

Lenjin je još pre oktobarske revolucije naglašavao potrebu osdtranjenja centralne vlasti od svakog mešanja u vezi donošenja nastavnih planova i programa i u vezi izbora nastavnika. On je još 1902. godine u »Iskri« pisao »da su učitelji okruženi jakim obručem svih mogućih inspektora i direktora, koji igraju ulogu javnih špijuna«. Ovim rečima sasvim jasno je okarakterisao ulogu i karakter inspekcije na početku XX stoleća u Rusiji. U članku »O čemu misle naši ministri« on objašnjava zbog čega vladajuća klasa ne obezbeđuje radnicima šire obrazovanje. »Ministar je uveren — kaže Lenjin — ako iskra (znanje) padne u barut (radnici) da će se eksplozija usmeriti pre svega na vladu«. U drugom članku »Uloga nastavnika u idejno-političkom pravcu škole« ističe da se idejno-politička orijentacija nastave »isključivo« određuje »sastavom« nastavnika. »Vi drugovi, vrlo dobro razumete, da svaka »kontrola«, »svako

rukovodstvo«, svi »programi«, »ustavi« i drugo, sve je to prazna reč u odnosu na sastav nastavnika.«⁵ U svojim delima Lenjin naročito kritikuje Lunčarskog, Pokrovskog i druge članove Komesarijata prosvete koji su sebe smatrali »stručnjacima« i od inspektora zahtevali da rade samo po njihovim direktivama. Inspektor u radu treba da polazi od nastavnikovog iskustva i da ujedno pruža stalnu pomoć nastavnicima.⁶

Takođe je za proučavanje problema inspekcije u SSSR značajna pojava, A. S. Makarenka. Iz njegovih dela, a posebno iz »Pedagoške poeme«, vidi se na kakve je sve prepreke i nerazumevanja nailazio od strane »zvaničnih pedagoga« s »Olimpa«.

Period posle oktobarske revolucije u SSSR-u u oblasti školstva i inspekcije, karakterišu izvesne značajne promene.

I pored toga što je osnovan Narodni komesarijat za prosvetu, a škola odvojena od crkvenog nadzora, — sistem školske inspekcije, koji je skoro do 1936. godine bio pod uticajem raznih pedoloških shvatanja (Blonski, Pinkevič i drugi), a ovi naročito pod uticajem pedagoga Laja, Djuja i Kilpatrika, — sastojao se u sprovođenju tih shvatanja u školama. Pojavom teorije o odumiranju škole ujedno se susrećemo sa zahtevom da je i školska inspekcija, u novim uslovima, suvišna.

Odlukom CK SKP (b) od 1936. godine školska inspekcija dobija sasvim drugi karakter. Ona postaje pretežno državno-administrativna služba, jer je njen osnovni cilj i zadatak bio, — učvršćenje i povećanje uloge državnog aparata u školama, što se delimično vidi i u udžbenicima pedagogije Gruzdjeva i Jesipova-Gončarova. U poslednje vreme, naročito od XX kongresa KPSS, tj. od 1955. godine do sada, inspekcija sve više dobija pedagoško-instruktivni karakter.

Iz dosadašnjeg izlaganja može se zaključiti da su postanak, razvitak i bitne odlike prosvetne službe povezani sa nastankom, razvitkom i karakteristikama vaspitno-školskog sistema i napredne pedagoške teorije. Kod toga, ne bi trebalo izgubiti iz vida činjenicu da su karakteristike i promene u inspekciji uvek bile uslovljene karakterom, razvitkom i promenama određenog društveno-ekonomskog i državnog uređenja.

Ovi momenti odrazili su se i na školsku inspekciju u našoj zemlji, što se može videti i iz njenog istorijata.

III. RAZVITAK ŠKOLSKE INSPEKCIJE KOD NAS I OSVRT NA NJENE PROBLEME

a) Školska inspekcija do versajske Jugoslavije

I ako sadašnja prosvetno-pedagoška služba nije direktan nastavak stare službe do versajske Jugoslavije i posle 1918. godine,

⁵ V. I. Lenjin, *Dela*, Tom XIV, str. 118.

⁶ *Lenjin o kulturi i vaspitanju*, Beograd, 1952, str. 161—163.

potrebno je poznavati njen karakter i odlike, jer su još uvek u radu pojedinih prosvetnih savetnika zadržani izvesni nedostaci i slabosti što je odlikovalo raniju inspekciju. S druge strane i u sistemima ranijih inspektorskih službi bilo je pozitivnih misli i nastojanja, čije će proučavanje koristiti boljoj organizaciji i metodici rada današnje prosvetne službe.

I kod nas je školstvo dugo vremena bilo pod nadzorom crkve. Stalnog školskog nadzora, tj. državne inspekcije nije bilo sve do otvaranja prvih javnih škola za narod. Ove škole prvo se javljaju u Sloveniji, Dalmaciji, Istri, Vojnoj Krajini, nešto kasnije u Hrvatskoj, zatim u Srbiji i drugim delovima naše zemlje. Kako se broj ovih škola naglo povećao krajem XIX stoleća, to se tada pojavila stalna inspektorska služba u školstvu i to u vezi s prvim zakonima.

To ne znači da ranije nije vršen nadzor škola, ali, treba naglasiti da taj nadzor nije bio stalan. Tako na primer, u »Objavljeniju« kneza Miloša 1832. godine, postavljen je Stojko Stojković »žitelj i trgovac« iz Kragujevca za nadzornika škola. Od učitelja se zahtevalo »da se njegovom rukovodstvu bezuslovno povinuju«. Kasnije 1838. godine po kneževoj naredbi, popečitelj prosvete Stefan Stefanović izvršio je pregled svih škola u Srbiji. Iste godine Popečiteljstvo izdaje dva akta: »Naznačenije učebnih predmeta« i »Nastavljenije učiteljima«. »Naznačenije učebnih predmeta« je u stvari prvi nastavni plan i program za osnovne škole. U njemu su zastupljeni srpski jezik, istorija, račun i verska nastava. »Nastavljenije« — su prva didaktička uputstva u kojima se najviše cene verski predmeti. Zahtevi postavljeni u ovim aktima, služili su kao osnova u radu mesnih nadziratelja.⁷ Naredne 1839. godine knez Miloš je postavio dva direktora i jednog »vrhovnog nadziratelja« za pregled škola, ocenu rada učitelja i za izradu udžbenika za sve škole. Kasnije, 1853. godine uvedeno je zvanje glavnog inspektora, a u drugoj polovini XIX stoleća ukidaju se ta zvanja i ostaje samo mesni nadzor i nadzor preko referenata i izaslanika Popečiteljstva.

Dok u Srbiji još nije bilo stalne školske inspekcije, dotle se u Hrvatskoj i Slavoniji pojavljuje prvi »Zakon o ustroju pučkih škola i preparandija za pučko učiteljstvo u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji«, koji je doneo Hrvatski sabor 1874. godine. To je vreme kada se učiteljski pokret u Hrvatskoj uporno zalaže za svoja prava i za napredak školstva. Tim zakonom doneti su i prvi propisi o nadzoru škola.⁸ Do tada je nadzor škola u Hrvatskoj bio isključivo u rukama sveštenstva. Njihova je osnovna dužnost bila da svake godine jedanput »vizituju« sve škole. I pored donošenja školskog zakona, crkva se grčevito borila da zadrži sav nadzor (inspekciju) nad svim školama, jer se plašila naprednih ideja, koje su se među učiteljima širile pod uticajem Pariske komune, i na druge načine.

⁷ Prota Mateja Nenadović, »Memoari«, str. 48.

⁸ O ovom prvom školskom zakonu i radu županijskih školskih nadzornika videti detaljnije u »Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj«, Zagreb, 1958, str. 165.

Kasnije, 1888. godine Hrvatski sabor donosi novi »Zakon ob uređenju pučke nastave i obrazovanju pučkih učitelja u Hrvatskoj i Slavoniji« koji je važio na teritoriji Hrvatske sve do 1929. godine, kada je bivša Jugoslavija donela prvi »Zakon o narodnim školama«⁹ za čitavu zemlju.

Od kraja XIX stolecā pa do 1918. godine u Hrvatskoj su postojale tri vrste nadzornika: 1) mesni školski nadzornici (to su bili većinom sveštenici), 2) županijski nadzornici (po jedan nadzornik u svakoj županji) i 3) zemaljski nadzornici kojih je bilo svega 4 za osnovnu nastavu i srednje škole, a koji su vršili vrhovni nadzor.

Dok se mesni školski nadzornik pretežno bavio kontrolom rada učitelja, dotle je županijski školski nadzornik, pored kontrole, imao zadatak »da učitelje u *pedagogičko-didaktičkom pravcu svjetuje*, te radi odstranjenja nedostataka s te strane opaženih usmene odredbe izdaje načinom, da pred djecom školskom ne povrijedi ugled učiteljev«. Županijski školski nadzornici stalno su obilazili škole, pratili pedagošku literaturu i kao odabrani prosvetni radnici, bili su cenjeni od učitelja. Na prvoj konferenciji županijskih školskih nadzornika, održanoj 1894. godine u Zagrebu, koja je trajala 15 dana, svaki županijski nadzornik unapred je imao zadatak da prouči jedan pedagoški problem i da ga, u obliku referata, iznese na konferenciji. Rad ove konferencije opisan je u knjizi »Prva konferencija školskih nadzornika g. 1894«.

Treba istaći da su županijski školski nadzornici mnogo doprinieli razvoju školstva i prosvete u Hrvatskoj. Oni su značajni i za razvitak pedagoške teorije, jer su teoretski proučavali pojedine pedagoške probleme. Među županijskim nadzornicima susrećemo se s imenima značajnih pedagoga Ivanom Filipovićem, Davorinom Trstenjakom i drugim.

U drugim krajevima zemlje koji su bili nekoliko stolecā pod ropstvom feudalno zaostale Turske, uticaj školske inspekcije na razvitak školstva i unapređenje nastave bio je dugo vremena skoro neosetan (pr. u Makedoniji, na Kosovu i Metohiji, Sandžaku pa i istočnom delu Bosne). To je svakako uticalo da je u Srbiji tek 1898. godine, Zakonom o narodnim školama uvedena stalna školska inspekcija. Od tada nadzor škola vrše »glavni nadzornik« (referent za osnovnu nastavu u Ministarstvu prosvete i crkvenih poslova) i okružni školski nadzornik.

Sreska inspektorska služba uvedena je desetak godina kasnije. Do stalne inspekcije je došlo na zahtev mlade buržoazije u Srbiji koja je težila da, preko stalnih inspektora, kontroliše škole, naročito da li i na koji način ove ustanove ostvaruju ciljeve obrazovanja i vaspitanja kroz nastavu. Za stalne inspektore u početku su postavljeni profesori, a kasnije u nedostatku ovog kadra, učitelji.

⁹ Isto, str. 330.

Za stalnu školsku inspekciju naročito se zalagao dr Vojislav Bakić, poznati srpski pedagog. On je kasnije uvideo da ni stalni nadzornici ne postupaju kao »savetodavci u teškim vaspitnim prilikama«, već »samo kao predstavnici vlasti«.

Školska inspekcija je bila, u većoj ili manjoj meri, kako svojom namenom, tako i svojim metodama rada, prvenstveno administrativno-kontrolna služba.

b) Školska inspekcija za vreme stare Jugoslavije

U staroj Jugoslaviji postojali su sreski odnosno kotarski školski nadzornici, inspektori ministarstva i oblasni, a kasnije banovinski školski nadzornici.

»Pravilnikom o organizaciji nadzorničke službe« koji je 1925. godine donelo Ministarstvo prosvete u Beogradu istaknute su dužnosti i prava sreskih i oblasnih školskih nadzornika i oblasnih inspektora za srednju i stručnu nastavu. Postojala je bitna razlika između nadzora osnovnih i inspekcije srednjih škola. Školski nadzornici srezova ocenjivali su učitelje po školama, dok su profesore srednjih škola ocenjivali direktori tih škola. Uloga srednjo-školske inspekcije, tj. oblasnih, banovinskih i ministarskih inspektora svodila se na kontroli rada i davanju uputstava nastavnicima ovih škola, dok se pri nadzoru osnovnih škola prvenstveno vodilo računa o ocenjivanju učitelja. To odvajanje inspekcije osnovnih od inspekcije srednjih škola ispoljavalo se i u samim nazivima, jer su inspektori osnovnih škola nazivani nadzornicima, a škola drugog stupnja — inspektorima.

Sreski školski nadzornik pored dva godišnja obavezna pregleda svih škola u njegovom srezu (prvi pregled vršio je do 1. marta, a drugi — do 1. juna), vršio je po Zakonu i poslove kao: »nadležanje službenog rada upravitelja i nastavničkih veća, kao i mesnih školskih odbora«, »ocenjivanje rada i vladanja nastavnika«, »isledivanje njihovih krivica i kažnjavanje neurednosti u krugu svoje nadležnosti«, kažnjavanje članova mesnih školskih odbora za nevršenje dužnosti prema zakonskim propisima. Sreski školski nadzornik takođe se stara o popunjavanju praznih učiteljskih mesta i određivao je zamenu bolesnim nastavnicima. Vodio je i statistiku o odeljenjima, nastavnicima i učenicima, obavljao prepisku sa svim školama, a takođe podnosio predloge o otvaranju novih razreda, odeljenja i novih škola.

Iz ovih primera vidi se da je sreski školski nadzornik u prvom redu vršio *upravne dužnosti*, među kojima i *isledničke i sudske*, pa je i čitava nadzornička služba u školstvu pretežno imala *administrativni i kontrolni*, a veoma malo *pedagoško-instruktivni karakter*. Ona nije bila pedagoška, jer nije podsticala nastavnike na inicijativu i stvaralačku delatnost. Svaki je inspektor zahtevao od nastavnika da u radu primenjuje ono što se njemu najviše sviđalo.

U nastavi je dakle polazio od svojih ubeđenja (a ova su najčešće bila odraz želja i pogleda vladajuće klase), a veoma malo od nastavnika koji je organizovao i izvodio taj proces, od osobina učenika, specifičnosti kraja i drugih momenata koji utiču na rad u školama. Tako, na primer, dok su jedni nadzornici najviše proveravali stanje u nastavi srpskohrvatskog jezika i računa, drugi — u nastavi istorije i geografije, treći su najviše cenili i kontrolisali nastavu crtanja, ručnog rada i lepog pisanja.

Kontrolni karakter inspekcije ogledao se još u tome što su nastavnicima propisivali udžbenike kojima su se morali služiti.

Oblasna nadzornička služba bila je administrativno-organizaciona služba, a ne organ stručne pomoći nastavnicima, jer su oblasni nadzornici vršili »činovnički, referentski posao u kancelarijama«, a veoma retko odlazili na teren u školama.

Prolazeći kroz razne faze svog razvitka, inspekcija se čas približavala, čas udaljavala od škole i nastavnika i sve više postajala čisto birokratska.

U vreme šestojanuarske diktature 1929. godine, kada je izvršena nova podela države na banovine, — Zakonom o narodnim školama i Zakonom o srednjim školama, inspekcija dobija još više policijsko-kontrolni karakter. Šestojanuarskom monarho-fašističkom diktaturom kralja Aleksandra, sreska nadzornička služba potpuno gubi svoju samostalnost u radu, podvrgavajući se sreskim načelnicima, a ovi, kao policijski organi državne vlasti, preko sreskih nadzornika kontrolisali su rad i lični život svakog prosvetnog radnika. Protiv nastavnika preduzimali su sledeće kazne: opomenu, ukor, smanjenje plate, premeštaj i davanje otkaza.

Naročito su napredne prosvetne radnike premeštali i otpuštali iz službe bez obzira na uspeh koji su postizali u školi. Istina, bilo je nadzornika i inspektora koji su u građanstvu, a posebno među nastavnicima, prenosili napredna shvatanja, ali je neosporno da je većina (nadzornika) bila zadojena idejama vladajućeg režima.

Takođe je potrebno naglasiti da je bilo školskih nadzornika koji su se isticali svojim dugogodišnjim iskustvom, svojom pedagoško-stručnom spremom, a posebno svojim pedagoškim stavom prema nastavnicima. To je, između ostalog, zavisilo od odnosa samog inspektora prema zadacima, a naročito od toga kako on gleda na ovaj poziv. Pozitivno je na primer, što su pojedini inspektori obilazeći škole, sa sobom vodili učitelje iz škole svoga sreza kako bi se upoznali s iskustvom nastavnika u drugim školama. Takođe je značajno da su nadzornici za osnovne škole posebnu pažnju posvećivali nastavi maternjeg jezika, istorije, računa, crtanja, lepog pisanja i telesnog vaspitanja. Školski nadzornici i inspektori bavili su se i problematikom postojanja školskih vrtova, đачkih zadruga, knjižnica, čitaonica, uređenjem škole, dvorišta i drugim značajnim pitanjima. Treba istaći i to da je bio ne mali broj inspektora koji su održavali praktična predavanja u školama.

I pored tih i sličnih nastojanja, inspekcija u celini, nije se afirmisala kao pedagoško-instruktivna služba. Ona u predratnoj Jugoslaviji nije imala pedagoški karakter zbog toga što su se za inspektore, bez obzira na zakonske propise, najčešće primali ljudi slabih stručnih i moralnih kvaliteta. Većina školskih nadzornika, svojim nadzorničkim birokratskim stavom ne samo što nije unapređivala nastavni proces, već je predstavljala takvu prepreku u radu nastavnika, da su napredni nastavnici kategorički zahtevali reformu nadzorničke službe. Takve zahteve nalazimo i na stranicama »Učiteljske iskre«, »Napretka« i »Učitelja«. Radi ilustracije citiraću neke delove iz članka »Uticao nadzornika na duh i rad škole«. Članak je objavljen u »Napretku« 1930. godine. U uvodnom delu autor članka A. Defrančeski, navodi sledeće i danas aktuelne misli:

»Novi duh i nove ideje dopiru i u naše škole i šire se među našim učiteljstvom... Naši su nadzornici pozvani (u prvom redu sreski) da unose lagano novi duh u naše škole, tj, da ih postepeno vode pravoj reformi. U vezi s ovom tezom logično sledi drugo pitanje: Mogu li naši današnji nadzornici da vrše ovu misiju? Ne mogu, i to s dva razloga: Prvo, ... Samo novi ljudi s novim idejama i pogledima mogu da stvaraju novu školu s novim zadacima. .. Mnogi nadzornici ne mogu da se užive u novo doba, jer su za njih nepovrediva dogma one maksime, koje su primili u staroj školi...

Drugo: Pretpostavimo da današnji nadzornici odgovaraju u svakom pogledu zahtevima našeg vremena. Ni u tom slučaju oni ne mogu utjecati na duh rada u školi. To im ne dopušta sadašnja organizacija i sistem nadzorništva. *Naši su nadzornici danas u prvom redu manipulativni, administrativni činovnici.*«

On takođe ističe da nadzornička dužnost i poziv moraju biti isključivo instruktivni i predlaže dvogodišnje tečajeve u učiteljskim školama iza kojih bi polaznici obavezno polagali završni ispit. Na ispitu bi dokazali »stručnu pedagoškijsku spremu za rad u nadzorničkoj službi«.

I pojedina učiteljska društva (pr. Učiteljsko društvo grada Skoplja), takođe su donosila rezolucije u kojima su obaveštavala javnost da školski nadzornici nisu instruktori u nastavi, da je njihov odnos nesnošljiv i da izbor novih nadzornika treba vršiti iz redova učitelja, koji bi bili kandidovani na samim učiteljskim zborovima.

Iz takve situacije predstavnici prosvetne politike traže rešenja u formalnom školovanju nadzorničkog kadra. Godine 1937. počinje školovanje nadzornika na Višoj pedagoškoj školi u Beogradu, gde je postojao odsek za stručno pripremanje nadzornika. Kod izbora ljudi opet se vodilo računa da li su kandidati »politički ispravni«, kako bi inspekcija izražavala jedino interese vladajuće klase.

Kada ocenjujemo školsku inspekciju za vreme stare Jugoslavije, možemo bez podcenjivanja reći da je njen uticaj na razvoj

i unapređenje školstva, a posebno na unapređenje nastave i vaspitanja, bio vrlo mali. Ona je, kako svojim karakterom i sadržajem rada, tako i svojom organizacijom i metodama rada *u prvom redu bila administrativno-kontrolna, a veoma malo pedagoška služba*. Ističući nedostatke školskih nadzornika, ne treba gubiti iz vida napore pojedinaca na unapređenju školstva, o čemu je bilo reči.

c) Lik inspektora u predratnoj književnosti

U krajevima naše zemlje pre prvog svetskog rata i u Jugoslaviji između dva rata, opisan je lik inspektora u radovima pojedinih srpskih, hrvatskih i slovenačkih pisaca. U cilju svestranijeg poznavanja uloge i karaktera ranije inspekcije i bogaćenja pedagoške teorije, potrebno je proučiti takva književna dela u kojima se govori o ovom pitanju. Jer, ta književna dela predstavljaju odraz društvenih i prosvetnih prilika ondašnjeg doba. Kod nas su u tom pogledu naročito značajna dela: »Seoska učiteljica« od Svetolika Rankovića, »Školski nadzornik« od Koste Trifkovića, »Učitelj« od Milovana Glišića i »Branka« od Avgusta Šenoe. Tu i tamo dodirivali su ulogu inspektora i Jovan Jovanović-Zmaj, Đura Jakšić i drugi.

U mnogim delima lik inspektora je negativno ocrtan. Prikazan je kao ličnost koja se veoma malo interesuje o životu, teškoćama ili uspesima u radu nastavnika. Za inspektora je mišljenje sreskog načelnika ili čate najmerodavnije. Većina od njih služi se mitom, intrigama, prema nastavnicima ne postupaju humano. Pojedini su se izdvajali i važili kao dobri nadzornici, ali to su bili samo izuzeci.

U romanu »Seoska učiteljica« prikazan je težak životni put mlade učiteljice Ljubice i učitelja Gojka u selu Orlovici. Ovde je više opisan težak materijalni položaj učitelja na selu, a manje je prikazana ličnost nadzornika. Iz romana se vidi da nadzornici retko, najviše jedanput u godini, obilaze škole. U školi pregled vrše površno. Pri tome, ne interesuju ih rezultati i lične teškoće učitelja. Za nadzornika je merodavno mišljenje seoskog pisara, kapetana i »uglednih« seljaka.

U pripovesti »Učitelj«, kroz razgovor trojice učitelja Milana, Vlajka i Negovana, iznose se teška sećanja na surovost i kontrolu izaslanika. Učitelji se plaše pitanja koja izaslanici postavljaju učenicima. Najčešće su to pogrešna pitanja ili pitanja s odgovorom (pr. »Kaži mi ti, mali, živi li čovek za to da jede ili jede da živi?« ili: »Koliko je, dete, tri put sedam dvadeset i jedan?« i slično. Posledice takvog odnosa bile su da su se i učitelji služili lukavim sredstvima i zanemarivali školu. Milan, na primer, to je opisano u drugom delu pripovetke, isteruje slabe, a zadržava bolje učenike u školu. On samovoljno napušta školu, bavi se lovom, a kada je došao izaslanik, pretvara se da je teško bolestan, sve dok

ovaj nije napustio školu. Uz pomoć seoskog kmeta, kome je Milan pomagao u radu, uvek je uspevao da izbegne inspekciju.

»Školski nadzornik« je dramatski spis u kome je prikazan primer dobrih inspektora iz kraja XIX i početka XX stoleća. Iskusni učitelj Petrović uzbuđen je zbog dolaska novog nadzornika, od čije ocene zavisi njegovo napredovanje. Njegov materijalni položaj nije dobar. Ali, on se nada da će »ovaj nadzornik biti pravedan« i da će uočiti i priznati njegov rad. Izlaganja njegove kćerke Savete predstavljaju ozbiljnu kritiku postupaka i rada svih ranijih nadzornika. Istovremeno, ovaj spis je ilustracija da je i ranije bilo inspektora koji su se zalagali za poboljšanje životnih uslova učitelja i koji su cenili uspeh u školama. Tako novi nadzornik Popović uviđa da su mesečne prinadležnosti učitelja Petrovića nedovoljne, da mu je teško raditi sa 300 učenika i, uočivši njegovu čestitost, poteškoće i marljivost u radu, povećao mu je platu, a mladom i talentovanom učitelju Stanku koji je tri godine bio bez posla, omogućio je da dobi zaposlenje u školi.

U pripoveci »Branka«, učiteljica Branka predstavljena je kao ličnost koja se bori za narod i koja je oduševljena školom. No, dok je lik učiteljice prikazan suviše idealno, dotle je ličnost nadzornika negativno ocenjena. (Negativne osobine nadzornika vide se u ličnosti Šilića).

Pedagoška teorija, iskustvo starijih nastavnika i njihova sećanja na raniju inspekciju, a delimično i književna dela u kojima se osvetljava ova problematika, kao i službeni propisi i drugi izvori, — predstavljaju značajne izvore, koji omogućavaju detaljnije ispitivanje problema školske inspekcije, odnosno prosvetno-pedagoške službe u našoj zemlji.

LITERATURA

(CITIRANA I UPOTREBLJENA)

1. Despotović Petar: *Istoriska pedagogika*, Beograd, 1902.
2. Engels, Fridrih: *Anti-Diring* (prvi i treći deo), Zagreb, 1946.
3. Franković, dr Dragutin: *Sovjetska škola poslije Oktobra*, »Pedagoški rad«, Zagreb, br. 9—10/1957.
4. Ganelin: *Tabaci iz istorije pedagogike*, Beograd, 1946.
5. Gliha, Dragutin: *Školska inspekcija*, »Bilten Zavoda za unapređenje nastave i općeg obrazovanja NR Hrvatske«, Zagreb, br. 2/1957.
6. *Iskustvo 110. škole u Moskvi* (brošura, prva dva članka)
7. Jemuović, Rodoljub: *Zadaci, položaj i organizacija prosvetne inspekcije*, »Narodni odbor«, čas., Beograd, br. 12/57.
8. Jovanović, Magdalena: *O školskoj inspekciji u nekim zemljama*, (brošura), Novi Sad, 1957.
9. Komenski, J. A.: *Velika didaktika*, Beograd, 1954.
10. Leko, Ivan: *Mjesto i uloga prosvetno-pedagoške službe*, »Pogledi i iskustva u reformi školstva«, Zagreb, br. 1—2/1961.
11. Leko, Ivan: *Društveno-pedagoška uloga naše inspektorske službe*, »Školske novine«, Zagreb, br. 34/1956.
12. *Lenjin o komunističkom vaspitanju i školi*, Sarajevo, 1960.
13. Lenjin, V. I.: *O kulturi i vaspitanju*, Beograd, 1952.

14. Lenjin, V. I.: *Šta treba da uzmemo iz stare škole, iz stare nauke?*« Pedagoška stvarnost», Novi Sad, br. 9/1957.
15. *L'inspection de l'enseignement*, Ženeva, 1956.
16. *L'inspection des ecoles*, časopis UNESCO-a, br. 5/1956.
17. Makarenko, A. S.: Pedagoška poema, Beograd, 1947.
18. Marković, Svetozar: Izabrani listovi, Zagreb, 1949.
19. Marks, Karl — Engels, Fridrih: O vaspitanju i obrazovanju, B. 1948.
20. Nikolić, Milenko: *Neki aktuelni problemi razvoja prosvetno-pedagoških službi*, »Pedagoška stvarnost«, br. 1/1962.
21. *Opšti zakon o školstvu* (poglavlje o prosvetno-pedagoškoj službi), »Službeni list FNRJ«, Beograd, 1958.
22. *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, u red. dr D. Frankovića. Zagreb, 1958.
23. Prokić, Bogoljub: *Razvoj školske inspekcije u Srbiji*, »Nastava i vaspitanje«, Beograd, br. 6/1955.
24. Prosvetni glasnik Ministarstva prosvete, Beograd, 1923—1939.
25. Škalko, Klonimir: *Problem inspekcija i inspektora u našim školama*, »Savremena škola«, Beograd, br. 7—8/1955.
26. Škalko, Klonimir: *Školska inspekcija — društveno-pedagoška funkcija i metodika rada*, Beograd, 1958.
27. Učitelj, Beograd, 1920—1940.
28. Veselov, A. N.: *Ušinski o narodnom učitelju*, Beograd, 1938.
29. *Zakon o prosvetnoj inspekciji*, »Službeni glasnik NRS«, br. 53/1957.
30. *Zakon o prosvetno-pedagoškoj službi*, »Narodne novine«, Zagreb, br. 32/1959.
31. Žlebnik, dr Leon: *Opća povijest pedagogije*, Zagreb, 1955.
- Ostala dopunska literatura i izvori:
 Milovan Glišić: »Učitelj«.
 Svetolik Ranković: »Seoska učiteljica«.
 Kosta Trifković: »Školski nadzornik«.
 Avgust Senoa: »Branka«.
 Sećanja starijih nastavnika i prosvetnih savetnika.

JAŠAR REDŽEPAGIĆ

Р Е З Ю М Е

Данная работа указывает на злободневность изучения многочисленных и очень важных проблем, происходящих из новой роли и задач просветительно-педагогической службы в школьном деле. Подробнее занимается вопросом обусловленности и зависимости этой службы от характера и степени развития общества.

В статье подчеркнуто, что просветительно-педагогическая служба начинается с появления первых школ, что она имеет длительную традицию.

Основная задача этой службы состояла в проверке деятельности школ. Центральными вопросами, входящими в поле деятельности просветительно-педагогической (раньше инспекторской) службы, были следующие: осуществляют ли эти просветительные учреждения цели, назначенные им обществом, и каким образом.

Служба просвещения с самого своего начала имела общественно-классовый характер, что показано на примере её развития в Спарте, Афи-

нах и Риме. Объяснен и характер надзора школ (монастырских, кафедральных, жупанийских, городских) в период феодализма.

Более детально описаны стремления буржуазии передать надзор школ государственным органам просвещения. С той целью приняты разные законопроекты о организации службы просвещения.

Взгляды Каменского, Ушинского, Дистервага, иезуитов, Гербарта и представителей школы действия, а особенно взгляды Маркса, Энгельса, Ленина и Макаренко о задачах и существе просветительной службы анализированы более детально.

Во второй части работы речь идёт о развитии просветительно-педагогической службы в нашей стране, а именно: а) до периода версальской Югославии, б) во время старой Югославии. Изучение этой службы в прошлом необходимо по следующим причинам:

Во-первых, современная просветительно-педагогическая служба не является прямым продолжением старой надзирательской службы доверсальской и версальской Югославии, но нужно знать её развитие и постепенное обогащение её задач и содержания её деятельности, так как в системах прежних надзирательских служб были положительные стремления.

Во-вторых, исследование прежних зачинаний в работе школьной инспекции способствует лучшему пониманию задач, методики и организации деятельности нынешней службы просвещения. Современная просветительно-педагогическая служба представляет собой новое и высокое качество. Такой качественный скачок с точки зрения диалектической логики в то же время значит, что эта служба является продолжателем всего, что в её прошлом было положительным и имело практическую пользу.

В-третьих, необходимость знания задач прежней просветительно-педагогической службы исходит из стремления, чтобы в настоящее время в работе просветительных советников не проявлялись недостатки и слабости, которых не была лишена школьная инспекция в прошлом.

В конце статьи описан образ инспектора довоенной литературы. Отдельно проанализированы произведения: „Сельская учительница“ Светлика Ранковича, „Школьный надзиратель“ Косты Трифковича, „Учитель“ Милована Глишича и „Бранка“ Аугуста Шеное.

Такие литературные произведения дают более всестороннюю картину о характере и роли довоенной школьной инспекции. Анализ данного литературного источника в то же время способствует обогащению педагогической теории и подтверждает наши взгляды о настоящей ценности и недостатках этой службы до Народноосвободительной войны.

Яшар Реджепагич

Dr ДАНИЛО БАРЈАКТАРЕВИЋ

СРЕДЊОИБАРСКА ГОВОРНА ЗОНА

Подручје под називом Ибар чине насеља око те реке почевши од Косовске Митровице па до ушћа Ибра у Западну Мораву¹. Средњи ток ове реке затворен је планинама: Столовима и Чемерном са севера, Радочелом и Голијом са запада, а Жељином и Кобаоником са истока.

У старим српским споменицима спомиње се ток Ибра под именом „Горњи Ибар“ и „оба Ибра“.² У истом извору види се да је у другој половини XIII века Стефан Првовенчани дао својој задужбини Жичи: „снѣ Д. жопне: Јѣљшница, Шошке ова Ибра“, тј. ове четири жупе: Јелашница, Пнуће и оба Ибра.

Доцније у завештању краља Милутина задужбини Бањској каже се „по Ибру горњему“.³

За поједина насеља како у подгорини Кобаоника тако и поред самог Ибра има података да датирају из доба немањичке државе као: ~~Јаринѣ~~ на ~~Иврѣ~~⁴ село Кошкань заселькь моѣ Чајетина, село Шипачино, заселькь моѣ Ивокосели⁵ (данас Кућане, Јариње, Чајетина, Шипачине, Ново Село).

Према подацима из старих споменика, што служи као полазна тачка и Р. Љ. Павловићу,⁶ граница између Ибра и горњег Ибра била би „Село Јариње“. Одатле узводно простире се Жупа Горњи Ибар, а низводно до Западне Мораве — Жупа Ибар.

¹ Годишњика Николе Чупића, Београд 1877, књ. 1, стр. 173.

² Ст. Новаковић, *Законски споменници српских држава средњег века*, Београд 1912, стр. 573.

³ Ст. Новаковић, *Законски споменници срп. држ. сред. века*, стр. 629.

⁴ Ст. Новаковић, *Законски споменници срп. држ. сред. века*, стр. 399.

⁵ Ст. Новаковић, *Законски споменници*, 458, 775, 776; *Mon. serbica SS.* XCIII, 568.

⁶ Српски етнографски зборник књ. LVI, стр. 221.

Полазећи од говорних особина које живе на одређеном простору, нисам се могао држати разграничења према споменути изворима, тј. ни Горњег Ибра, ни Жуле Ибра, већ сам узео оно што карактерише његов средњи ток у горе споменути границама. Можда ни овај назив не одговара у потпуности узимајући, уопште узевши, све особине како овде тако и око овог подручја, али држим да ће корисно послужити као средиште за концентрацију језичких особина које егзистирају у горњем и доњем току реке Ибра.

Са језичкога гледишта средњоибарска зона захвата простор оивичен природним границама — планинама како је то напред споменуто. Конкретно, то су насеља с десне стране Ибра почевши од Доњег Дрена па до Церја испод Столова, а с леве стране од Полумира до Власова (близу варошице Рашке).

Насеља на левој страни Ибра, узводно од Рашке, као и сама Рашка, па до Дрена, испадају из оквира овога говора. Рашка испада зато што припада, уопште узевши, старовлашком говорном типу, односно студеничком, а друга насеља о којима је овде реч припадају другом говорном типу који захвата источни део Санџака⁷.

Одређивање граница и овде је, као свуда, веома тешко, али и овако какво је може представити стање на овом подручју с напоменом да ни природне границе не дају гаранцију за апсолутну тачност, зато што мешање говорних црта представља вековну појаву из чега проистичу међусобни утицаји говорних типова на овом подручју.

На ограниченом простору обишао сам насеља: *Полумир, Камењане, Пешиће, Кремин, Одење, Плавце, Биљановац, Плану, Брвеник, Јошаничку Бању, Белце, Жерађе, Прибој, Павлицу, Рудницу, Ново Село, Шипачине, Лисину, Чајешину, Муру, Засеље, Лешак, Горњи и Доњи Дрен.*

Сва ова насеља, сем Ј. Бање и Руднице, разбијеног су типа, али будући да гравитирају Ибру, поред кога има колски и железнички пут, свако село повезано је и са главним путем и међусобно. Према томе, сем удаљених села под Копаоником нема беспућа. Саобраћајне везе са путем уз реку нису много утицале, односно изазвале битније промене говорних особина које карактеришу архаичнију зону новоштокавског говорног типа.

⁷ То подручје обрадио сам у расправи „Новопазарско-сјенички говори“ СДЗБ XVI.

О становништву ових насеља нема писаних трагова као ни о постанку самих насеља сем оних која су напред споменута (Чајетина, Шипачине, Ново Село итд.) Све се у том правцу заснива на традицији која не представља потпуну сигурност, али иако је таква ситуација за сад се морамо ослањати на чињенице добијене тим путем, разуме се са резервом.

Према подацима добијеним од старијих људи, сва су насеља стара па се и њихово становништво везује за старину. Аналого томе, носиоци овога говора били би „старинци“. Судећи по основним говорним цртама, може се рећи да има становништва старог порекла које је у великој мери испресецано новим убацавањем, односно усељавањем из суседних крајева.

Могло би се рећи са више сигурности да је усељавања било мање само у насељима у планинским огранцима, тј. у полукругу на северном делу ове зоне⁸, која су служила као матица одакле се понешто одвајало, ишло ка Ибру и даље к северу вучено равницама. Враћања из равница није било, а ако га је и било, имало је привремени карактер и условљено је ратним догађајима као што је био случај у првом и другом светском рату.

Ово исто може се рећи и за нешто нижа поткопаоничка насеља која су беспутна и пасивна.

О најнижим насељима у ибарској долини, тј. поред реке, могло би се рећи, мада традиција тврди супротно, да су новијег порекла, од пре 150 — 200 година (Лешак, Засеље и др.). Сам тип њихов разликује се од оних у подгорини: распоред кућа, споредне зграде око куће, прилази ка кућама, повезаност једног насеља са другим, удаљеност од реке, уређење имања поред реке итд. Сви ти моменти упућују на новије порекло. Ако се овом додају и прилике у којима су Срби живели за време Турака, онда би било сасвим природно да су се људи касније спуштали у крајеве око река. Управо, када су за то настали погодни услови, мада то не мора бити општи појав. Наиме, могло се догодити да се из низине оде у планински крај и да од сточарских насеља привременог типа постану стална насеља.

⁸ Ово се поткрепљује тиме што у околини Рашке (село Рудно) и данас живе потомци србизираних Саса-Шеклери (породица). Аналого томе, како су се они могли одржати, исто тако могло се одржати потомство њихових савременика Срба. С обзиром на овај моменат, сматрам, традиција има висок степен вероватноће уколико се тиче порекла носилаца овог говора првенствено у подгорским насељима.

Приликом прикупљања материјала, разговарао сам претежно са старијим особама, али нисам избегавао ни млађе људе, јер сам запазио да сви врло добро чувају дијалекатске одлике. Према томе, овде готово свако лице може бити сигуран информатор, а нарочито у подгорским насељима.

Мој боравак овде није био условљен ничим. Управо сваке године проводио сам по неколико дана на Ушћу одакле сам, као из базе, обилазио околину. С обзиром на дужи период проведен овде, сматрам да су уочене најзначајније особине, у овој зони и њихово саопштење биће од користи у више праваца, а нарочито због тога што истичем нека питања који досада нису узимана у обзир или им је поклањана мала пажња.

I. АКЦЕНАТ

Акценат ове зоне уклапа се у шире оквири косовско-ресавске групе говора, али ја ћу се ипак задржати на њему због употпуњења опште слике.

Старије стање акцента, познато под називом „старија акцен-туација новоштокавских говора“, избраздано је појавама које указују на новија кретања. Тих појава има више, али најзначајнија је померање старих акцената ка почетку речи. Ова појава нарочито карактерише кратки акценат (стари) па се у вези с тим поставља питање: да ли је та особина унесена миграцијама или је старијег датума од њих?

Посматрана ова појава кроз миграције, будући да им је правац кретања био југ-север, не даје довољно основа за тврђење да су оне могле у овом правцу снажније утицати на старинце. Та могућност била би прихватљива само у случају ако се пође од претпоставке да је процес померања старих акцената био потпуно освојио миграциона жаришта. Међутим, чињенице из прошлости то не потврђују. Но, и поред тога, према ситуацији како на миграционим жариштима тако и у зони кретања присељеника, може се рећи да су и старинци и присељеници могли познавати тај процес бар у првој фази што је касније добило посебну физиономију у разним говорним варијантама,

Као први моменат везан за тај процес јавља се дуга акцентска узлазност према чему се подручје средњоибарске зоне и миграционих жаришта у основним цртама поклапају: *звезда*, *зџма*,

ла̀нац, ла̀дан, ру̀ка, све́ћа, све́шац, Сџа̀на итд. Касније ће овај основни моменат, због кретања у неједнаким правцима, постати знаком диференцирања ових подручја и, конкретно, битном особином како ибарске поткопаоничке зоне тако и косовско-метохијске зоне као миграционог жаришта. Наиме, док је средњоибарска зона остала са том акценатском вредношћу, косовско подручје, узето као миграционо жариште, отишло је у правцу трансформисања ' акцената у ˘ и тако стекло посебну одлику: *гла̀ва, ру̀ка, џра̀ва, Сџа̀на*. Метохијска, пак, зона сачувала је у доброј мери ' акценат.⁹

Особина дуљења ' акцената у ˘ позната је и средњоибарској зони, али спорадично и, како сам запазио, само у топонимима: *Му̀ра, Пла̀на*.

Други моменат који карактерише средњоибарску зону чије особине ˘ акцената чија је егзистенција неоспорна.

а) У неким случајевима овај акценат се скраћује у " или је, пак, такав да му се природа не може сасвим јасно одредити. Конкретно, стоји између ˘ и " како по тону тако и по јачини и можемо рећи да је нетипичан.

Моменат скраћивања ˘ акцената у " изразит је у двосложним именским речима: *гџра, зџра, жџна, иџза, рџса* и сл. по чему се ова зона слаже како са косовско-метохијским миграционим жариштем тако и са грузанском варијантом чије порекло је и овде, у Грузи, везано за носиоце кос.-метохијских особина.

Нетипичност ˘ акцената среће се првенствено у аористу пред наставком -мо (<хмо) и у радном глаг. придеву: *дођџмо* и *дџџмо*, *пџрича̀мо* и *пџрича̀мо*, *реџмо* и *реџмо*; *гурнџо*, *гурнџо* и *дошџо* и *дошџо*, *реџо* и *реџо*.

б) Желео сам да утврдим моменте који условљавају ову појаву, али као конкретан закључак могу истаћи само ово: ако се пред акцентованим слогом чува дужина, изразит је " акценат; ако ли се дужина не чува, а то је веома често у оваквим случајевима, поремећена је стара природа ˘ акцената и јавља се ' акценат који, уствари, карактерише нетипичност *дџџмо*, *пџрича̀мо*, *сџиџмо*, *реџмо*; *дошџо*, *крџџо*, *реџо* итд. Као други моменат који

⁹ М. Стевановић, *Годишњак Задужбине С. и В. Стојановић VI*, 1938. г.

Гл. Елезовић, *Извештај са дијалектолошког путовања од Вучиштра до Пећи* (СДЗБ II).

условљава појаву " акцента јест истицање оног елемента реченице где се налази реч са овим акцентом. Напомињем да и поред тих момената, који могу доћи у обзир за одређивање опште слике, нетипичност ' акцента остаје као општа особина ове зоне.

2) Чување старих акцената (', ^) среће се у двама позицијама.

- а) на крајњем слогу и
- б) на унутрашњим слоговима.

Оба ова момента упућују на далеку старину која карактерише прасрпску акцентуацију. Према томе, ова зона сачувала је, као и многа друга подручја нашег језика, старину у великом степену. То би била особина општије природе која ову зону везује за велику групу штокавских прогресивних говора. У вези са овим треба истаћи моменте који условљавају задржавање акцената у старим позицијама:

а) чување старог кратког акцента на ултими условљено је: или присуством енклитике или аналогјом: *Дошлї су ни гѡшїи; Данїс сам га видѡ; гѡшѡв, голѡм, лукѡв, манїш* и сл. -према жен, и ср. роду истих речи;

б) чување ^ акцента на крајњем слогу проистиче из његове природе везане за природу слога где се он налази.

Полазећи од егзистенције ова два акцента на крајњем слогу, могу се утврдити неке специфичности које их карактеришу, као вредности, посебно посматране. Као један од тих момената је то што је кратки акценат лабилан и подложнији променама, односно лакше се помера од ^; друго, кратки акценат уколико се чува на крају речи, изван напред речених ситуација, везује се за затворен крајњи слог. Дуги, пак, акценат стабилнији је и није условљен овим другим моментом обавезним за кратки акценат. Конкретно, чува се на крајњем слогу оба типа (затвореном и отвореном): *водѡ, од горѡ, крај рѡкѡ, рукѡм, главѡм; желїм, пилї; Тї да шутїш, брѡ Милїсаве!*

б) Чување старих акцената на унутрашњим слоговима, као и претходна особина, карактерише целу зону и везује је за групу прогресивних штокавских говора архаичних особина (косовско-ресавска, старија ијекавска зона/: *ливѡда, коїрїва, малїна, невѡшта, невѡра, с Милушїном, од Никѡлѡ; Загѡрка, девѡјком, пѡчѡрку, крај прѡшїркѡ; воїничкї* итд.

Акценатш реченичких делова

Права слика живог израза и његове вредности у комуникативној служби може се видети и осетити посматрањем веза и односа реченичких елемената. У том погледу битну улогу игра интонационо гивање изражено акценатским вредностима. Да би се могло запазити интонационо таласање, узећемо конкретне ситуације и указати на главне моменте који чине ову зону интересантном:

— *Рашуемо и мучимо се, а нико не зна шта е с онд сиротињџе и нејаким децама* (Жер.); *Ка (д) сам дошд из раша, срџше ме моја мајка и жена и јџдан, вакб, идвелик дџчак, а шд бџо мој син* (Н. С.); *Купдо се у онџм дубџкем вџру, па се удџвџо* (Ј. Б.); *Дџђџмо до јџднога дубџкога рџва и јџдва га прџскочџмо; Дџдоше ни да јџмо сџв лџба, а прџши се лџе за лџдно гвџџе од пџшкџ* (Чај.); *Нџко нџје сџрадџ кџ мџ у овџм нџшем сџлу* (Биљ.).

Компоненте двочланих или вишечланих целина, које имају детерминативну природу, најлепше показују интонационе промене које проистичу из веза и односа речи у целинама. По природи својој то су најчешће придевске речи или речи с тим особинама, мада то не може бити закон, јер се, као што ћемо видети, именска реч, као реч која се детерминише, може јавити са највишим интонационим моментом.

Ако посматрамо прву конструкцију, запазићемо да интонациони вршак обележавају двочлане синтагме „с онд сиротињџе” и „нејаким децама” Моменат истицања почиње речју „оно”, преноси се на други члан друге синтагме „нејаким”, а завршава се дизањем тона у речи „децама”. Говорно лице истакло је два момента: моменат пропадања материјалног добра „оно сиротиње” и моменат неизвесности и црних мисли о судбини нејаке деце. То стање може се запазити само из непосредног излагања оног који је те моменте преживео. Отуда овакав контакт с приповедачем пружа највернију слику односа међу речима, а тиме и интонациону варијабилност. То би се шематски могло овако представити:

и нејаким децама.

с онд сиротињџе

Нџко не зна шта е

У првом делу „*нико не зна шта е*” — све се креће уједначеним тоном, равном линијом; у првом делу друге групе „*с оно сиротиње*” тон се пење на крајњем слогу и остаје на тој висини до акцентованог слога који се уздиже својом експираторношћу за читав тон изнад претходне основице. Рекло би се да је у овој синтагми интензитет кључања достигао кулминацију. Међутим, он се креће даље и тек у следећем члану друге синтагме тон се пење још за једну степеницу, а кулминациони моменат чини акцентовани слог другог члана исте синтагме „*и нејаким децама*”.

Да посматрамо још једну конструкцију:

Додоше ни да јемо сув леба, а прсти се лепе за ладно гвџзе од пушкѣ. Посматрана кроз призму интонационог таласања, конструкција би изгледала овако:

ладно гвџзе
прсти се лепе за *од пушкѣ.*
 Додоше ни да јемо сув леба а

Почетни и завршни део тонске линије, целе реченичке конструкције, готово су у истој равни с напоменом да је крај нешто виши, јер би тонски пад на исту раван почетка конструкције био неприродан и нестваран без обзира на природу интензитета и тонског кретања ка крају реченице. Средина конструкције има револуционаран ток и скокове и носи о ње интонационих промена.

Говорно лице преноси се у ситуацију која је била врло тешка и својим излагањем даје јој интензитет и боју што одговара времену збивања. Упечатљиви моменти из времена када се радило о бити или не бити омогућавају му да веом снажно истакне елементе: *једење сувог хлеба, смрзлог хлеба, на мразу када се прсти лепе за хладно гвожђе и када од тога, од одбране, зависи живош, враћање кући и деци и новим поколењима и њихово упознавање са оним што је значило: борити се, умирити, победити.*

Као саставни део акценатског питања споменућу дужине задржавајући се само на најбитнијим моментима:

а) дужине се чувају у претоничком положају: *брзџм, вџ џм, двџрџ, Радџм, Сџкџм, шџшџш,*—конкретно пред старим дугим акцентом на ултими;

б) дужине се чувају у постоничком положају: *гдшћѣње, грабљѣње, ѿдѣмо,, Цѿгѣнка; мајкама, прѣчама, прѣшкѣма, сламкама,* -после оба стара акцента;

в) дужине се чувају на крајњем отвореном или затвореном слогу после силазних акцената: *глѣдѣ, дшмѣ, ѿзмѣ, улдвѣ, ѿдшрчѣ, ѿдѣм, измѣрѣш, ѿвѣм, чѿвѣм, преглѣдѣн* итд.

Уз горњу констатацију, ипак, треба истаћи да се у споменутим позицијама срећемо и са скраћеним дужинама, али се према садашњем стању то не би могло друкчије сматрати него као појав у процесу.

Преношење акцента с именице на предлог, свезицу или негацију или са глагола на префикс, негацију или свезицу-непознато је, сем у случајевима где је то постало петрифицираним обликом: *дѣ бога, зѣ бога, ѿд богу, ѿ воду, ѿ бѣј, ѿ лѣв, зѣ ногу; нѣ беше, нѣ даде, нѣ знаде, нѣ узѣ, нѣ сѣиже,*—нарочито у одричној форми аориста.

II. ФОНЕТСКЕ ОСОБИНЕ

А. Вокали

Основна одлика овога говора је замена старога гласа јата (ѣ) рефлексом *е* и у оним позицијама где се у другим прогресивним штокавским говорима екавског типа среће и рефлекс *и*. Полазећи од те особине, овај говор припада косовско-ресавској групи говора. Додуше, треба споменути да апсолутне доследности у замени јата рефлексом *е* нема ни на овом подручју, па се на основу постојеће неједнакости у том погледу може претпоставити да ће замена јата и на овом подручју бити изједначена са стањем које егзистира у млађим говорима екавског типа.

Да би се имала јаснија слика овог питања, изнећу материјал како сам га чуо у насељима. Одатле ће се сагледати све особине које карактеришу како замену старога гласа јата тако и све друге моменте у вези с тим.

Екавска замена јата среће се у овим позицијама:

а) у основи речи без обзира на квантитет јата:

врѣме, двѣ, лѣпо, млѣко, (Пол.), бѣла, лѣчѣјо, мѣњаља (У), бѣсно, врѣдан, врѣме, сѣрѣљаше девѣшого, ѿдсле, Нѣмци, свѣћа, ѿ

цѣлѣм Бивѣљу (Пеш.), белимо, дѣше, донѣше дѣцу, ѡзнѣли (Биљ.), врѣме, дѣвѣр пѣва ако умѣ, поседѣу (Ј. Вања), бѣла врѣна, врѣме, рѣчѣма (Зас.), двѣ ѡвце, поседѣмо (Павл.), нѣсу бѣли, нѣсу ѡшли, нѣсу чѣкали, нѣсмо чѣли (Н. Село), бѣсан, врѣме, нѣсам чѣо, нѣсу прѣјешѣли (Леш), нѣсам бѣо на фрѣнѣшу, нѣсам бѣо дѣлѣ о (д) Сѣлѣ, нѣсмо нѣшиша дѣбили, нѣсмо имѣли лѣба, како нѣсмо ѡчени (Лис.), нѣсмо нѣгде ѡштѣпѣли, нѣсмо ши имѣли нѣкаку сѣрѣму, нѣсу шѣли да га даду (Дрен.), волѣла, дѣца, чѣвек (Пл), дѣшѣшом, двѣма, лѣкѣдѣма, на јѣдну мѣстѣ, ѡа на дрѣгу мѣстѣ (Крем), гдѣ ѡста ја ѡнѣ, набѣјемо у врѣне (Приб), бѣмо довукли, дѣца, дѣцу, издѣ, ѡбѣгли (Балѣ), брѣш ју сѣднѣ на кѣфер (брат јој...) дѣвѣр пѣвѣ, дѣвѣка, гдѣ су дѣвѣке, дѣвѣке се грѣбе (Мура), колѣко дѣца, с ѡвѣм дѣцама, (Кам.), дѣвѣку, дѣца, ѡвде, бездѣшкиња, мѣстѣма, пѣсме, наѣрамо, Сенѣчѣ (Брв.), да да дѣвѣкѣ пѣре, ѡбелѣжѣ, пѣсма (Чај.), ѡѣраше ни сѣдѣку (Леш.), ѡѣраше не преко Дрѣнѣ (Дрен).

б) у падежним наставцима:

а) у дативу и локативу јѣднине именица ж. рода а основа: к мѣкѣ, к рѣкѣ, к дѣвѣкѣ, ка кѣнѣ, ѡа крѣну к сѣолѣцѣ, ѣно га у кѣнѣ, у Мѣрѣ, у ливѣдѣ, на кѣжѣ, на глѣвѣ, ѡо глѣвѣ, ѡо ливѣдѣ.

б) у инструменталу јѣднине и дативу множине придевских заменица типа шѣ, шѣа, шѣо мушког и средњег рода $\text{ш} = \text{е}$ (-ем) Даље, овај наставак пренесен је на датив, локатив јѣднине и инструментал и локатив множине придевских речи и придевских заменица:

к ѡвѣм моѣм зѣшу, к ѡнѣм чѣвѣку, с ѡнѣм сѣарѣјем брѣшем, са своѣм имѣњем, с ѡнѣм кѣњем, с шѣм лѣбем (Н. Село), с нѣкѣм алашом, с нѣкѣм дѣцама, с шѣвоѣм ѣцем, с шѣм шеѣрем (Ј. Вања), ѡнѣм пѣшѣм, с ѡвѣм ѡвѣм, с јѣкѣм чѣвѣком с пошѣнѣм срѣцем, у ѡнѣм шѣмѣма (Шип.), на пошѣнѣм пѣшу, с нѣвѣм пѣшкирѣма, на дугѣчкѣм лѣнѣцѣма (Лис.)

Овај моменат могао би се узети као основни за класификацију екавских говора. Управо, према њему они се деле тако да јѣдну групу чине они где је преовладао утицај меке промене, а другу где тога нема у споменутиим падежима. Према томе, не би било лоше звати их: екавски говор меке промене и екавски го-

вор тврде промене. Првом типу, као што је познато, припадају шумадијско-војвођански говори, а другом косовско-ресавски.

в/ У компаративу $\text{Ѣ} + j = e_j$: *сѣарѣј, сѣарѣци, данас си сѣарѣј нѣ јучѣ, сѣшра си сѣарѣј нѣ дѣнас* (Ј. Бања), *најсѣарѣја ћѣрка, сѣарѣјѣга дешѣша* (Мура), *најмилѣје јѣло* (Чај.), *с најсѣарѣјем сѣном* (Н. Село), *најмилѣјег дрѣга* (Биљ.), *најгладнѣци, најгладнѣјема* (Зас.), *најсишнѣја пѣра, шањѣј, с шањѣјем, пѣразнѣјем кѣама, пѣразнѣја сѣба* (Рудн.).

г) у инфинитиву пред наставком — ти $\text{Ѣ} = e$: *волѣши, горѣши, желѣши, лешѣши узаврѣши, узрѣши, убелѣши* и сл, на целом подручју.

д) $\text{Ѣ} + o (< л) = eo$: *изгорѣо, огладнѣо, обелѣо* (Белце), *ожеднѣо, онѣмѣо, осѣдѣо, пѣсѣарѣо* (Ј. Бања), *оболѣо, сагорѣо* (Кам.), *пѣврѣо, сазрѣо, (У), осѣдѣо, пѣшамнѣо* (Н. Село), *зѣрѣо, свѣшлѣо, (Биљ.), пѣзрѣо, ужелѣо* (Павл.)

ђ) у инфинитиву $\text{Ѣ} + ja + ши = eja -$: *грѣјаш, смѣјаш се* (Ј. Бања), *вѣјаш, сѣјаш, (Биљ), овѣјаш (У), пѣсѣјасмо* (Чај, Мура, Н. Село, Лисина, Павлица, Кремин, Камењане, Трњаци).

е) Префикс *пѣрѣ* = *пѣре*: *пѣрѣчес, пѣрѣлика* (Ј. Бања), *пѣремѣшјо* (Приб), *пѣрзнаш* (Н. Село) *пѣрзив* Плана, *пѣрзнање* (Жер.).

Одступања од рефлекса *e* чине ови случајеви: *нисам, није* (У), *нису* (Биљ.), *није* (Н. Село). Како се види, ово не представља питање о којему би требало говорити, али ја га истичем као константну црту у одричној форми глагола *јесам*. Свакако се овде не може говорити о каквом инфилтрату икавске црте тим пре што ово подручје нема додира са икавском зоном нити има каквих уселјеника икаваца. Према томе, представља самоникао појав рефлекса *и*. Тиме се допуњавају тврђења о органском развоју рефлекса *и* било на екавском или ијекавском подручју као и рефлекса *e* на икавском подручју.¹⁰

Друге неке појаве ијекавског типа као *ријеч, двије, ђевер* (У), *пѣрије, пѣраѣед, сијаши* (Белце) сматрам новим наносом који не представља ништа значајно за говор као целину.

Овакво стање код облика придевских речи и придевских заменица као и придевских ступњева показује знатну архаичност и посебан развитак, али се утолико мање чује с леве стране

¹⁰ П. Ивић, *О неким проблемима историске дијалектологије* (ЈФ XX); П. Ивић, *Дијалектологија српскохрв. језика 1956.*, стр. 80 и даље (Дијалектологија; Б. Милетић, *Црмнички говор* (ЦГ), стр. 250.

Ибра почевши од Лешка па до Рашке. Из тога се може закључити да река Ибар чини границу у неком погледу између говора с једне и друге његове стране. Треба споменути да носиоци ових говора, с обе стране реке, живе у сталном додиру, али се њихови међусобни утицаји мало осећају. Сматрам да је један од узрока томе залеђе оних с десне стране, тј. широка екавска област топличкога и жупскога типа. Лева страна Ибра представља област испресецану разним струјама, али је њихово кретање, уопште узевши, оријентисано у правцу екавских говора са млађим особинама, Ако се посматра политичка оријентација носиоца ових говора у прошлости, долази се до закључка да је и она имала утицаја у погледу чувања изговора старог јата као *e*, мада је западна страна између Ибра и Лима омогућавала појаву и других момената. Политичку оријентацију у прошлости пратио је и привредни живот носилаца говора средњег Ибра, а он је био усмерен доњем току те реке. Та два момента учинила су да остане оваква замена јата једина и чврста. Други значајан моменат је усељавање из Метохије и са Косова, а носиоци те миграционе струје носили су *e* као рефлекс јата што га је утврђивало на овом подручју. Овај моменат значајан је и за зону с леве стране Ибра. Наиме, усељавања из ијекавских крајева унела су ијекавску ознаку која је најпре нашла места у падежним наставцима, а потом продрла у корени део речи, што показује материјал источног дела Санџака чију сам проблематику изнео у расправи „Новопазарско-сјенички говори“. Посебно вредност јата те зоне може се видети у часопису „Књиж. и језик“ бр. 3 за 1964 г.¹¹ Уношење ијекавске ознаке у корени део речи овде није распрострањен, управо нема га, зато што су присељеници из ијекавских крајева, уколико их је било, брзо асимилирани, а узрок томе је недостатак момената који би подржали донесену особину.

Разумљиво је да се овај говор не може сматрати посебним типом који излази из оквира косовско-ресавске групе што се потврђује особинама фонетске и морфолошке природе, али мени је намера да истакнем најбитније особине у овој зони зато сам

¹¹ У овом раду промакла се грешка у погледу изговора речи типа *косир*. Тамо стоји да се мишљење проф. М. Стевановић заснива на Ившићеву, а треба да двојност представља наслеђе из прошлости - по мишљењу Стевановића.

и пошао од акцента и рефлекса јата не само за одређивање места, уопште узевши, овом говору, него и ради употпуњења опште слике косовско-ресавске зоне.

Вокалски систем ове зоне као целина не даје могућности за дискусију. Исто тако појединачно узете вокалске фонеме не одступају својим особинама од стања у млађим штокавским говорима. Конкретно, цела скала вокала било да је под акцентом или ван њега задржава исту природу, тј. нема колебања ни у правцу отворености ни затворености. Ова констатација обухвата све вокале без обзира на то да ли су по пореклу примарни или секундарни. Будући да се ова зона наслања на широко копаоничко залеђе које познаје отворене вокале (e^a , u^e , o^a , y^o) очекивали бисмо и овде ту особину, с обзиром на утицај тог залеђа у неким другим правцима, али она овде није нашла места изузев у неколико случајева забележених у Ушћу и Ј. Бањи: *Како не e^a ! Шћа си мислијо, e^a ? Оћеш, u^e !*

Особина која карактерише овај говор је скраћивање вокала у претоничкој позицији: *дѣшѣшом, пѣвѣрѣм. нѣсрѣћа, нѣвѣља, ђвсѣм, рѣшѣшом, изгѣбѣјо, мѣслѣјо*. Ако ли је у претоничкој позицији дуг вокал, он се не скраћује: *дѣћѣмо, пѣрѣчѣмо, рѣчѣмо, сѣвѣвѣмо мѣло*. Ова особина не може се, ипак, сматрати стабилном, односно сталном јер се често ремети било темпом говора било каквим другим моментом проистеклим из ситуације.

Међусобна замена вокала, до извесне мере, представља појаву морфолошке природе, али ја ћу је, ипак, истаћи и овде:

а) Вокал *e* среће се врло често у падежном наставку -ом код именица мушког и средњег рода, а јавља се и код придевских речи место старога јата, где у млађим екавским говорима имамо *и*:

гѣмѣм, Ђбрѣм, лѣбѣм, камијѣнѣм, рѣгѣм, свѣшѣм, шѣпѣм, (и шѣпѣм)—Ј. Бања, Белѣм Пѣљу, пѣшкѣрѣм, шѣпѣм (Н. Село), бѣрѣм, бѣрѣм, вѣдѣм, мѣсѣм, ђвсѣм (Рудн.), комѣрѣм, нѣсѣпѣм, чѣдрѣшѣм (Лис.), к дѣбрѣм чѣвѣку, јѣднѣм дѣбрѣм, јѣднѣм бѣлѣм, одѣбрѣм, свѣкрѣм, рукѣвѣм, цѣрнѣм мѣчку (Биљ.), жѣушѣм, крѣвѣвѣм, пѣогѣнѣм, ћѣравѣм, (Леш., Чај.), чѣшѣм, бѣрѣм, крѣвѣм, сѣпѣрѣм чѣљадѣшу (Пеш.).

б) У локативу јединине женског рода броја један чује се е место *о*: на једнѣј љуѣрѣјѣ, на једнѣј куѣѣ (Ј. Бања), на једнѣј њѣвѣ (Н. Село), на једнѣј рѣкѣ, у једнѣј шѣмѣ (Лис.).

в) У презенту глагола бити чије се аналошко и место у: *бѣднѣм, бѣднѣш, бѣднѣ, бѣднѣмо, бѣднѣше, бѣднѣ*. Онако је и у императиву: *бѣдни, бѣднише*—на целом подручју, а познато је и суседним екавским и ијекавским говорима.

Од вокалских појава, као општепознате, срећу се у средњо-ибарској говорној зони:

а. Губљење вокала у почетку речи (афереза): *пашѣка* (апотека), *кадѣмија* (академија), *двокѣт* (адвокат) и изведенице од ње, *шѣрник* (уторник) и изведенице од ње, *сѣшо* (одсуство) и изведенице *о ње*.¹²

б. Елидирају се код заменичких енклитика и свезице да:

Нѣка м'убѣје ако сам крѣв; Нѣће да ш'обѣсѣ; Он г'ѣдмѣ шчѣѣа; Нѣка ј'ошѣра онѣмо преко рѣкѣ; Оѣе д'изгѣнѣ свѣ; Д'е ѣвде ѣн не би шѣкѣ бѣло (да је овде он...); д'исшѣче мало сѣли, д'ѣзмѣ водѣ с шрѣ извѣра.

в. Губе се у средини речи (синкопирање): *бѣшѣ* (бежише), *сѣшѣ* (седише) и *сѣше, дршѣ* (држише), *нѣше* (носише), *брѣ* (браше), *врѣло* (врашило).

г. Вокали отпадају с краја речи¹³: *гѣр, дѣл, шѣм, вѣм, нѣм, кѣм, мѣн, шѣб, њѣг, сѣб.*

д. Као посебну појаву споменућу вокалску метатезу, тј. померање вокала с почетка речи и убацивање између два следећа консонанта: *вѣде*, (овде) и *вѣд, вѣдек, воденѣк*, (овдек, овденек), *нѣд, нѣдек ноденѣк* (онде, ондек, онденек)¹⁴.

ђ. Позната је и асимилација, сажимање и међусобна замена вокала: дошо, тестѣца, матѣка.

¹² А. Белић, *Дијалекти источне и јужне Србије* (Дијалекти), 249, 253, 255; Б. Милетић, *Црмнички говор* (ЦГ), 277; П. Ивић, *Говор галиш. Срба* (ГГС) 90—91; Д. Барјактаревих, *Фонетске и морф. особине у говору села Чумића* (Чумић), 14.

¹³ А. Белић, *Дијалекти*, 269; М. Решетар, *Der štokavische Dialekt* 114; *Archiv für slavische Philologie* XVI; П. Ивић, ГГС, 307.

¹⁴ А. Белић, *Дијалекти*, 467; Д. Вушовић *Дијалекти источне Херцеговине* (ДИХ), 30; П. Ивић ГГС, 304.

Б. Консонанти и појаве у вези с њима

Консонантски систем уклапа се у оквиру прогресивних штокавских говора, али ћу се, ипак, задржати на појединим сугласничким елементима и на појавама у вези с њима због употпуњења опште слике широког екавског подручја са архаичнијим особинама.

Гласови *ћ* и *ћ* не разликују се од ових гласова у новоштокавским говорима млађег типа: *ћâк*, *ћердâн*, *Ђорђе*, *кўћа*, *иїће*¹⁵.

Глас *ј*. Због пасивне артикулације у међувокалском положају губи се у овим случајевима:

а. у облицима заменица које имају у основи тај глас¹⁶: *мде*, *мдѣга*, *мдѣм-е*, и *моѣму*, *швде*, *швдѣг-а*, *швдѣм-е*, *швоѣму*, *свде*, *свдѣг-а*, *свдѣм*, *своѣму*, *чїѣг-а*, *чїѣму*;

б: ишчезава у збирним бројевима и бројним именицама¹⁷: *двде*, *шрдѣ*, *двојца*, *шројца*;

г. нема га у именима лица и географским појмовима типа¹⁸: *Блдгое*, *Мїлѣ*, *Рдѣое*, *Сарѣво*, и изведеницама од њих;

д. не изговара се између два *и*: *Јеремїи*, *Илїи*, *Јеремїн*, *Илїин*; *Шесїица*, *Шейсїца*, *Срѣбїин комшїин* и сл.

д. Не чује се у једнини и у 1. и 2. л. множине презента глагола са основом презента на - *је*: *вѣрѣем-вѣрѣемо*, *дарѣем-дарѣемо*, *дошѣрѣем-дошѣрѣемо*, *искоришћѣем-искоришћѣемо*, *мїлѣем-мїлѣѣше*, *пѣрѣчѣем-пѣрѣчѣѣше*, *рукѣем-рукѣѣше*,

ђ. Нема гласа *ј* у свим лицима презента оба броја код глагола типа *крѣјиши*, *сїајаши*²⁰:

броїм-броїмо-броѣ, *кроїм-кроїмо-кроѣ*, *сїоїм-сїоїмо-сїоѣ*,

¹⁵ М. Стевановић, *Источноцрногорски дијалекат* (ИЦД), 38 (ЈФ XII); Д. Барјактаревић, *Чумић*, 16; Д. Вушовић, ДИХ, 15.

¹⁶ А. Белић, *Дијалекти*; М. Стевановић, ИЦД, 28; Ј. Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака* (ГПД), 42 и даље; Д. Вушовић, ДИХ, 21—23; А. Пецо, СДЗБ XIV.

¹⁷ Ј. Вуковић, ГПД, 42; М. Стевановић, ИЦД, 28; А. Пецо, *иб*; Д. Вушовић, ДИХ, 22.

¹⁸ Ј. Вуковић, ГПД, 43; А. Пецо, *иб*.

¹⁹ Ј. Вуковић, ГПД, 42; М. Стевановић, ИЦД, 29; Б. Милетић, ЦГ, 322.

²⁰ М. Стевановић, ИЦД, 28; Ј. Вуковић, ГПД, 43; Б. Милетић, ЦГ, 321; Д. Вушовић, ДИХ, 22.

е. Ј се не чује ни у 3, 1. множине презента у глагола типа гледати²¹: *глѣдау, пѣвау чѣкау*, као ни у прилогу времена садашњег ових глагола:²² *глѣдаући, пѣваући, чѣкаући*.

Глас *ј* се чува:

а. На апсолутном крају речи:²³ *дѣј, не вѣрѣј, дочѣкѣј, нашѣрѣј, обѣрај, пошѣрѣј, сѣвај*; али *немѣ* (немој);

б. у 3. л. множине презента глагола који имају - *је* у основи презента: *вѣрују, дарују, обѣју, пѣју, пушѣју, поручѣју*;

Глас *ј* чује се место ишчезлог гласа *х* у међувокалском положају²⁴: *снѣја, сѣрѣја, чѣја*. *Х* је замењено са *ј* и у енклитичном облику *их*: *дошѣрѣмо њј, одѣмо њј, побѣмо њј*.²⁵

Иза гласова *ж, р, с* чува се *ј*:²⁶ *бѣрје, ивѣрје, оружје, прилѣжје, пѣсјѣ, и пѣсѣ*, али увек: *вѣчѣ, зѣчѣ, шѣчѣ*, па често и *бѣжѣ*.

Место *ћ* чуо сам га само у речи *ноћ-ндј* (Ј. Бања). Код глагола ове особине нема.

У радном глаг. придеву између *и-о* увек се чује *ј*: *водѣјо, дѣнѣјо, носѣјо, рѣдѣјо*.

Глас *в*. Због пасивне артикулације не чује се:

а. у речи *човек -чѣк*;²⁸

б. испред *љ*:²⁹ *поздрѣљѣ, опрѣљѣ, упрѣљѣ*.

²¹ М. Стевановић, ИЦД, 30.

²² Б. Милетић, ЦГ, 328; Д. Вушовић, ДИХ, 22.

²³ Ј. Вуковић, ГПД, 43; Д. Вушовић, ДИХ, 23.

²⁴ М. Стевановић, ИЦД, 46; Ј. Вукович, ГПД, 34.

²⁵ В. Караџић, *Грам. и пол. сѣиси* књ. III стр. 212; М. Стевановић, ИЦД, 30; Д. Барјактаревић, *Новојазарско- сѣн. говори (СДЗБ XVI)*.

²⁶ М. Стевановић, ИЦД, 34; Д. Вушовић, ДИХ, 21 Стј. Ившић, Рад 196, 201, Д. Барјактаревић, *Новој. - сѣн. говори*

²⁷ Ј. Вуковић, ГПД, 33; М. Стевановић, ИЦД, 84; Д. Вушовић, ДИХ, 23; Б. Милетић, ЦГ, 283; М. Rešetar, *Štok.* 137, 139; Д. Барјактаревић, *Новој. - сѣн. говори*

²⁸ М. Стевановић, ИЦД, 31; Б. Милетић, ЦГ, 298, 207—312.

²⁹ Д. Вушовић, ДИХ, 31; Б. Милетић, ЦГ, 311; М. Стевановић, ИЦД, 55; М. Rešetar, *Štok* 151 и у старим споменицима: Љ. Стојановић, *Старе срп. повеље и писма из 1385, 1387, 1392, 1405 1415*, Ф. Миклошич, *Моп. Serbica* 97, 98, 144; М. Пуцић, *Споменици српски II*, 30.

в. У наставку *-сїво* не чује се в: *брѣсїто, нѣслѣсїто, ђсусїто, прїсусїто, проклѣсїто*³⁰.

Место гласа *х* између вокала *у-е, у-а* чује се секундарно в: *бўва, глўва, дувѣн, мўва, сўва*³¹.

У почетку речи *ф* се супституише овим гласом:³² *вамїлија, вѣњер, влѣша, влѣшица, вурўна, вилѣн*.

Група *хв*, као у другим говорима, даје *ф* (преко *хф*):³³ *фѣла, пофѣљен, зафѣљўем се, фѣлї, се* и даље псуституцијом *ф* са в: *вѣли се, повѣљен, вѣла*.

Испадање и отпадање дентала врло је широк појав:³⁴ *двѣс, прїѣс; љўсїто; жѣлосан, рѣдосан; остўїїше, остўїїмо; влѣс, чѣс*. Ако се дентали налазе пред наставком *-ски*, јавља се група *цк*: *брѣцкї, брѣкї, свѣцкї, свѣкї, љўцкї*³⁵.

Гласови *к, г, х* понашају се неједнако:

а. Код именица мушког рода на *к, г, х* ови се гласови претварају у *ц, з, с* у акузативу множине аналошким путем³⁶: *брце, војнице, ђѣце, јунѣце, оѣнѣце, унўце, бубрѣзе, сиромѣсе, коожўсе*.

б. Претварање истог типа среће се и у инструменталу једине неких именица мушког рода: *брцем, оѣнѣцем* (Ј. Бања, Жер., Плана, Црна Глава).

в. Код именица жен. рода *а* основа не претвара се *к*, уколико се нађе испред *и*, у дативу и локативу једине, већ остаје по аналогiji: у *рѣки* (Белце), на *руки* (Ј. Бања), у *вѣјски*, на *пруги* (У), у *зѣдруги* (Биљ.)³⁷.

³⁰ М. Стевановић, Ђ. Г. 62; Д. Барјактаревић, *Чумић*, 15.

³¹ Ј. Вуковић, ГПД, 34; М. Стевановић, ИЦД, 46; Б. Милетић, ЦГ. 313; М. Павловић, *Говор Сїеїечке Жўїе* (ГСЖ), 94;

³² М. Павловић, ЈФ, XX; Ј. Вуковић, ГПД, 27; Д. Вушовић, ДИХ, 26; Д. Барјактаревић *Чумић*, 15.

³³ М. Стевановић, ИЦД, 48; Б. Милетић, ЦГ, 295; М. Решетар, *Ѕtok*. 116.

³⁴ А. Белић, *Дијалектїи*, 241—243; Г. Елезовић, СДЗБ II, 468; М. Стевановић, ИЦД 51, 54, 56, 57; М. Павловић, ГСЖ; Ј. Вуковић, ГПД, 30—31; Д. Вушовић, ДИХ, 32, 125 и даље; Б. Милетић, ЦГ, 373; П. Ивић, ГГС, 138, 153; Д. Барјактаревић *Чумић*, 16.

³⁵ А. Белић, *Дијалектїи*, 215; М. Решетар, *Ѕtok*, 152; М. Стевановић, ДГ 81; Д. Вушовић, ДИХ, 34.

³⁶ П. Ивић, *Дијалектїологија*, 101.

³⁷ П. Ивић, *Дијалектїологија*, 72, 88; Д. Барјактаревић, *Чумић*, 16.

Дисимилација је позната као другим говорима:⁴⁶ *зашћвнйло се, Дѣмљан, млдго, шћвљан, дѣмљѣк*, — на целом подручју.

Десоноризација сугласника на крају речи обичан је појав:⁴⁷ *раш* (рад), *муш* (муж), *граш* (град), *ндш* (нож), *саш* (сад) — у целој зони.

Није без интереса споменути појаву метатезе:⁴⁸ *кѣјзина, кѣјзѣ, пѣјсѣ, пѣјсѣлук* (Н. Село), *кѣјзе* (Дрен), *лѣјзе, грѣјзе* (Лис.), *грѣјзе* (У), *пѣјсѣ* (Биљ.), *кујрѣк* (Крем.), *гѣрвѣн* (Пешиће).

Од партикула најчешће се срећу *зи, ка, р, н*:⁴⁹ *овѣјзи* (Ј. Вања), *шѣјзи, онѣјзи* (Н. Село), *њѣнѣјзи, свѣкѣјзи* (Мура), *ниједнѣјзи мојѣјзи* (Рудн), *шамѣка, онамѣка*, (Лис.), *овамѣка, ѡвдер* (Пеш.), *ѡндер, пѣслѣн, ѡшлѣн* (Крем.), *дѣшлѣн, дѣклѣн* (Чај.).

III. МОРФОЛОШКЕ ОСОБИНЕ

Морфолошке особине, а пре свега деклинациона система, јављају се као веома занимљиво питање у комплексу говорних особина ове зоне. Као део косовско-ресавског типа питање деклинације требало би да пружи слику чврстине као што је случај са другим деловима, бар према досадашњој литератури. Међутим, средњоибарска зона показује доста неуједначености и што је најзанимљивије има и аналитичних момената. Та појава може се објаснити кретањем носилаца аналитичности од јужноморавске зоне ка Копаонику и преливањем те струје преко њега. Њени

⁴⁶ А. Белић, *Дијалекти*, 230—231; М. Стевановић, ИЦД, 57; Ј. Вуковић, ГПД, 39—40; Д. Вушовић, ДИХ, 27; П. Ивић, ГГС, 150; А. Пецо, СДЗБ XIV.

⁴⁷ А. Белић, *Дијалекти*, 240—241; М. Павловић, ГСЖ, 311—312; М. Rešetar, *Štok.* 147—148; М. Стевановић, ДГ, 82; Д. Вушовић, ДИХ, 32; Бошковић — Малецки, *Bulletin de l'Académie Polonaise, Cracovie* 1932, стр. 8; Л. Вујовић, *Мрковићки дијалекат* (Годишњица Задужбине Стојановић) II, 141; Ј. Вуковић, *Карактеристичне особине мосѣарског говора* (Гласник Југослов. проф. друштва, књ. XVII, 95); Б. Милетић, ЦГ, 388—89; П. Ивић, ГГС 136; М. Ивковић, *О звучним сугласницима на крају речи у српском језику* (ЈФ II, 66—72); Д. Барјактаревић, *Чумић*, 16; А. Пецо, *Изговор звучних сугласника на крају речи у српско-хрватском језику* (Зборник за филологију и лингвистику М. Српске, књ. IV-V).

⁴⁸ А. Белић, *Дијалекти*, 236—239; М. Стевановић, ИЦД, 57; Д. Вушовић, ДИХ, 29; П. Ивић, ГГС, 151; М. Rešetar, *Štok.* 148.

⁴⁹ А. Белић, *Дијалекти* 423 и даље; М. Стевановић, ИЦД, 60; Д. Вушовић, ДИХ, 33; П. Ивић, ГГС, 218 и даље.

краци дохватили су до ибарских поткопаоничких насеља. Чистота те особине, разуме се, није очувана, али у неким случајевима код именица мушког рода чини специфичност овог подручја (Донео ми опанци).

Носиоци аналитичности нису овде показали ону отпорност као у средишту језичке зоне, тј. у ужој области Шумадије. Какав је узрок овом појаву, досад није објашњавано. У сваком случају питање је занимљиво и зато треба покушати да му се открије клица, а потом објасни и као целина.

Основни моменат ове неједнакости, у самом ставу носилаца аналитичности, мислим, лежи у природи њихова кретања и улажења у нову средину. Шумадијска зона према моме запажању, а у њој сам провео знатан број година, показује групно кретање носилаца аналитичности, њихово насељавање на ужим подручјима и концентрацију што је омогућило дуже одупирање утицају споља па чак и наметање неких особина у одређеним правцима и у доброј мери.

Насељавање носилаца аналитичности на овом подручју није било тог типа већ изразбијано. Самим тим изгубило је како отпорност према притиску споља тако и моћ наметања. Конкретно, носиоци аналитичности изгубили су се у стариначкој маси или у маси која се таквом сматрала, а упоредо с тим ишчезле су и њихове говорне особине.

Појава аналитичности, код именица, на овом подручју, не би представљала питање од посебног значаја када би оно било познато целој зони и када би имало изразиту форму донесену из аналитичне матице. Међутим, оно није такво. Наиме, нити захвата целу зону, нити се чува у својој пуноћи већ само као делимичан моменат тог проблема. Конкретно, у категорији једине потпуно је непознато код именица свих родова. Траг те појаве среће се у множини именица мушког рода које се завршавају задњонепчаним сугласником и само на једном делу овог подручја. Како то треба посматрати, питање је на које није лако одговорити. Његова партикуларна природа, пре свега, чини озбиљну препреку у том правцу. Према томе, тражити објашњење у неједнаком интензитету присељеничких особина не даје много, зато што се не би могло рећи да је на овом делу поткопаоничке ибарске зоне, где се та особина среће, била снажна усељеничка струја. Управо,

може се рећи да је она била свуда исте јачине. Сем тога, ако се ово питање посматра из угла додира ове зоне са оним крајем где се аналитичност среће у већој мери, тј. са прекокопаоничком зоном, очекивали бисмо тај утицај свуда у једнакој мери на граничном делу. Њега, пак, нема. Према томе, треба тражити неки трећи пут.

За решење овог проблема треба узети у обзир, као помоћно средство, природу задњонепчаних гласова. Будући да подручје од Ушћа до Биљановца познаје безизузетно аналошко претварање задњонепчаних гласова у акузативу множине именица мушког рода (бубрезе, опанце, кожусе), то су носиоци говора према осећању једнакости акузатива и номинатива у једнини, код именица овог типа, пренели то осећање на множински облик ном. — акузатив и извршили тако уједначавање. Процес тог уједначавања, бесумње, није лишен извесног утицаја од стране носилаца аналитичности. Њихово присуство, макар били и малобројни, у старијачкој средини не сме се потпуно занемарити. Како се види, комбинацијом споменутих елемената развила се занимљива појава према којој се данас средњоибарска поткопаоничка зона дели на два дела, што ће детаљније бити приказано прегледом именица по редовима.

1. Именице мушког рода

Најлакше их је прегледати ако се пође од наставка номинатива једнине.

а. Вокатив једнине:

α. Именице са наставком *о-е*, као у млађим новоштокавским говорима, имају вокатив једнак номинативу: *Здрѣвко*, *Милѣко*, *Слѣвко*, *Јерѣшије*; *Сѣдѣ*, -на целом подручју.

β. Именице без наставка које се завршавају палаталом имају у вокативу једнине наставак у: *Сѣнѣћу*, *Милѣћу*, *мѣжу*, *нѣжу* (Ј. Вања), *сирѣћу*, (У), *пѣћу*, *бѣгѣљу*, *мѣљу*, (Дудн.) *мѣшу*, *сѣчу* (Приб.), *дрѣчу*, (Н. Село).

Наставак у чује се и у овим речима: *јечам*, (*јѣчму*) (Лис.), *рукаву*, *одбѣру*, (У., Пешиће). Овамо би ишле и именице којима

се основа завршава једним од ових гласова: *м, н, ц, л, з, р, д*: *мѣду, кѣнцу, јазу, бѣлу*, — на целом подручју.

Код именица са наставком *-ар*, које значе занимање, као и код оних са наставком *-ир* вокатив једнине има увек наставак *е*: *ѡпанчѣре* (У) *ѡвчѣре*, (Биљ.), *кѡмандѣре*, (Ј. Бања), *крѡмѣире* (и *кѡмѣире*) — Плана.

б. Инструментал. Има наставак *-ем* или *-ом*. Први наставак имају све именице с меким сугласником на крају основе по чему се ова зона слаже са млађим прогресивним говорима. Сем тога овај наставак уопштен је код великог броја именица и са тврдим сугласником на крају основе, чиме се ова зона као и други делови косовско-ресавске говорне групе разликује од млађих прогресивних штокавских говора:

Ђѡрђем, Мѣлоем, Стѣноем, мѣшем, ѡвсем; ѡдѡрем, пошѡкем, поѡем, шѡѡем, али: *Вѣлом, Здрѡвком, Мѡрком*, на целом подручју.

Множински облици

а. Акузатив. Према њему се ова зона може поделити на два дела, зато га и стављам на прво место.

а. Један део чине насеља од Ушња до Биљановца где је акузатив једнак номинативу код свих именица које се завршавају задњонепчаним гласом:

Кѣѣјѡ ми ѡѡѡнци (Биљ.), *Скѣѣни ѡѡѡнци* (Пешиће), *Узѣше бубрѣзи* (Кам.), *Посѣкао ѡрѣси* (Н. Село), *Уѣрѣѡ брѣци ѡѡ идѣ по сѣлу* (Шај.), *Дѣ сѣ набѡѡѡѣѡ шѣ сѡндѣѡци?* (У), што представља аналитичност о чему је напред било говора.

Код других именица акузатив је као у другим деловима прогресивних штокавских говора:

дѡнове, крѡмѣире (Мура), *грѡшѣве, дѡрове* (Ј. Бања), *свѡшѡве, шѡѡѡѡве* (Н. Село), *послѡѡве* (Леш.), *пѣѣѣѡѡѡѡве, рѣѡѡѡѡве*, (Рудн.), *лѣѡѡѡѡве* (У).

б Други део чине насеља од Биљановца до Дрена где акузатив именица на *к, г, х* има наставак *е* пред којим су ови гласови претворени у *ц, з, с* аналошким путем:

ђаџе, ојаџе, (Леш), Усукао брџе (Мура), Ва̀ра̀ мо̀мцѐ по̀ сѣлу (Н. Село), Збвнѹ војниџе; Учѣ џаџе (Павл.), Уйрѣда̀ брџѐ по̀ сѣлу, а дрѹгѹ рѣшујѹ (Рудн.), Поломѹше ора̀се (Лис.), Ошѣра̀ше онѣ сиромѣсе (Чај.), Покуйѹше кожѹсе и одѹше (Биљ.)⁵⁰

б. Номинатив. Као у другим прогресивним штокавским говорима проширује се са *ов*, *ев* или је без проширења:

дѣвери, ја̀вори, ко̀њи, по̀дја̀си (У), до̀кази, ко̀нци, Црно̀борци, чѝдореџи (Н. Село), пѐшкѣри, црвѣ̀ћи (Ј. Бања), вѣ̀дови, по̀йѹкови, рѣ̀вови (Кам.) лѣ̀бови, по̀слѣви рѣ̀дови, шр̀ндѣви, чѝндѣви (Пеш.), по̀ња̀ѣви, гро̀мѣви, огњѣ̀ви, шр̀а̀гѣви, (Рудн.), гро̀шѐви, ма̀љѐви, мѝшеви (Павл.).

в. Генитив. Има наставак *а*: да̀на̀, дѣ̀верѣ̀, до̀ка̀зѣ̀, мѐсеџа̀ (Боровци), ду̀го̀вѣ̀, лѐко̀вѣ̀, сѝно̀вѣ̀ (Леш.), војнѝка̀, Ту̀ра̀ка̀ (Ј. Бања), Ка̀мења̀на̀, Па̀влѣ̀вића̀, Пѐшића̀, ла̀на̀џа̀, свѣ̀шо̀вѣ̀, шѣ̀по̀вѣ̀ (Н. Село), Љ. Стојановић констатовао је у Врњ. Бањи једнакост ген. множ. с локативом множ.⁵¹ што овде, код именица мушког рода, није често (в. лок. множ.)

г. Датив и инструменшал. Имају наставак — *има*: Бо̀рѣ̀вцима, Ка̀мења̀нима, Осѣ̀ра̀ћа̀нима (У), дѣ̀верима, дрѹ̀говима, Ту̀рцима (Павл.), ја̀зѣ̀вима, свѣ̀шовима (Пеш.), брѣ̀џима, Пѐкѣ̀виџима (Н. Село), обича̀јима, Чѣ̀лѣ̀виџима (Лис.) ко̀пачѣ̀има, лѐбовима (Биљ.).

д. Локатив. Ако је с предлогом *по*⁵², једнак је облику генитива у подгорским насељима: по̀ по̀шѣ̀вѣ̀ (Плана), по̀ по̀шо̀ка̀, по̀ кра̀евѣ̀ (Ј. Бања), по̀ ду̀ћа̀на̀ (Н. Село). Са другим предлозима и у овим насељима једнак је дативу и инструменталу.

2. Именице женског рода

а. Именице с наставком *а*. Средњоибарска говорна зона, као и други делови косовско-ресавске групе, чува наставак тврде промене у дативу и локативу једине, што се огледа у рефлексу *е* (<ѣ). Додуше, та особина није подједнако заступљена у ова два

⁵⁰ А. Белић, *Дијалекти*, 325.

⁵¹ Љ. Стојановић, *Archiv*, XXV; Р. Бошковић, *Озринишки говор* (ГЗС II 1935); Бошковић—Малецки, *Преглед диј. старе Црне горе*, 1932, стр. 6.

⁵² М. Стевановић, *ИЦД*, 110; Љ. Стојановић, *Archiv* XXV.

падежа. Конкретно, у дативу је много шира, јер се у локативу у доброј мери среће и наставак меке промене. Отуда стање изгледа овако:

α) у даштиву:⁵³ *ка кѹћѣ, к сесѣрѣ, ѿди прѣма онѣ кѹћѣ, к шареникѣ* (Кремин), *к а̀рѣѣ, ка канѣѣ, к шрѣвѣ* (Лис.), *к бѣбѣ, к фабрѣкѣ к нѣшѣ вѣјскѣ*, (Н. Село), *ѿди к ѳвѣѣ, к девојкѣ, дѣј женѣ* (Зас.), *к Мѣлицѣ, Овѣ е дѣшо свѣкрвѣ* (Ј. Бања), *Овѣ е ѿѹш к Мѹрѣ; Примакѣмо се к Дрѣнѣ* (Чај.).

β) у локаштиву:⁵⁴

а. с наставком тврде промене: у *комѣрѣ, ѿ ѿчениѣѣ, у бѣњѣ* (Ј. Бања), у *Рудниѣѣ, на ѣѹрѣје* (Чај.), у *ливѣдѣ, ѿ кѹћѣ* (Павл.), *ѿ шерѣѣѣ, у вѣјскѣ* (Бѣљак), *ѿ марѣмѣ* (Лис.), *Кѹћа мѣ је у Мѹрѣ; на шрѣвѣ, ѿ кѹћѣ* (Шип.), у *зѣбѹнѣ, ѿ Бѣснѣ, на прѣгѣ* (Мура), *на ливѣдѣ, у водѣ* (Крат.), *ѿ шрѣвѣ, у крѹшкѣ, на згрѣдѣ*, (Зас.) у *Црнѣ Глѣвѣ, ѿ глѣвѣ, на ѣѹвѣ* (Црна Глава).

γ) с наставком меке промене: у *вѣјски, у кѹћи, на ѣѹви, ѿ ливѣди, у фабрѣки* (У), у *гѣдини, ѿ мѣјки, на ѿљѣни, на рѹки* (Крем.), у *Рѣшки, у врѣћи* (Пеш.), *ѿ водѣ, на граниѣѣ, у рѣки*, (боровци), *ѿ канѣѣѣ, у Бѣковиѣѣ* (Леш.), *ѿ шѹми, ѿ рѣки* (Павл., Жераде, Белце).

Према материјалу којим располажем, а који сам брижљиво проверио, чинећи екскурзије у разним правцима, дошао сам до овог закључка:

а) У насељима од Ушћа до Биљановца (где је код именица м. рода са завршетком на *к* акузатив множине једнак номинативу множине (опанак—опанци, ајдук—ајдуци)—код именица *а* основа локатив једн. је двојак, тј. или има ознаку тврде промене (*е*) или се изједначио с именицама меке промене.

б) На простору од Биљановца до Дрена, тј. где именице м. рода на *к* у акузативу множине мењају то *к* и *ѣ*,—именице женског рода *а* основа имају локатив једнине као и датив, тј. *е* (-ѣ) Од овог има мањих одступања која су изризитија у Павлици и

⁵³ П. Ивић, Дијалектологија, 101.

⁵⁴ П. Ивић, Дијалектологија, 101.

Дрену, што се може сматрати, у првом реду, резултатом утицаја других говора. Може се рећи да су ова насеља, почевши од ушћа реке Јошанице па узводно Ибром докле се простире овај говор (Ј. Бања, Н. Село, Бељак, Чајетина, Шипачина, Лисина, Лешак, Кратина, Засеље и Мура), боље сачувала ову особину, Узрок томе је чвршћа веза са копаоничким блоком насеља, а она је и сасвим нормална зато што је већина насеља подгорска и стоје као спона између насеља с ове стране Копаоника (према Ибру) и онух на самом Копаонику или с оне друге његове стране.

Сасвим је нормално да је ова особина ишла од Копаоника ка Ибру, тј. онако како се спуштало становништво и доле се задржало у новим насељима.

Овај моменат захтева кратак осврт на епоху српскословенског (старосрпског) језика којом се, у основи, и објашњава ово питање. Наиме, једнакост датива-локатива према наставку јат које је касније замењено рефлексом *e* и његова егзистенција данас, као жива говорна црта, одбацује ону тврдњу⁵⁵ да је српскословенски (старосрпски) језик био „ненародни“. Има још момената који говоре у прилог овој констатацији и осветљавају односе између српскословенског и српског језика. Будући да сам ја о томе писао⁵⁶, нећу се на њему задржати и ако ово питање стоји у директној вези са овом зоном.

С обзиром на то да датив и локатив једнине именица овог типа има наставак *e*, а будући да и генитив једнине има тај наставак, потребно је указати на диференциони елемент између ових двају падежа. Наиме генитив готово увек стоји с предлогом *од*, *до*, *из*, *без*, *преко*: *од секирице* (Биљ.), *од вамилије* (Жер.), *од пилице*, *од јунице*, (У), *од водѐ*, *од снајѐ* (Ј. Бања), *до рѐкѐ*, *до кућѐ*, (Лис.), *из бдѐ*, (Н. Село), *из кућѐ*, (У), *из Рѐшкѐ* (Биљ., Ј. Бања, Н. Село, Чај.), *без вѐрѐ*, *без водѐ* (Ј. Бања, Мура).

Наставак *и* у генитиву једнине представља још један карактеристичан моменат у деклинацији ове зоне. Тај појав упућује на старије стање које је, додуше, неједнако сачувано у овој зони. Наиме, у потпланинским насељима ова особина је сасвим обична

⁵⁵ А. Белић *Енциклопедија СШ. Сџанојевића*; Књижевни језик.

⁵⁶ Д. Барјактаревић, *Односи између српскословенског и српског језика* (Славјанска филологија), III, том, Софија 1963. г.)

(Чајетина, Лисина, Шипачине): од кўћи, из кўћи, код мѝјки, (Лис.), код вѝјски, из бѝмби, без девѝјки, без пѝри (Чај.), код рѝки, пѝред шўми, крај пѝростѝрки (Шип.). У нижим, пак, насељима забележио сам је само у Н. Селу: код кўћи, без пѝри. И овде, односно и у овом случају генитив се увек јавља с предлогом.

О овој особини досад се није говорило, зато што није било детаљнијег посматрања материјала ове зоне. Додуше, то ми не даје довољно основа да је сматрам изузетно [средњоибарском, а том закључку води ме сам географски моменат. Отуда сматрам да стари генитивски наставак (ы = и) именица старих а основа тврде промене егзистира у [копаоничкој зони узетој у ширим оквирима. Потврду за то пружа ми материјал из Белог Брда где сам боравио неколико дана 1963. г.

Према споменутим моментима питање генитива једнине, по природи својој, заузима веома значајно место [у проблематици средњоибарске говорне зоне. Његов значај утолико је већи што се јавља као моменат који иде упоредо с дативом и локативом на што се увек указивало као на посебну ознаку косовско-ресавске групе код именица женског рода старих а основа. Материјал показује да треба ставити и генитив једнине у исти ред чиме се, уопште узевши, употпуњава слика великог подручја косовско-ресавске говорне зоне.

Акузѝв једнине. Не разликује се од облика [овог падежа у младим прогресивним штокавским говорима: бѝбу, вѝду, вѝру, глѝву, гѝру, њѝву, пѝсму итд.

Вокаѝв једнине. Код ових именица има различите наставке:

а) Тросложна и вишесложна имена лица која се завршавају на *-ица*, као и она без овог завршетка, имају вокатив једнак номинативу: *Данѝца, Дрѝгица, Мѝлица; Вѝдѝсава, Драгѝња, Радѝјка*. Овамо иду и она двосложна имена лица која у номинативу једнине имају " , акцент: *Вѝјка, Зѝрка, Сѝмка, Ана*.

б) Наставак *о* имају заједничке именице на *-ица*, (без обзира на број слогова), двосложна имена [лица са ' акцентом у номинативу једнине и све друге које нису обухваћене горњом констатацијом: *јѝшрвицо, кўкавицо, шѝцо, сѝсшрицо* (ређе сестрице), *учишѝљицо, ученицо; Анѝо, Мѝро, Сѝѝно; кўћо, ливѝдо*.⁵⁷⁾

⁵⁷ М. Стевановић, ИЦД, 64 и даље.

Инструментал јединице. Увек има наставак *-ом* са дужином (и када није под старим $\overset{\frown}$ дугим акцентом) као у другим прогресивним штокавским говорима екавскога и ијекавског типа: *брѣгѣм, земљѣм, јѣбукѣм, јѣдницѣм, клѣѣм.*

Множински облици. Номинатив-акузатив увек имају наставак *е* и не одступају од стања у млађим новоштокавским говорима:

лѣшина-лѣшине, међава-међаве, невѣшта-невѣште, сѣрадба-сѣрађе, шушњава-шушњаве.

Вокатив. Једнак је номинативу: *јѣбуке, ливѣде, невѣште* — као у млађим екавским и ијекавским говорима.

Генитив. Има наставак *а* и *и*. Наставак *и* среће се само код именица са основом на два сугласника где би се уметањем непостојаног вокала могла створити нека нејасност:

влѣшѣ, жѣнѣ, гѣдѣнѣ, кѣшѣљѣ, шѣйвѣ; крушѣкѣ, овѣца, пушѣкѣ; ѣашњѣ, прѣшњѣ, смѣшњѣ, слушњѣ.

Код именица којима се основа завршава сугласничким групама *зд, сш, шш, шћ* — може бити један или други наставак упоредо, као и код неких других речи:

глѣшѣ и глѣшѣи, звѣздѣ и звѣздѣи, ѣдшѣ и ѣдшѣи, гѣшѣ и гѣшѣи; кѣрѣшѣ и кѣрѣшѣи, мѣрѣкѣ и мѣрѣкѣи, ѣгѣлѣ и ѣгѣлѣи.

Паралелна употреба ових наставака оставља утисак недорвршене борбе између старијег наставка *и* и млађег *а*.

Код именица *рука* и *нога* поред облика *рѣкѣ* и *нѣгѣ* чују се и контаминирани облици *рѣкѣа* и *нѣгѣа*, као у шумадијској западној зони и у другим деловима косовско-ресавске зоне.

Датив и инструментал. Имају наставак *-ама*, сем у малом броју речи које су са *-ам*:

водѣма, врѣћѣма, врућинѣма, женѣма, клѣшѣвѣма; али ѣрѣшѣ-јѣм, вѣјскѣм (Крем.); Лѣчѣ га некѣм шрѣвѣм (У). Претпостављам да наставак *-ам* ипак није тако уске употребе, али о њему сада не могу ништа више рећи.

Локатив. Често је једнак с генитивом:⁵⁸⁾

ѣо лѣвѣдѣ, ѣо кѣћѣ, (Чај.), ѣо њѣвѣ (Н. Село), ѣо шѣмѣ (Рудн.), али се чује и облик једнак с дативом и инструменталом: ѣо звѣздѣма (У), ѣо вѣјскѣма (Крем.), ѣо рѣкѣма (биљ.), ѣо чѣшѣма (леш.).

⁵⁸⁾ Јб. Стојановић, *Archiv für slavische Philologie* XXV.

Једнакост локатива с генитивом, чини ми се, чешћа је код именица које имају отворену основу као и уопште када стоје с предлогом *по*. Код оних, пак, с оснoвом на два сугласника то није често као и уопште кад стоје с предлозима, било којег рода, *на*, *при*, *у* — када је једнак дативу и инструменталу.

Полазећи од овог момента, запажа се неједнакост између говора екавскога и ијекавског типа који познају једнакост ген.-локaтив. Конкретно, у ијекавском старијем говору та особина је апсолутна без обзира на предлог као и на завршетак основе речи.⁵⁹ Стање средњоибарске зоне једнако је стању у новопазарско-сјеничким говорима. То нам открива занимљиву слику односа старијег слоја и новијих наслага. Наиме, како средњоибарска тако и новопазарско-сјеничка зона у прошлости до половине XVIII века, нису познавале особину једнакости ген. — лок Усељавањем, пак, носилаца ијекавских особина архаичнијег типа дошло је до поремећаја у споменутим зонама утолико што је синкретизација нашла места само када именица стоји с предлогом *по*. Према томе, та појава само је делимично прихваћена, што данас питање локатива чини занимљивијим.

Именице женског рода без наставка

Код ових именица значајно је споменути инструментал јединице зато што се јавља са два наставка: *ју* и *и*:

мџићу (У), *вљџићу* (Ј. Бања, Дрен, Павл., Биљ.), *чџићу* (Рудн., Крем., Пеш.); *рџчи*, *лџжи* (Ј. Бања), *млџџи* (Н. Село), *крџџи*,⁶⁰ *чџи* (Рудн., Биљ.).

Ова зона познаје и облик контаминованих наставака као и друга штокавска подручја:⁶¹ *крџљом*, *пџмџом*, *смрџом*.

О множинским облицима само ћу споменути: генитив увек има наставак *и*, а датив, инструментал и локатив *-има*: *рџчи*, *нџи*, *пџи*; *вљџи*, *лџжи*, *нџи*, *рџчи*, — на целом подручју.

Именице средњег рода

а) Именице с наставком *о*, *е*. Именице типа *село*, *поље* ни у чему се не разликују од именица овог типа у млађим новошто-

⁵⁹ М. Стевановић, ИЦД.

⁶⁰ Вук Ст. Караџић, *Рјечник*.

⁶¹ Стј. Ившић, Рад 197, стр. 10; М. Стевановић, ИЦД, 65; Решетар, *Што*, 171.

кавским говорима: *сѣло-сѣла-сѣлу-сѣлом-сѣла-сѣлѧ-сѣлима; ѡдѣ-ѡдѣа-ѡдѣу-ѡдѣм, ѡдѣа-ѡдѣѧ-ѡдѣима.*

Одступање се чује само код именице *слово* и *око* што ће бити изнесено у следећем одељку, односно тачки.

б) *Имѧарисилабне именице.* Именице којима се основа проширује гласум *ш* мењају се као у млићим новоштокавским говорима. Именица *деше*, сем облика познатог књижевном језику, овде се често чује у множини, тј. у генитиву, дативу, инструменталу и локативу: *дѣца-дѣца-дѣцама* (Ј. Бања, Павл., Н. Село, Белце).

Са именицама типа *дрво-дрвѣша* овде се слаже, у промени, именица *слово*: *слѡво-слѡвѣша-слѡвѣшу-слѡвѣшом*, у множ.: *словѣша-словѣша-словѣшима* (Бил., Павл., Ј. Бања). Таква је и именица *око* у множини: *окѣша-окѣша-окѣшима* (Павл., Н. Село).

Заменице

Код заменица постоји прилично шаренило. Наиме, има облика личних заменица који се употребљавају као придевске заменице или се узимају као средство за казивање извесне особине; има аналошких облика као и архаичних облика личних заменица. Свака од ових појава биће посебно споменута.

а) *Личне заменице.* Датив и локатив једнине 1, 2. и сваког лица у целој зони чује се у облику *мѣне, шѣбе, сѣбе*.⁶² Инструментал једн. 1. и 2. лица чује се у облику *мѡнѡм* (и *мѣнѡм*) и *шѣбѡм*.

Стари енклитички облици датива-акузатива множине 1. и 2. лица *нѡ, вѡ*⁶³ редовно се употребљавају као дативски енклитички облици место *нам, вам*:

Пѡно нѡ је ѡмѡгао (Ј. Бања), *Нѡко ни нѣ рече*; *Шшѡ нѡ је бѡјѡ дѡбар* (У); *Дѡбро ни ѡсѡде овѡ* (Пл.); *Шшѡ да ви завѡлим* (Белце); *Ошкѡд ви шѣкер, дѣцо* (Рудн.); *Дѡо вѡ је дѡсѡа* (Дрен); *Осѡвѡјѡ ви Никѡла овѡ сѣна* (Мура).

⁶² Lj. Stojanović, Archiv XXV; Бошковић—Малецки, Преглед дијалеката *старе Црне Горе*, 1932, стр. 6; Решетар, *Štok*. 188.

⁶³ А. Белић, *Дијалекти*, 402, 405; М. Стевановић, ИЦД, 72-73; Ј. Вуковић, ГИД, 51; П. Ивић, ГГС, 201; Lj. Stojanović, Archiv XXV.

Исти облици *нъ*, *вч* промењени аналошким путем према *ме*, *ше*, *се* итд. у *не*, *ве* употребљавају се као енклитички облици акузатива:

Кѡ да не дѣчинѣ (Крем.), *Нѣће да не чуе* (У), *Мѣ ни да не поглѣдѣ* (Н. Село), *Он ће да ве збвиѣ* (Ј. Бања), *Турци ће ве наѣас* (Рудн.) *Он вѣ вѣдѣјо повише Прибѡја* (Жер.).

Генитив личне заменице 3. лица женског рода *-ње* — узима се за обележавање припадности: *Тѡ е њѣ мајка* (Плана), *Овѡ е њѣ сѣсѣра* (Ј. Бања), *Тѡ е њѣ снаа* (Прибој).

Припадност се обележава и енклитиком *ју* мосто *јој*; *Брѡш ју сѣдне на кѡфер* (Ј. Бања); *Брѡш ју да пѡре* (Лис.).

Датив личне заменице 3. лица женског рода *њој* са партикулом *зи* (њојзи) узима се као средство за обележавање припадности, а тако и облик *њојн-а-о*: *Дошѡ њѡјзи ѡшац* (и *њојн*) — Ј. Бања; *Кѡ (д) се дѣде нѡјзин* (и *њојн*) *сѣн*, *нѣко не знѡ* (Црна Глава).

Енклитички облик акузатива заменице 3. лица *-их* — чује се у облику *иј*:⁶⁴ *Колѣко иј ѣма*; *Тѣ м иј поѣси до Ђша* — на целом подручју као фонетска црта (споменута у прегледу гласа *ј*).

а) *Придевске заменице*. О падежним наставцима придевских заменица не може се овде говорити ако се не пође од инструментала једнине и дитива множине заменица *о* основа мушког и средњег рода.

Наставак ових падежа *-ем* (<ѣмъ, ѣмъ) пренесен је не само на оне падеже где је у наставку био глас *-јат* (инструментал и локатив множ.) него и на датив и локатив једнине. Тако је наставак *-ем* уопштен код овог типа заменица м. и ср. рода у дативу, инструменталу и локативу оба броја;

к онѣм забрѡну, *к онѣм пѡљу*, *к овѣм моѣм кѡмшиѣци*, *Примѡ-книѣ се к шѣм сѡѡлу*; *с овѣм човѣком*, *с овѣм вѡзѣм*, *с онѣм жѣшѡм*, *с шѣм наѣиѣем*, *с шѣм пѣлешѡм*, *с онѣм пакѣшѡм*; *на онѣм пѣшу*, *на овѣм мѣсѣу*, *ѣна овѣм ѡгњу вод*, *на шѣм ексѣру*, *на шѣм мѣсѣу шѡмо*, *на шѣм шѡчку*, *у шѣм жѣшу*, *у онѣм крѣвѣшу*, *на онѣм дешѣшу*, *у онѣм сѣлу*; *к овѣм забрѡнима горѣка*, *к онѣм брѡдима*; *Дѡј овѣм дѣѡѣѣма*; *с онѣм брѣјанима*, *с онѣм војниѣѣма*, *с онѣм погѡнѣм шофѣрѣма*, *с шѣм*

⁶⁴ Вук Ст. Караѣић, *Пословице* 1936; М. Стевановић, ИЦД, 30.

јунџиџма, с овџм учџшељима вџд; у овџм рџшовима, на овџм снџговима, на шџм мџсџима, о шџм лџкџвима, у онџм рџвовима, — на целом подручју.

Код заменица *јо* основа уопштен је наставак *-ем* у инструменталу јединине, дативу, инструменталу и локативу множине:⁶⁵

с моџм дешџшом, с моџм брџшем; Иџди с овџм моџм прџјешем; Не пџша се са своџм имџњем; с швоџм сџном; с швоџм џцем, са своџм живџшом, с његџвџм сџном; к моџм покрџјнем родџшељима, к швоџм маџсторима; Подџј шџм швоџм комшџјџма: с моџм друговима, с швоџм сџновима, с његџвџм рџђџцима, с нџшџм прџјешем, с нџшџм кџњима; у швоџм снопџвима, у моџм сџџговима, у нџшџм зџбрџњима, — на целом подручју.

Заменице горњег типа имају наставак *-ем* у дативу, локативу и инструменталу множине и ако стоје с именицама женског рода:

к моџм њџвџма, к швоџм овџџма, к његџвџм сесџтрџма, к нџшџм маџкџма, с вџшџм женџма, с нџшџм овџџма: у моџм ливџдџма, на швоџм згрџдџма, у нџшџм шџмама.

Овај наставак (*-ем*) имају у дативу, инструменталу и локативу јединине и множине и неодређене заменице; *неки, некакав*; одрична — *никакав* и показне *овакав, шакав, онакав*:

к нџкџм човџку, к нџкџм прџзџнџку, кнџкџм брџдима, снџкџм дешџшем, с нџкџм дрвџма, с нџкакџм нџжџм, с нџкакџм војџнџџма, у нџкакџм чџднџм одџлу, на онакџм имџњу и имџњџма, у нџкакџм послџвима.

Придеви

У промени придевских речи, без обзира да ли су у одређеној или неодређеној форми, употребљавају се наставци сложене промене:

бџснџг, бџснџга, цџлџг, цџлџга (У), ширџкџму, куџљенџм (и купљеном) — Ј. Бања, шџнкџг-а, рџсушџм, Јовџновџм (Н. Село) итд.

⁶⁵ П. Ивић, *Дијалектологија*, 101.

У дативу и локативу једнине, као што се већ могло запазити, придевске речи мушког и средњег рода врло често имају наставак *-ем* и код речи које се не завршавају палаталом:

к нѡвѣм ѡрјѣшељу, ка крѡвѣм дрѡвѣшу (Биљ.), к ѡдмѣшнѣм човѣку, к изгорѣлѣм сѣлу (Леш.), К Дубѡкѣм Дѡлу (Приб.), к вѣликѣм дрѡвѣшу (Н. Село), к вѣселѣм дѡму (Зас.), на ширѡкѣм ѡушу (Павл.), на шарѣнѣм јасшѡку (Биљ.), у вѣселѣм дрѡвѣшу (Пеш.), на сшудѣнѣм кѡмену (Леш.), у дубѡкѣм вѡру (Жер.), на влѡжнѣм мѣшѡу (Н. Село), у бакѡрнѣм сѡду (Мура) у зелѣнѣм жѡшѡу (Лис.).

Код придева женског рода у дативу и локативу једнине чује се наставак *е*, али само у потпланинским насељима, што представља архаичнију црту: *Дѡј лѡѡѡ девѡјнѣ (Пл.), к ѡдмѣшнѣ женѣ (Н. Село), у богѡшѣ кѡћѣ (Лис.), у дубѡкѣ рѣнѣ (Чај.).*

Инструментал једнине мушког и средњег рода познаје наставак *-ем* (од старог *-ѣмъ*, што је била ознака инструментала, једнине заменица *тѣ, вѣсь*) и *-им* (старо: *имѣ — имъ, чѣшо — чимъ* и сличних неличних заменица) *с дѡбрѣм, с дѡсшрѣм, с лукѡвѣм (Ј. Бања), с ѡшшѣнѣм, с мѡрнѣм (Жер.), с кѡлскѣм ѡушем (Н. Село), с јѡкѣм (Биљ.), с ѡшшѣнѣм (Рудн.), с дугѡчкѣм (Леш.).*

Придеви женског рода имају наставак *-ом* у овом падежу: *дѡбрѡм, ѡдмѣшнѡм, висѡкѡм, мѡдрѡм, шарѣнѡм, шѡшавѡм.*

Генитив множине има наставак *-и (х)*:

крѡвѡвѡ јѡсшѡкѡ, сшѡрѡ женѡ (Биљ.), нѣчистѡшѡ рѡку (крадљив човек или жена), — Ј. Бања, изгрѣбѣнѡ лѡцѡ (Н. Село), лукѡвѡ чѣлѡдѡ (Жер.), земљанѡ лѡнѡцѡ (Зас.).

У дативу, инструменталу и локативу множине ситуација је као у инструменталу једнине, тј. наставак је *-ем* (или *-им*):

к ѡдмѣшнѣм ѡудѡма (Ј. Бања), к мѡшавѣм овѡма (Крем.), с дѡбрѣм ѡудѡма (Приб.), с лукѡвѣм дрѡговима (Жер.), у закрѡљенѣм чакѡшрѡма (Црна Гл.), у дубѡкѣм цѡпелѡма (Н. Село); к зрѣлѣм вѡћкѡма (Биљ.), с ѡлѡмљенѣм грѡнѡма (Леш.), у шарѣнѣм ѡљнѡма (У).

Чини ми се да је наставак *-ем* чешћи у потпланинским насељима, а *-им* у нижим што се може објашњавати утицајем говора с леве стране Ибра у зони око варошице Рашке.

Поређење ѿридеда. Компаратив се гради наставком *-еј, -еја, -еје* (< -кјѣ, -кја, -кјѣ):

ѿа.мешнѣј, веселѣј, грешнѣја, сѣарѣје (Зас.), *лукавѣје* (Ј. Бања), *Он је ѿосѣарѣј од мѣне* (Н. Село); *Тѣ му е сѣарѣје дѣше* (Жер.), *Ладнѣја ѿвѣда е бѣлѣ* (Мура); *Бисѣрѣје ѿ (д) шѣбе* (Пл.); *Бѣјо сам здравѣј лѣне* (Лис.).⁶⁶

Горње стање, ипак, није познато у истој мери целом овом подручју. Наиме, у насељима поред ЂИбра (Биљиновац, Ушће, Рудница (компаратив има контраховано и):

сѣарѣј, ѿамешнѣј, (Биљ.), *јуначнѣј, оѣреснѣј, бисѣрѣј* (Рудн.), *ладнѣј, ѿрисѣјнѣј, окрешнѣј, сѣрашнѣј*, (У), што би упућивало на неку везу са млађим говорима.

Овај моменат је карактеристичан утолико пре што се јавља као особина одређеног правца и поред вишеструких додира ове зоне са другим говорним типовима. Објашњење јој треба тражити у утицају с леве стране Ибра. Наиме, једна струја те особине ишла је преко Рогозне, а састојала се, уствари, од два крака: основног, старијег који карактерише новопазарско-сјеничко подручје и целу лимску долину почевши од извора реке Лима до утока у Дрину и новијег унесеног миграцијама из ијекавских крајева. Друга струја има жариште у старовлашкој зони која је, због сталних веза са средњоибарском зоном, нашла места код носилаца средњоибарскога говора. Отуда ово питање, посматрано у целини, показује две фазе у разитку: једну би представљало чување облика са заменом јата рефлексом *е*, што се може сматрати старијим моментом, а други млађи моменат обележен обликом где је јат замењено рефлексом *и*.

Посебан тип компаратива представља комбинација од компаратива; са умекшаним сугласником и) наставка *ѣ-еј, -еја, -еје*:

бржѣј, дубљѣја (Ј. Бања) *врѣћѣј, врѣћѣје* (Пл.), *млаћѣј од мѣне* (Чај.), *краћѣја од онѣ* (Лис.).⁶⁷

Сама форма овог компаратива говори о отпорности и снази наставка *-еј, -еја, -еје*, због чега је дошло до његова наметања онамо где га не бисмо очекивали. Посматрањем његова разв итка

⁶⁶ Lj. Stojanović, Archiv XXV; П. Ивић, Дијалектологија, 102.

⁶⁷ Lj. Stojanović, Archiv XXV; 215.

долази се до закључка да овај тип компаратива не представља само резултат контаминавања двају компаративских видова него и аналошки појав. Ја не бих могао рећи чему би требало дати првенство у овом случају, мада то, у основи, није ни битно. За нас је значајно да та појава постоји и да има неки дводомни карактер. С обзиром на то, нећемо погрешити ако га тако и назовемо или само сложеним компаративом.

Компаратив има и аналошки наставак *-ши*⁶⁸ (место *-ији, ји*): *здрѣвшӣ, ѡрѣвшӣ* (и *ѡравӣ* и *ѡравѣ̄ј*) — Ј. Бања, *веселӣш* (Пл.), *блѣдӣш* (Н. Село), *бѣлшӣ* (Рудн.), *цр̄нӣш* (Павл.), *слѣнӣш*, *кр̄ѣвшӣ* (Чај.).

Суперлатив се гради стављањем речце *нај* пред компаратив: *најс̄тарѣја*, (Белце), *најс̄тарѣј*, *најмудрѣј* (Ј. Бања), *најѡамет̄шнѣја* (Жер.), *најдубљѣја река* (Мура), *најврућѣје* (Лис.).

Префиксална деминуција среће се и овде:

ѡддobar, *ѡдлѣ̄и* (Ј. Бања), *ѡдкра̄шак* (Пл.), *ѡдбр̄з* (Павл.), *ѡдширок* (Рудн.), *на̄кисѣо* (Дрен), *на̄гл̄ѡв* (Леш.).⁶⁹

Речца *ѡре*⁷⁰ с позитивом обележава особину у већој мери него је изражена компаративом. Управо, значи „веома“, „много“: *Б̄иће ѡрѣлѣ̄ѡ ова ѡг̄ѡча* (Жер.), *Б̄ијѡ е ѡрѣдobar за свѣ на̄с* (Н. Село).

Бројеви

Променљива форма простих бројева *два, три, чешири* обележава се њиховом употребом с предлозима; *из двѣ к̄ѡће* (Ј. Бања), *на̄д двѣ човѣка* (У), *на трӣ ливѣде* (Рудн.), *у трӣ сѣла* (Н. Село).

Број један у промени се понаша као придевске речи и придевске заменице:

к једнѣм човѣку (У), *једнѣм љу дѣш*, *а другѣм нѣћу* (Ј. Бања), *к једнѣм сѣлу* (Пл.), *с једнѣм другѣм* (Н. Село), *о једнѣм војнику* (Павл.), *на једнѣм сѣну* (Лис.); *к једнѣ к̄ѡћѣ*, *с једнѣм женѣм*, *о једнѣ девѡјке* (Жер., Чај., Шип.).

⁶⁸ Lj. Stojanović, Archiv XXV; Решетар, Шипок.

⁶⁹ М. Стевановић, ИСД, 81; Д. Вушовић, ДИХ, 50.

⁷⁰ М. Стевановић, ИСД, 81; Д. Барјактаревић, Чумић, 19.

Бројеви од једанаест до двадесет понашају се као у млађим штокавским говорима.

Број *сѣо* чува стари дуалски облик у саставу *двѣсѣа* и *ѣрисѣа*. Иначе, ни по чему се не разликује од именица женског рода *а* основа: *сѣдѣшина-сѣдѣшинѣ-сѣдѣшинѣ*, *сѣдѣшине-сѣдѣшинѣ-сѣдѣшинѣма*. Облик номинатив–акузатив множине узима се уз бројеве *два, ѣри, чешири*: *дрѣ сѣдѣшине, ѣрѣ сѣдѣшине, чѣшѣри сѣдѣшине*.

Променљиви облик збирних бројева замењује се употребом предлога с тим бројевима:⁷¹ *за двѣ, на ѣрдѣ, код чѣшворѣ*.

Глаголи

Глаголска система ове зоне, по свом саставу, не разликује се од стања у млађим екавским говорима. Чак се може рећи да она боље чува неке облике од млађих говора. Конкретно, неке варијанте екавских говора карактерише колебаљивост или чак тенденција губљења имперфекта и аориста.⁷²

Егзистенција ових облика показује добро осећање њихова значења као и употребе у одговарајућим ситуацијама на овом подручју.

Други моменат који повезује ову зону с млађим говорима екавскога и ијекавскога типа је непознавање прилога времена прошлог.⁷³

Код облика футура осећа се, пак, извесна доза аналитичности због губљења инфинитива у тој конструкцији. Додуше, то није широк и уопштен појав, али његов дах струји од широког залеђа Копаоника.

Инфинитив. У целој средњонбарској зони инфинитив се чује чешће без крајњег вокала *и* (v. Lj. Stojanović, Archiv XXV). Та особина омогућава да се ова зона повеже са неким суседним говорима и укаже на неке значајне моменте.

Најпре ћемо прегледати стање по глаголским врстама:

⁷¹ М. Стевановић, ИСД, 83.

⁷² П. Ивић, *Дијалектологија*, 103.

⁷³ Ј. Вуковић, ГПД, 73; Стј. Ивић, Рад 197, 72; М. Московљевић, *анц. Систем њоц. говора*, 81; Г. Ружичић, СДЗБ III, 171.

а) Једна група глагола I врсте у инфинитиву губи дентал, који се нашао на крају после отпадања крајњег инфинитивног *и*: *бѡс*, *дѡис*, *плѣс*, *прѣс*, *срѣс* (бѡсти, дѡпсти, плѣсти, прѣсти, срѣсти) итд. као и све композите од њих.

Овој групи придружују се композите од старог „*вѣсти*“: *дѡвѣс*, *ѡдвѣсѣ*, *прѣвѣс*, *прѣвѣсѣ* (довести, одвести, превести, привести).

Као посебан моменат треба истаћи двојаку природу глагола:

дѣћ, *сѣйћ*,⁷⁴ *пѡмоћ*, *прѣбећ*, *прѣбећ* и сл. који иду и по II врсти: *дѣгнуш*, *сѣйгнуш*, *пѡмѡгнуш*, *прѣбѣгнуш*, *прѣбѣгнуш* и сл.

Полазећи од изнесених момената, може се утврдити да се ово подручје везује како за говоре новопазарско-сјеничког типа тако и за зону која се наставља на њих и иде к Лиму. Та особина позната је и васојевичком говору као и западно од њега, тј. староцрногорским говорима. Према томе, иста особина протеже се од Копаоника до иза Лима и иза Комова. Да ли то треба схватити као особину која почива на широкој заједничкој основи или као резултат међусобног мешања говорних типова, мислим да није потребно дискутовати, јер на овом подручју нема основа претпоставци за ову другу могућност.

б) Глаголи II врсте, типа *задѣнуш*, *крѣнуш*, *освѡнуш*, *освѣруш*, *пѡдгѣруш*⁷⁵ и сл. обликом инфинитива не дају могућности за дискусију.

в) Глаголи III врсте, типа *бѣваш*, *обѡјаш*,⁷⁶ *пѣваш*, *прѣчѣваш*, *шѣрѡш* — исто тако, посматрани у инфинитиву, немају значајнијих особина о којима би требало говорити.

г) Код глагола IV врсте (нѡсити, вѡзити) инфинити, исто тако, не захтева дискусију.

Презенш. Код овог облика нема значајнијих момената, али је, ипак, потребно дати преглед по врстама:

а) *прва врста*: *изнѣсѣм-изнѣсѣмо-изнѣсѣу*; *ѡзмѣм-ѡзмѣмо-ѡзмѣу*; *вучѣм-вучѣмо-вучѣу*; *вршѣм-вршѣмо-вршѣу*; *дѡђѣм-дѡђѣмо-дѡђѣу*; *плешѣм-плешѣмо-плешѣу*; *ѡмрѣм-ѡмрѣмо-ѡмрѣу*. Глагол *јесѣш* чује се двојако: *јѣдѣм-јѣдѣмо-јѣдѣу* и *јѣм-јѣмо-јѣдѣу* (Пл., Н. Село, Приб., Лис.).

⁷⁴ А. Белић, *Историја српскохрв. језика, речи с конјуг.* стр. 10, Београд 1962

⁷⁵ Љ. Стојановић, *Грамаѣика за III раз. гимн.*, стр. 30 и даље.

⁷⁶ Љ. Стојановић, *Грамаѣика за III раз. гимн.*, стр. 42 и даље.

- б) друга врста: *крѣнѣм-крѣнемо-крѣнѹ, задѣнѣм-задѣнѣмо-задѣнѹ*.
 в) трећа врста: *обѣем-обѣево-обѣјѹ, дозѣвѣм-дозѣвѣмо-дозѣваѹ, причѣвѣм-причѣвѣмо-причѣваѹ, шѣрѣм-шѣрѣмо-шѣраѹ*.

Неки глаголи ове врсте имају двојак облик презента:

дѣм и дѣднѣм, знѣм и знѣднѣм, смѣм и смѣднем, разумѣм и разумѣднем, умѣм и умѣднем.

- г) четврта врста: *поделѣм-поделѣмо-поделѣ, чинѣм-чинѣмо-чинѣ, вѣлѣм-вѣлѣмо-вѣлѹ (Пеш.), грѣбѣм-грѣбѣмо-грѣбѣ и грѣбѹ (Ј. Бања), оздрѣвѣм-оздрѣвѣмо-оздрѣвѣ (Рудн.)*.

У 3. л. множине чује се *e* или аналошко у. Исто лице употребљава оба наставка, али је чешћи наставак *e*. До тог закључка дошао сам упоређивањем. Тако нпр. у Ушћу сам забележио седам пута *e*, а два пута *y*, у Пешићима 4:1 (*e:y*), у Ј. Бањи 3:1 (*e:y*), у Биљановцу 2:3 (*e:y*), у Павлици 1:1 (*e:y*), у Рудници 3:1 (*e:y*), у Дрену 4:1 (*e:y*), у Чајетини 5:3 (*e:y*).

Код неких глагола основа инфинитива ушла је у презент: *помагѣм : помагаши, викаѣм : викаши, сѹкаѣм : сѹкаши, њѣкаѣм : њѣкаши*, али се чује и презент са умекшаним гласом као: *виѣчѣм, помажѣм*. Обичнији су први облици.

Глагол *хшеши* у презенту чује се двојачко: *ѡху-ѡхеш-ѡхе-ѡхемо-ѡхеше-ѡхе* (и *оте*) и *шѣднѣм* (и *кшѣднѣм*) — *шѣднѣмо* (*кшѣднѣмо*) — *шѣднѹ* (*кшѣднѹ*). Појава гласа *k* везана је за књигу. Чује се чешће у нижим насељима.

Имѣрфекаш. Широко се употребљава у овој зони. Код глагола прве врсте готово паралелно се чују завршеци *-a* (*x*) *-ија* (*x*) у 1. л. једн. *грѣзѣ (x)* и *грѣзѣјѣ (x)*, *куѣѣ (x)* и *куѣјѣ (x)*, *прѣдѣ (x)* и *прѣдѣјѣ (x)*, *шрѣсѣ (x)* и *шрѣсѣјѣ (x)*.

Глаголи друге врсте имају завршетак *-ја* (*x*) и увек умешан сугласник: *[брѣнѣ (x) -брѣнѣше-брѣнѣѹ, вѣнѣ (x) -вѣнѣше-вѣнѣѹ, шѣнѣ (x) -шѣнѣше-шѣнѣѹ]*.

Глаголи треће врсте имају завршетак *-а* (*x*) (старо *-ѣхъ*): *виѣѣ (x) -виѣѣше-виѣѣѹ, заклѣѣѣ (x) -заклѣѣѣше-заклѣѣѣѹ, ѣмѣѣ (x) -ѣмѣѣше-ѣмѣѣѹ, шѣрѣѣ (x) -шѣрѣѣше-шѣрѣѣѹ*.

Четврта врста глагола, као и друга, има завршетак *-ја* (*x*): *вѣлѣши : вѣлѣѣ (x) -вѣлѣѣше-вѣлѣѣѹ, сѣлѣши : сѣлѣѣ (x) -сѣлѣѣше-сѣлѣѣѹ, чѣниши : чѣнѣѣ (x) -чѣнѣѣше-чѣнѣѣѹ*.

Иза палатала *ђ, ђ, љ, њ, ч, ж, ш, ј* и иза *р* губи се *ј* у наставку *-ја (x)*:

мѣјиши: мѣја (x) - мѣјаше - мѣјау, кѹјиши: кѹја (x) - кѹјаше - кѹјау,
пѣјиши: пѣја (x) - пѣјаше - пѣјау, шањиши: шања (x) - шањаше -
шањау, кочиши: кочја (x) - кочјаше - кочјау, дружиши се - дружа (x)
- дружаше се - дружау се, пѹшиши: пѹша (x) - пѹшаше - пѹшау, брѡ-
јаши: броја (x) - бројаше - бројау, шѡвариши: шѡвара (x) - шѡвараше -
шѡварау, — као у књижевном језику.

Глаголи са *и* у обе основе (тип носити) немају умекшан сугласник у овом облику: *кѡса (x) - кѡсаше, вѡза (x) - вѡзаше, нѡса (x) - нѡсаше.*

Аорисш. Употребљава се врло широко као и перфекат. Његова типичност овде је у чувању архаичности, тј. наставка *-хмо = мо* у 1. л. множине као у архаичним штокавским говорима (в. А. Белић, Дијалекти, — 548 и даље).

Ова зона не познаје мешање аориста и имперфекта, а занимљив моменат је то што се готово никад не чује имперфективни аорист, а уколико се и чује лепо се разликује својим акцентом од имперфекта. Сем тога имперфекат увек има завршетак *-смо* у 1. л. множине, а аорист, као што је речено, само *-мо*. То потврђује да је семантичка спецификација утицала на диференцирање у обличком погледу. Додуше, сем акцента и диференцијације у семантичком потенцијалу ово питање везано је и за старије односе међу овим облицима. У вези с овим споменимо и промене извршене на земљишту српскохрватског језика. Као значајнија од тих промена је, бесумње, и утицај 2. лица можиме на 1. лице множине аориста, односно замена гласа *х* гласом *с* у њему (у 1. л. мн.). Полазећи од тога што имперфекат има наставак *-смо* у 1. л. мн., као резултат аналогije 2. лица мнж. аориста, сматрам да је приликом преношења наставка, односно гласа *с* из 2. л. мн. аориста на имперфекат, извршено диференцирање ових облика, зато што је имперфекат добио *с* у оба лица, а аорист остао са старим наставком у 1. л. *-хмо = мо*.

Примере ћу изнети по глаголским врстама:

а) мѡго (x) - мѡгѡмо - мѡгѡше, сѡиѡго (x) - сѡиѡгѡмо - сѡиѡгоше (Н. Село), *вѹко (x) - вѹкѡмо - вѹкѡше* (Зас.), *пѡбѡго (x) - пѡбегѡмо - пѡбегѡше* (Пл.), *пѡрѡђо (x) - пѡрѡђѡмо - пѡрѡђѡше* (Мура), *ошѡдо (x) - ошѡдѡмо - ошѡдѡше* (Рудн.), *нађо (x) - нађѡмо - нађѡше, рѡко (x)*

-рекџмо-рекџше (Ј. Бања), *изнџсо* (х) -*изнесџмо-изнесџше* (Биљ.), *вџдо* (х) *видџмо-видџше* (Павл.), *изџдо* (х) -*изедџмо-изедџше* (Бел.).

б) *крџнџмо* (Крем.), *одџнџмо га* (Павл.), *млџго бринџмо* (Пл.), *заврнџмо му шџју, данџмо сви* (Пеш.).

в) *чџмо, дадџмо* (Пл.), *џовезаџмо џј, дошџраџмо, рџчџмо* (Биљ.), *џоџушџџмо свџ, исџродџвџмо, исшџраџмо* (Ј. Бања), *џоседџмо, џовашџмо се за рџке* (Н. Село), *зарекџмо се, нашџраџмо га, исџоџџмо рџџчину* (Рудн.).

г) *џодџлџмо се, џушџџмо сџџку, свџрџџмо рабџџу* (У), *џродџжџмо џџш, џреносџмо* (Крем.), *врџџџмо се у нџш дџм, занџџџмо, кџ* (д) *се ослободџмо* (Ј. Бања), *наслонџмо се* (Рудн.), *изгубџмо свџ, наложџмо* (Н. Село), *осшџџџмо свџ, омеџџмо* и *омеџџсмо, џокосџмо* и *џокосџсмо, исџуџџмо се* и *исџуџџсмо се* (Леш.).

Од насеља која сам обишао највише колебања показује Лешак, тј. у њему се чује 1. л. множине са завршетком *-мо* и *с.мо*. Свакако је овде говор с леве стране Ибра учинио јак утицај зато што је један број села с леве стране административно везан за Лешак као центар, те се аорист са завршетком *-смо* у доброј мери учврстио.

Имџерашџив. Овде има само 2. лице једнине и множине. У 2. лицу једнине срећу се исти наставци као у млађим говорима екавског и ијекавског типа. тј. *и* и *ј*: *шџрџси, џмри, зашџ, џџвџј, нџси, вџзи* и сл. Каткада се овај облик чује и без крајњег *и* код глагола типа носити, држати: *нџс, вџз, дрџж*.

Друго лице множине има наставак *ше* додат 2. лицу једнине, али ту се чува и архаичност која је, како каже⁷⁷ А. Белић, „у томе што се у овом дијалекту генералисао императивни наставак неких глаголских основа . . . То је *џ* у глаголској основи на сугласник, на пример: бери-берете (берџте)“, ⁷⁷, а према њему је уопштено носи-носете, види-видете. Отуда данас у овој зони често срећемо 2. лице множине с овом цртом:

видџше, деведџше, дџџџше, узмџше (Ј. Бања), *донесџше* (У), *одведџше* (Крем.), *гурнџше, дигнџше, седнџше* (Пл.), *доџџше* (Зас.), *брџнџше, врџџше, исџачџше* (Ц. Глава), *склонџше се,*

⁷⁷ А. Белић, *Дијалекти*, 540-541.

скокнѣше чѣском (Биљ.), дигнѣше, молѣше, окренѣше (Лис.), одведѣше га шѣмо, узмѣше пѣре (Н. Село), направѣше му мѣсто (Чај.).

У насељима уз Ибар (Лешак, Рудница) чује се облик као у млађим говорима: *бѣрише, нѣсише, ўзмише (Леш.), донѣсише, ошкў-пйше, превѣдише (Рудн.).*

Перфекаш. Чест је у употреби, али нема значајнијих момента који би га карактерисали. Примери нису потребни.

Плусквамперфекаш. Ређи је од перфекта, али се чује у обе форме: *бѣ (х) прошѣо, бѣше прѣчѣо, бѣу се оселили у Србйју, бйјо сам ошшишѣо прѣ, билй смо побѣгли о (д) Турѣкѣ.* Утврдити ситуације које захтевају једна од ових форми веома је тешко; али ми се чини да је конструкција од перфекта глагола бити + радни глаг. придев чешћа у наразији.

Пошѣнцијал. Употребљава се и овде као средство за казивање модалности и јавља се као конструкција састављена од аориста глаг. бити (*esse*) сведеног на облик *би* са сва лица и оба броја и раднога глаг. придева: *јѣ би ше чѣкѣо, мй би ше звѣли, дни би ши учйнили глѣс.*

Фушур. Ближа будућност се казује конструкцијом од инфинитива и презента глагола *хтети* или инфинитивне основе и краћег облика презента глаг. *хтети*: *йћи хеш; јѣ ћу чуваш свѣе; ручѣћемо ђдмѣ (х).*

Код футура се осећа аналитичност због губљења инфинитива, мада је то засад врло уско: *ће ши дѣм, ће кѣйѣмо, ће да дѣћеш (Леш., Рудн.).*

Фушур егзакшнн. Егзистира као у млађим новоштокавским говорима: *Кад бйднѣ (и бйдѣ) дошѣо, прѣчѣће ши; Кад се бйднѣм женйјо, звѣћу ше; Ако бйднѣ пожњѣо, дѣће ши.*

Познат је и футур дубитативнн: *Јѣ мйслйм бйће дошѣо; Бојм се бйћу погрѣшйјо.* Овај облик употребљава се у конструкцијама којима се изражава бојазан, сумња или претпоставка. Ван таквих ситуација не чује се.

Глаголски прилози

Прилог времена садашњег. Код глагола I, II, III врсте (по Лескину) има наставак *-ући*: *шресући, дубући, музући; гинући, шрунући, гледаући, чекаући*. Глаголи IV врсте у овом облику имају наставак *-ећи* или *-ући* што зависи од завршетка 3. л. множине презента: *ндсѐћи и ндсући, радѐћи и радјући*.

Глаголски прилог времена прошлог овде се не чује.⁷⁸

Глаголски придеви

У радном глаг. придеву наставак мушког рода једине (1) увек је вокализован (0), а потом је врло често, после вокалске асимилације са претходним вокалом (*a, e, y*) извршена контракција: *рѐкѓ и рѐкѓѓ, сшѐкѓ и сшѐкѓѓ, вѓдѓ и вѓдѓѓ, љзѓ и љзѓѓ, дрѓнѓ и дрѓнѓѓ*.

Код неких глагола у овом облику срећемо умекшан сугласник пренесен из презента: *згрѐћѓѓ, згрѐћѓ, крѐћѓ, (и крѐћѓѓ), мећѓѓ, срѐћѓѓ*.

Трпни глаголски придев по свом грађењу не разликује се од ситуације у млађим новоштокавским говорима.

Умекшавање сугласника и овде је уопштено код глагола којима се основа инфинитива завршава на *з, с*, као и композита од старог *нес*: *грѓжен, мужен, донѐшен, однѐшен*.

Глаголи којима се општи глаголски део завршава групом *сш* умекшавају је у *шћ*: *крстити: кршћен, наместити: намѐшћен, пустити: пушћен*.

IV. СИНТАКСИЧКЕ ОСОБИНЕ

Од синтаксичких особина споменућу неке које карактеришу употребу падежа, реченичку хипотаксичност, односно везивне ситуације зависних везника, глаголске облике и конгруенцију.

⁷⁸ J. Вуковић, ГПД, 73; Стј. Ившић, Рад 197; 72; М. Московљевић, *ибид.* 81; Ружичић СДЗб III, 171.

а. Падежни облици

Употреба падежа, на овом подручју, уклапа се, уопште узевши, у оквире млађих екавских и ијекавских говора. Оно што треба споменути као битније, без обзира на везе са другим говорима, јест:

- α) припадност и потицање;
- β) намеру (жељу) и морање;
- γ) социјативност и оруђе.

α) Припадност и потицање чини категорију посебног типа која се обележава разним средствима и у разним видовима.

Сем речи које по природи својој обележавају припадност, као нпр. придевске речи (неправе) и придевске заменице, овде се припадност обележава, као и другде, конструкцијама посесивнога генитива и датива именских речи или употребом заменичких облика личних и неличних заменица.

Употребом конструкција посесивнога генитива, као нпр.: *ћёрка кѡмшијѣ; њйва сѣрица Лазѣра; дѣше чувара пругѣ; блејање овѣца; кукњава жѣна; врыска дѣцѣ* итд., — ова се зона не разликује, као што је речено, од других прогресивних штокавских говора.

Код дативских конструкција посесивног типа, исто тако, не би се могло указати на моменте од посебног значаја:

Тѣ си Лазѣ сѣсѣра; Овѣ е Марку синовѣца; Дѣ сам му јѣ жѣна, нѣ би он фишѣљѣо брѣце по сѣлу.

Карактеристичнији је дативски облик архаичне форме у овом погледу:

Тѣ су дѣровѣ девѣјкѣ (девојчини, девојачки); *Сѣн мајкѣ* (мајкин); *Тѣ си сѣн Лазѣ* (Лазѣ, Лазин); *Овѣ е зѣш Марѣ* (Мари, Марин) итд. Генитивски облик личне заменице 3. л. узима се као средство за обележавање припадности:

Тѣ е нѣ сѣсѣра и сѣа; Овѣ е нѣ мајка; Тѣ није нѣ браш; Овѣ су нѣ сѣнови; Тѣ неси нѣ браћа, — у целој зони.

Изражавање припадности овим обликом повезује ову зону са другим говорима, а та се особина види и код Вука (в. Предговор Пословица из 1836, Грам. и пол списи књ. III. св. I, стр. 15

и Стј. М. Љубише (в. Приповијести црногорске и приморске СКЗ, 1924, стр, 30, 74). Овде је занимљивије то што се обликом *ње* обележавају обе категорије броја. Не знам како би се могла објаснити ова форма петрифицирања ако се не би пошло од категорије рода имена којему се припадност обележава обликом *ње*. Сматрам да је особина сверодности облика *ње* послужила као широка основа за уопштавање једног облика и у другим правцима. Конкретно, психолошки моменат поистоветњавања броја и рода био је главни фактор за такво схватање и уопштавање облика *ње*.

Овим се не исцрпљује начин обележавања припадности, већ се само указује на најчешће форме које се срећу у овој зони, као нпр.: *Браш ју да њаре* где енклитика *ју* обележава припадање.

Потицање иде упоредо са глаголском природом. Ту се срећемо с аблативним значењем уопште узевши обележеним у виду кретања, удаљивања, ослобађања од нечега, напуштања као и порекла што нагиње посесивности у најширем смислу речи:

Ошарасимо се његџва зуљума; Мани се [ши] ђорџава ѡдсла; Остѡви се ши (х) лудѡрија; Окѡни се рђѡвога друштва; Одрѡкао се ѡића; Свѡсни смо ми нѡши грѡшкѡ.

б) Намера (жеља) и морање, или такво схватање, проистиче из глагола у датим конструкцијама које се често срећу као и другде. Глаголи који условљавају ту модалност су типа: *желеши, мислиши, намераваши, ићи, пушовати, наканиши се, оѡделиши се, решиши се* и сл. или од израза двочланих као: *биши склон, имаши намеру, жељу* итд.

Желимо срећи; Жели мајкѡ (мајци); Мислиш ли Рудници? Мислим Тадѡну; Намерѡвам Пѡлумѡру; Пушѡем Рѡшки; Ђѡм Бање; Оѡреѡлијо се војскѡ (војсци); Накѡнили смо се кућама; Бијѡ е накѡњен несреће и сл., — на [целом подручју. Може се приметити да се често у овим конструкцијама осећа присуство предлога *к* уз име у дативу.

Морање, као модална форма, непосредно се везује за глаголску радњу или стање изражену најчешће императивом: *Бѡж кући; Нѡс мајкѡ; Трчи чѡкѡ; Окренѡ се ѡгњу* (и са предлогом *к*); *Узѡнеш двѡ сѡѡа и ѡрѡво куће* (са императивним значењем футаура); Са овим иду и друге форме казивања модалности, што

показује последњи пример са конструкцијом футура, али се на томе нећу задржавати, јер се то, у основи, поклапа са стањем у млађим екавским и ијекавским говорима, као нпр.: *Дѣ се неси шдлїјо нѡ да донѣсѣш*; *Укрѡо би мајкѣ дѣшу какѡв је*; *Не шовѡри сѣлу несрѣћу, бѡг (к) ће ше кѡзниши*; *Ако ши е пушовѡши не мѡжеш сїпѡвѡши*; *Ако му е да погїнѣ* (погинути), *нѣће се сачѡваш*. Одавде се види и заповест, и навика, и последица због нечега учињеног, а односи се на име у дативу, и морање изражено посебном конструкцијом од дат. + је + инфинитив,

Упоредо с конструкцијама састављеним од дат. + је + инфин. нду и оне конструкције са значењем могућности „*може биши**: *Ако ми је бїрѡши, знѡм јѡ коју ћу*, тј. ако могу, ако може бити да бирам, ако постоји могућност и сл.

Уопште узевши оквири модалности садрже велико обиље обрта и прелива у говорној комуникацији [и они се не могу исцрпсти у овако кратком прегледу, али и ове напомене могу повести ширем закључивању.

в) Социјативност се увек изражава предлогом *с*. Његово присуство је нормално и у обележавању заједнице ма које врсте као и уз именице које значе оруђе којим се врши нека радња:

с брѡшем, с вѡјскѡм, с дрѡгом (и другом), *са женѡм*; *с кѡлима и кѡњима, сїѡвѡ с чарѡїѡма и кѡїѡм, увашијо се с кѡчићима*; али: *Не умѣш ши с мојѡм косѡм*; *С нѡшїм плѡговима се шѡ не мѡже*; *Пѡсече се с нѡжем*; *Пребїїо рѡку с кѡменом*, — што се слаже са стањем у млађим говорима екавског и ијекавског типа.

Предлози с падежима јављају се у разним ситуацијама значећи место, време, начин, узрок, меру и количину итд. и тиме се ова зона потпуно слаже с млађим говорима. Примери, нису потребни, јер се то може видети из целокупне грађе дате у одељцима.

Од предлога појединачно споменућу само *по*, *због* и *ради*.

Предлог *по*⁷⁹ уз глаголе кретање, било да значе намеру или правац, с акузативом никада се не замењује предлогом *за* као што је случај у неким ијекавским зонама:

⁷⁹ Т. Маретић, *Грамаѡ. и сїилисїиша*, 569.

Иди по ва̀штру; Ошѝшо по жѣшо; Дош̀о по ра̀кѣју; Посла̀ли га по сѐкѣру; Мора̀м по бра̀шно.

Предлог због и ради⁸⁰ мешају се. Управо, ради се узима место због *Ради шѐбе и шѣвга ѣ̀дсла ја сѣра̀дѣм; Дош̀о си ра̀ди во̀јскѣ; Не ра̀дѣм ја ра̀ди сѐбе нѣ ра̀ди ва̀с; Наљу̀шѝјо се ра̀ди свѣ̀дбѣ,* — на целом подручју.

б. Везници

Везник да⁸¹ чује се врло често и у разним конструкцијама:

а) Узима се с презентом место инфинитива: *Мора̀ да бѣднѣ; Немѣ да ѣ̀днѣш (У); Ћѣли да га вра̀ћау; Да е [хѣо да га усѣдѣви (Крем), Не мога̀мо ѣ̀ојѣдемо; Ка (д) су хѣли д (а) ѣ̀ду (Пеш.); Ко хе зидѣ шѣа хе да бѣдѣ (Жер.); Ко мо̀же д (а) ѣ̀дѣ (Ј. Бања); Не мо̀гу да бѣдем ѣ̀мѣшан (Леш.); Мора̀ш да му дѣш (Н. Село); Охе да се навѣди (Чај.).*

б) у хипотакси:

а) за казивање намере: *Гра̀бу се да узѣшу; Девѣ̀ке се гра̀бѣ да се мо̀мци гра̀бе за њѣ (Ј. Бања); Скуѣ̀мо се д' ѣ̀демо на Јѣ̀вор (Пл.); Донѣ̀си, ма̀јко, водѣ да зе омѣ̀јем (Н. Село); Мора̀ш да му дѣш д' изѣдѣ (Рудн.).*

б) за казивање погодбе: *Дош̀ би да сам мо̀гѣ (Пеш.); Мо̀гѣ би и ја д' ѣ̀мам ѣ̀рѣшѐље (Н. Село); Мѣ̀ши се шѣ̀мо да се не ѣ̀вамаѣ̀ри (У.).*

γ) у указним реченицама: *Јѣ̀дни ка̀жу д (а) ѣ̀демо у ѣ̀ше (У.); Прич̀ало се да хе свѣ ѣ̀ројднѣш (Пеш.); Велѝм да ми дѣ његѣ̀ву ѣ̀раву ѣ̀а ху свѣ урѣдиш (Жер.); Мѝсли да е ѣ̀мѣшнѣ̀ј од свѣ ѣ̀уди (Н. Село).*

δ) у последичним реченицама: *Сѣ̀рѣви се да нѣ ѣ̀аде кѣша шѣ̀ри мѣ̀сѣца (Н. Село); Поѣ̀адѣмо ѣ̀морни да не мога̀мо дѣ̀лѣ (Пл.); Навѣ̀лѣмо ми на њѣ да дѣни свѣ ѣ̀обѣгоше (Ј. Бања).*

⁸⁰ М. Стевановић, ИЦД, 101; Т. Маретић, *Грам. и сѣилистѣика*, 542, 546; В. Милетић, ЦГ, 520.

⁸¹ Ј. Вуковић, ГПД, 100; Т. Маретић, *Грам. и сѣилистѣика*, 493 и даље; Д. Вушовић, ДИХ, 67; Д. Вушовић, *Прилози ѣ̀роучавању Његошева језика*, 85; РЈАЗУ.

в) За казивање жеље и заповести: *Дă сї мї жїв и здрав, сїнко* (Ј. Бања); *Да ђдеш и донесеш како знаш* (Биљ.); *Дă ми кажеш како е било* (Н. Село); *Дă донесеш дуг како ти глава зна* (Чај.); *Дă седш миран ако ти је жївош мїјо* (Жер.); *Дă се неси шдлїјо* (Пл.).

г) у чуђењу и пишањима: *Да какăв је онакѣг чуда несам видео* (Ј. Бања); *Дă неси срѣо Драгдмїра* (Лис.).

Широка и разноврсна употреба је и везника *ше*⁸²

а) у парашакси: као саставна: *Пдслѣ се вршїмо ше зимовмо у Гмїшрвице* (Н. Село); *Уїђемо у обас ше шїу бїмо неколико* (Биљ.); *Покуїмо ше пршїмо* (Приб.); *Седмо ше поїмо* (Пл.); *Наїшшѣ слдвеша ше онд изедѣ* (Ј. Бања).

б) у хишшакси:

α) за казивање намере: *Идмо ше нашоварїмо* (Крем.); *Пушїемо ше набљљмо жїшо* (Ј. Бања).

β) као последична: *Рднїше га ше ђсїаде* (Ц. Глава); *Пдде ше слдмї ндгу* (Ј. Бања); *Изгоре му кўћа ше ђсїа сирдма док је жїв* (Павл.); *Уїече сунце ше ѡгоре свѣ шшо смо сѣјали* (Жер.).

γ) као односна: *У онѣм пїању бїла змїја ше га изѣла* (Павл.); *Увашїше јѣдну сирдшу жѣну ше је обѣдїше да е ђна укрїла* (Ј. Бања); *Код онї сѣнѣ ше се ђдвлѣн вїдѣ* (Леш.).

в) за истицање: *Усїаде пї шрѣжи ше ђвам, ше онѣм* (Пеш.); *Дїјже се ђн ше шїц, ше мїц и нїшша* (Ј. Бања).

г) у елишшичним реченицама.⁸³ *Ту бїмо двѣ дїна, а пдсле ше за Рогђзну* (Биљ.); *Сѣмо јѣдну ндћ преноћїмо пї пдслѣ ше за Гмїшрвицу* (Мура); *Он се дїјже лѣпо ше у суд* (Н. Село).

Од модалних везника најчешће се чују: *како, као, као шшо, као да, акамоли:*

Кăко си радїјо шикѢ си и пршїдо (Пеш.); *Углѣдѣм Турчїна како дѣли брѣшно* (Биљ.); *Радї као двоїца* (Жер.); *Радї, брѣше, као мрѣв* (Ј. Бања); *Глѣдѣмо како ђца вѣдї ѣце* (Н.

⁸² Ј. Вуковић, ГПД, 103; Д. Вушовић, *Прилози*, 82-83; А. Leskin, Archiv II.

⁸³ Д. Барјактаревић, *Новоїазарско-сјенички говори* СДЗБ XVI.

Село); *Неси урѣдѣјо кѣ шѣо е шребѣло* (Лис.); *Прѣѣде кѣ да нѣје ни бѣјо* (Чаж.); *Млѣгѣ су прѣсѣѣли акѣмоли шѣ нѣнеш* (Пл.).

Везник како захтева посебну пажњу због своје употребе у конструкцијама с поредбеним значењем. У неким говорима како узима се место као пред заменицама 1, 2. и 3. лица (в. А. Белић, Дијалекти, 627). Та особина није заступљена у овој зони, него је реч како стајала у конструкцијама после речи онако, нпр. *Не ради он онако како ја радим = Не ради он (онако) како ја (радим) = Не ради он како ја*. Преда томе, ова реч овде не стоји место као, сем уколико то допуштају њихове везе уопште. Самим тим, дакле, њено место, служба и употреба је сасвим нормална.

Место везника као често се чује ки:

Нѣко нѣје сѣрѣдѣ кѣ мѣ у овѣм нѣшѣм сѣлу (Биљ.); *Избѣчѣјо кѣ мѣш* (Рудн.); *Нѣшовѣријо га кѣ кѣња* (Н. Село).

Од временских везника најчешће су: *кад, чим и док*.⁸⁴⁾

Кад изѣђѣ, вѣдећемо га (У); *Кад ђѣм, болѣ ме* (Пеш.); *Кад крѣнѣмо за Кумѣново, нѣко нѣје знѣо куд идѣмо* (Биљ.); *Кад бѣдѣ око пѣндѣи, ѣн усѣѣе* (Ј. Бања); *Чѣм се улѣгоримо, ѣдни пѣобѣгоше* (Н. Село); *Узѣмѣмо док се наѣѣдѣмо* (Леш.); *Ка (д) су ћѣли д (а) ѣдѣ, заѣѣѣше сѣно* (Приб.).

Од погодбених везника најчешћи је ако:

Ако нѣје сѣарѣ, млѣђѣ нѣје (У); *Ако му дѣш вѣшѣ, црѣнѣће* (Ј. Бања); *Сѣм дѣвѣр пѣвѣ ако умѣ* (Павл.); *Ако нѣшѣ да ѣѣјѣ, несѣ прѣѣѣшељѣ* (Леш.).

Везник *ма*⁸⁵⁾ чује се место али:

Дѣ му зѣр мѣ оздрѣвѣ (Леш.); *Нѣљѣши се мѣ се брѣзо пѣкѣе* (Н. Село); *Обећѣ шѣ ѣн мѣ шѣ не дѣднѣ нѣкад (ш)* (Ј. Бања).

⁸⁴⁾ Т. Маретић, *Грамаѣика и сѣилисѣика*, 503 и даље; Ј. Вуковић, ГПД, 104; М. Стевановић, ИЦД, 127.

⁸⁵⁾ М. Стевановић, ИЦД, 123; Т. Маретић, *Грамаѣика и сѣилисѣика*, 496; Б. Милетић, ЦГ, 565; Д. Барјактаревић, *Новоѣзарско-сѣенички говори* СДЗб XVI.

Место везника *него* чује се *но*:⁸⁶

Дан̄а (с) си с̄шар̄еј̄ н̄о јуч̄џ, а с̄ӯшра̄ ћеш б̄иш̄ с̄шар̄еј̄ н̄о дан̄ас (Ј. Бања); *Б̄д̄љ̄е је да ми п̄ом̄д̄гн̄еш̄ н̄о ш̄т̄о се излеж̄ав̄аш̄* (Пл.); *В̄иш̄е̄ њн̄ в̄д̄л̄и да бес̄ид̄слич̄ӣ н̄о да р̄ад̄ӣ* (Павл.); *В̄иш̄е̄ вр̄ед̄ӣ њн̄ н̄о др̄уг̄ӣ двој̄ца* (Н. Село).

в. Глаголски облици

У синтаксичком индикативу и релативу овде се често уно-
требљавају презент, аорист, перфекат и футур:

а) *индикатив*: *Ћво. п̄рич̄ам̄ тӣ њко̄ тӣ ш̄т̄о вр̄ед̄ӣ* (У); *П̄а, ѡ̄ш̄о, к̄д̄ӣам̄ за мало ком̄п̄ира* (Жер.); *Б̄ѣр̄ем̄ ов̄ӯ ј̄д̄буку* (Пеш.); *Ч̄ӯв̄ам̄ воден̄ицу да ми не р̄ас̄ӣе̄ жиш̄о* (Приб.); *Од̄д̄мо ми на реку, а ш̄ӣ п̄рич̄ек̄ај* (Ј. Бања); *Ч̄ӯв̄ај, љзгоре д̄еше* (Н. Село); *В̄иде л' како ск̄д̄чи Миљ̄ојко ка (д) ш̄ӣ р̄ече он̄о за њ̄ега?* (Рудн.); *Прош̄ли су с̄ад̄* (Жер.); *Ск̄ӯпили су се, ајд̄емо* (Чај.); *Нај̄до си ме без р̄аз̄л̄ога* (Павл.); *Позв̄аћемо њј за ч̄ас* (Плана); *Ум̄ес̄иће ж̄ена л̄еба док се ми м̄ало одм̄р̄имо* (Крем.); *Исп̄рич̄аћу тӣ с̄ад̄ п̄а ћеш се ч̄уд̄иш̄* (У).

б) *релатив*: *п̄рикр̄ад̄ем̄ се до ж̄ӣц̄е и ш̄ам̄н да е рас̄еч̄ем̄...* (Ј. Бања); *Побег̄д̄мо ми и (з) Ск̄д̄ӣља у Вр̄ање* (Биљ.); *К̄а (д) смо с̄ӣг̄ли у Гм̄ӣтровицу, п̄реноћ̄имо п̄а с̄ӯшрад̄ан̄ д̄љ̄е* (Жер.); *П̄ош̄т̄о п̄рес̄т̄адоше ш̄оид̄ви, в̄икн̄уше на ј̄ур̄иш̄* (Н. Село); *Мӣ смо ош̄ишли у Кр̄ушевац, а ош̄ал̄ен̄ к Паз̄ару* (Остраће); *К̄а (д) смо с̄ӣг̄ли у Сен̄ицу, б̄ил̄д̄ е још м̄ало б̄ор̄б̄е* (Пеш.); *Нем̄о, бр̄е, ш̄ак̄о, р̄еће* (рећи ће) *Мӣлош, изг̄ӣнућемо* (Виљ.); *Команд̄ир̄ ће не п̄озв̄аш̄ п̄а р̄ече да од̄м̄а љзм̄емо оруж̄је* (Н. Село).

Од начина императив је чест у нарацији:

Прикр̄адомо се ми п̄а љдри, љдри док њј св̄д̄ исп̄ер̄амо из р̄ов̄в̄а (Ј. Вања).

Безвременско значење глаголских облика среће се, као и другде, у сентенцијама:

⁸⁶ РЈАЗУ; Стј. Ившин, Рад 197, 118; М. Стевановић, ИЦД, 123; Т. Маретић, *Грамашика и стилистика*. 495; Д. Барјактаревин, *Новопазарско-сјенички говори* СДЗб XVI.

*Вѣка на вѣка, а лисѣце мѣсо јѣдѣ; Ко радѣ шѣј ѣмѣ; Нѣсѣша
вѣна, нѣсѣша рѣзговора; Трѣла бѣба лѣн да јој прѣдѣ дѣн; Кѣ
ѣе шѣ ѣдмоѣ кѣ брѣш, а кѣ ѣе шѣ уврѣдиш кѣ брѣш.*

Шире посматрано питање глаголских облика води закључку да се ова зона слаже с млађим штокавским говорима, а изнесене ситуације у примерима служе као основни и полазни моменат за за ширу анализу.

Будући да се придевске речи срећу у вези с глаголима, то ћу овде напоменути овај моменат: ако придевске речи стоје у вези с глаголима, допуњавајући их, у неодређеној су форми, као и друге: *Тѣ гѣдинѣ зѣма е бѣла лѣдна и снеговѣшѣ; Нѣш ко-
мандѣр бѣше крѣбар и прѣвичан.*

Ван допуне непредикативних глагола придевске речи у обе-ма формама служе као детерминанте другог појма или врше службу субјекта или објекта.

г. *Конгруенција.* Слагање делова реченице, као и њихово на-мештање, не одступа од стања у млађим говорима екавског и ијекавског типа, те се на томе није потребно задржавати.

Закључак

Осврт на проблематику средњоибарске говорне зоне омогућава утврђивање ових момената:

а) Питање акцената показује кретање од архаичности као особинама млађих говора, што потврђује познавање акценатске узлазности. Та особина, када се тиче кратке узлазности, јавља се у виду нетипичности у одређеним ситуацијама (*прѣчѣмо и прѣчѣмо; рѣчѣмо и рѣчѣмо; вѣкѣо и вѣкѣо, шрѣжѣјо и шрѣжѣјо*).

Акценатска архаичност обележена је употребом старих акцената на унутрашњим слоговима као и употребом старог дугог акцената на крајњем слогу.

б) Фонетске особине пружају слику заједничког живота и развитка иновационих момената са другим штокавским говорима прогресивног типа. При томе треба посебно истаћи ситуацију код старог гласа јата, коју карактерише његова доследнија замена рефлексом *е* него у другим деловима екавских говора. Новије

време, пак, показује тенденцију померања старих позиција и приближавање млађој екавској групи (*нисам, није, сикира, воли и ш. сл.*).

Од вокалских појава срећу се као и другде: афереза, елизија, синкопирање, отпадање вокала с краја речи, вокалска метатеза, асимилација, контракција и међусобне замене.

Консонанти и појаве у вези с њима пружају исту слику као млађи екавски и ијекавски говори: било да се говори о гласовима *в, ј, х*; испадању и отпадању дентала; о групи *хв*; о *ч, ж, ш, +ј*; о померању артикулације код гласовних група *ск* (=кц), *пс* (=пс), *шк* (=чк), *шч* (=кч); о природи задњонепчаних гласова итд.

в) Код морфолошких особина запажа се неколико момената који карактеришу ово подручје и бацају више светлости на његове везе и односе према другим говорима:

а) Као општепозната особина је чување архаичности у дативу и локативу једнине именица жен. рода старих *а* основа (*к мајкѐ, на рѐкѐ*);

б) тенденција уједначавања с млађим говорима у овом правцу (*к мајки, на рѐки*);

γ) познавање наставка *и* у генитиву једнине именица жен. рода *а* основа у једном делу зоне (*код мајки, код војски*);

δ) познавање контаминованог наставка у инструменталу једнине именица жен. рода без наставка (*п̄д̄мѐном*);

е) генералисање наставка *-ем* у инструменталу једнине именица мушког и средњег рода (*ш̄д̄ѐем, б̄р̄дем*);

ζ) генитивски множински настагак *а* код именица свих родова сем именица женског рода без наставка које имају *и*;

η) општи настагак *-има, -ама* у дативу и инструменталу множине именица свих родова;

θ) делимична једнакост генитива и локатива множине именица свих родова.

г) Код заменица запажа се:

α) један облик за ген., датив, акуз. и локатив једнине личних заменица 1, 2. и сваког лица (*мѐне, шѐбе, сѐбе*);

β) облик меном и моном — као инструм. једнине 1. лица и тебом -2. лица;

γ) чување старих енклитика *ни, ви, не, ве*:

δ) уопштавање наставка тврде промене код придевских заменица (у дат., инстр. једн., дат., инстр. и лок. множине).

д) Код придева:

α) употреба наставака сложене промени у промене придева обе форме;

β) различито грађење компаратива: наставком *-eј, -eја, -eје*, или аналошким *ши*, или наставком *цији (> и)* или грађењем сложеног компаратива (*бржи — бржеј, дубљи — дубљеј*).

ђ) Познавање свих глаголских облика сем глаг. прилога времена прошлог.

е) Од синтаксичких особина значајније су:

α) изражавање припадности падежним облицима или облицима заменица (*ње, ју*);

β) изражавање потицања и порекла падежним облицима у вези са природом глагола;

γ) обележавање социјативности предлогом *с*;

δ) разноврсна употреба свезица у конструкцијама хипотаксичне природе;

ђ) индикативно и релативно значење глаголских облика као и другде;

ѕ) намештање и слагање реченичких елемената — као другде на екавском подручју.

Сви ови моменти показују да је средњоибарска говорна зона део косовско-ресавске говорне групе са извесним особинама које имају тенденцију кретања ка млађим говорима екавског типа.

R é s u m é

LE PARLER DANS LA RÉGION DU COURS MOYEN DE L'IBAR

Le but que l'auteur se propose en publiant la présente contribution est de faire connaître, à notre science linguistique, les caractéristiques linguistiques les plus essentielles que existe dans la région du cours moyen de l'Ibar. Ce territoire comprend les habitats situés le long de l'Ibar, à partir de Dren, an aval jusqu, à Polumir (sur la rive droite de l'Ibar) et de Polumir, sur la rive gauche de l'Ibar, en amont jusqu'au bourg de Raška, en remontant vers le nord jusqu'à l'arc formé par les montagnes de Radočelo-Čemerno-Stolovi et Željin.

En partant des propriétés d'accent et de la réflexion de l'ancienne voyelle *iat*, se parler appartient au groupe des parlers de Kosovo et de Resava, tout en gardant ses particularités spécifiques.

a) Ce parler connaît, au fond, quatre accents différents. Par conséquent, son archaïsme ne consiste pas dans le fait qu'il ignore les accents ascendants, mais plutôt qu'il conserve les anciens accents descendants sur les syllabes intérieures, ou sur l'ultime. Les propriétés les plus essentielles, dans ce sens, sont:

1) L'ancien accent bref (˘) est toujours retiré de la syllabe ultime (ouverte ou fermée): *rúka* — la main, *tráva* — l'herbe, *rúčak* — le dîner, *lánac* — la chaîne. *dòček* — l'accueil, *kònak* — le gîte, *òtac* — le père.

2) L'ancien accent bref (˘) est conservé sur la syllabe ultime (dans les mots accentués sur la syllabe pénultième) devant les enclitiques: *Dobrò mū e* — il va bien; *Reklā sam mu* — Je lui ai dit; *Nīsām se nadala* — Je n'espérais pas.

3) On entend l'ancien accent bref (˘) sur la syllabe ultime (fermée dans quelques mots considérés comme unités lexiques, ce qui provient de la place qu'occupent ces mots devant les enclitiques, ou ce que l'on a obtenu par analogie: *tamān* — au juste, *danās* — aujourd'hui, *nočās* — cette nuit, *gotōv* — prêt, fini (d'après *gotōva* — prête, *gotōvo* — prêt (neutre).

4) L'ancien accent long (˘) est conservé sur la syllabe ultime; *vodē* — de l'eau, *scstrē* — de la soeur; *želīm* — je désire, *lovī* — il chasse.

5) Sur les syllabes intérieures, on a conservé les deux accents: *marāma* — le fichu, *nevèsta* — la nouvelle mariée, *nesrēca* — le malheur, *junāčki* — héroïque, *prostírka* — le tapis.

6) Dans les toponymes, l'accent long ascendant (') est quelquefois substitué par l'accent long descendant: *Plâna*, *Prîboj*, *Krâljevo*.

7) On connaît le phénomène de la substitution de l'accent bref ascendant (') par l'accent bref descendant; *zëna*—la femme, *rösa*—la rosée, *göra*—la montagne.

8) Les longueurs sont conservées ici, non seulement devant, mais aussi derrière la syllabe accentuée: *brcîma*—avec les moustaches, *čûvâmo*—nous gardons, *slâmkâma*—avec les brin de paille, *Râš-čânka*—la femme de Raška, *Kâmenjâni*.

b) Le son iat est substitué par la réflexion *e* dans toutes les positions. Ce parler se distingue par là, de tous les autres parlers ékaviens néo-chtokaviens dans lesquels, au lieu de iat, apparaît aussi la réflexion *i*: 1) $\bar{\kappa}$, $\check{\kappa} = e$: *mléko*—le lait, *vréme*—le temps, *bésna*—furieuse, *nésam*—je ne suis pas, *pěsma*—le chant, *devôjka*—la jeune fille; 2) au datif, à l'instrumental et au locatif singulier et pluriel des adjectifs et des pronoms adjectifs du masculin et du neutre est généralisée la désinence casuelle *em* ($\langle \kappa \text{ м } \kappa \rangle$): *Dâj ovêm dôbrêm prijetelju*—Donne à ce bon ami et *Dâj ovêm dôbrêm prijeteljima*—Donne à ces bons amis; *s ovêm dôbrêm prijeteljem*—avec ce bon ami et *s ovêm dôbrêm prijeteljima*—avec ces bons amis; *o ovêm dôbrêm prijetelju*—de ce bon ami et *o ovêm dôbrêm prijeteljima*—de ces bons amis. 3) au comparatif $\kappa + ji = eji$: *starêj*—plus âgé, *miléji*—plus cher; 4) au participe passé $\kappa + o$ ($\langle 1 \rangle = eo + ogladnëo$ —affamé, *svêtlëo*—brillé, *zūrëo*—regardé fixement; 5) à l'infinitif $\kappa + i = ej$; *posëjat*—semer, *grëjât*—chauffer *ovëjât*—vanner; 6) $\text{Pr} \bar{\kappa} = pre$: *prêces*—la communion, *prëlika*—l'occasion, *preziv*—le nom (de famille).

Les exceptions d'une telle substitution sont minimales et on les rencontre chez les jeunes gens.

c) L'articulation des vocaux est normale, mais leur raccourcissement devant l'accent est constant: *rěšëtom*: avec le gros tamis, *něvërôm*—avec l'infidélité, *övsëm*—avec de l'avoine, *töpëm*—avec le canon.

d) L'articulation des sons *d* et *ć* est à l'instar des parlers néo-chtokaviens plus récents.

e) Les sons *j*, *v*, sont d'une articulation labiale et sont omis dans certaines positions, mais ils réapparaissent comme secondaires

dans la position intervocale à la place du son disparu *h*; *moe* – le mien (neutre), les miens (acc. plur.), de la mienne, *svoe* – la sien (neutre), les siens (acc. plur.), de la sienne, *dvoïca* – les deux, *Milōe*, *dočekūe* – il accueillit, *stoīm* – je suis debout, *tèraūci* – en chassant; *snāja* – la bru (belle fille), *prōja* – le pain de maïs; *srōsto* – la parenté, *brāsto* – la fraternité, *mūva* – la mouche, *būva* – la puce, *sūva* – sèche.

À l'impératif des verbes en *a*, dans les deux radicaux c'est conservé le son *j* – *pěvāj* – chante, *tèrāj* – chasse.

f) La groupe *hv=hf*, et ensuite par substitution, apparaît *v*: *pohvalit-pohfalit-pofalit-posalit* – louer, farte l'éloge.

g) Les dentales sont souvent omises au milieu ou à la fin du mot: *dvāes* – vingt, *ostūpīše* – ils reculèrent, *ljūsto* – les hommes (de troupe), *rādosan* – joyeux, *vlās* – l'autorité; devant la terminaison – *skj=cki*: *brācki* – fraternel, *ljūckī* – humain, *svēckī* – mondial.

h) Les consonnes gutturales postérieures *k*, *g*, *h*, se transforment toujours en *č*, *ž*, *š* devant la désinence *e* au vocatif singulier des substantifs masculins: *jūnače* – (o) héros!, *vrāže* – (o) diable!, *siromāše* – (o) pauvre! et devant la désinence *i* (chez les substantifs appartenant même type (an *c*, *z*, *s*: *junāci* – les héros, *bubrēzi* – les reins, *siromāsi* – les pauvres.

La transformation de *k*, *g*, *h* en *c*, *z*, *s* a lieu même lorsque ces consonnes se trouvent devant la voyelle *e* à l'accusatif pluriel (conformément aux autres cas: *duce* – les élèves, *bubrēze* – les reins, *kožūse* – les manteaux de fourrure. Cette transformation a lieu même lorsque la consonne *k* se trouve devant la désinence *-em* à l'instrumental singulier: *Dovāti ga br̂cem* – Il le toucha de la moustache; *Udāri ga opāncem* – il lui donna un coup de son mocassin,

Chez les substantifs féminins en *a* (si le radical se termine en *k* (*k* ne se transforme pas en *c* au datif et au locatif singulier: *mājki* – à la mère, *rūki* – à la main, dans la main *u rēki* – dans la rivière.

i) La désonorisation des consonnes à la fin des mots est un phénomène commun: *mūž/š* – le mari, *nōž/š* – le couteau, *kād/t* – quand, lorsque, *jād/t* – le chagrin.

j) Des particularités morphologiques, nous ne mentionnerons que les plus essentielles:

1) Les substantifs masculins dont le radical se termine en palatales, ont au vocatif singulier la désinence *u*: *pānju*—(o) souche, *nōžu*—(o) couteau!, *zmāju*—(o) dragon!; les substantifs terminés en *ar* et *ir*, ont la désinence *e*: *ōpančāre*—(o) fabricant da mocasins!, *kōmpire*—(o) pomme de terre.

Les noms communs masculins au singulier, à l'instrumental, ont très souvent la désinence *em*: *ōvsēm* — avec l'ivoine, *tōpēm* — avec le canon, *kamijōnēm* — par le camion.

Dans une des régions de ce parler, chez les substantifs masculins terminés en *k*, *g*, *h*, l'accusatif pluriel est identique au nominatif pluriel: *Kūpījo opānci* — il a acheté des mocasins; *Ispēkao bubrēzi* — il a fait cuire des regnons; *Posēkāo orāsi* — il a abattu les noyers; dans l'autre partie de ce parler, ces sons se transforment en *c*, *z*, *s* devant la voyelle *e* à l'accusatif: *Vāra mōmce* — (Elle) trompe les jeunes gens; *Polōmīše orāse* — Ils casserent des noix; *Podīgni tē kožūse* — Ramasse ces manteaux de fourrure (voir. h al. 2 de ce résumé).

Les substantifs masculins et neutres ont, au génitif pluriel, la désinence *a*, comme dans les autres parlers néo-chtokaviens: *pōtōkā* — des ruisseaux, *bōdevā* — des batailles, *sēlā* — des villages.

Le datif et l'instrumental pluriel des substantifs masculins et neutres ont la désinence *-ima*: *Bōevima* — aux batailles, *vūkovima* — aux loups, *pōljima* — aux champs.

Le locatif pluriel des substantifs masculins et neutres, avec la préposition *po* — par, est identique au génitif pluriel dans les habitats situés au pied de la montagne: *po zīdōvā* — sur les murs, *po krōvōvā* — sur les toits, *po sēlā* — dans les villages. Avec les autres prépositions, le locatif est identique au datif et à l'instrumental sur tout le territoire, et dans les habitats situés plus bas, même avec la préposition *po*: *po krōvovima* — par les toits, *u dōmovima* — dans les maisons, *po sēlima* — dans les villages.

Chez les substantifs féminins terminés en *a* est caractéristique le génitif singulier avec la désinence *i*: *iz kūci* — des maisons, *od kūci* — des maisons, *od mājki* — des mères, *iz vōjski* — des armées (Cajetina, Lisina, Šipačine). Le datif et le locatif singulier, avec la désinence *e*, sont aussi caractéristiques: *ka kūcē* — vers la maison, *prema sekīricē* — vers la hachette, *u kōmorē* — dans la chambre; *Živim u Mūrē* — j'habite Mura, *na bāčvē* — sur le tonneau. Cela représente le trait le plus archaïque de ce parler.

Au génitif pluriel des substantifs féminins terminés en *a*, à l'exception de quelques uns dont le radical se termine par deux consonnes où le génitif a la désinence *i*, ainsi que les substantifs féminins sans terminaison: *kūcā*—des maisons, *livādā*—des prairies, *zvėzdā*—des étoiles, *pātnjī*—des souffrances, *bōrbī*—des combats, *stvārī*—des choses.

Les substantifs féminins sans terminaison ont au datif, à l'instrumental et au locatif pluriel, la désinence *-ima*: *stvārīma*—aux choses, *vlāstīma*—aux autorités.

Les substantifs féminins terminés en *a* ont au datif et à l'instrumental pluriel la désinence *-ama*: *kūcāma*—aux maisons, *livādāma*—aux prairies. Le locatif pluriel de cas substantifs est le même que dans les substantifs masculins et neutres: *po livada*—par les prairies.

2) Les pronoms de la 1-ère et la 2-ème personne ont au datif et au locatif singulier les formes: *mēne*—à moi, *tēbe*—à toi, et à l'instrumental singulier, *mōnōm*—avec moi (aussi *menom*) et *tēbōm*—avec toi.

Le génitif singulier du pronom personnel de la troisième personne (*njē*) est employé avec une signification possessive: *Ovō e njē sēstra*—C'est sa soeur (la soeur d'elle). De la même façon, on emploie aussi la forme *njojn-a-o*: *Tō e njōjn brāt*—C'est son frère, et enclitique *ju*—à elle: *Brāt ju dā pāre*—Son frère lui, donne de l'argent.

3) Les pronoms adjectifs masculins et neutres ont au datif, à l'instrumental et au locatif singulier et pluriel, la désinence de la déclinaison dure (*em < kma*): *Īdi k onēm kāmenu*—Va vers cette pierre; *k onēm ljūdīma*—vers ces hommes; *s onēm čovėkom*—avec cet homme; *s ovēm ljūdīma*—avec ces hommes; *s onēm mōmcima*—avec ces jeunes gens; *u nēkakēm snōpu et snopvima*—dans quelque gerbe (gerbes).

4) Les adjectifs se déclinent d'après la déclinaison composée, indifféremment, qu'ils soient de forme déterminée ou indéterminée: *tankog-a*—du mince, *rāsūtōg-a*—du dispersé, *Jovānovēm-e*—(à celui) de Jean.

Le comparatif a les terminaisons *ej-a-e*: *starēj-a*—plus âgé (e), *zdravēj-a*—plus sain (e), *i* contracté (au masculin de *iji-lja-ije*: *sramnī-sramnījā-ē*—plus honteux (se), *starī-starījā-ē*—plus âgé (e); *ši: stārši-ā-ē*—plus âgé (e), *zdrāvši-ā-ē*—plus sain (e).

Le comparatif est caractérisé par le fait qu'on a ajouté la terminaison *-ej* (*k-ji*) à la forme yodisée du comparatif (la forme contaminée): *bržēj*—plus rapide, *dublīj*—plus profond.

5) Le nombre *jedan* – un, est décliné de la même façon que les mots adjectifs-pronominaux, et les nombres *dva* – deux, *tri* – trois et, *četiri* – quatre ne sont pas déclinés, mais on les emploie avec une préposition. De la même façon se comportent les nombres collectifs: *iz dva* – des deux, *kod dva* – chez deux, *po tri* – par trois, *iz četiri kuće* – de quatre maisons, *kod troje* – chez les trois, *od petoro* – de cinq.

6) L'infinitif est presque toujours sans *i* final: *radit* – travailler, *nòsit* – porter, *čekat* – attendre, et dans les verbes où l'infinitif raccourci, se termine par deux consonnes, même la dentale même est omise: *três* – secouer, *mùs* – traire, *prês* – filer (*tresti-musti-presti*).

A la troisième personne du pluriel présent, dans les verbes de la IVe classe d'après Leskin), on rencontre deux terminaisons *a* et *u*, mais la terminaison *e* est beaucoup plus fréquente: *nòse* – ils portent, *râdê* – ils travaillent, *vòdû* – ils mènent, ils conduisent.

L'impératif n'a que la deuxième personne du singulier et du pluriel. Dans la deuxième personne du pluriel, on a généralisé „la désinence de l'impératif de certains tadjiks verbaux“, c. à d. *kte = ete*: *plêtete* – tricotez, *vodête* – conduisez, *nosête* – portez.

L'imparfait et l'aoriste sont conservés. L'imparfait est comme dans les autres parlers néo-chtokaviens, tandis que l'aoriste garde son archaïsme dans la désinence de la lière personne du pluriel (*-mo-hmo*): *dođomo* – nous vînmes, *stigòmo* – nous arrivâmes.

Le participe présent est connu sur ce territoire, tandis que le participe passé ne l'est pas: *tresúci* – secouant, *nòsêci* – portant.

Les adjectifs verbaux – de l'actif et du passif – sont employés ici comme dans les autres parlers néo-chtokaviens.

k) Sur les propriétés syntactiques, on peut dire ce que suit:

Les conjonctions de coordination et les conjonctions de subordination, s'emploient ici de la même façon que dans les autres parlers néo-chtokaviens. D'une façon identique, se comportent aussi les temps et les modes par leur emploi à l'indicatif et au relatif. L'emploi des adjectifs et des prépositions, dans les différents cas, ne diffère point dans ce parler, de celui des autres parlers néo-chtokaviens. La concordance des différents éléments de la proposition est identique à celle des autres parlers néo-chtokaviens.

D. Barjaktarević

Др ДАНИЛО БАРЈАКТАРЕВИЋ

ГОВОРНЕ ОСОБИНЕ СЕЛА ЦЕРОВЦА

ОПШТЕ НАПОМЕНЕ

Готово ниједна област српског језичког подручја није тако испресецана рефлексима миграционих струјања као што је Шумадија, што се види из извора који говоре о Грузи,¹⁾ Лепеници,²⁾ Јасеници³⁾ и Космају.⁴⁾ Посматрање ових зона пружа занимљиву слику кретања становништва са Косова, из Метохије, Санџака, босанско-херцеговачких крајева и из источне Србије ка Шумадији, а време насељавања различито је и условљено приликама како у миграционим жариштима тако и у области куда је кретање усмерено.

У процесу насељавања Шумадије или су се миграционе струје међусобно измешале на ужим подручјима или су се, у мањој мери, појединачна струјања задржала као оазе. У првом случају, као резултат [пресецања, јавиле су се иновације које карактеришу целу област Шумадије, а у другом случају поједине групе одупиру се утицају суседних насеља, па чак и утичу на њих више него што примају.⁵⁾

Од насеља са изукрштаним говорним особинама одабрао сам село Церовац које се налази на дванаестом километру идући од Крагујевца ка Београду.

¹ Др Мих. Драгић, *Груза*, СЕЗБ XXI.

² Т. Радивојевић, *Лепеница*, СЕЗБ VII, XLVII.

³ Др Б. Дробњаковић, *Смедеревско Подунавље и Јасеница*, СЕЗБ XXXIV.

⁴ Др Б. Дробњаковић, *Космај*, СЕЗБ XLVI.

⁵ Према мом материјалу из Краг. Раче види се јак утицај конзервираних група на околину (Вучић, Миращевар, Вишевац); в. Д. Јовић. Год. Фил. факултета V, Н. Сад и Зборник радова ВПШ I. Зрењанин.

Ово насеље релативно је младо. Зачетак му је везан за први српски устанак (1804. г.)⁶⁾ када је Шумадија, после првих устаничких успеха, била веома привлачна за све Србе из неослобођених крајева. Период насељавања био је рекордно кратак — десет година. Читаво село насељено је из Великог Извора (скраћено БИ), северно од Зајечара, са саме старе српско-бугарске границе. Из других крајева било је мало присељеника, тј. из Старе Србије „4 рода“ и из Бугарске „1 род“.⁷⁾

Церовац припада оној групи насеља која су постала у непроходним шумама насталим у току два века (XVI—XVIII) када је готово читава данашња Шумадија напуштена и опустела због турског варварства. Тек после аустро-турских ратова (1689—1739. г.) почиње оживљавање ове области.

Приликом досељавања Великоизворци одабрали су шумовиту увалу, оивичену венцем брежуљака са шикарама и столетним храстовима. Таква места била су најбоља гаранција за мирнији живот: подаље од путева, а у недрима шуме. Међутим, они су се суочили са дивљином коју је требало укроћавати, а за то је била потребна велика радна снага. То их је упућивало на своју матицу одакли су, повремено, [доводили мање или веће групе рођака што је подстакло шире кретање из источне Србије и насељавање Шумадије, а што показује и структура становништва суседних насеља (око Церовца).

Церовац је данас велико насеље које има 220 домаћинстава са 934 становника.⁸⁾ Церовчане околина назива „Шопови“,⁹⁾ иначе су се доселили у Велики Извор из Бугарске, из Тетевена и околине, почетком XVIII века.¹⁰⁾

І. ФОНЕТСКЕ ОСОБИНЕ

А. Вокали

Вокалски систем овога говора састоји се од пет стандардних српскохрватских вокала (а, е, и, о, у) који својом артикула-

⁶⁾ Т. Радивојевић, *Лејеница*, СЕЗ6 VII.

⁷⁾ Т. Радивојевић, *Лејеница*, СЕЗ6 XLVII.

⁸⁾ По подацима Статистичког завода среза Крагујевац 1961. г.

⁹⁾ V. J. Cvijić, *Péninsule balkanique*, 428 и даље. О томе говори и O. Broch, *Die Dialekte des südlichsten Serbiens*, 5-6.

¹⁰⁾ М. Станојевић, *Зборник прилога за познавање Тимочке Крајине*, књ. IV, стр. 55.

цијом не одступају од стања у књижевном језику. Сваки од ових вокала, и у свакој ситуацији, јавља се у говорној симболици као знак диференцијалне функције, а исто тако међусобно представљају опоненте један другом. Њихова фонолошка функција, као и другде, зависи од акцента и интензитета, али се вокалска боја не нарушава акцентским варијантама којих, додуше, нема много, али и такве какве су могле би имати утицаја као и другде: *вѣта м, делѣње, лѣсје, месѣње, слѣга, вучу, дѣј кѣу, крѣмен, седѣши, мирѣли, и (х), мошѣка (и машѣка), гѣске (и гѣске) и сл.; на рѣки, на реки, на пѣшок, код сѣло* итд.

Занимљив појав чини дуљење вокала под акцентом као брѣза, од пѣћи, вѣтам што одступа од стања вокалских дужина свих суседних села. Може се сматрати да је ово последица мешања архаичнијих говора са прогресивнијим штокавским цртама где су се нашли носиоци овога говора, после доласка из ВИ, а код којих није постојало осећање разлике квантитета вокала. У таквој ситуацији кратак вокал могао је бити продужен (брѣза: брѣза, вѣтам: вѣтам) или аналошким путем задржати дужину и где не треба (од пѣћи: ђд пећи). У сваком случају не може се рећи да овде постоји неки одређен принцип којим би се обухватио овај појав, него, уствари, представља неку врсту дезоријентације носилаца овога говора у новој говорној средини како у односу на њу тако и у односу на своју матицу. Но, и поред такве ситуације, тј. мешања експираторичне акценатске вредности с акцентима прогресивних штокавских говора запажа се, донекле, источносрбијанска основна боја, мада је експираторична вредност истрта и кретање у правцу прогресивних штокавских говора је сасвим јасно. Конкретно, резултат тих мешања пружа слику четворокцентне системе: ", ~, ', ' с напоменом да се косовско-ресавска особина скраћивања ' у " доследно среће у двосложним именским речима: пѣток, ђтац, сѣло, жѣна, сѣстра и сл.

ВОКАЛСКЕ ПОЈАВЕ

Од вокалских појава споменућу оне које су најчешће:

1. *Елидирање* се среће обично код везника да ако је испред речи која почиње вокалом, код заменичких енклитика и повратне речце *се* — у положају као и везник *да*:

Оће д' усне; Нѐ д' узне; Ја ће д' оїредем; Ајде д' обѐremo ну (ону) крѹшку; Ђе да м' убїје; Бѐк ш' убїјо; Ајде да г' дшнѐмо (отмето); Мїслї да ј' узне у кѹћу; Шшо с' обѹваш? Зѡви ме ка с' удаш; Мїслї да с' удājѐ. Овако је и у источној Србији: ће д' идемо.¹¹⁾

2. Губљење вокала с краја често је код заменица, код глагола имати, моћи и хтети и код прилога:

мѐн, шѐб, сѐб; ѡћ, нѐћ, мѡж, мѡг, не мѡж, нѐм (нема); вѡм шѡм, нѡм, кѡм, гѡр, дѡл¹²⁾ (овамо, тамо, онамо, камо, горе, доле).

3. Афереза се среће у овим случајевима:

вѡм, вѡмо, нѡм, нѡмо, вѡкѡ, нѡкѡ, дозгѡ. да звѡди онѡј кѡмен из зѐм пѡ д' узнѐ пѡре; Да нѐ јѡ дѐм (Да нећеш ја да идем); Ај дѐмо (да идемо).

4. Синкопирање је исто тако познато:

волкѡ, оволкѡ, колко, нѐколко, познато и новопазарској и сјеничкој зони, у Бихору, Пријепољу и околини и у беранском крају, у Грузи, Левчу и на Косову и у Метохији; двѡ мѐсца, мѡћѡ (од маћеха) где је е синкопирано: забравѡ, дванѡс, пѡшнѡс, пѡндѐљак — познато и другим говорима,¹³⁾ што се јавља као последица ненаглашености вокала.

5. Контракцију вокала показују ови примери:

дѡшо, дѡго, лѡго, кѡже, ѡшо, пѡшо, пѡсѡ, ѹзо, и сл. Ако је један од вокала наглашен, нема сажимања: дѡо, знѡо, узѡо и сл.

6. Покрећни вокали¹⁴⁾ морфозошког или аналошког порекла срећу се у овим случајевима:

бѐлѡг-а, мѡг-а, швѡг-а; бѐлѡм-е, овѡм-е, швѡм-е, какѡм-е, врућѡм-у, пѡмѡнем-у, и сл. кѡд-ѡ, шѡд-а, кѡде, сѡде, шѡд-е, кѡд-е.

¹¹⁾ А. Белић, ДИЈС, 248; М. Павловић, *Напомене о нар. говорима Шумадије* (ЈФ XX), 371.

¹²⁾ А. Белић, ДИЈС, 311-512; П. Ивић, *О говору Гал. Срба* (СДЗб XII, 265).

¹³⁾ М. Rešetar, *Der Štok. Dialekt*, 114 и даље; Милчећин, Рад 121, 101; П. Ивић, СДЗб XII, 93.

¹⁴⁾ М. Павловић, *Говор Срећ. Жује* (СДЗб VIII, 138); А. Белић, ДИЈС, 257 и даље.

7. Међусобна замена вокала је као и другде:

Шшо бидѣш зажелѣо; Ако не биде,; Кад је бидне (и биде), вѣдео (према инфинитиву), близо, (што подсећа на славонску особину, али са њом нема везе), минѣшер, маѣйка, ного (него), (< него и но, контаминовани облик).

8. Занимљив појав чини неколико црта у вези са слогом: било његовим постепеним губљењем с краја речи: (неће), било преко ишчезавања гласа *и* после чега у једном случају долази до скраћивања вокала *а* и његове редуције: *глѣду, кѣѣу, ѣоѣѣу, слѣшу* (гледају-гледау-глед^а у, копају-копау-коп^а у), а у другом до контракције: *гремо* (грејемо-гре-емо).

Посебно ћу споменути облик *зем* који је добијен после испадања *ј* у наставку -ја, а потом је крајњи глас (а) отпао: *зем-ја = зем-а = зем:*

Оѣкиде му рѣѣ и зѣбоде у зѣм; Извѣди га и (з) зѣм.

9) *Сѣари глас јѣѣ.* Рефлекс *е* место овог гласа доследан је у опште узевши сем у одричној форми презента глагола јесам:

нѣсам-нѣси-нѣсмо-нѣше-нѣсу, као и компаративу: *сѣарѣ, ѣа-мѣшнѣ, мудрѣ* и сл.

У заменичко-придевској промени, уколико се чују синтетични облици, срећу се наставци меке и тврде заменичке промене у чему се огледају мешања косовско-ресавске говорне групе са херцеговачком особином:

дѣбрѣм и дѣбрѣм, лѣѣѣм и лѣѣѣм, лѣѣѣм и лѣѣѣм, ѣѣмѣшнѣм и ѣѣмѣшнѣм, овѣм и овѣм, овѣкѣм и овѣкѣм, онакѣм и онакѣм, ѣѣкѣм и ѣѣкѣм и сл.

Место префикса *ѣри* употребљава се *ѣре:*

Да му ѣрѣзна; Ондѣк се ѣрѣјавѣ; Пѣѣшо се ѣрѣкраде до ѣрѣзор; Свѣ ѣ(х) ѣрѣзѣвѣ код сѣбе; Пѣѣшо свѣнѣ, ѣрѣзѣвѣ не; Нѣѣје не ѣрѣмѣѣѣѣ; Ноѣѣске је ѣрѣрѣдѣ; Нѣѣѣде ѣрѣмѣѣѣѣ.

ѣ + ј = еј : грѣѣѣо, овѣѣѣо, сѣјѣ, смѣјѣ му се.

ѣ + л = ео : видѣѣо, волѣѣо, изгорѣѣо, оболѣѣо, ѣобледѣѣо, ѣрѣзрѣѣо, седѣѣо.

Стари глаголи *вѣдѣши* и *видѣши* контаминацијом дали су одлик *виднуши* који је чешћи него *веднуши*.¹⁵

Б. Консонанџи

Појаве везане за консонантски систем могу се посматрати било код појединачно узетик гласова или код њихових група.

а) Појединачно узети гласови

1. Глас *в*. Као и у другим штокавским говорима губи се у одређеним позицијама, или се јавља као глас секундарне природе или супституише неки сродан глас:

- α) *осѣљѣ*,¹⁶ *исѣрѣљѣ*,¹⁷ *ѣреѣрѣљѣ кѣћу*, *ѣреѣрѣљѣ душѣке*, *дойѣца*;
- β) *дуван*, *сѣва*, *сѣво*,¹⁸ *ѣво*; *увилѣзѣ*, *увѣћѣ мѣчка*, *увѣшла*;
- γ) *вѣшѣмо*, *вијѣкер*, *вијѣкерѣсѣ*, *Вѣлиѣ*, *вуѣѣра*, *вурѣна*, *довѣши секѣру*.

2. Глас *ј*. Ишчезава у међувокалском положају или се јавља као прелазан у одређеним погодбама:

α) *мѣ*, *швѣ*, *свѣ*, *коѣ*, *чиѣ*, *свѣчѣ* (и у промени ових речи) поред облика са њим: *врѣдау*, *глѣдау*, *кѣдау*¹⁹ (и са *ј*);

β) *лѣја*, *ѣрѣја*, *снѣја*, *бѣјо*, *носѣјо* и сл.

γ) Јавља се и у почетку речи испред *о*: *јѣѣш* (и *ѣѣѣш*).²⁰

3. Глас *х*. Не чује се у почетку речи као ни у средини ни у финалном положају:

ѣрѣѣја, *лѣб*, *лѣдно*, *лѣд*, *дѣ*, *рѣна*, *шѣо*, *шѣла-о*; *мѣћѣ* (-маћѣа), *мѣћѣина* *ћѣрка*, *дойѣши*, *снѣ*, *размѣо се*, *сѣш*, *лѣј* (поред *леја*) од *сѣрѣ*, *сѣрѣа*; *зѣшѣкла ѣ* (*х*), *сирѣма* (*х*), *сѣрѣ* (*х*).

У средини речи каткад се замењује са *к*: *зѣшѣвѣ*, *Микаѣло*.

¹⁵ Код Вука *веднути-нем*; в. СЕЗБ XIV, 144; П. Ивић, *Говор Гал. Срба*, СДЗБ XII, 63.

¹⁶ М. Павловић, *ор. cit.* 110.

¹⁷ А. Белић, *ор. cit.* 161.

¹⁸ М. Павловић, *ор. cit.* 105.

¹⁹ А. Белић, *ор. cit.* 132.

²⁰ М. Павловић, *ор. cit.* 103.

4. Гласови *ћ* и *ћ*. Артикулација ових гласова ни у чему се не разликује од стања у књижевном језику:

говѣћина, осућен, пѣћдше, рѣћјју, свѣћа, сѣће, срѣћено, сунћер, ђѣвѣ, Ђѣрће; занѣћше, пѣћћјју, ноћћмо, пѣћћи, пѣврће; ћерамѣда, ћѣрћич.

Извесно одступање од нормалне артикулације код гласа *ћ* запаже се само у последња два примера (ћерамида и ћерпич), где се у основи може распознати глас *к* као специфичност источно-србијанске зоне, односно В. Извора,

5. *Задњонейчани гласови к, г.* Код старијих особа сачувани су аналошким путем у положају где су промењени у *ц, з* у млађим говорима новоштокавског типа код именица ж. рода а основа:

на рећи, у рћи, на рћи, у вѣјски, на пѣрћи, на нѣги, у зѣдруги и сл.

Понашају се, дакле, као у овим позицијама:

жѣнскѣ, кѣсело, мѣмачки, кѣса, пѣћке, рѣкѣјскѣ, ѣске, шѣћке, дрѣгѣ, зѣдругѣн, дрѣгѣ, зѣ другѣ, нѣге и сл.

6. Глас *S* (*д³*) Сачувао се у истом положају где је и у ВИ, али у малој мери:

Сѣдруга, осѣбла,²¹ сѣдњи, сѣмбул, ѣбсѣр, осѣмљу и реће свѣно, свѣзда, сѣра.²²

7. *Вокално л.* Увек је замењено рефлексом у:

бѣва, вѣна,²³ јѣбука, мѣња.

8. Као и у другим прогресивним штокавским говорима *л* је прешло у *о* на крају речи и слога:

дѣо, знѣо, узѣо, смѣо; жѣшѣоца, дѣоба (и делба), али новија образовања увек: жѣлба, сѣлскѣ, шкѣлскѣ и сл.

б. Сугласничке групе

1. Групе *сј* и *зј* остају непромењене: *клѣсје, лѣсје,²⁴ пѣсји, лѣмѣзје* и метатески облици *гвѣјзе* и *грѣјзе* (као новији појави после испадања дентала.²⁵

²¹ А. Белић, *ор. cit.* 201, 203, 217; П. Ивић, Дијал. 1956. г. 112.

²² П. Будмани, Рад ЈАЗУ LXV.

²³ М. Павловић, *ор. cit.* 73.

²⁴ А. Белић, *ор. cit.* 144.

²⁵ А. Белић, *ор. cit.* 146; М. Павловић, *ор. cit.* 110; П. Ивић, Дијалект. 1956. г., стр. 112.

2. Групе *чј*, *жј*, *шј* и *рј* – чувају се:

*нālйчје, оружје, Орѡшје, премйрје,*²⁶ *повечѣрје.*

Само у једном случају група *чј* (чја) замењена је са *ћа* (тја): *човѣћа* глава према пилећа, телећа, јагњећа.

3. Групе *шл*, *дл*. Не чувају се као у источносрбијанским говорима,²⁷ иначе се чују у почетву и средини речи као и у другим прогресивним говорима:

шлачѣње, шлѡ, длѡка, длѣшо, мѣшла, ѡѣшла, судлѡница, сврлло.

4. Група *хв* преношењем фрикативности на *в* даје *хф*, а после губљења *х* остаје само *ф*:²⁸ *фѡла, зафѡли му* и сл. Даље, супституцијом *ф* гласом *в* добијени су облици: *вѡшѡш, довѡшѡши* и сл.

5. У иницијалном положају праскави сугласници се губе: *г* испред *д*, *й* испред *ч* и *ш*, а *ш* испред *к*:

дѣ (где), *дй си*; *чѣла, челйњаѡк; шйца, шйчица; канйца.*

6. Групе *сш*, *зд* и *шш* у финалном положају губе дентал: *жѡлѡс* (*ш*),²⁹ *бѡлѡс* (*ш*), *йешнаѡс*,³⁰ *чешрѣс, зйѡвѣс* (*ш*), *грѡз* (*д*), *прйш* (*ш*), али *крљѡшш*.

7. Место групе *шк* чује се *чк*: *буричкѡ, буричкѡу*; место *пс* чује се *пц*: *пцѡје* (и *пцуе*), *пцйна* (*псина*); *пцѣћѣ, пцѣшйшйше*; место *ск*: *сц* и *шч* чују се *цк, кц, кч*: *цкайѡмо од зйму, ѡцкайѡше йилйћи; прѡкци* (прасци); *дѡкчица, кѡкчйна* (дашчица, копчина).

8. Сугласници испадају у овим случајевима: *дѡчица*³¹ (поред *дакчица*), *кмѣшво*,³² *благосѡвѣно, благосѡви ѡче*,³³ *осѡсшво, ѡсече ми лѣба; дойца* (двојица), *мешѡу, мѣши, испѡни ми на пѡш, срѣши га.*

9. Уметање сугласника среће се у овим речима: *ошйдни, изйдни* (поред *изићи*) – према *отидни*.

²⁶ А. Белић, *ор. cit.* 145.

²⁷ А. Белић, *ор. cit.* 213.

²⁸ М. Павловић, *ор. cit.* 106.

²⁹ М. Павловић, *ор. cit.* 131.

³⁰ А. Белић, *ор. cit.* 242.

³¹ А. Белић, *ор. cit.* 233.

³² А. Белић, *ор. cit.* 232.

³³ А. Белић, *ор. cit.* 238.

10. Стара група *-сшр* чује се у речима: *о̀сшро*,³⁴ *осшрїши*, *осшрѣње*, а група *-чр* увек је замењена са *чр*: *чрн*, *чрѣво*, *чрнїло*.

11. *Јошовање*. Не разликује се од стања у књижевном језику: *брањено*, *нарѣђено*, *брѣћа*,³⁵ *гљѣм*, *мѣћемо*; *грбље*,³⁶ *дївљи*,³⁷ *дивљак*, *дрвље*, *рубље*, *конѣље*, *славље*, *снопље*; *бусње*, *камње*, али: *вођење*,³⁸ *месње*³⁹ и *палње* као *освешлење*, *оделење*.

12. *Дисимилација*. Као и другде среће и овде: *млѣго*,⁴⁰ *намложїло се*, *гивнѣзија*, *дїмљак* (и *димњак*), *шамљан* (и *тамњан*), *шамљанїка*, *шавнїца*, *шавновѣли шрї* године.

13. Једначење сугласника

а. једначење по звучности: *свѣдба*,⁴¹ *слѣшка*,⁴² *глѣшко*, *кош кўћѣ*, *преш кўћу*, *ис кўћу*, *ошѣбе* (од тебе).

б. једначење по месту образовања: *ишчашїјо рўку*, *мїшљаше*,⁴³ *рашчѣїјо се преко идшок*, *рашчарѣчїше онај ђван*.

II. МОРФОЛОГИЈА

Код свих речи са деклинацијом постоји аналитичност у падежној системи, што представља особину коју су Великоизворци донели у ново место живљења. У₁ новој средини, пак, заједно са примањем прогресивних штокавских црта, којима су заменили своје раније особине, примили су знатну дозу синтетичности у деклинацији. Тако данас, у ствари, овде коегзистирају две деклинације.

А. Именице

Код именица м. рода и жен. рода на *а* које значе нешто живо, а где се ном. и акуз. оштро разликују, у једнини постоје два падежа: *casus rectus* і *casus obliquus*.⁴⁴ Код осталих именица,

³⁴ М. Павловић, *ор. cit.* 121.

³⁵ М. Павловић, *ор. cit.* 108.

³⁶ А. Белић, *ор. cit.* 145.

³⁷ М. Павловић, *ор. cit.* 109.

³⁸ А. Белић, *ор. cit.* 142.

³⁹ М. Павловић, *ор. cit.* 110.

⁴⁰ М. Павловић, *ор. cit.* 124; А. Белић, *ор. cit.* 230.

⁴¹ А. Белић, *ор. cit.* 215; М. Павловић, *ор. cit.* 118.

⁴² А. Белић, *ор. cit.* 215.

⁴³ М. Павловић, *ор. cit.* 121.

⁴⁴ А. Белић, *Дијалекти*, 302.

тј. где су ном. и акуз. облички једнаки има само *casus generalis*. У множини, пак, именице свих родова са упрошћеном падежном системом имају само *casus generalis* који с предлозима врши службу зависних падежа.⁴⁵

У излагању биће показан материјал оба типа деклинације паралелно.

а) Једнински облици

Предлог + *casus obliquus*:

α. Са генишћивским значењем:

1. *Мўвā се окō један цбўн; Иди преко п̄дрк; К̄й (д) смо ддшли из р̄а̄ш̄;*

Иди код м̄га бр̄а̄ша; Т̄а̄мо код к̄ња.

2. *Иди поред к̄ћу (понекад: од кућа)⁴⁶; Тр̄а̄жи од ж̄ну; Ў̄зни в̄а̄ш̄ру из п̄ћ.*

3. *К̄ō й̄де из н̄ше с̄ло? Изм̄кни се од ш̄б̄ј м̄с̄то; Изб̄йше о̄ш̄ п̄д̄ље.*

β. Са дашивским значењем:

1. *Д̄а̄ј п̄б̄зив на он̄г чов̄ка; Р̄ѣци на Л̄з̄ара и Љуб̄йсава; Ов̄д је с̄с̄ш̄ра на м̄г з̄ѣа.*

2. *Изм̄ри на он̄у ж̄ну; Не п̄рим̄чи се к м̄ју к̄ћу; Д̄а̄ј на Мар̄й̄ју.*

3. *К̄й (д) се п̄рим̄коше к н̄ше с̄ло; Д̄а̄ј на оно м̄ње д̄ше.*

γ. С инструменшалским значењем:

1. *Вез̄д га с конд̄ӣац; Кд̄̄ни м̄ло с она̄ј с̄ш̄ари д̄шов; Ков̄ѣ га с дрв̄ен̄и ч̄кић; Б̄й̄о сам с Л̄з̄ара и М̄рка.*

2. *Исп̄р̄а̄ш̄й̄о га с Мар̄й̄ју; Иди с м̄ју с̄с̄ш̄ру; Пов̄ѣж̄й се с м̄ју мар̄̄му.*

3. *Не д̄ам да с̄й̄гра с м̄је д̄ше; Зар̄а̄ш̄й̄о са ц̄ло с̄ло.*

⁴⁵ Ако се именице употребљавају с бројевима, понашају се друкчије, што ће посебно бити показано.

⁴⁶ М. Павловић, *Говор Срепечке Жупе* (СДЗб VIII), 164.

8) *Са локативским значењем*: Употребљава се акуз. те се у томе огледају две особине: употреба акузатива с предлозима у и на у служби локатива једн. где недостаје осећање глаголске реакције, познате и другим говорима⁴⁷ и употреба акузатива као општег падежа с предлогом *по* што представља аналитичност:

Осшаде на пџш; Бџо е у џбџн, а у џбџн бџла змџја; Кџ (д) сам бџо у пџк; По џџо дџн седџ у куџу; У нџше сџло нџма пџџ; Ошџшо по пџбзв; Ако идџ, идџ по џегбв пџсб; Пусџџо по мџју ливџду; Гџзи по мџје жџшо.

За обележавање припадности код именила м. рода узима се датив без предлога:

Сџн мојему брџшу; Сџсшра џегџвом зџш; Зџбран мојџм комџџји.

Сем ове конструкције за обележавање припадности среће се и генитив као у прогресивним штокавским говорима, што је, у ствари, примљено отуда, или се узима конструкција од предлога на + *casus obliquus*:

Тџ је имџње мџга брџша; Поврџђено је дџше мџга комџџје; или: имџње на мџга брџша, ... на мџга комџџју, дџше на мџју сџсшру, џшар на нџше сџло. Код старијег света чешћа је конструкција од на + *casus obliquus*.

Падежџ синџтеџичног сисџема

Доста је честа употреба инструментала без предлога: *Ўдари га кџменом; Кџџни пџџ мошџкџм; Набџ се нџжем и сл. као и са редупликацијом предлога с: сас нџжом, сас мошџкџм, сас дрџвџшом.*

Од других падежа деклинације овог типа споменућемо генитив и локатив: *код брџша, од џца, из гџја, од ливџдџ до рџкџ, код срџћџ, бе (з) срџћџ, и (з) сџла, с мог мџсџа, на глџсу, у гџју, у ливџду, на рџку, у сџлу, на брџгу.* Однос ових облика према аналитичним је 1:3.

⁴⁷ П. Скок, ЈФ XII, 131; М. Стевановић, ИСД, 104; П. Ивић, ЈФ XVIII, 153; Л. Вујовић, ЈФ XX, 87-124; то сам и ја констатовао у Новопаз.-сјен. говорима.

Код личне заменице 3. лица м. и ср. рода сем општег падежа, среће се облик датива њему поред којег се често употребљава ненаглашена форма му: *Њѣму му дође нека мѹка; Њѣму му ўзну оружје ѡа г'одведше у ѡиц.*

Заменица сваког лица (себе, се) чува енклитични облик *си*: *Па си ўзне ѡшов и ѡушку; Полѡко си дођемо до бугарски рѡвови; Јѡ си данас ўби једнога Турчѡина; Да си ми доведемо нѡшега Вучка; Кад је свануло, лѣле си мајко, оно свѣ мршво ѡа лежѡ.*

Облик *си* чува се и поред дуже форме себе: *Ако си радиш, за себе си радиш; Кўј злѡ чинѡ, себе си га чинѡ.*

Упитна заменица *ко* чује се и у облику *кој* и *куј*⁵¹ и чешћи су од облика *ко*: *Кѡј, бре, нѣ да ради? Кѡј д'ўзне? Кѡј сме дѡра војничкѡ? Кўј ши шѡ рече? Кўј ће д'идѣ на вашар?*

У промени се узима општи падеж *ког* (*а*) с предлозима: *За кѡг си радиш? С кѡг идѣш на вашар? С кѡга си бѡла данѡс? На кѡга рече?*

Одрична заменица *нико* обично се употребљава у облику *ники*: *Нѡки шѡ нѡје шѣо да дѡра; Нѡки нѡје бѡјо ѡвде; Нѡ (није) нѡки донѣо нѡшѡа.* И ова заменица у промени има само два облика: *ники*, *никога*, али се чује и дативски облик *никему*: *Нѡкега нѡсмо вѡд'ли; Од нѡкега се не ѡлѡши; Нѡкему се не радужу; Не дѡва шѡј нѡкему нѡшѡа.*

Неодређена заменица *неко* среће се и у облику *ники* те се тако изједначава с одричном заменицом, али се из њена односа према другим речима у реченици може лако утврдити када је с неодређеним значењем: *Нѡки идѣ, а не знѡм кѡј; Дођѡше нѡки сас душо.* И ова заменица у промени има дативски облик; *никему* поред *некоме*: *Дѡо си нѡкему, а сѡд не знѡш; Нѡкоме је лѡко жѡвѣши.*

2. Придевске заменице

Заједничка и значајна особина свих придевских заменица је то што као и именице имају два типа деклинација. Синтетична нарочито код млађег света и аналитична. Сем тога код неких

⁵⁰ А. Белић, *Дијалекти*, 326.

⁵¹ А. Белић, *Дијалекти*, 424.

придевских заменица има неких специфичности које ће узгредно бити споменуте. Собзиром на све то даћу само њихов преглед.

а. Присвојне заменице:

мѡј, мѡје-мѡг(а) и мојѣг(а), мн. мѡји, мѡја; мѡја-мѡју, мн. мѡје; швѡј, швѡје-швѡг(а) и швојѣг(а), мн. швѡји, швѡја; швѡја-швѡју, мн. швѡје; свѡј, свѡје-свѡг(а) и својѣг(а), мн. свѡји, свѡја; свѡја-свѡју, мн. свѡје; његѡв, његѡво-његѡвог(а), мн. његѡви, његѡва; његѡва-његѡву, мн. његѡве; њѡјн, њѡјно-њѡјног(а), мн. њѡјни, њѡјна; њѡјна-њѡјну, мн. њѡјне; итд. Облик акуз-зависи од оног шта значи именица уз коју ове детерминанте стоје, тј. живо, неживо.

Примери: од мѡг ѡца, из швѡј забран, код швѡју њѡву, из његѡво имање, из швѡје сѣло, сас мѡје дѣше, сас њѡјну крѡву, мѡји дрѡгови, код швѡји зѡбрѡни, из вѡше кѡће-(пл.) к њѡјзине сѣсѡре, с мѡје пѡре, сас вѡша дѣца, на њѡјзине дѡрове, али и: с мојѡм брѡшом, из мојѣ кѡће, с мојѡм сѣсѡрѡм, крај њѡјзинѣ кѡће, с њѡјним мѡжем.

б. Показне заменице:

Код њих, сем особина споменутих код претходне групе, треба истаћи и ове моменте:

а) генералисање наставака заменица тврде основе у инструм. једн. мушког и сред. рода;

б) генералисање наставака меке заменичке промене у дативу и локативу једн. мушког и сред. рода и

γ) употреба облика *овом, шом, оном* за женски род.

Примери: овај, овѡ-овѡг(а), мн. овѡи, овѡа: од овѡг, с овѡг(а), на овѡг, од овѡи оѡѡнци, с овѡи бајѡнѣши, из овѡ нѡша сѣла; ова-ову: мн. овѣ: од ову, на ову, с ову, од овѣ ѡвце, с овѣ марѡме; шај, шѡ-шѡг(а), мн. ши, ша: од шѡг, на шѡг, с шѡг, с ши конѡици, с ша брѡда; ша-шу, мн. ше: од шу кѡћу, на шу, с шу, од ше кѡће, с ше жѣне; с овѣм, с шѣм, с онѣм; к овѡм чѡвѣку, к шѡм кѡмену, к онѡм сѣлу, кѡже онѡм мршѡѡцу; Да дѡ девѡјку шѡм мѡмку; У овѡм сѣлу нѣма; У онѡм бѡнѡру; На онѡм цѡку; к овѡм жѣни, к онѡм девѡјки, на шѡм поњѡви (в. М. Павловић, Напомене о народним говорима Шумадије, ЈФ XX, 327), и: од овѡг сусѣда, шѡмѣ дрѡгу, овѡј снаси (и снаји), онѡма преко пѡша, с онѡма из Луѡжницѡ.

в. Уишће заменице: чїји и чї, чијѣ-чијѣг(а), мн. чї, чїјā; чијā-чију, мн. чијѣ; којї, којѣ-којѣг(а), мн. којї, којā; којā-коју, мн. којѣ; кā-кав, кāкво-кāквѣг(а), мн. кāкви, кāква; кāква-кāкву, мн. кāкве; кѡ-лик, колїко-колїкѡг(а), мн. колїки, колїка; колїка-колїку, мн. колїке. Мењају се као претходне, а акузитив се управља према значењу именице.

Сем ном. и акузитива чује се и датив: чијѣм(у), којѣм(у), кāквѡм.

Примери: Из чї забран и поред чијѣг забрāна; С чијѣ имāње? Код чију кўћу? Ш чију мошїку? Код којѣг кѡмшїју? С коју жѣну? Из кāкв пїшћѡл је пўцао? С колїку мўку сам се носїјо! Или: Из чїји бўрићи шочѣ? С којѣ прїче се забāвљаше? С кāки послѡви се бāвише? Или: Од којѣг кѡмшїје? Ш чијѡм сесћрѡм? Од чїји(х) лубенїцā? Кāке прїче ше занїмау?

г. Неодређене заменице: Понашају се као претходне групе: нѣкї, нѣкојї, нѣкакв, неколик као и одричне: нїчї, нїкї, нїкакв, нїколик.

Споменимо да код одричних заменица предлог не стоји између речце ни и заменице него пред одричном заменицом: за ни-чи, за ничијег(а), од никојег, с никоју, никакв, с никаку и: од никога, с никим, с никаким итд.

V. ПРИДЕВИ

У прѡмени придева ситуација је као код именица и заменица са нешто више синтетичности што сматрам последицом јачег утицаја суседних насеља.

а. Код онāј вѣликї кāмен; из сѣлски āшар; без сељачкї радѡ-ви; преселїјо се из сћāру кўћу; седї код мāло дѣше, или: уїлашїјо се од мршвѡг вўка; Пїшāм ше кѡ пāмешног чѡвѣка; Не мѡже од бѡлеснѣ рўкѣ: Поред мāлог и бѡлесног дешѣша.

б. Пѡшрчā к цāрѣв фијāкер; Прїђе к злāшнї кушїју; К онѡ сўвѡ дрво или: к цāревѡм прѡзѡру; Оде према мāјкиној кўћи; дāј богāшѡме; пѡмѡгни онѡм сїрошѡм дешѣшу.

в. сас шарѣнї огршāч; с дѡбрѡга кѡња; Зāмазā се с нѣкакв црнї кāl; сас изгрѣбано лице и слѡмљено рѣбро и нѡгу; или: изудāрао је с мѡкрїм конѡйѡм; Кѡ ће д'изїђе на крај с лу-

дѣм човѣком; почѣо да кућѣ сас слѣмљенѣм мошѣкѣм и једнѣм изгорѣлим хѣбешѣм.

г. Да ни прѣчаш о шѣј швѣј шужан пѣш; Ишѣ по гѣлем свѣш; Пѣзнѣ сам га по вѣликѣ невѣљу; расшѣрисмо се по пѣсшѣ сѣло; или: о војничком лѣбу и цѣревом живѣшѣ; о бајѣшѣм лѣбу: о срѣшну пѣшѣ; о дрѣгѣм гѣсшѣ; о рѣвѣј гѣдини и невѣљи; лежѣ по влѣжном сѣну.

Предлог на + ошшѣ падеж, у служби локатива, толико је широк и чврст да чини неку врсту скамењеног облика те се поред њега врло ретко чује локатив:

Држѣ рѣку на врѣх пѣпо; Кѣ(д) смо бѣли на Мачкѣв кѣмѣн; Нѣма га на бѣл дѣн; Начинѣјо кућѣ на онѣ пѣсшѣ пѣље; Улогорѣли се на једну долѣну; Свѣ седѣ на једну поњѣву.

Поређење прѣдева. У основи је сачувана аналитичност, а има и синтетичности: пѣдобар, пѣдлѣй, пѣдмлад, пѣдшѣра, нѣјлѣпо и по-нѣјлѣй, нѣјпѣмешан, нѣјсшѣра, нѣјсшѣро њѣјно дѣше, нѣјлукав и по-нѣјлукав, али и: од сшѣрѣјѣ(х) лѣуди, он је бѣлѣй, мѣја је марѣма зеленѣјѣ (и зеленшѣја). Има и аналошких компаратива: сшѣршѣи и пѣсшѣршѣи, слѣншѣи и пѣслѣншѣи, нѣјслѣншѣе, жѣвшѣи, пѣжѣвшѣи, по-нѣјжѣвшѣи.

Г. Бројеви

Код броја један среће се заменичка особина: једнѣм девѣјѣки, једнѣм човеку, с онѣм једнѣм човеку.

У промени овог броја, као и другде, среће се аналитичност, а има и синтетичности: с једнѣа вѣла и с једнѣм вѣлом, с једну жѣну и с једнѣм женѣм.

Код бројева два, две, шѣри, чѣшѣри нема разлике од стања у прогресивним говорима штокавског типа, али када се обележава намена, среће се аналитичност: Дѣј на онѣ двѣ-шѣри дрѣга, на двѣ жѣне, прѣшѣи на шѣрѣ-чѣшѣри војнѣка. Именице ср. рода месшѣо и пѣсшѣо чују се са бројем две: две месшѣе, двѣ пѣсшѣе; на две месшѣе за шѣ две пѣсшѣе.

Код бројних именица типа двојѣца, шѣројѣца стање је као код именица жен. рода на а: од двѣѣцу хѣкѣ, од пѣшѣорѣѣцу војнѣкѣ, са седморѣѣцу сѣлѣне.

Редни бројеви се понашају као придеви: *Код пѣшом ком-шију; Уби га с пѣши мѣшак.*

Збирни броједи доводе се и везу с предлозима као и други чланови имена се се тако обележава променљивост: *од пѣшоро дѣце и од пѣшоро дѣца, с пѣшоро, на пѣшоро мѣмчади и сл.*

Д. Глаголи

Глаголска система овога говора познаје све облике који је чине у књижевном језику, сем глаголског прилога прошлог, али је карактеришу неке особине које ће бити споменуте у појединачном прегледу облика.

а. Презентш. Општа је особина овога говора да глаголи VII и VIII врста (по А. Белићу) имају у 3. л. множ. презента наставак у: *вѣдѹ, желѹ, нѣсѹ.*

Презент глагола *биши* чује се у четири форме: *бѣдѣм-бѣдѣмо-бѣдѹ, бѣднѣм-бѣднѣмо-бѣднѹ, бѹднѣм-бѹднѣмо-бѹднѹ* и *бѹдѣм-бѹдѣмо-бѹдѹ.*

Глагол *видѣши* редовно се чује у облику: *вѣднѣм-вѣднѣмо-вѣднѹ, а ѹзеши: ѹзнѣм-ѹзнѣмо-ѹзнѹ.*

Глагол *грѣјашѣ* се и *смѣјашѣ* се у 1. и 2. л. множ. често гласе: *грѣмо* (грејемо) - *грѣше* (грејете), *смѣмо* (смејемо) - *смѣше* (смејете).

Код глагола са *а* у обе основе у 3. л. множ. готово увек се губи група *-ај* испред у: *глѣдѹ, дрѣмѹ, кѣпѹ, чѣкѹ* место: *гледају, дрмају, копају, чекају.* Сем ових облика чује се и без гласа *ј* испред у или са гласом *д* место гласа *ј*: *дрѣмау и дрѣмадѹ, глѣдау и глѣдадѹ, кѣпау и кѣпадѹ, чѣкау и чѣкадѹ, ѣмау и ѣмадѹ.* Осећање о покретности гласа *д* у ових глагола развило се према другим глаголима (дати, знати). Према њима умети, смети, хтети и тд.

Глаголи *ѣмашѣ, смѣшѣ, хѣшѣ* у презенту увек имају *-дн*: *-ѣмѣднѣм-ѣмѣднѣмо, смѣднѣм-смѣднѣмо, (х) хѣднѣм-(х) хѣднѣмо.* Поред ових облика чују се и без *-дн*: *ѣмѣм-ѣмѣмо, смѣм-смѣмо.* Код глагола *ѣмашѣ*, као и другде, презент се чује и са *-де* између основе и наставка: *ѣмадѣм-ѣмадѣмо-ѣмадѣше*, и *ѣмадѣду.* Овакви су и глаголи *дѣши, знѣши.*

Глагол *јѣшѣ* гласи: *јѣм-јѣш-јѣ-јѣмо-јѣше-јѣду* поред облика с групом *-де*: *јѣдем-јѣдемо.*

б. Имперфекатш. Постоји као жива категорија, али се место њега често узима перфекат.

Нормална му је употреба од глагола бити: *бѣ (х) -бѣше-бѣше -бѣсмо-бѣште-бѣ(х)у* и *бѣја(х)у*.

Понекад се чује преношење *ш* и на 1. л. јед.: *ја бѣше*.⁵²

Општа особина му је недостатак дужине у чему се огледа источносрбијанска црта (в. А. Белић, *op.cit.* 546). Због недостатка дужине изједначава се с аористом код имперфективних глагола (в. А. Белић, *op.cit.* 648-549).

в. Аорисш. 1. лице једнине изједначено је с 2. и 3. лицем једн. Губљење осећања разлике међу овим лицима може се сматрати почетком крупнијих промена у овом облику. По моме мишљењу то представља пут ка свођењу на један облик за сва лица једн. као код потенцијала облик *би* за сва лица оба броја, или као што је случај код футура где се облик *ће* узима за сва лица оба броја. На овакав закључак наводи ме карактеристичан облик направљен од 3. лица множ. аориста + лични наставак *-мо, -ше*; дођошемо, дођошете који сам чуо у неколико махова од старих људи. По својој конструкцији овај контаминирани облик даје могућност за претпоставку да се 3. лице осећа стабилнијим од 1. и 2. лица и да се тиме утире пут за свођење на мањи број множинских лица. Склон сам да овај облик прихватим и као индивидуалну црту, али сам ипак уверен да може добити шире оквири. Генерализација наставка *ш*⁵³ у имперфекту констатовао је проф. М. Павловић у Сретечкој Жупи (в. Говор Сретечке Жупе, СДЗБ VIII, 20 I) Белић у ист. Србији и ја у Врању.

Материјал данас пружа овакву слику: *ја дође-шѣ дође-ѡн дође, ми дођѡмо* (и дођѡсмо) *-ви дођѡшѣ-ѡни дођѡше*; *ми дођѡшемо-ви дођѡшѣше-ѡни дођѡшеу*; *ја га удари-шѣ га удари-ѡн га удари, ми га ударимо* (и ударисмо) *-ви га ударишѣ-ѡни га ударише* и *ми га ударишемо*: *Дѣгоше се ѣа наложише*; *Надѡмо се да ће доћи*; *Кѡд ѣре ѡгазде ? ѡделѣше, ѡсѣѡмо, увиђѡшемо, рекѡшеше*.

Употреба једног облика за сва лица једнине данас је обична и нормална појава. Та црта позната је и у Лужницима, Грбицама, Поскурицама, Дивостину, Јарушицама, Крчмарима и Десимировцу.

⁵² А. Белић, *op. cit.* 551.

⁵³ А. Белић, *op. cit.* 550-51.

Будући да захвата доста велики простор у Шумадији, може се сматрати општијом цртом шумадијскога говорног типа.

г. *Перфекаш*. Чује се као у новијим штокавским говорима: *би́ла је, вѣјало се, вѣло се, жњѣли смо* (и жели смо), *ни́смо имали, сви су ишли, ишао је и крао, мећали смо аршију, млашило се мѣшкама, он је сјаси́о, кад је сишао ишд*.

д. *Плусквामीрфекаш*. Чује се као и другде: *Он се би́о досели́о; кад бѣше чу́о; Ми смо били побѣгли кад су Нѣмци дошли; Би́о се заинаши́о да ј' узне́*.

ђ. *Фушур*. За казивање будућности генералисана је конструкција од ненаглашеног *ћу + презенш* за 1. лице једн. и *ће + презенш* за сва лица оба броја, што представља типичун балканистичку црту⁵⁴: *ћу ви́дим, ћу дођем, ћу ши испрѣчам, ћу д'опрѣдем; ће гурнем; ће дођеш, ће се грѣмо* (грејемо), *ће ви́кнеше, ће ши га пофали, ће сша́ну, ће не поше́у* (потепажу) *Турци*.

Будућност се овде казује и конструкцијом као у књижевном језику: *видѣћу, доћи ћу и доћу, рѣћу му и рѣћи ћу му, кућићу му нешто, ка́заћу ше ма́јки*,— што свакако представља новију особину унесену школом и администрацијом и интензивнијим мешањем са суседним насељима:

е. *Фушур егзактни*. Познат је као категорија, а и стабилан: *Кад бидѣш и́дшѡ, зѡви ме; Ако бидѣш мѡгѡ прѣћи; Ако бидѣш смѣла изићи; Кад буднѣш поред њѣну кућу; Ако буднѣмо мѡгли и́джеш шенѣцу*.

ж. *Начини*. Као и другде модалност се изражава, као посебним категоријама, императивом и потенцијалом.

а. *Имѣрашив*. Употребљава се у 2. лицу једине и множине. 1. лице множ. замењује се конструкцијом од *кајде + да с презеншом*, што је једнако са стањем како у архаичнијим⁵⁵ тако и прогресивнијим говорима: *дај ка́иу, дајше ви́ле, дрѣж, дршише; Мѣри шѡ и ћуши; Измѣрише шѡ жйшо; Уше́рѣјше сѡдку; Налѡжише ва́шру; и: Ајде да сѣднѣмо; Ајде да и́дијемо по јѣдну; Ајде да се договѡримо*. Треба споменути да се чује, али доста

⁵⁴ А. Белић, *op. cit.* 636-7 и Увод VII; М. Павловић, *op. cit.* 216 и *La perte infinitif dans les langues balkaniques et le futur en serbo-croates* (Споменица проф. Леру Сплавинском).

⁵⁵ М. Павловић, *op. cit.* 200.

ретко, као источносрбијанска особина: *носеше, бегеше* (в. А. Белић, ор. cit. 514).

β. Пошенцијал. За сва лица оба броја употребљава се *би* + радни глаголски придев: *Кад би мдо̄ доћи; Рѣко̄ би ми да смѣ; Ура̄дѣли би, ал' не мдо̄жемо; Уда̄рили би га кад би смѣли.*

з. Глаголски прилози. Прилог садашњи се чује, али чешће са модалним значењем. Прошлог прилога уопште нема:

Кад се најѣје, до̄де ѣдвајући до на кра̄ј сѣла; Увѣк радѣ мум-ла̄јући; Довѣли су је ѣдвајући, а ошѣшла је кӯкајући; Умрѣнеш шӣ че̄кајући њѣга и њѣгдо̄ву ѣдо̄мѣ.

и. Глаголски придеви. По њима се Церовац не разликује од суседних насеља са млађим говорним особинама: *видѣ-ддо̄, огаз-дѣо, разбѣо се, шѣо-шѣла* (хтео-хтела), *сӣасѣли су ѣ* (х); *наградѣн је, до̄шѣш, прѣклѣш, ѣофѣљени, ра̄њаваш сам, ра̄њени су шѣшко.*

III. ЗАКЉУЧАК

Говор села Церовац данас представља мешавину језичких особина разних дијалекатских типова. Наиме, носиоци овога говора, доласком из ВИ, донели су особине које познаје тимочка зона, тј.: *к, д, л* на крају слога и речи, *ј*јотовање само *н, л, д, ш+ј*, а од балканистичких особина: удвајање личне заменице, аналитичку деклинацију и компарацију, непознавање инфинитива, балканистичко изражавање футура⁵⁶ и уз то експираторичну вредност акценатску.

Овакво стање дошло је отуда жто 'су Великоизворци, доласком из Бугарске, донели своје говорне особине, али су се, помешавши се са тимочким становништвом, тј. српским живљем, асимилovali до извесне мере, а нешто су и сачували. До 1833. г. ВИ био је ван граница Милошеве Србије, али откада је припао њој, свакако је утицај српског језика био снажнији него дотле. Иначе, како износи М. Станојевић (ор. cit. 58) „горњи крај“ ВИ где и данас живе Тетевенци остао је са неким бугарским особинама као нпр. *ас* (аз), *ла̄й, м̄лако, р̄ки, д̄га, в̄лна, в̄лк* и закључује: „Али се осећа и у њихову језику утицај српског језика, те је данас великоизворски говор права мешавина између српског и

⁵⁶ П. Ивић, ор. cit. 101.

тетевенског говора“ (ор. cit. 58). Полазећи од овога, види се да су Тетевенци већ у Великом Извору, где су проживели око сто година, тј. пре одласка у Шумадију, почили напуштати бугарски дијалект, што унеколико потврђује и њихова оријентација ка Шумадији.

После доласка у Шумадију, под утицајем околних говорних особина, настало је код њих померање. Конкретно, место *к* уопштена је вредност која је постојала у шумадијској говорној зони; место *л* уопштен је рефлекс *у*; вокализовано је *л* на крају слога и речи; процес јотовања добио је оквире прогресивних штокавских говора; нестало је екипаторичне акценатски вредности, а место ње се јавила мешавина старе основе и косовско-ресавске акцентуације од два типа акцената (‘, ˘) која је у извесној мери еволуирала давши и два узлазна акцента, од којих је узлазни нетипичан (глава, рука, волђо, оболђо, кђлко и сл.) са архаичним особинама уколико се тиче унутрашњих акценатованих слогова и финалног положаја старог дугог акцента (˘).

Од страних особина сачувано је: удвајање личне заменице, аналитичност у деклинацији и компарацији и конструкцији фурура од *ћу*, *ће* + презент. Укратко, напустили су свој језик, а примили дијалекат околних села уз чување неких особина у морфолошкој структури.

Од косовско-ресавских особина Великоизворци су примили: неосећање разлике између глагола кретања и мировања с акузативом и локативом и генералисање заменичких тврдих основа (овем, тем, онем).

Сем тога Великоизворци су примили неколико особина заједничких косовско-ресавским и шумадијским говорима као: чување *к*, *г* у дат. и лок. једн. именица жен. род. *а* основа (према другим падежима), чување инфинитива, наставак *-у* у 3. л. мн. презента свих глагола; облик *би* у свим лицима потенцијала; уопштавање *пре* место *при*⁵⁷ и синтетичност у деклинацији и компарацији.

Од шумадијских говорних особина примили су: наставак *-им* у дат. и лок. једн. м. и ср. рода у промени придева и придевских

⁵⁷ Овде се подразумевају неке заједничке особине тимочке зоне и косовско-ресавске као: познавање *дз*, мететеза *зј* у *јз* (гројзе, лојзе) и наставак *-(х)мо* у 1. лицу мн. аориста.

заменица (*овѣм човѣку, онѣм деѣдѣшу*); наставак *-ом* у дат. и лок. једн. у жен. роду (*овѣм жѣни, онѣм девѣјки*), и ремећење нормалне употребе јединских и множинских лица имперфекта и аориста.

Од споменутих особина као најважније питање, у говору Церовца, сматрам упрошћеност падежне системе. Полазећи од порекла носилаца овога говора, било би лако објаснити ту појаву зато што цела зона дуж старе српско-бугарске границе, почевши од ушћа Тимока па идући на Стару планину, познаје ту особину. Међутим, у Церовцу има од ње одступања, што упућује на мешање Церовчана, као носилаца аналитичности, са носиоцима говора суседних насеља чије порекло је веома шаролико, али са чврстом деклинационом системом. Може се са сигурношћу рећи да су прве деценије, према причању информатора, Церовчани проживели без тешњих веза са суседним насељима. Последица тога било је њихово тешње збивање и повлачење у се. Имало је за то и оправданих разлога, јер је околина гледала на њих као групу која им је мало блиска. Језички посматране те групе су се доиста битно разликовале и те су разлике сматране чак националним. То је појачано још и доласком присељеника из Бугарске, иако минималним, и насељавањем у Церовцу.⁵⁸ Конкретно, на балканистичке језичке црте заједничке присељеницима из ВИ и оним из Бугарске, носиоци језичких особина динарске миграционе струје, насељени у околини Церовца, гледали су као на бугарске особине. То је, разуме се, учинило да се донесене особине из ВИ брижљивије чувају и сачувају у доброј мери. Међутим, њихова компактност ипак није остала неначета, јер су се промене постепено уносиле у све облике живота па и у језик. Додуше, то није било рапидно, али је значајно, јер показује укрштање неједнаких језичких особина — Церовчана и њихове ближе околине — што је дало низ иновација како фонетске тако и морфолошке природе, о чему је раније говорено.

Интензивнији утицај на Церовац може се видети из структуре становништва суседних насеља полазећи од досадашњих извора. Наиме, у непосредном суседству Церовца су *Лужнице* где 47 домова води порекло из Старе Србије, 133 из Тимока, 16 из Босне, 18 из Ц. Горе, 19 са Косова; *Грбице* (Доње и Горње) где 244 дома води порекло из Старе Србије, 10 из Тимока, 2 из

⁵⁸ СЕЗб XLVII.

Осата; *Јарушице* (Доње и Горње) где 33 дома воде порекло из Старе Србије, 18 са Косова, 11 из Херцеговине, 46 од Ибра, 9 од Расине, 26 од Тимока и 7 од Јасенице; *Десимировац* где 82 дома воде порекло из Старе Србије, 34 од Тимока и 14 од Врањске Пчиње; *Крчмари* (Велики и Мали) где 142 дома воде порекло из Старе Србије, 50 од Босне, 29 из Ресаве и 15 са Косова.⁵⁹

Статистички посматрано ово питање даје овакву слику: из Старе Србије досељено је 394 дома, из Тимока 203, из Босне 68, из Црне Горе 18, из Херцеговине 11, из Ресаве и Расине 49, из из Врањске Пчиње 14. Ако се према говорним особинама изврши груписање и ова околина посматра као целина, добију се два типа говора. Наиме, на једној страни, по говорним особинама, стоји становништво пореклом из Старе Србије, Косова и Ресаве, Расине, Црне Горе, Босне и Херцеговине, а на другој оно које води порекло Тимока и Пчиње. Њиков бројчани однос је 632 : 217, што значи да су готово две трећине становништва са прогресивног штокавског подручја, а једна из најархаичније зоне.

Овакав однос објашњава како чување старих и страних особина тако и губљење тих особина и примање прогресивно-штокавских црта.

Према свим изнесеним особинама може се рећи да церовачки говор данас представља превирање, али са изразитијим особинама источношумадијскога говора у којему има наноса косовско-ресавског типа и тимочкик структуралних особина у морфологији.

⁵⁹ Т. Радивојевић, СЕЗ6 XLVII.

Резюме

ОСОБЕННОСТИ ГОВОРА СЕЛА ЦЕРОВАЦ

Носителями церовацкого говора являются переселенцы из В. Извора, а их предки ведут происхождение из Болгарии (Тетевон).

До переселения из В. Извора они уже получили некоторые особенности сербского языка, а с приходом в Шумадию подпали под влияние прогрессивных штокавских особенностей и совсем перестали употреблять свой бывший диалект за исключением некоторых балканистических особенностей.

Церовацкий говор в настоящее время характеризуют следующие особенности:

а) Полное сходство фонетических признаков с признаками соседних сел имеющих прогрессивные штокавские особенности.

б) Аналитичный способ в склонении и сравнительной степени с новоусвоенными особенностями синтетического способа (од мѡју кѡху, из мѡј забран, од на̀ше сѣло, с мѡји сѡнови, с на̀ше жѣне, од свѡ на̀ша сѣла, или: код мојѣ сестрѣ, с на̀шом пѡмоћи, пѡдбар, по пѡметан, на̀јлѣп, на̀јлѡкав или: паметнѣ, лукавѣ, бѣлши, слѡнши).

в) Обозначение принадлежности при помощи дательного падежа без предлога, а также и родительного падежа, как это встречается в прогрессивных штокавских говорах (сѣн мојѡму брѡту и имѡне мѡга брѡта).

г) Глагольная система имеет все формы, кроме деепричастия прошедшего времени. Эта система обнаруживает следующие характерные особенности:

а) Склонение -у в 3-ем с. мн. ч. наст. времени у всех глаголов.

б) Глаголы типа а : а в 3-ем л. мн. ч. наст. времени имеют такие формы: глѣду, кѡпу, чѣку.

в) Имперфект часто имеет окончание -ше в 1-ом л. ед. ч. (ја бѣше), а иногда становится одинаковым с аористом (ја чека).

г) 1-ое л. ед. ч. аориста одинаково со 2-ым и 3-ым л. ед. ч. (ја до̀ђе-ти до̀ђе-он до̀ђе), а наблюдается также 1-ое, 2-ое л. образованное от 3-ьего л. мн. ч. + мо, ше (до̀ђомо и до̀ђошемо, до̀ђоште до̀ђоште).

д) Великоизворцы прибыли в Шумадию без ощущения интонационных и количественных различий, но переняли от соседей определенные особенности. Сокращение долгот преобладает всюду, а иногда встречается и там, где им нет места (брѣзангѡске, од пѣни), али: мѣрѣли, мѡйка, на рѣки, пѡток, волѡо и волѡо, отѣшо, вѡде, мѡјка). Как вид но, в действительности сущесвуют четыре акцента с общим признаком последовательной смены.

Д. Барьякшаревич

РАДМИЛО ДИМИТРИЈЕВИЋ

ФЕУДАЛНА И ДУБРОВАЧКО-ДАЛМАТИНСКА КЊИЖЕВНОСТ У ПРОУЧАВАЊИМА СВЕТИСЛАВА ВУЛОВИЋА

По доласку за професора југословенске књижевности на Великој школи 1881. године Светислав Вуловић је почео свестрано и студиозно да се бави проблемима југословенске књижевности, коју је он дотле предавао у ужим оквирима средњошколскога програма. Њега су на катедри чекали озбиљни задаци као наставника, који сада и наставом и научним радовима има да оправда велико поверење које му је избором укавано. Област коју је имао да проучава била је врло широка — и феудална, и дубровачко-далматинска, и народна, и савремена књижевност — а он, правник по струци, више љубитељ књижевности, критичар импресионист но књижевни историчар, научник. Како је обавио тај одговорни задатак?

I

О Вуловићевим радовима из наше старе књижевности не би се имало скоро ништа ново рећи; чини ми се да је студијом Павла Поповића¹ о Вуловићу испитивачу наше старе књижевности и најпотпуније и најмеродавније оцењен тај рад као књижевноисторијска вредност. Оно што би се овде о томе имало рећи, дакле, већ је донекле познато, и саопштава се, највећим делом, више с намером да се употпуни књижевни лик Вуловићев, но да се саопште какви нови подаци или нова осветљавања Вуловићевог лика као књижевног критичара и историчара.

Старом књижевношћу, тачније речено, књижевном историјом феудалног доба Вуловић је почео специјално да се бави после доласка свога за професора Велике школе, дакле, од 1881/82. школске године. Те године он је објавио последња два своја рада из области огледа, оба написана раније (*Уметничка приповетка у најновијој српској књижевности*² и *Бура Јакшић, песник и сли-*

¹ Павле Поповић, *Светислав Вуловић и његов рад на старој књижевности*. Годишњица Николе Чупића, књ. XLII (1933), стр. 1—21.

² Отаџбина 1880, књ. IV, стр. 147, 314, 453; 1881, књ. VIII, стр. 47; 1882, књ. IX, стр. 260.

кар.³ После тога он је као књижевни критичар заћутао. Познато је колико се и у то време, а нарочито после Вуловићеве смрти, жалило за Вуловићем критичаром зато што је напустио критику после свог избора за професора Велике школе и отишао у књижевну историју.

Поставши професор историје југословенске књижевности на Великој школи, Вуловић се нашао пред озбиљним и одговорним задатком. Он је морао да улази у широке студије наше, и не само наше, књижевности, и не само у студије чисто књижевне. Дотадашња традиција наставе књижевности, филолошка, наметала је извесне обавезе наставнику књижевности, оправдане уосталом за оно време, које су биле ван интенција, склоности и знања младог и неискусног Вуловића. Пре њега су ту катедру држали Даничић, Бошковић и Новаковић. Даничић и Новаковић били су људи неисцрпне радне снаге, обојица жртве својих дужности, скоро неосетљиви за све остало осим рада; преданост раду, педантерија и издржљивост и једног и другог биле су већ тада пословичне. Обојица научни ауторитети у славистици и код нас и на страни. И један и други, најзад, били су објавили низ радова из славистике. Требало је Вуловићу показати се достојним замеником својих претходника. Како да то уради он, тако млад, са таквом љубављу према лирици, тако романтичарски настројен, са тако мало знања о старој књижевности баш, којом је имао да отпочне своја предавања? Нестручњак у проблемима старе књижевности, он се нашао пред великим тешкоћама. Знање које је дотада имао и којим није био задовољан ни као наставник у гимназији (као гимназијски наставник је, како је забележено, посећивао Даничићева предавања на Великој школи 1873. и доцније) било је свакако недовољно за Велику школу; спремање „лекција“ одузимало му је врло много и времена и снаге. Кад се то све има на уму, онда је разумљиво зашто се он после свог избора тако ретко јављао са својим радовима. Тих првих година је био веома активан и на другим странама: у Академији, која се баш тада формирала, у Главном просветном савету исто тако.

А требало је одредити свој став према предмету који се имао предавати; јасно фиксирати и области и метод: онако као што се то обично чини у приступном предавању, као што ће се то чинити и после њега. Како да то учини, па да свако ко га слуша осети нешто и ново и своје, да осети стручњака у питањима која се постављају у науци?

Вуловићево уводно предавање⁴ омануло је у научности и разочарало. Њиме се на популаран начин додирнула извесна општа књижевна и језичка питања, позната у славистичкој науци,

³ Годишњица Николе Чупића, IV, 1882, стр. 97—206.

⁴ *Наука о књижевности и изучавање словенских књижевности*. Отацбина 1882, књ. X стр. 267 (и засебно).

онога времена уосталом: о схватању књижевности, на пример, о настанку наука, о међусобном односу науке и књижевности и науке о језику, о историјском развоју једне и друге, о положају историје књижевности, о словенофилским тенденцијама и програму словенофила, о словенском јединству, и најзад о духовној заједници југословенског народа и о Српству као природном вођи јужних словенских народа. Ту су највише изложене туђе мисли о науци о језику и књижевности; донекле оригинална мисао, која се може узети и као програмска, као мисао водиља у проучавању наше књижевне историје јесте она југословенска мисао Вуловићева, и искрено и широко постављена. Ниједно научно, уже књижевно питање није овде постављено, ни програмом, ни методом. И научници, пријатељи и познаници Вуловићевих, нису били задовољни првим наступањем младога научника кога су чекали тако одговорни задаци. „Eine Antrittsvorlesung, die mir etwas leer aussieht“ — тако је изјавио Јагић када је прочитао ту књижицу младога научника. И доцније: „Ohne Bedeutung ist die kurze Antrittsvorlesung von Svetislav Vulović, welche die Literaturgeschichte und das Studium der slavischen Literaturen behandelt“. Узалуд се Вуловић оправдавао пред Јагићем и позивао на друге⁵: његово уводно предавање је одиста празно и безначајно.

Међутим, млади Вуловић, чијим уводним предавањем, ето, нису били задовољни, показао се врло брзо и као марљив научник и као одличан наставник педагог. Не знамо у свему каква су у целини била његова предавања првих година (сачувани само конспекти), али у успоменама из тих година он је приказан као врло марљив, пријатан предавач, човек од знања и духа⁶. Конспек-

⁵ „Хвала Вам на „Specimen“-има пише он Јагићу 1. маја 1855. Ја Вам тако брзо не могу послати издања. Од онога што сам досле којегаде штампао немам отисака, а с оним једним што Вам послах не пробох добро пред Вашим строгим судом. Него Ви нисте знали ово: да на прву лекцију новог проф. Велике школе добу слушаоци свију факултета, сви познаници и пријатељи предавачеви (грађани и чиновници) — па се лекција управо мора за њих удесити, да не би задремали. У таквом положају као популаран предавач нови професор је у приличној неприлици. Тако је Новаковић писао једном приступно предавање „О стилу“. Тако сам и ја хтео да својим слушаоцима и кажем нешто о своме предмету и опет да им не будем сучопаран и незанимљив, да чују и шта ја мислим о њему, и опет да се не заморе и да им то буде популарно изложено. С таквом тежњом не иде се у рај, па богме ни мени није криво, што ме тамо нисте пустили. На оваком путу посрну и много јаче снаге, јер популарисањем науке човек пре открије своје незнање него и високонаучним компликацијама“. (Радмило Дмитријевић, *Писма Светислава Вуловића Ватрославу Јагићу*. Зборник историје књижевности САН, књ. I, стр. 135. Београд 1960.).

⁶ Павле Поповић (Годишњица XLII, стр. 2) вели да је Вуловић био његов професор о којем је однео најлепше успомене са Велике школе. Момчило Иванчић, исто тако, пун је похвалних речи о Вуловићу професору и предавачу (Годишњица XVIII стр. 319).

ти за предавања, а и нека цела предавања његова из 1886/87. школске године, која су сачувана у рукопису⁷, а нека по Ђачким белешкама и делимично објављена⁸, дају утисак марљиве студије и стране и потпуне обавештености у дотадашњој литератури. У скицама за предавања и у оно неколико сачуваних предавања врве имена чувених научника и признатих ауторитета онога времена у свету за разна језичка, палеографска, историјска и књижевно-историјска питања: Лескин, Шлајхер, Шмит, Шафарик, Зарнин, Сирку, Вастоков, Грот, Крек, Милер; од наших Миклошић, Јагић, Новаковић, Павић, Рачки, Руварац и други. Он је одмах ушао у славистику и има се утисак да изврсно познаје и изворе и дела. Вуловић је, као што се по њима да видети, доиста „заронио“ у стару књижевност, како каже Павле Поповић. И, што је значајно, он није само занимљив предавач, но научник, истраживач, проучавалац који обара раније хипотезе, поставља нове, на основу својих испитивања и својих, нових аргумената, даје решења, оживљује древну прошлост нашу живом, топлим речју, одушевљава, буди патриотска осећања, ствара одушевљене ученике, и баш за ту књижевну област. Ако је дотада стара књижевност наша била у настави сувопарна и мртва, она је Вуловићевом речју оживела, постала конкретна, жива, у којој се огледа не само го факт но живот сам, друштвена стварност наша средњег века. Треба прочитати само онај део из његових предавања о архиепископу Данилу у коме се описује онај Данилов подвиг у борбама са пљачкашима који су напали Хиландар. Колико је то живо и драматично испричано! Колико је Вуловић одмакао од својих претходника у тумачењу књижевне историје, у стилу, у аргументацији, у јасности, у занимљивости! Чак и у овим конспектима и оскудним и сувим Ђачким белешкама осећа се топлина, лакоћа и течност Вуловићева стила. и богатство, сочност и свежина његова језика. Када се, чак и данас, читају та његова предавања, пада у очи њихова инструктивност, обиље научне грађе, логичност у постављању хипотеза и њихова вероватност, способност да се јасно замисле ликови и ситуације — што све показује да је њихов творац ушао шире, чвршће и сигурније у наш средњи век и његове историјске и књижевне проблеме. Из тих предавања се види јасно да се Вуловић служио изворима, и није се задовољавао обавештењима из друге руке ни компилацијама.

Из старе књижевности Вуловић је, за седамнаест година свога наставничкога рада на Великој школи, објавио доиста мало

⁷ Вуловићев рукописи се налазе у Народној библиотеци у Београду.

⁸ Годишњица XLII, стр. 159 — 181.

радова⁹; из дубровачко-далматинске књижевности није објавио ниједан. По тако малом броју објављених радова доиста се не би могло говорити о нарочитој вредноћи Вуловићевој за то време. Али притом не треба изгубити из вида да је он имао проучавање тога периода и опште словенске и наше књижевности из основа да врши, да проверава дотадашње резултате, да се обавештава литературом, да стално буде на опрези као нестручњак и почетник у тој области науке о књижевности, да, најзад, правилно постави проблеме наше старе књижевности, којој је он прилазио не само као књижевни историчар у традицијама филолошке школе но модерне, и као књижевни критичар што је лежало у основи његове природе. Он је, затим, то је познато, одмах озбиљно приступио спремању једног новог уџбеника за историју јужнословенских књижевности; рад на таквом послу захтева и времена и детаљне студије; уз то, тај рад је, по свему изгледа, био врло широко заснован и постављен. А у стару књижевност он је доиста био „заронио“, и са годинама његово интересовање за њу било је све шире и дубље. Она његова исповест Руварцу да је наумио да се сасвим одсели из нове литературе у стару¹⁰ није остало само намера; он је и пре тога времена већ потпуно био „отписан“ — да тако кажем — из нове литературе, а од тога времена по свему је у њој: по интересовању, по везама, по научном методу. Његови ранији пријатељи и најближи познаници били су и књижевници — песници, приповедачи; у последње време то су махом научници из његове струке, осим пријатеља из младости Новаковића, Мијатовић, Јагић, Руварац, Љубић, Рачки, Павић, Јован Живановић, Флорински; од најмлађих, његови ђаци: Љуба Стојановић, Борђе Борђевић, Иванић, Сима Томић — млади филолози. Из сачуване његове преписке види се врло јасно такво његово искључиво интересовање и преоријентација. У писмима Јагићу и Руварцу, нарочито Руварцу, он обојицу стално обавештава о свом раду на старој књижевности, о новим студијама о старој књижевности, о својим открићима и претпоставкама; дискутује с њима о постављеним проблемима; препире се и с њима и с другима о појединим питањима, тражи од њих обавештења, упутства и моли их пријатељски за савет, дубоко жалећи што о ста-

⁹ То су: „Из старе књижевности“ (Годишњица VII, 1884), „Белешке о архиепископу Никодиму. Глас XLIII Б. 1894; „О књижевном раду св. Саве. Просветни гласник 1895, стр. 179 (и засебно) и у „Белешкама и белешчицама“ Београд 1895: 1. *Житије св. Петра Коришког ко је писао* (стр. 6—11); 2. *Минеј српски XIV века* (17—18); 3. *Титик Романов* (42—43); 4. *Црна Ријека и црноречки манастир св. Петра Коришког* (45—50) и 5. *Четрнаести век старе српске књижевности. Кратак библиографски преглед* (51—54); *Опис словенских рукописа Софијске библиотеке*. Споменик XXXVII Б. 1900.

¹⁰ *Писма. Светислав Вуловић — Ил. Руварцу*. Бранково коло XV, 1909; 34, 549.

рој књижевности нема свеобухватајућих студија и расправа¹¹. Ако је пре његово интересовање било стално везано за лепу књижевност, сада се оно све више оријентише ка науци о књижевности и све искључивије ка старој књижевности. То је свакако, поред осталог, узрок што се за савремено књижевно стварање, које је код нас осамдесетих и деведесетих година добило полет и расцвет као ретко кад, и за његове ствараоце, Вуловић потпуно престао интересовати. Он је за нову литературу био свакако потпуно изгубљен и за њим се жалило. И не само то: Недић је, жалећи Вуловића књижевног критичара, потцењивао у њему књижевног историчара и оставио о њему један суд који се о таквом Вуловићу одржао и до новијих дана, и, као што обично бива, са претеривањима на штету научника Вуловића. То се десило и доцније са оценом његове студије о Бранку. „Више но он лично, — каже Недић о Вуловићу говорећи о његовој преоријентацији ка старој књижевности — изгубила је, међутим, књижевност; не само тиме што на њој није урадио колико је могао урадити, и колико би, извесно, и био урадио, него што је и оно што је позније урадио рабено друкчије, не онако како је дотле радио, и како је требало да је, углавном, и даље радио.¹² Говорећи о Вуловићу научнику, Недић свуда подвлачи његову недовољну спремност за послове на књижевној историји и на науци. Тај суд је само делимично тачан, и, мени се чини, да је и нетачан баш када је реч о његовом проучавању наше старе књижевности.

II

Пре свега, поставља се питање и квантитета и квалитета. Каже се да је Вуловић прешавши на поље историје књижевности — при чему се мисли најчешће само на средњовековну књижев-

¹¹ „Имао бих и да Вас упитам за по нешто (писмо Руварцу од 27. фебруара 1887, *Бранково коло* XV, 367); али не знам хоћете ли ми одговорити. Ипак једно. Молим Вас: јесте ли Ви, као што ми се чини, и сад још противу оне Јагићеве деобе наших летописа на млађе и старије и за што? Они се свакојако могу с другог гледишта и друкчије делати; али са онога гледишта чини ми се да она деоба није без основа. Друго: мислите ли и сад да је српски хронограф донет из Русије, илн је, бар у главним саставцима, по свој прилици из Србије отишао у Русију? Кроз коју недељу доћи ћу у својим лекцијама на говор о томе, па би радо чуо од Вас о томе обавештења.“

¹² „Него и наша данашња љута научна критика (алузија на оштру Руварчеву кригику — Р. Д.) много је крива, што је све боље раднике отерала на само поље монографије, где се сваки осећа на свом гнезду јачи. Мене вазда заболи срце, кад читам на пр.: „Докле ћемо се већ једнако позивати на Шафарика?“ А ми сви, чини ми се, још живимо од Шафарика и камо среће да га чешће читамо. Шафарик је пре 50 година казао о Пајсијевој биографији суд, који ће данас сви прваци наши потписати; па ипак је Ч. Мијатовић пре десетину година, не читавши Шафарика, написао по тој биографији расправу о смрти цара Уроша итд.“ (Писмо Руварцу од 5. фебруара 1885; *Бранково коло* XV, 253).

¹³ Љубомир Недић, *Критичке студије*, Београд. Српска књижевна задруга, коло XIX, књ. 131, Београд 1910, стр. 72.

ност — мало урадио. Али колико су урадили други, и они пре и они после њега? Међу њима је било и правих стручњака по школи, и оних који су живели дуже од њега и дуже се времена бавили том облашћу. Даничић и Новаковић су свакако били далеко бољи стручњаци и приљезни и радени за причу — па су се у области старе књижевности радије упуштали у издавање старих рукописа но у књижевне студије као такве; Љуба Стојановић исто тако. Павле Поповић, који се старом књижевношћу бавио као књижевни историчар, у једно новије време, са далеко и стручнијом спремом и широм културом, и који је на историји књижевности радио скоро педесет година — о старој књижевности, која га је итекако занимала, такође није написао много радова. Рећи ће се: они су били заузети и другим пословима, а зар Вуловић није? У време његовог избора за професора и доцније водила се дуга борба за нашу Академију; у тој борби Вуловић је, заједно са осталим друговима, био у првим редовима и свесрдно се залагао за оснивање тако високе научне институције. Његова писма Јагићу су леп доказ за ту борбу и прилог за њену историју. Скоро свако Вуловићево писмо Јагићу представља извештај о изгледима за оснивање Академије и о првим данима рада у њој. Он је, даље, као и Павле Поповић после њега, предавао и народну, и дубровачку, и далматинску књижевност, и то цео, потпун курс. Трагајући за његовом историјом књижевности, за коју кажу да је била већ припремљена за штампу, ја сам наишао и на врло уредно вођене белешке са његових предавања о дубровачкој и далматинској књижевности.¹³ Из њих се види колико је Вуловић пажљиво спремао своја предавања. Он је у то време, изгледа од 1890. године до смрти, био заузет припремањем уџбеника историје јужнословенских књижевности који није, нажалост, угледао света.¹⁴

Све те околности морале су утицати на њега да не буде толико активан у публикувању својих радова. Уз то, не треба занемаривати и факт који је задавао тешкоће и другима: специјална стручност у питањима најстаријих периода у развоју књижевности. И не само упоредно изучавање словенских књижевности, или нарочита стручна знања из области историје језика, него

¹³ Оне се налазе у рукописном одељењу Матице српске у Новом Саду.

¹⁴ Уџбеник историје књижевности који је Вуловић припремао за штампу и био такорећи готов изгубљен је вероватно заувек. Зна се да су неки његови делови били дефинитивно припремљени за штампу. Те делове, готове за штампу, преписали су браћа Вуловићева Војислав и Велислав. Радмила Сарић, сестричина Вуловићева, живо се сећа једног разговора с ујаком о том уџбенику баш последњег пролећа његова живота. Он га је био припремио за штампу — тврди она —, и кад сам га ја једном приликом, шетајући с њим Калемегданом, упитала зашто га не штампа, одговорио ми је: „Ти то не разумеш. То је као кад оно мајстор потпуно доврши зграду, па је онда с мистријом у руди почне обилазити да дотера овде-онде и да окрпи ако се штогод открьило.“

и историја богословске литературе, и палеографија, и историја општа и национална и историја светске најстарије литературе, и добро владање класичним језицима и старим словенским итд. итд. Та тешка студија и данас одвраћа наше научнике од те најстарије књижевне епохе наше или их брзо оријентише ка другим студијама. Па ипак, Вуловић је остао веран том периоду наше књижевности до краја. Он је њу радио и са нарочитом љубављу. Романтичар у схватању, у књижевним споменицима нашим средњег века осећао је и тражио сјај и славу српскога народа у доба величине и успона нашег феудализма; за њега је та наша књижевност представљала не само предмет научнога интересовања но и извор за патриотска надахнућа и национално васпитање. Оштар у критиковању историјских погледа и напора Панте Срећковића у историји, као научник, он као да није био, као Србин романтичар, далеко од Срећковићевог патриотског тона при тумачењу наше древне прошлости у књижевности у својим предавањима.

Од свих Вуловићевих објављених радова из старе књижевности највећу и научну вредност има онај о нашим биографима XIII века под заједничким насловом *Из старе књижевности* и његова ректорска беседа *О књижевном раду св. Саве*. По постигнутим резултатима они ни данас нису застарели; штавише, ти резултати су и примљени у науци и послужили као сигуран основ за даља научна испитивања у том правцу. Вуловић је, приступајући нашој биографској књижевној радњи без предрасуда али и врло опрезно, учинио научна открића и дотадашње теорије и хипотезе о извесним биографима или потпуно оборно или потврдио. Иако сажета и писана у виду књижевног прегледа, Вуловићева расправа *Из старе српске књижевности* је јасно и аргументовано потврдила нове тезе Вуловићеве и дала једно ново осветљење проблематици старе књижевности. Многа решења која је она донела остала су у науци као тачна и сви покушаји њиховог обезвређивања остали су махом неуспешни. То је лепо показао Павле Поповић у својој већ поменутој студији о Вуловићу.

III

Шта је ново донео Вуловић својим објављеним расправама и која је њихова вредност?

Вуловић је, прво, дао нов хронолошки ред нашим биографима XIII века. Супротно Шафарику и свима проучаваоцима биографија XIII века (Јагић, Пипин, Новаковић), који су узимали да је Стефанова биографија о Немањи настала пре Савине, Вуловић сматра да је обрнут ред тачан и то доказује неколиким аргументима (Савина се биографија завршава преношењем Немањиних моштију у Србију — Стефан прича догађаје из своје владавине после преношења моштију; у Савиној биографији не-

ма чудеса — Стефанова има неколико; најзад, по томе што Стефан наводи неколико пута речи из Савине биографије о Немањиној смрти види се да је Стефан знао за њу). Даље, такође супротно ранијим проучаваоцима Савиног и Стефановог дела (Јагић), који Стефанову биографију о Немањи по књижевној вредности стављају испред Савине, Вуловић доказује да је Савино *Житије св. Симеуна* својом књижевном вредношћу надмашило Стефаново дело. Докази Вуловићеви су разложни, књижевни, прихватљиви, и такву његову књижевну оцену ове две прве наше средњевековне биографије нико није покушао да оповргне. Пишући после десетак година опет о св. Сави, он ће, уз откриће још једног дотле непознатог списа Савиног, утврдити постанак *Житија св. Симеуна*, везујући га за *Студенички типик*, и дати детаљну анализу Савиног књижевног дела, нарочито *Типика*, и навести и правдати аутентичност његове хронологије, податак који је, као што знамо, и доцније занимао наше научнике¹⁵, али на који је он први указао.

У делу о Доментијану и Теодосију Вуловић је био најисцрпнији; тај део је најважнији и највећи, и њему оно неколико речи о Сави и Стефану у расправи служе само као неки увод. Допунио је, пре свега, податке Јагићеве о Доментијанову животу новим резултатима до којих је дошао испитујући друге споменике (*Шестоднев* Јована Егзарха у препису Теодора Граматика, *Карејски типик*), а затим само дело Доментијаново у Сави у коме је тражио и нашао и неке личне податке о Доментијану, оне о Доментијану као сапутнику Савину при његовом путовању у света места. Вуловић доказује још да се Доментијан за своја житија о св. Сави и св. Симеуну служио и Савом и Стефаном као изворима, нарочито овим последњим, преписујући га местимице дословце, али да је често дословце преписивао и себе сама, своје дело о св. Сави када је писао житије Симеуново. Вуловић је овде, као и код прва два биографа, дао и књижевну оцену о Доментијановим делима и књижевну судбину њихову. Не би се могло рећи да се Вуловићева излагања о Доментијану као књижевнику могла у чему много кориговати. Детаљан у аргументацији, логичан у извођењу закључака, јасан и убедљив у стилу, Вуловићев суд о писцу Доментијану није лако оборити.

Теодосије као да је највише био привукао Вуловићеву пажњу. Као и о Доментијану, он је и о Теодосију написао „читаву студију“. Полазећи од познатог факта који је утврдио још Шафарик о Теодосијевој преради Доментијановог *Житија св. Саве*, Вуловић је развио, упоредним испитивањем и методом, доказе за ту тезу, прикупио грабу о Теодосију из разних рукописа да би доказао ранију Јагићеву претпоставку да је Теодосије писац XIII,

¹⁵ В. Павле Поповић, *О хронологији у делима св. Саве*. Глас САН, СХII, 1924, 19—86.

а не XIV века како се раније мислило.¹⁶ Сигурност Вуловићева у руковању грабом и уверење у правилност схватања, што значи суверено владање материјом, овде су очигледни, и врло симпатични усталом код овог младог научника. Он се просто игра изворима — тако их добро зна. Пажљиво их проучивши, а уз то имајући, како оно вели Павле Поповић, „научну главу“, обавештен у литератури о томе времену, и специјално о питањима о којима је реч, он је одиста овде показао да уме научно да мисли, да уме да уочава и поставља проблеме, да правилно расуђује о њима и решава их. У компаративно изучавање Доментијана и Теодосија Вуловић се упустио са лакоћом и умешношћу. Упоредбујући оба житија о св. Сави, Доментијаново и Теодосијево, тудио се да покаже: „1. шта је у оба дела заједничко и шта је опет у томе друкчије у једнога но у другога, те да се види чиме се ова два писца битно разликују и какав је литерарни правац и укус у једнога, а какав у другога (курзив мој — Р. Д.); 2. која је факта изоставио или испустио Теодосије, а која приновио, или: шта има један а нема други и обрнуто; 3. супротна казивања њихова о једним истим делима и коме је више веровати“.¹⁷

Због чега Вуловић чини оваква компаративна изучавања?

Он је хтео да пречисти једно спорно питање о преимућству у историјској веродостојности једног или другог извора. Наиме, до њега било је научника (Јагић, Ковачевић и други) који су мислили да је Теодосије историјски аутентичнији од Доментијана и ту своју тезу не само бранили но и наметали. Вуловић је дошао до обрнутог закључка. Да би доказао такво преимућство Доментијанова дела над Теодосијевим, он „онда учини један исцрпан преглед историских вести у једнога и у другога, једну дугу и детаљну паралелу и резултат испаде у корист Доментијанову. Ова паралела Вуловићева била је прва ове врсте; врло је брижљиво учињена; пуна је лепих запажања (наравно, ми данас можемо имати и других); садржи партије које су читави чланчићи о појединим питањима. Природно, ова расправа Вуловићева, данас, после педесет година, потребује корекције и допуне према резултатима новијих испитивања. Вуловићево тумачење, на пример, шта Теодосије говори о времену зидања Кареј-

¹⁶ Занимљиво је са колико је жустрине Вуловић бранио своја гледишта. На једну Рубарчеву сумњу у тачност тврђења да Теодосије припада XIII веку он одговара: „Велите, да Теодосија још не би ставили у XIII век, већ свакако у почетак или може бити и половину XIV века. У половину не може никако нићи, кад имамо Теодулов препис из 1336. год. — баш да је оригинал и само годину дана пре писан, што је тешко веровати. Овај препис обећао ми је Дучић добавити из Хиландара. Можда ће се тамо још што наћи.“ (Писмо Рубарцу од 5. фебруара 1885, Бранково коло 1909. XV, 252).

¹⁷ Из старе књижевности (засебан отисак), стр. 24.

ске ћелије данас можемо сматрати као погрешно. Списак рукописа Теодосијевих данас је већи и тачнији. И тако можда даље“.¹⁸

Оно што је ново у овој расправи Вуловићевој, то је нов поглед на нашу стару књижевност. Независно од нетачности извесних историјских факата, од застарелости неких његових тврђења из те области (а шта све у науци током времена не застарева?!), Вуловићева расправа је за историју књижевности — и нарочито овај део о Доментијану и Теодосију — веома значајна и још увек поуздана. У Вуловићу се јавио, у овој области његовог научног интересовања и испитивања, књижевни историчар новог времена. Испод слојева филолошко-историјских и палеографских пробија се и књижевни критичар, који је у „прашним књигама и хартијама“, испод избледелих слова, у речима и између њих тражио и душу пишчеву, душу уметника и човека, а не само монаха; њега је занимала, више него историјска, она књижевна страна помињаних дела, и више него што: „литерарни правац и укусу“ у једнога и другог, како је он то уопштено рекао.

И највећа и најзначајнија књижевноисторијска вредност Вуловићевих испитивања је баш у томе одређивању књижевничке физиономије једног и другог писца.

Вуловићева је заслуга, то је познато, што је Теодосију као писцу дато у књижевности место пред Доментијаном. Он надмашује Доментијана приповедачком вештином, једноставношћу израза, живописношћу стила, композицијом свога дела о Сави. Вуловић је у врло детаљној, и књижевној анализи такорећи, показао како је Теодосије прерадио Доментијаново дело. „И ако се — каже он — Теодосије у главном држао у свему Доментијана, и ако је његова биографија св. Саве у ствари Доментијаново дело, и ако се на више места слаже с Доментијаном од речи до речи — ипак нас изненађује и удивљава необична пажња, труд и усидљавање, да се једна иста ствар другим речима искаже. И највештији данашњи компилатор мора се Теодосију поклонити. Он је толико пазио, да му текст буде самосталан и да све искаже својим стилем — да својим речима говори и онде где није потребно . . . Од свију биографа XIII в., он је једини, коме се види да се нарочито стара о своме стилу, да га гаји, кити, дотерује, да се њиме поноси“.¹⁹ У његову изражавању има поетичности; његово излагање је, за разлику од Доментијановог, романтично.²⁰ Вуловић наводи врло лепе и с укусом одабране примере да то покаже (бекство Савино у Св. Гору и превара потере). Он указује и на друге романсијерске одлике пишчеве, оне финије које се тичу уметничког метода његовог, с циљем да се личност психолошки уобличи и учини животно вернијом. Колико је Вуловићу било стало да рехабилитује и књижевноисторијски и умет-

¹⁸ Павле Поповић, *Светислав Вуловић и његов рад на старој књижевности*, Годишњица XLII (1933), стр. 10.

¹⁹ Вуловић, *Нав. дело*, стр. 27.

²⁰ У значењу: као у роману (РА).

нички тачно представи Теодосија види се при крају расправе када даје књижевну карактеристику његову. Најбољи стилиста, најслађи приповедач, романсије српски XIII века" — каже он за Теодосија на крају. Та његова оцена о Теодосију, а и о биографима пре њега, остала је још и данас у нашој историји књижевности.

Најзначајније у целом том Вуловићевом раду на старој књижевности јесте што је он својим студијама о њој подигао њену вредност, указао и на њене лепоте и на њен књижевни значај, нарочито када је реч о нашим оригиналним књижевним врстама — старим српским животописима. Дотле се на стару књижевност у славистичкој науци обрађала пажња највише као на део опште словенске књижевности; од Вуловића је вредност и значај у науци српског дела те књижевности нарочито порастао. Сувише потцењиван раније (Хиљфердинг, Голубински, Рачки), тај део се од Вуловићевих студија, и захваљујући њему почео високо поштовати, а то поштовање остало је живо и до данас.

IV

Познат је донекле случај Бошковићевог плагијата Вуловићевих предавања са Велике школе. О томе се знало још док је Вуловић био жив; детаљи су онда, свакако, били познатији него данас, и јавна тајна је била да је Бошковић, објављујући своја *Писма о књижевности српској и хрватској*, једноставно покрао Вуловића. Али се није знало у којој је мери Бошковић покрао Вуловића ни да ли је Вуловић опљачкан до голе коже; исто тако нису до данас познати ни други детаљи. Ја бих овде, колико знам, хтео да објасним ту аферу.

Године 1892. почео је Јован Бошковић објављивати своја *Писма у Летопису*. За живота Бошковићева објављен је део о старој књижевности са три прилога²¹ (одломак апостола српске рецензије, једна брачка листина из XII века, белешка Димитрија Ђакон краатовскога из XV века); после његове смрти објављен је и други део: дубровачка и далматинска књижевност, такође у *Летопису*²². Та *Писма* су у ствари била Бошковићева предавања о књижевности тадашњем престолонаследнику Александру Обреновићу.

Чим су *Писма* била штампана, одмах се почело говорити о књижевној крађи коју је Бошковић починио, и о крадљивцу и о покраденоме, али тај случај није избио путем београдске штампе у јавност?²³ За ствар је вероватно знао већи број људи; уста-

²¹ Књ. 170, стр. 100—147, књ. 171, стр. 37—97.

²² Књ. 182, стр. 13—57.

²³ Занимљиво је да се Бошковић и доцније штедео. Тако Павле Поповић у својој споменутој студији о Вуловићу, поменувши Вуловићева предавања из старе књижевности на Великој школи и о томе како их

лом она је била такве природе да се није могла сакрити. У сваком случају то је био научни скандал какав се у нашој књижевности ваљда никада пре није догодио; да један професор Велике школе и академик, познат научник, покраде туђе дело и изда као своје!

Али ако о томе није било речи у београдској јавности, било је другде. Решетар је први открио плагијат и јавно оптужио Бошковића за њ у Јагићеву *Архиву*. Реферишући о првом делу *Писама*, он вели у почетку реферата да се сада, пошто су та *Писма* објављена, може о њима говорити и не чекајући да се штампа и други део њихов, који можда никад неће ни бити објављен (*welcher vielleicht gar nicht mehr erscheinen wird*). То неће бити никаква штета уосталом, јер се већ за овај део, који је писцу више лежао може поставити питање његовог порекла: „*hat wirklich Bošković selbst diese „Briefe“ geschrieben, die unter seinem Namen erscheinen sind? Ich konnte nun hier in Wien — наставља он — constatieren dass diese „Briefe“, welche sich Bošković nicht scheute, unter seinem Namen zu ediren, im Grossen und Ganzen nur ein flüchtig verfertigter Auszug aus handschriftlichen Aufzeichnungen nach den Vorlesungen des Prof. Sv. Vulović an der Belgrader Hochschule sind, vorbei ganze Abschnitte zum Theil fast wörtlich zum Theil aber mit geringen stilistischen Aenderungen herübergenommen wurde*“. Решетар јавно оптужује Бошковића за плагијат и, због грубих погрешака које се налазе у *Писмима*, а које Бошковић апсолутно није могао учинити (а ни Вуловић), домишља се како је Бошковић дошао до тих Вуловићевих предавања. „*Man kann also nicht umhin zu sagen, dass diese „Briefe“ nicht von Bošković selbst, sondern von einem unwissenden und gewissenlosen Schüler oder jungeren Freunde von ihm zusammengestellt wurden*“. Решетар се чуди (пада јако у очи, каже он) што се у Београду против тога плагијата није протестовало.

Одиста је Београд ћутао; о томе плагијату нигде није било ни речи. Данило Живаљевић се спремао да пише о тој афери. Године 1893. (22. фебруара) пише он Јагићу: „Афера Вуловић — Бошковић сасвим је онаква, као што Ви мислите. Мени је познато и како се десио тај плагијат. Чекам само Борђевићеву биографију пок. Бошковића, па ћу да то питање отворим у *Јавору*. Можда г. Вуловић има разлога да се свему чини невешт, али је те разлоге незгодно излагати у писму“.²⁴

Вуловић је ћутао; он ће о томе проговорити тек две године доцније, и то узгред, када је исправљао једну нетачност у Бош-

није штампао иако је рукопис био готов за штампу, додаје: „О њиховој судбини имало би доста да се прича, али то је једна мучна историја, и ми у њу нећемо улазити. Оне читаоце који се ближе интересују за ствар, упућујемо на оно што су о томе рекли пок. др Борђе С. Борђевић, Г. М. Решетар, и сам Вуловић најзад.“

²⁴ Archiv für slavische Philologie XV (1892), стр. 621—622.

²⁵ Јагић, *Спомени мојега живота*, II, 231.

ковићевим *Писмима*: „... он је све ово о Никодиму — каже Вуловић за Бошковића — као и целу партију о старој српској књижевности у овим писмима, написао по мојим лекцијама на Вел. Школи а по белешкама некога мога ћака, који на пр. овде није запамтио ни забележио мојих доказа да је овај рукопис аутограф Никодимов. Бошковић на неколико места ове своје књиге, истина, казује, али на неки чудан начин, да се служио мојим лекцијама, тј. он ме наводи као аутора код оних питања, о којима ја пре његове књиге нисам никад ништа штампао (стр. 73, 74, 79, 87 и т. д.). При томе навођењу он ме и ако не увек, само наводи онде где сам ја мојим ћацима казивао да друкчије мислим но ранији литерарни историци, а не казује да је и сав реферат о мишљењу тих ранијих писаца узет из лекција мојих, често од речи до речи, читавим странама и листовима. Али нешто ваљда због рђавих белешака ћачких, којима се служио, а нешто што сам писац није посла разумевао, *Писма о књижевности* врло су слаб спис. Нарочито су у њима крупне погрешке тамо, где је писац покушао да што сам од себе рече, да објасни места које није разумео или да осветли нејасну ћачку белешку.“²⁶

Зашто се о томе онда није писало, и зашто је Вуловић ћутао? Зашто је и Борђе Борђевић, на кога се позива Павле Поповић, пишући о Бошковићу, доиста тако формулисао своју мисао да се из ње не може ни наслутити сва грубост учињеног дела? Јер шта је он рекао? „Као што се из овога краткога прегледа види (прегледа садржине Бошковићевих *Писама*), *пред нама је литература стара*²⁷, коју је Бошковић израдио по предавањима Вуловићевим и по Миклошићу (курзив мој — Р. Д.). Овде онде биће и по која грашка и противуречност, што само показује, да је овај рад рађен на хитњи“²⁸

Овакво квалификовање Бошковићева посла није могло никога навести на сумњу о књижевној крађи, нарочито када се има у виду и онај Борђевићев додатак и о Миклошићу као Бошковићевом извору и о врсти дела. Бошковићев спис је мала историја књижевности који је имао да буде и нека врста уџбеника, а такви послови су, то се зна, врло често компилаторске природе. И шта би онда требало замерити Бошковићу, који је свој уџбеник израдио служећи се и Вуловићем?! Овакво мишљење Борђевићево, који је у ствар морао бити добро упућен, и који је, иако млад, уживао научни ауторитет и важио као исправан човек, свакако је утицало да цела ствар добије невин карактер и уобичајени поступак при писању такве врсте дела и да, како се то вели, легне. Не треба уз то сметнути с ума да је сумњу или

²⁶ Светислав Вуловић, *Белешке о архиепископу Никодиму*. Глас XLIII, Београд 1894, стр. 10.

²⁷ О *Писмима* о дубровачкој и далматинској књижевности овде се, разуме се, не говори, пошто су она објављена доцније.

²⁸ Борђе Борђевић, *Јован Бошковић*. Просветни гласник, 1893. св. 3, посебни отисак, стр. 30.

гласове о крађи који су се ширили требало доказати. А ко је то могао учинити онда? Вуловићева предавања нису била објављена. Затим, та предавања у виду бачких бележака (Вуловић је своја предавања „говорио полако, скоро диктујући“), и баш из тих година, могло је имати неколико студената (свега седам их је слушало Вуловића); све је, дакле, било у једном врло уском кругу. Хоће ли баџи устати у одбрану свога професора? Или ће познати научници, служећи се бачким белешкама, крај жива Вуловића, раскринкати крадљивца? И ко то од њих да учини? Новаковић је био најпозванији, али је он био колико пријатељ Вуловићев толико и Бошковићев. Бошковић је био и врло угледна личност, једна од најугледнијих, политички човек који је имао јаких веза. У време афере, онда када је она постала нарочито актуелна, он је био министар просвете у либералној влади. Ко да узме у заштиту Вуловића? Напредњаци? Они су били слаби, губили утицај све више, политички умирали. Радикали? Они су били против Вуловића; у послу око издавања народних песама 1887. године они су нападали Вуловића, али не и Бошковића, који је био председник одбора за издавање Вукових дела. Напослетку онај који је први био позван да узме реч био је покрадени писац, Вуловић? Зашто он то није учинио? Зашто је он „дентламенски ћутао“, како о тој ствари рече један анонимни писац о том плагијату²⁹, и тек после две године поменуо да „у Бошковићевом тексту опажа свој текст“?

Биће да је посредни неколико узрока. Пре свега, ствар је била још у току: Бошковићева *Писма* нису била сва објављена. Ако је мислио да устане у одбрану морала и својих права, Вуловић је свакако чекао да се објаве сва *Писма* да би са потпуним оптужним материјалом ставио Бошковића на оптуженичку клупу. Бошковић је, међутим, умро крајем те исте године на први дан Божића. Кривац је нестао с позорнице; нападати мртва Бошковића, и то непосредно после смрти, ма колико тужилац био у праву, није било људски. Кривица се — она је била тако очигледна — могла доказати и доцније и историја би показала прави морални лик и оптуженога и тужиоца. Али, ако је и тако мислио, а смрт Бошковићева га у извођењу његове намере претекла, зашто Вуловић није, макар и доцније, изашао са оптужним материјалом, тим пре што је тај материјал, после објављивања и другог дела *Писама*, постао потпун и још очигледнији као крађа? Онај који је Бошковићу дао материјал да напише *Писма* и који је о целој ствари био обавештен, братаница Јована Бошковића Лепосава Бошковић, онај, што каже Решетар, „unwissend und gewissenlos Schüler“, била је тада наставник Више женске школе у Београду. Она је морала знати за порекло *Писама* свога стрица и за гласове који су о томе кружили? Зашто је допустила

²⁹ М. Један интересантан плагијат. Откриће у најновијој свесци *Чунићеве Годишњице*. Време од 15. марта 1933. (Писац чланка је по свој прилици Ранко Младеновић).

да се и даље објављују Вуловићева предавања, њене белешке, и тиме још више срамотила свога мртвога стрица? Вуловић је знао и крадљивца и онога ко је крадљивцу омогућио крађу, али је ћутао.

Ја верујем да је Вуловић целу ствар желео да реши на један доиста отмен и центаменски начин. Он је, спремајући лекције за студенте и прешавши читав курс старе, дубровачке и далматинске и народне књижевности³⁰, помишљао на објављивање своје велике историје књижевности, и већ је тада радио на њој; извесне партије добијале су у његовим предавањима карактер озбиљних студија уз детаљно навођење литературе. Белешке са курса о дубровачкој и далматинској књижевности које имам, и оне о старој књижевности, пуне су доказа о томе колико је Вуловић марљиво припремао своја предавања. Тај посао на историји целе југословенске књижевности он је, како кажу, доиста и завршио 1898. године. Како би објављивање његове историје књижевности најбоље открило право стање ствари и изнело дело на видело, он је сматрао да је то и најбољи начин да цело питање добије и једно научно решење. Упуштати се у дело то питање после смрти виновникове и оптуживати онога који не може да се брани Вуловићу је, свакако, изгледало недостојно.

На такву мисао наводи још једна околност. После афере са објављивањем народних песама Бошковић и Вуловић нису били у добрим односима. Зар би било, и стога још, згодно Вуловићу, који је онда био нападнут и испаштао и за кривицу Бошковићеву, нападати сада мртвога Бошковића? Ма колико Вуловић био у праву, изгледало би да је сада, после смрти Бошковићеве, дошао час за освету. Вуловић се уздигао изнад свега тога, чак и на своју штету. То је свакако лепа црта његова карактера.

Али, зашто Вуловић није реаговао одмах после објављивања првих *Писама у Летопису*? И тада је лако могао доказати ауторство дела. Он је још те како умео да тужи; показао је то када је тужио Мажуранића у спору око ауторства *Смаил-аге*. Умео је да буде убедљив и онда када је било у питању туђе дело и када је располагао слабим аргументима.

Не бих могао тврдити, али ми се чини да то Вуловић није хтео чинити и из чистог опортунизма. Он је увек био врло опрезан и „политичан“ човек; није хтео да се, чак и онда када је био у праву, замера људима, нарочито оним који су били јачи, моћнији, старији, људима од угледа. А Бошковић је био једна од таквих личности. Старији по положајима које је заузимао: про-

³⁰ Није тачно тврђење Павла Поповића у чланку *Проучавање старе српске књижевности* (Расправе и чланци СКЗ, књ. 288—289 Београд 1939. стр. 11) да је Вуловић „један пут (1884—5) предавао и о народној књижевности“. О народној књижевности Вуловић је држао предавања годину дана раније, школске 1883/84. (од 26. септембра до 30. децембра), како се из његових конспеката за предавања види.

фесор Велике школе пре Вуловића, члан Српског ученог друштва такође пре њега, академик, један од најугледнијих либерала, пријатељ либералних првака и шефа странке, која је тада била на власти, и сам министар у тој влади — Бошковић је свакако био супериорнији од Вуловића. Он је Вуловићу уз то био и професор у гимназији; Вуловић је и уз глас Бошковићев изабран за професора Велике школе, и овај му се, вероватно, нашао при руци у прво време. Политички, Вуловић је био у другом табору, нерадо гледан и као ренегат Марковићеве групе којој је припадао једно кратко време и као ренегат либералне странке. Ренегатство му је у оба случаја лично донело користи: 1870. гимназијску катедру, 1881. великошколску. Али се то није заборављало. Јован Ристић, у чијем је *Истоку* био најактивнији сарадник скоро четири године, а који је сада био члан Намесништва — дакле, најутицајнија личност, упамтио је Вуловићу то ренегатство. Ни Вуловић то није заборављао, поготово не сада када краљ Милан више није био на власти. Напад на једног угледног члана Либералне странке који би он напредњак извршио узео би се као напад на саму странку; значи, навукао би тиме на себе још већу невољу. И ко би му притекао онда у помоћ и како? Вуловић је добро памтио чему је све био изложен 1887. године; и онда је био усамљен у борби са радикалима, није га нико ни пожалио, акамоли помогао; сада би био још усамљенији. Тачно је осећао опадање угледа и моћи странке којој је припадао и вероватно није хтео да буде сада мета либералима, као што је пре био радикалима. Ако је хтео да води полемику, онда би пристао само на начелну, научну полемику, независну од сваке политике. А ова коју би водио са својим министром из противничког политичког тора ко зна како би се развила и до чега би, најзад, довела. Не, боље је било за тренутак ћутати и поред наговарања да раскринка фалсификатора, какво је свакако било. Ћутао је и, разочаран у људе, скептички се осмехивао. А неко је ипак проговорио у његово име и открио плагијат, у еминентно научном часопису, најпознатијем у славистичкој науци. Можда је тако било и боље. Poleмика у Србији око ауторства остала би више у границама Србије, а овако, крађа је, захваљујући Решетару, постала позната и светским научним круговима. За то Решетарово откриће је, вероватно, Вуловић сам послао *Archivu* оптужни материјал. Мудар и опрезан, Вуловић је овде другога узео за тужиоца, али је иза тога тужиоца, верујем, стајао он сам.

А крађа, најгоре врсте, била је очигледна. Цело Бошковићево „дело“ било је потпун плагијат. У поменутом чланку у *Времени* указало се, на новинарски начин, на тај плагијат. Идући више за сензацијом, писац тога чланка је изложио најпре у неколико речи историју Бошковићевих *Писама* и из Вуловићевих предавања о старој књижевности тада објављених³¹ навео три

³¹ Годишњица Николе Чупића XLII (1933), стр. 169—175.

кратка места (два из предавања о Цамблаку и једно из предавања о Константину) — свега четири реченице и упоредно са одговарајућим местима из Бошковићевих *Писама*. У једном чланку за новине и није се могло више учинити и детаљније улазити у ствар. Писац тога чланка, међутим, није навео да је Бошковић пренео у целини, и скоро увек дословце, та Вуловићева предавања у своја *Писма*, и не само о Цамблаку и Константину него исто тако и о Данилу.

Ево и очигледних доказа о томе. Сачувао се случајно рукопис Вуловићеве лекције о Григорију Цамблаку и он јасно потврђује оно што се на основу студентских бележака опрезно казивало. Ево неколико текстова:

Вуловић:

Григорије Цамблак (у руским рукоп. Самблак, Замблак, Симблак, Зимблак, Самвлак, по Сирку-у Семивлак (?), Јаг. Дзамблак) је писац, који припада свима трима стслов. литературама. Пореклом је био Бугарин, или боље: побугарени Влах, (Цинцарин), као што му канда и име показује. Рођењем као да је Трновљанин. Он сам вели (у Похв. слову Јевтимију трновском или у Кипријану, Митроп. кијевском), да је 1379, кад је Кипријан походио Јевтимија, био дечак и да се учио у трнов. школи. Као што у личности овога стслов. писца има нечега космополитског, тако му је и нарав била нестална, а живот бунан, и авантуристичан и таман. Биографски подаци о њему партајски су и супротни. Код патр. Јевтимија био је „прѣмикюрѣ“ живео је неко време у Св. Гори, био је игуман у срп. ман. Дечанима, исто тако нека старешина у ман. Пандократору (Намцу) у Молдавској. Око 1406. г. отишао је у Русију, где је после постао митрополит кијевски. Веле да га је у Русију позвао митроп. Кипријан, који је те, 1406, г., и умро. Арх. Леонида у Гласн. XXXI. мисли, да му је Кипријан био стриц и да га Григорије, дошавши у Русију, није затекао у животу. У то време велики кнез литавски Витолд освоји јужноруске земље (Црвену Русију и Кијево), те се услед тога митрополит. столица премести из Кијева у Москву (и пре тога се још то помишљао —

Бошковић:

Од знатнијих радова у српској књижевности (који припадају 14 веку, ако не почетку 15-га), има још један, а то је *Григорија Цамблака*. То је писац, који се прибраја у све три књижевности старословенске: у бугарску, српску и руску. Он је пореклом Бугарин, или боље рећи пословењени Румун (Цинцарин), родом из Трнова. Он сам каже (у својој похвалној речи Кипријану, митроп. кијевском), да је 1379, кад је Кипријан походио Јевтимија патријарха, био дечак и да се учио у трновској школи. Као што му је име мало космополитско, тако му и живот беше бунан, проби светски и таман, а нарав нестална. Подаци за његову биографију су не само тамни него и пристрани, супротни. Био је најпре у Бугарској, код патријарха Јевтимија, први часник црквени (примићир). После неког времена живео је у Св. Гори. Био је игуман у српском манастиру Дечанима, а био је старешина и у молдавском манастиру Пандократору. Не зна се поуздано кад је отишао у Русију (око 1406?). Тамо је постао митрополит кијевски. Кажу, да га је писмено позвао пребашњи митрополит Кипријан, а Леонида архимандрит тврди (Гл. 31), да му је Кипријан био стриц (да неје ујак или тетак?) али да га неје, затекао у животу. Тада велики кнез литавски, Витолд, освоји јужно-руске земље (Црвену Русију и Кијево), те које за то, а које због упада татарских, премести се

Шаф. 119 — због татарске инвазије). По вољи Витолдовој избере Григорија у литавском Новгороду (Новгородекъ) 1414. г. сабор епископа лит. Русије, за митрополита кијевског. Цар и патријарх византијски не хтеду тога избора потврдити; и онда га, по заповести Витолдовој, посвете они исти епископи 1415. г. (по Шаф. 15. нов. 1416. г. Тако и Јиреч., арх. Леонид и Јан. Шаф. у Гласн. XI — А Карамзин узима 1415. г. 25. нов., кад се Григ. повратио с безуспешног пута у Цариград Глас. XII 37.). Тада га прокуну и патр. царигр. и синод московски, као и за то: „што је јако нагињао зап. цркви“. Год. 1418. веле да га је слао Вит. у Косниц. на сабор — неки веле да као папу убеди о заблуди католичке вере, други опет: да преговара о унији. Али као да се одоцнио и није стигао на време, те се вратио и умро у Кијеву 1419. г.; „многослављен у јужноруским земљама, прокланъан као отпадник у сев. Русији“ (Гл. XI, 37.)...

По срп. летописима он је написао и службу *Ст. Дечанском* (Шаф. лит. 243), што су, по правилу, увек и радили писци житија. Али ова служба после није довољно позната, ни издана као његова. Јамачно је — мисли Шаф. лит. 244, — она служба *Ст. Дечанском*, што се налази у празничном минеју Бож. Вуковића, штампаном 1538. у Млецима, под 11. новем. од Гр. Цамблака. Ст. Новаков. — *Отаџбина* 1880 — мисли, да до Григорија Ст. Дечански није био ни врштен у свеце, но тек тада.

У биографији *Ст. Дечанског* од Гр. Цамблака... нема ништа знатно, чега већ не би било у Даниловим житијама у *Животу Ст. Деч.*, само што је Цамблаково житије написано „у другом правцу и другим духом“ (Нов.). „Свакојако је описивање Цамблаково живље, китнастије (на пр. опис околине дечанске, зидања цркве итд.), али у биограф. Ст. Дечанског од Даниловог ученика има много више истор. материјала. Обе биографије стоје очигледно на супротним гледиштима — отуда трипање истих

митрополитска столица у Москву. Али, по жељи Витолдовој, сабор епископа литавски у Новгороду 1414, избере Григорија Цамблака за митрополита кијевског. Они се за потврду обрате у Цариград, али цар и патријарх тај избор не хтеше одобрити, те га онда, по заповести Витолдовој, посвете они исти епископи, који су га и изабрали, новембра 1416 (а по Карамзину 25. септ. 1415.), пошто се Григорије вратио из Цариграда, са неуспешног пута. Тада га прокуну: патријарх цариградски и св. Синод московски, за то и што је, веле, нагињао западној цркви. Кажу, да га је 1418. Витолд слао у Костницу (на Боденском језеру) на сабор, који је наредио да се спали Јован Хус. Не зна се, за што је тамо слан, једни веле, да увери папу о заблуди римско-католичке цркве, а други, да преговара о унији. Но као да неје стигао на време, но се вратио у Кијево, где је 1419. и умрло, слављен у јужној Русији, а прокланъан у северној. То му је у кратко живот по руским изворима...

Летописи српски веле, да је Григорије написао и службу *Стефану Дечанском*; а тако је и иначе бивало, да ко напише живот, тај састави и службу. Та његова служба нити је довољно позната ни штампана. Павле Шафарик мисли, да се она налази у празничном минеју Божићара Вуковића (штамп. у Млецима 1539.) под 11. новембром.

У *Животу Стефана Дечанског* нема ништа знатније, чега не би било у Данила, само што је жиће Григорија монаха писано у другом правцу и духу. Цамблаково је описивање живље и китнастије него Данилово, на пр. опис околине Високих Дечана, како се зида црква дечанска, итд.; али у Данила има више историјске грађе. Те две биографије стоје на супротним гледиштима, па за то се и разликују у главним тачкама, причајући исте догађаје и ствари. Новаковић супротно гледиште

догађаја у суштаственим тачкама различно.“ Јаг. Ein Beitr. Нов. вели, да су у доба Григоријево нар. традиције већ почеле улазити у истор. писање. Нов. је у тој својој расправи хтео да одбрани Душана од прекора оцеубиства (Љ. Ковач. о Вуку Бранк.) — Занимљиво је, што Дзамблак зове Дечанскога свуда: цар. Овако раде и нар. песме, које нпр. црногорскога владику врло често зову: *црногорски краљу*. Тако би се и овим неколико потврђивала Новаковићева поставка. Гр. Цамб. је у својој биогра. Ст. Дечанском окомљен противу Душана. Душан — вели он — сиано жудећи за владом (царством), сакриваше у себи гују, бојећи се да му се престо не измакне. Он — Гр. први је писац, који изреком вели: да је Душан, пошто је оца под стражом у Звечан послао, заповедно, да се Дечански удави...

И ако је јамачно дело Гр. Цамблака у поменутом последњем издању у главном верно и првобитном оригиналу доста близу; ипак би ново поређење свију досле познатих рукописа, у којима има његово житије Ст. Дечанског, корисно било; јер се поређењем са понеким рукоп. опажају на први мах разлике, истина ситне и незнатне, али које тексту по негде друкчији смисао дају; а тачнијим поређењем свију рук. можда би се дошло и до крупнијих добитака. У нашој нар. библиотеци, осим онога рук., по коме је Јан. Шаф. ово житије издао, има још два рук. тога житија.

Има још један податак о Бошковићевом „преношењу“ у своја Писма целог курса Вуловићевог о старој књижевности. У свом примерку Борђевићевог засебног отиска чланка о Јовану Бошковићу Павле Поповић, који је имао Вуловићева предавања, забележио је на местима где се говори о књизи Бошковићевој на маргини све „позајмице“ Бошковићеве. Из њих се лако може видети да је цела књига Бошковићева проста крађа.³²

Али ако данас не можемо очигледно и непосредно да се уверимо колико је Бошковић покрао Вуловићева предавања из старе књижевности, можемо да то утврдимо и на други начин,

³² Ту су три „лекције“ Вуловићеве (о Данилу, Цамблаку и Константињу) по белешкама Вуловићева бака Хенрика Лилера.

Цамблаково према Данилу тумачи тако да је постало под утицајем народних традиција (Отаџбина 1880). Народ, вели, тумачи догађаје на свој начин. По смрти Душановој настају разне недаће: упад турски, бој на Марици, итд.; светогорска странка кривила је за то Душана. Не треба сметати с ума, да су цар и клир српски стајали под проклетством цариградске патријаршије све до Лазара. Цамблак пише своје дело после тих догађаја, па је вероватно да су га предања светогорских кауџера да пише против Душана. Пада у очи, да Цамблак (који не беше Србин) први од књижевника изреком каже, е је Душан заповедно, да му се отац у Звечану удави. У осталом, ваљало би приредити ново, упоређено издање свих рукописа штампаних и нештампаних; јер и ако је Шафариково издање верно и доста близу изворника, ипак се у неким текстовима налазе ситније разлике, па можда би се наша и која крупнија. (ЛМС. књ. 171, 1892, III, 63—66).

на основу објављених Вуловићевих списа из старе књижевности из којих је Вуловић своје научне резултате уносио у предавања. Ево неколико Бошковићевих „позајмица“ из Вуловићеве књиге

Из старе српске књижевности:

Вуловић:

1. Савина се биографија завршује причањем о преносу моштију св. Симеуна (1207. г.) Стефан иде даље и читавом последњом трећином своје биографије прича о својим делима и завршује причањем о размирици с краљем угарским Андријом и о састанку с њим у граду Равном. Савина биографија не прича ни о каквим чудесима која чинише мошти св. Симеуна — Стефанова то прича. Напоследку има очитих знакова у Стефановој биографији, да му је позната била Савина биографија на пр. у гл. XIII где прича, употребљујући неколико пута Савине речи, о смрти свога оца. Има још један доказ о већој старини Савина дела, који ћу мало после поменути. Сава је своју биографију писао јамачно одмах после преноса моштију св. Симеуна, а најдаље између 1207. и 1215; Стефанова је биографија писана између 1215. и 1220. Да је Стефан писао своју биографију после 1220. г. јамачно би и своје закраћење описао; приписавши — по тону којим је писао — и то у заслугу своје свете оцу. (стр. 90).

2. Доментијан је, дакле, јамачно читао Савино дело — и то је све; јер се њиме као извором није служио пишући о животу Савину. Ни једна партија у његову делу није урађена по Сави, ни један повећи склоп реченица није узет из Саве. Али је за то Стефанова биографија, док је писао, непрестано стајала пред њиме, она му је била увелико извор, она му је дала правац. По њој је описао

Бошковић:

1. Савино се дело свршује са преносом костију св. Симеуна (1207), а Стефан иде даље; он у последњој трећини прича о својој раду, о размирици са угарским краљем Андријом и о састанку с њим у граду Равном (1215). Савина биографија не прича ни о каквим чудесима, која чинише мошти св. Симеуна, а Стефанова казује, како је тело Симеуново проточило миром и како га је синод прогласио за свеца. Према Савином спису, Симеун 1207. не беше још оглашен за свеца, а Доментијан и Теодосије доцније тврђаху, да је то било на годину дана после смрти Немањине. Стефану беше позната Савина биографија, на пр. причајући о смрти очиној, он употребљава неколико пута Савине речи (Глава XIII, Шаф. изд.). Сава је своју биографију писао јамачно после преноса костију, између 1207. и 1215, прве године свога боравка у Студеници; око 1208. А Стефанова неје могла бити писана пре 1215, јер он прича о размирици са краљем Андријом; него тек између 1215-16 до 20. Он све своје успехе приписује заслугама свога оца и његовим молитвама. Да је писао после 1220, он би без сумње описао и како се закратио, ставив и то у заслугу своје оцу.

Летопис Матице српске, књ. 171, 1892, III, 46, 52.

2. Доментијан је знао за обе раније биографије. За Савину је знао, али се њоме неје служио. А Стефанову је употребио као извор за једну партију Савина живота; из ње је узео неке мање епизоде и одељке; као и смрт св. Симеуна, причу о Стрезу, на њу се угледао смишљајући легенде, па и причу како св. Сава отиде у калуђере. Он је надмашио Стефана силним реторским, богословским

Вуловић:

смрт св. Симеуна (Дом 174, Стеф. 18), по њој је саставио причу како су мошти његове излиле миро (Дом. 187, 197 — Стеф. 20), из ње је узео причу о Стрезу (Дом. 206 — Стеф. 22), за њом је пошао измишљајући различне легенде, по њој као да је описао — само много опширније — и како је Сава побегао у калуђере о чему Сава у својој биографији једва тек наговешћује, из ње је узимао — често од речи до речи — и низове реченица... Као што је Стефан — као што сам напред напоменуо — гледао да надмаши Саву измишљајући чудеса у животопису свога оца, тако је Доментијан гледао да у томе и Стефана надмаши. И то му је одиста пошло за руком — он је огрезао у чудесима. Исто је тако надмашио Стефана и силним материјалом реторских, богословских и библиских фраза, поребења и примера, чиме је, истина, показао своју богословску начитаност и ученост, али и своје делу скратио век, о чему после. Ну има нешто, у чему је ова биографија боља и од Савине и од Стефанове и од свију познатих старих српских биографија. У њој се прича све о Сави — разуме се све, о чему је писац мислио да је вредно причати — од рођења му до смрти, и после о судбини моштију његових, све по реду, правилно и опширно тако, да тако потпуне и целе биографије нема више у старој српској књижевности. Она је и обимом највећа од свију. Кад се још узме на ум: да је Доментијан ако не ученик, а оно, тако рећи, савременик Савин; да се у његову писању нигде не опажа пристраност или намерно извртање факата — онда ово његово дело остаје драгоцен споменик старе срп. књижевности и извор за стару срп. историју. Можда је ради свега овога, и по ономе што је знао о Доментијану, Шафарик и хвалио онолико ово дело назвавши га „eine der Hauptzierden der gesammten aeltern slawischen Literatur“ (13 — 14).

Бошковић:

и библијским реченицама, упоребењима и примерима. То је учинило да га је тешко читати, па је и одбијало читаоце од његова списа. Али за већи део биографије беше Доментијан слободан и сасоне раније и свих осталих, јер прича о животу Савином од рођења до смрти, па и пре рођења. Кад се још узме да је доста опширан, да је савременик Савин и да се у његовом писању не опажа пристраност или намерно извртање чињеница; онда је његово дело драгоцен књижевни споменик и историјски извор. Може да га је зато Шафарик онако и похвалио, назвавши га „једним од главних украса целокупне старије књижевности словенске“ (55).

Не зна се како су изгледала Вуловићева предавања о Сави, Стефану и Доментијану; вероватно је он, користећи научне резултате и материјал из своје расправе за предавања, према потреби, тај материјал проширивао, уносио и нове појединости, услед чега и ове позајмице у Бошковићеве изгледају мало друкчије но оне рађене по сачуваним предавањима Вуловићевим. Али, мислим да су и ова два примера довољна, да укажу колико је Бошковић немилосрдно и безобзирно, на плагијаторски а не компилаторски начин, црпао из Вуловића.

Али ако немамо непосредних доказа за све партије у „првој половини“ Бошковићевих „Писама“, имамо их, и обилато, за „Другу половину“.

Из Вуловићевог курса о дубровачкој и далматинској књижевности који је он држао, како је забележено у белешкама са предавања, која се налазе у Матици српској, (а забележено је с часа на час), од 20. октобра. 1887, до краја школске 1887/88. године јасно се могу утврдити Бошковићеве „позајмице“.

„Друга половина“ Бошковићевих *Писама*, којом је обухваћена дубровачка и далматинска књижевност штампана је после Бошковићеве смрти, као „посмртна оставина пишчева“. И та *Писма*, као и Вуловићева предавања, обухватају период од почетка па све до престанка књижевности у Дубровнику и Далмацији. Она почињу, као и код Вуловића, сликањем културних и политичких прилика у Дубровнику и Далмацији од XV века даље, а завршавају Игњатом Борђићем у Дубровнику (код Вуловића је само поменуто још неколико мање значајних писаца дубровачких XVIII века), односно Качићем у Далмацији. Бошковић, природно, није тако детаљан као Вуловић (једном будућем краљу није било потребно знање из књижевности у оној мери колико будућим наставницима); он испушта многе појединости из Вуловићевих предавања: детаљно излагање садржине појединих дела и њихове анализе, детаљно образложене оцене и судове, литературу и дискусију о тој литератури. Није унео у своја *Писма* (и не могу да објасним зашто) Гундулића од великих писаца, а, исто тако, из појмљивих разлога, изоставио је велики број малих писаца. У својим *Писмима* он је говорио о овим писцима: Марулићу, Луцићу, Хекторовићу, Менчетићу, Бору Држићу, Ветранићу, Димитровићу, Наљешковићу, Марину Држићу, Златарићу, Рањини, Палмотићу, Ивану Бунићу и Качићу. Остале мање значајне писце, и не све, разуме се, он само помиње (Кристичевића, Миха Бунића, Мароја Мажибрадића, Лукаревића, Шимуна Златарића, Бараковића, чак и Вранчића и Орбинија итд.)

Упоредбујући текст Вуловићев са Бошковићевим, нашао сам да се овај послужио и овде истим методом скоро дословног преписивања из Вуловића, тако да се може слободно и овај други део назвати потпуним плагијатом. Ево примера:

Вуловић:

1. Марко Марулић, родом од старе знамените властеоске породице у Сплету... Отац му је имао шест синова, Марко му је био најстарији. Он се родио у Сплету 1450. год. Ту се најпре и учио, а после је више образовање у правцу хуманистичком добио у Падови... Чини се, да се у прво време одао веселом младачком животу, али није дуго живео тим животом. У један пут окрене он живот на сасвим други начин готово покалуђеривши се, и сав његов књижевни рад овог времена носи карактер богословски...

По досадашњем нашем знању о правој дубровачко-далматинској поезији, она почиње од друге половине XV в. и то управо с Марком Марулићем, тј. од њега не знамо старијег песника. Њега морамо дотле узимати, док нам се не открију песнички споменици оних старих „зачињавац“, које спомиње Марулић у предговору к свом спеву „Јудити“ или док се не открију споменици оних од Марулића старијих песника нашег народа, од којих само латинске песме до нас допреше, тј. од Шишгорића, Милеџија итд... Свакојак из старих путописа, млетачких споменика види се, да је Сплет у половини XV в, пред рођење Марулићево, давао слику града словенскога. А као богат град не изненађује нас, кад у њему видимо једног Марулића...

За химнама долазе мање лирске песме, које би се могле по сардржини назвати *Молитве*... У молитвама овим понегде се песник примиче форми *gappresentazione* — драмској... Али ни у овим песмама није он потпуно у својој сфери. Да додамо молитвама још превод псалма: *Miserere mei Deus* (Помилуј ме, Боже). Од свих ових лирских песама много више одговарају дару његове песме: морално-филозофског карактера. Истина код ових много му смета развученост, али му је цртање често врло верно а важно је, што додирује савремене пороке и недостатке —“ итд.

Бошкових:

1. Марко Печенић Марулић (1450—1524) родио се у Сплету 1450. од властеоских родитеља, од 6 браћа Марко беше најстарији. Најпре се учио у свом родном месту, а затим је Велику школу завршио у Падови, у хуманистичком правцу. У прво време одао се беше веселом младачком животу, али после сав његов књижевни рад носи карактер богословски и морално-поучни...
Л. М. С., књ. 182, 1895, II, 18

Наше уметничко песништво, у српским и хрватским крајевима на Јадранском Мору, почиње од друге половине XV века са Марком Марулићем, то јест ми за сад не знамо старијега песника од њега. Марулић истина спомиње *старе „зачињаваце“* (у предговору к своме спеву „Јудити“), а и иначе се спомињу неки *стари песници* од којих до нас допреше само песме на латинском језику (Шишгорић, Шибенићанин Милеџије, Дубровчанин, итд.). Свакако из старих путописа, млетачких споменика, види се да је Сплет у половини 15 века, пред рођење Марулићево, давао слику словенског града; а како тај град беше и богат, то нас не изненађује што у њему видимо и песника Марка. (стр. 18).

Затим (после химни) долазе *Молитве*. У њима се понегде примиче форми драматској (*gappresentazione*). Али ни ту неје потпуно у својој сфери. Овде да додамо превод псалма *Miserere* (Помилуј ме Боже). Од свих тих лирских песама, многе више одговарају његову дару за песме морално-филозофског карактера. И ту му много смета развученост; ну цртање му је верно и дотиче се порока и недостатака својега времена. (стр. 19—20).

2. Луцић је био потомак знатне племићке породице на острву Хвару. На том пак отоку крајем XV и почетком XVI в. долазило је неколико пута до крвавих сукоба између племства и простог народа, што је сва власт била у рукама племства.

За овом песмом долазе у издању: *Писни љубене*, има их око 22... У оним осталим описују се различни тренуци и стања заљубљеног човека... У опште ове песме Луцићеве много се приближују песмама и самим предметом; док, као што се види, у Сплету нема љубавних лирика. Сем тога има у овим Луцићевим песмама и иначе истих облика, истих омиљених израза и сликова, итд. све до краја.

3. Не зна се, кад је Наљешковић писао ни ове своје пастирске игре ни комедије. Мане и распуштеност дубровачког живота износе се у њима (Наљ. ком.) просто и отворено без умовања и комичног морала, само као слика савременог живота... Прве две комедије уводе у приватан породичан живота дубровачки; оне нису праве комедије, већ више низ сцена. Обе имају пролог као и трећа.

Све ове комедије Наљешковићеве саме за се, не вреде много, али су важне за даљи развитак драме, ове врсте песништва, а друго и за то што у њима има доста података, материјала за историју дубровачкога живота онога времена. И обичај и особине језика смешана с талијанским, и они подаци о ношњи и накиту, па онда оне црте о положају слугу и газда, па опис појединих улица — све је то занимљиво и вредно испитивања.

4. Као три највећа дубровачка песника узимају се обично: Иван Гундулић, Бон Палмотић и Игњат Борџић. Овај је за 67 година млађи од Палмотића, а задња му више припада XVIII в. Између њих се може набројати око 40 песника, којих су дела мање више (?) позната, а толико исто и изгубље-

2. Анибал Луцић (1470—80—1553) био је потомак славне племићке породице на Хвару, где је при крају 15 века и у почетку 16 века дошло до крвавих сукоба између племства и народа, зато што сва власт беше у рукама племићким...

Љубавне песме (*Писни љубене*), 22, у којима се описују разни тренуци и стање заљубљеног човека.

Те се песме, самим предметом, много приближују песмама дубровачких лирничара, а у песмама сплетских песника нема љубавне лирике. Па онда у тим песмама има истих облика и сликова као и у Дубровчана. (стр. 24, 25).

3. Не зна се кад је Наљешковић писао те своје пастирске игре и комедије... Мане и распуштеност друштвеног живота дубровачког износе се у њима просто и отворено, без умовања и комичног морала, само као слика савременог живота. Прве две комедије уводе у засебни породични живот дубровачки; оне су више низ призора. Обе имају пролог, као и трећа...

Све те комедије, саме по себи, не вреде много, али су важне за даљи развитак драме и што имају доста података и градива за историју дубровачког живота онога времена. Обичаји, особине језика (помешаног са талијанским), подаци о ношњи и накиту, црте о положају слугу према газдама, опис појединих улица — све је то занимљиво и вредно испитивања. (стр. 38, 39).

4. Игњат Борџић је за 67 година млађи од Палмотића; његова радња припада 18 веку. Између њих се може набројати око 40 песника, којих су дела мало више позната, а многа су изгубљена (око 40 дела). Сама та множина песама показује, да се наше приморско песништво у то доба бе-

них песничких дела. Већ сама ова множина песама показује да је век највећег развитка дубровачко-далматинскога; али то нам потврђује и сама садржина и вредност тих дела песничких. И у овом броју песника има их неколико који се примичу највећим песницима ове литературе, а у нечем и надмашују, како неки веле. Поменућемо неколико: *Иван Буних Вучићевић*, итд. до краја.

ше највећма развило; то нам потврђује и сама садржина и вредност тих песничких дела. Има неколико песника, који се примичу највећим песницима тога одељка наше књижевности, а у нечем их, кажу, и надмашују. Поменућемо неколико:

Иван Буних Вучићевић итд. до краја (стр. 52).

После овога мислим да је питање односа Бошковићевих *Писама* према Вуловићевом књижевном испитивању и проучавању старе и дубровачке и далматинске књижевности саопштеним у његовим предавањима, питање, дакле, ауторства *Писама*, очевидно и јасно. Бошковићева *Писма* су прост, груб плагијат Вуловићевих предавања. У крајњој линији то није дело Бошковићево, но чисто и једино Вуловићево дело. Њиховом проучавању и треба, мислим, једино тако и прићи, са свим респективним резервама према белешкама са предавања, ма колико оне биле уредно вођене.

V

Не мислим овде да подвргнем детаљном испитивању Вуловићева предавања о дубровачкој и далматинској књижевности. То представља материјал за посебну и детаљну студију; тај материјал је и веома обиман. Али налазим да је потребно, у овој прилици, и као новину, и из осећања дужности и праведности према Вуловићу, и ради потпуности његовог научничког лика, приказати — макар и у неколико грубих црта — и Вуловића проучаваоца дубровачке и приморске књижевности. При одређивању таквог Вуловићевог лика дужни смо имати и извесне обзире. Та предавања Вуловићева су ипак само то: њима писац није дао дефинитиван облик нити их је био приредио за штампу; уз то, она су до нас дошла (део старе књижевности захваљујући Бошковићевом плагијату) у облику ђачких бележака. Па ипак из њих се, донекле, може видети и Вуловићев став према књижевноисторијским проблемима, и његова обавештеност о тим проблемима, и његов метод. Павле Поповић је то учинио за његова предавања из старе књижевности; ја ћу то покушати да учиним за предавања из дубровачке и далматинске.

Ту је, као што знамо, и већи број проблема но у старој књижевности, и већи број писаца; ако смо у старој књижевности оскудевали у књижевним радницима, овде их има велики број у току целог трајања те књижевности, и не само књижевника, но

и преводилаца, историчара, математичара, филолога, филозофа, теолога, итд., и то не само на нашем језику. У својим предавањима Вуловић је желео да пружи слику целокупног културног развика нашег народа у Дубровнику и Далмацији и у тој жељи ишао је понекад чак и до појединости.

Пре свега, његов преглед о нашој дубровачкој и далматинској књижевности је потпун: он је њим обухватио целу ту књижевност у њеном развијању у току четири века, и сваком је добу и сваком писцу поклатио потребну пажњу. Његова предавања су, вада први пут код нас, обухватила у целини књижевност на том нашем књижевном подручју. Ако су то предавања која су спремана за објављивање као историја књижевности, — а за то има индикација — онда би то била прва наша историја књижевности која научним методом прати развика књижевности, посматра књижевне појаве, утврђује чињенице и даје књижевне судове. Колика је разлика између ових његових предавања и, рецимо, Новаковићеве *Историје књижевности* или Љубићевог *Огледала* — који суво, филолошким методом, или само библиографски, региструју књижевна факта и појаве!

Вуловић је, може се рећи, веома брижљиво радио своје лекције. Метод је у њима онај уопштени метод при писању уџбеника: биографија пишчева, књижевно дело, оцена и општи поглед. Тако је Вуловић прилазио и крупнијим и мање важним књижевним појавама. Значајно је напоменути да је он прочитао *сва* дела писаца до којих је могао доћи и *сву* литературу о њима. Његова предавања су давала, када је био говор о делима, текстове и наводе из прве руке, нове, свеже, његове. Упоробивао сам нека таква места. Код Марулића, на пример, о коме су до његова времена објављене свега две студије — Јагићева и Кукуљевићева (он се њима користио, сасвим природно, за биографски део) онај други део — говор о делима — је потпуно самостално рађен у анализи и оцени; он је препун навода из најзначајнијих Марулићевих дела који су сви лично Вуловићеви. Ако није могао сам да врши архивска истраживања, радио је сам оно што је могао радити. Тако ће саопштавати своје импресије и оцене и рећи, на пример, да су Марулићеве химне (он набраја поименце неке од њих), којима „не знамо хронолошкога реда“, „мање по каквоћи“ од осталих његових хришћанско-религијских песама. „Ове су песме — каже се на крају — понајслабије, па и у онима, које нису превод, мало је оригиналног, скоро се свуда осећа утицај латинских химана. Али ни дар његов није био за химне. У њега је много рефлексije, при описивању слике (иде) до појединости, стих му је александријски, тежак — али све то не годи химни“. Све су то његова запажања, лепа, тачна. Или, о моралним Марулићевим песмама: „Од свих ових лирских песама много више одговарају дару његове песме: морално-филозофског карактера. Истина, код ових му много смета развученост, али му је цртање

често врло верно, а важно је што додирује савремене пороке и недостатке“.

Вуловић је, затим, детаљно говорио о епским песмама Марулићевим, *Историји од Сузани* и *Јудити*. Ту су приказани „садржина и обрада“ тих поема. Ту су и оцене о њима, разуме се. „Прочитавши сву песму, — каже он о *Сузани* — могло би се рећи, да је песник имао и реалну тенденцију изазвану пороцима и баш неким извесним злоупотребама свога времена. На ову мисао човека наводи опис његов, како описује старце (стр. 82); изгледа као да је сликао са природе. У овој песми има појединих места врло лепих, каквих нема ни у *Јудити*. Таква су места: опис лепоте Сузанине, опис врта и двора Јоакимова, а нарочито растанак и опрштаја са Сузаном (стр. 88, стих 487—512)“.

Вуловић се, као што је речено, служио литературом. Само, то није више онај ранији Вуловић из времена када је писао о Његошу или Милутиновићу. Овде се он детаљно обавештавао, пратио литературу, критички је читао, одбацивао извесна мишљења за која се, проучавајући дела, уверио да су нетачна, исправљао погрешне претпоставке. Главни извори били су му, углавном, Павић, Јагић, Кукуљевић и остали писци предговора у издањима старих писаца Југословенске академије, затим Љубић, нешто Новаковић и др. Он је пажљиво пратио и најсавременију литературу. Предаваће о Марину Држићу, на пример, одржано је 10. марта 1888, како је записано у поменутих белешкама; а он већ у њему (а свакако је писано на коју недељу раније) има податак Поливкин да је Скуп Држићев „врло добра и слободна прерада“ *Аулуларије* Плаутове. Поливкин чланак је био објављен баш те године.³³ Кад је говорио о представљању Држићеве *Тирене*, он је, поводом пролога исправио заблуду Павићеву у његовој *Хисторији дубровачке драме* (стр. 66) да други пролог пред *Тиреном* не припада њој. „Не знам — каже он — каквом је погрешком заведен Павић, да рече . . . да је овај други пролог, ком је прави наслов: „Пролог друге комедије приказане у Држић на пир“ био пред драмом „Адоном“ и да је (она) била у сватовима Влаха Држића. Међутим се види и по речи *други*, а и по садржини самога пролога, да је то пролог пред *Тиреном*, тј. да се *Тирена* представљала на свадби Влаха Држића поново. Та је пометња у Павића јамачно отуд, што је он проучавајући дубровачку драму по рукописима нашао на неком рукопису, да је „Адон“ приказан био 1550 год, а те године била је ова друга претстава“.

Одељак о Марину Држићу такође је врло лепо и прегледно рађен. Вуловић је обухватио сва Држићева дела, нарочиту пажњу обратио на *Тирену* и дао о њој детаљна обавештења, прегледао његове све комедије, правио извесна упоређења њихова са

³³ G. Polivka, *Der Geizige in Ragusa*. Archiv fur das Studium der neueren Sprachen und Literaturen LXXX Bd. Braunschweig 1888.

пасторалама, учачао тачно и мане и врлине Држићевих и пасторала и комедија. Тако *Новела од Станца* „није особита, али има и лепих црта. Слика старца Станца је врло природна и добро изведена; изнесене су и неке црте ондашњег дубровачког живота кроз онај разговор дубровачких младића. Занимљиво је једно место из говора Бивова, које је једнако с говором једним Вукодлаковим у Адону.“³⁴ Или о *Дунду Мароју*: „Уопште је ова комедија написана сасвим по угледу на талијанску плаутинску комедију XVI в. Као што у тој талијанској комедији долазе типске провинцијалске особе, тако и овде имамо Дубровчане, па Которчане, Лопубане, па Талијане и Немца Уга. Свака ова особа има и свој особит говор. Далматинци мешају у свој говор талијанске речи и фразе, али у разговору њихову има и доста оригиналних црта, тачних израза, а овде-онде и сасвим народних фраза и пословица.“

Нећу погрешити, мислим, ако кажем да се и за ова Вуловићева предавања може рећи оно што је Павле Поповић рекао о оним о феудалној књижевности, и можда не само са једном нотом снажније у похвали но и свеобухватније. Она су данас свакако унеколико застарела, али је и у њима, као и у оним ранијим, као што тврди Павле Поповић, све „јасно изложено, лепо писано“, методски савремено. И у овом облику у ком су сачувана она чине научно дело, и данас би, ја у то верујем, била занимљива и корисна за наше проучаваоце тог периода наше књижевности. А како ли би тек користила онда да су се појавила?! Оно што им подиже вредност јесте што су у њима и књижевни критичар и књижевни историчар у изванредном складу. Ако је феудална књижевност упућивала Вуловића више на историјско-филолошко поље, ова га је, пак, упућивала често на чисто књижевно, на критику, а ту је он био више свој. И, најзад, како је и објективно и с љубављу радио он тај период!³⁵ Да су била те судбине да добију свој дефинитиван облик у његовој историји књижевности, која није имала среће да буде објављена, она би, ван сваке сумње, „дигла његов углед високо“, била „уџбеник у најбољем смислу те речи, тј. онај који је управо научно дело, који може да има монументалну важност у једној науци, и који је циљ и ваздашња амбиција научника“ — како рече Павле Поповић за његова предавања из старе књижевности. Вуловићево место у нашој науци о књижевности било би врло високо, нарочито у књижевној историографији, више но што је данас, свакако поред Јагића, Скерлића, Павла Поповића, а као најстаријем писцу једне широко засноване и научно рађене историје књижевности и испред њих.

³⁴ Исп. *Дјела Марина Држића*. Стари писци хрватски VII Згб. 1875, стр. 32 (стих 62 и даље) и стр. 52 (стих 151 и даље).

³⁵ У писму Јагићу од 30. XII 1887. он вели да би желео да напише нешто о Петру Хекторовићу „који ми је милији од многих дубр. далм. песника“ (В. Зборник историје књижевности САН I, стр. 148).

R É S U M É

Avec l'arrivée de Svetislav Vulović, historien et critique littéraire, au poste du professeur de l'histoire de la littérature à la Haute Ecole, en 1881, les études approfondies de l'histoire de la littérature sont de moins en moins philologiques et deviennent davantage du point de vue de la méthode, de conception moderne. Bien que jusqu'à cette époque Vulović faisait surtout de la critique littéraire et des essais, il a sous peu pénétré dans l'histoire de la littérature et il a commencé à écrire des études originales sur la littérature féodale serbe, où une conception et un esprit nouveaux du problème pointent. L'esprit alerte et curieux, il soulève des questions scientifiques, fait des recherches, et donne des solutions tout à fait différentes que celle de ses maîtres et prédécesseurs, Daničić et Novaković. De ses conférences, fraîches et pleines d'esprit, fait sur l'ancienne littérature serbe à la Haute Ecole, ses étudiants parlent non seulement avec respect, mais aussi avec enthousiasme. Il a été le premier qui a aperçu certaines erreurs dans les études de cette littérature, et il a été le premier à souligner la beauté et la valeur des oeuvres de Teodosije sur Saint Sava, et l'a placé devant Domentijan. Il préparait soigneusement ses conférences, et il a élaboré un cours entier sur la littérature ancienne — dont certains écrits ont été trouvés dans ses papiers, et certains autres dans les notes de ses étudiants. Ce qui n'est pas très connu c'est que Vulović avait aussi un cours entier sur la littérature du Littoral, et que probablement il a été prêt à publier une histoire de la littérature yougoslave. Mais on ne sait rien de précis sur le sort de celle-ci. Nous avons trouvé des notes de Vulović sur la littérature du Littoral, notées de jour au jour — il dictait toujours ses conférences — et on peut les considérer comme authentique. Ces conférences permettent d'apprécier toute l'ampleur de la conception de Vulović en tant que l'historien de la littérature, son génie scientifique, et sa sensibilité pour les données historiques et la beauté artistique des oeuvres littéraires: par exemple ses conférences conservées sur Marin Držić ou sur Marko Marulić, même aujourd'hui, après tant d'années ne datent pas beaucoup sur celles faites actuellement sur eux. Vulović avait aussi des désagréments: Ces conférences ainsi que celles de la littérature anciennes avait été publiées, d'après les notes des étudiants par le philologue Jovan Bošković, professeur à la Haute Ecole, collègue aîné de Vulović, et aussi un certain temps son ami. Ce sont »Les lettres sur la littérature serbe et croate« de Bošković, éditées dans les Annales de la Matica srpska, qui étaient certainement un plagiat. Dans la presse de l'époque ainsi que dans les milieux scientifiques on en a touché quelque mots soupçonnant qu'il s'agissait du plagiat. Aujourd'hui on peut affirmer avec certitude que »Les lettres« de Bošković sont en réalité l'oeuvre de Vulović — c'est une partie de ses notes pour l'histoire de la littérature yougoslave. Bien que les conférences de Vulović sur l'histoire féodale et l'histoire de la littérature de Dubrovnik, ne fussent pas prêtes pour l'édition, elles assurent quand même à Vulović, une place de choix dans notre science, celle d'un historien de la littérature de premier ordre.

ВЛАДЕТА ВУКОВИЋ

МИЛУТИН БОЈИЋ

II

Милутин Бојић је рођен 7. маја 1892. године у старој згради у Сремској улици бр. 4 у Београду. Београд је тада имао близу 60.000 становника. Док са једне стране је ту било неколико трамвајских линија са отвореним колима, али и линија на којима су коњи вукли трамваје, са друге стране, у граду се још јако осећао дах турског времена: било је цомбастих улица са турском калдрмом, кућа са доклатима покривених ћерамидом, доста ашчаница и кафаница са обавезном циганском музиком. На улицама је било доста бозација са фесовима на глави, симиција са великим корпама, а градској шароликости су у многоме допринесли живи контрасти: жене у либадама и шамијама, мушкарци у панталонама од дебелог шајка и неодољиво продирање париске и бечке моде.¹

Бојићев отац Јован имао је у Сремској улици папуцијску радњу иза које је била радионица. Његов стан се налазио на спрату над радњом где су се родила сва његова деца. Цела породица се 1905. године сели у нову кућу коју је мајстор Јован купио у Хилендарској улици бр. 24 и 26. Имање је било велико. Две капије на улазу су надвишавала дрвета, затим двориште са липом и четинарима, а на средини имања била је зграда на спрат. Иза стана био је велики врт са многобројним воћкама, са два хладњака обавијеним лозом чардаклијом. У породици у којој је растао Милутин Бојић осећала се патријархална хијерархија по старешинству, јер родитеље сви без приговора слушају а млађа браћа и сестре поштују најстаријег брата Милутина. Из усмених

¹ Неколико Бојићевих фотографија показују га као младића са крутом белом крагном, у црном сакоу и са црним сасвим мало налево нахереним шеширом. Занимљива је његова фотографија из 1911. г. која га показује у друштву са његовим пријатељима Станиславом Винавером и Бором Продановићем, фотографија из 1910. г. где је са својим млађим братом, фотографија са вереницом Радмилом Тодоровић, затим из Италије 1916. г. и друге које се налазе код Милутиновог брата Драгољуба. Био је средњег раста, косе бујне и кестењаве, лица дугуљастог и белог, широког чела, обрва мало уздигнутих, очију живахних и кестењастих. По писменим саопштењу Гргура Берића, Бојић се увек лепо носио: чим је ступио на Универзитет, поручио је фрак и смокинг те су му и старији завидели на лепим оделима беспрекорног и укусног кроја.

саопштења Милутиновог брата Драгољуба и писменог саопштења Бојићевог друга Гргура Берића сазнајем да је Милутин био веома ведар и живахан од раног детињства. У реалци од почетка је био скроз одличан ђак из свих предмета. Од петог разреда средње школе много га више занима историја него физика и математика. Веома је лепо цртао, сликао аквареле, радио рељефе, прецртавао географске карте, али је највише обратио пажњу на стихове. Колико су широка његова интересовања у средњој школи и за остале науке поред књижевности показују и ови подаци: интересовао се за ботанику (приликом сваке екскурзије доносио је пуне торбе ретких биљака које је пресовао и слагао у хербаријум) и за хемију (имао је неку минијатурну хемијску лабораторију у сутерену зграде где су се налазиле многе бочице, епрувете, соде и др.).

У годишњим резултатима кроз свих осам година школовања у средњој школи Бојић није имао ниједне друге оцене сем одличних: преко године могла се наћи ретко која четворка, али је до краја године увек била поправљена. Шести разред (школске 1907/1908. завршио је са одличним успехом чак и из стенографије), без иједног оправданог или неоправданог изостанка²

У шестом разреду Милутин је писао спев о првом српском устанку „Пробуђена раја“, али га је ускоро одбацио и није се више бавио том темом. Године 1908. учио је седми разред. Анексија Босне и Херцеговине огорчила је гимназијалце, који су масовно ишли на митинге изражавајући оданост нашем народу, а Милутин је реаговао у читавом низу надахнутих родољубивих стихова.

² Милутин је уписан у други разред гимназије 1903/4. школске године, број уписнице 33, бр. опрштених изостанака 4, разредни старешина А. Станојевић, директор Ср. Ј. Стојковић.

1904/5. Школске године уписан је у трећи разред, бр. уписнице 29, број опрштених изостанака 2, разредни старешина Јован Дравић, професор српскохрватског језика, директор Ср. Ј. Стојковић.

1905/6. Школске г. уписан је у четврти разред, бр. уписнице 26, опрштених изостанака нема, разредни старешина Јован Дравић, директор Б. Анђелковић.

1906/7. Уписан је у пети разред гимназије (реалка), бр. уп. 28, број опрштених изостанака 104 (вероватно због болести, прим. В. В.), разредни старешина Јован Дравић, директор С. Антоновић.

1907/8. Школске године уписан је у шести разред (реалка), број уписнице 24, опрштених изостанака нема, разредни старешина Жив. Ј. Јуришић, директор С. Антоновић.

1908/9. Школске године уписан је у седми разред (реалка), број уписнице 25, број опрштених изостанака 13, разредни старешина М. К. Драгүтиновић, директор Јос. Ковачевић.

1909/10. Школске године уписан је у осми разред (реалка) број уписнице 22, број опрштених изостанака 25, разредни старешина М. К. Драгүтиновић, директор Јос. Ковачевић.

Бојић је имао у свим разредима средње школе одличне оцене из свих предмета, једино је у седмом разреду имао четворку из немачког језика.

На једном од састанака Бачке литерарне дружине Прве београдске гимназије („Нада“) Бојић је читао прву своју песму „Вране“, инспирисаном Ничеовом филозофијом.

О Бојићевим литерарним почецима писао је Јеремија Живановић (у „Венцу“, књ. VII 1921. г., стр. 284):

„Једнога дана помену ми проф. Јован Дравић, тада у реалци (Београд) да један његов ученик, још од основне школе пише песме, са којих је, рече, његов отац обућар! (— прим. В. В. — папучија) у Сремској улици — веома поносит: као ретку драгоценост чува у каси књижевне покушаје свога детета, у уверењу да много вреде и да указују на сјајну будућност младога писца... Одмах ми је пала необичност певања овог младог реалца“, а мало затим: „Вране“ су откривале душу песникову (рабање воље); „Први човек“ је казивао манир његовог доцнијег певања... Песма „Први човек“ имао је за предмет љубавни излив наших првих предака, пећинских људи, првих бића који су се могли назвати човеком. Било је у њој много сировога, много дивљег и чулног, уопште много и крупнијих и ситнијих појединости које је Бојић доцније радо обрађивао, али које, по моме нахођењу, нису биле за „Венчеве“ читаоце. Тако је та песма, на коју је — доцније сам чуо — више полагао, остала нештампана. Бар је нисам могао наћи у оним рукописима који су ми у рату сачувани.“

Колико су прве Бојићеве песме свратиле пажњу тадашњег књижевног света показује широко интересовање многих редакција књижевних часописа у којима млади песник ревностно сарађује („Дело“, „Нова искра“, „Савременик“, „Српски књижевни гласник“ и др.). То показује и Бојићева изјава у 333. бр. „Дневног листа“ од 1910. г. (када је имао само осамнаест година) о прештампавању песме „Буђење“ из часописа „Дело“ 1910 I. бр. 7 — 10) у „Омладински зборник“ бр. I, 1910. г.:

„Ових дана је изашла једна збирка белетристичких радова под именом „Омладински зборник“ у којој је збирци поред осталог изашао и један мој рад. Ја пак сматрајући и саму идеју овакве збирке за скроз неозбиљну, изјављујем да ја не само што немам никаквих веза са друштвом за издавање поменуте збирке но сам му чак и противан. А што се тиче мога рада, он је прештампан из „Дела“ без мога знања.“

За позоришни живот³ Милутин се интересовао још у детињству и одржавао је домаће позориште за своје младе суседе.

³ Неке аутентичне податке о Бачким позоришним дружинама и о учешћу М. Бојића у њима добио сам од песниковог брата Драгољуба Бојића.

Тако, на пример, 28. септембра 1909. г. Милутин Бојић, председник дружине Бака београдске реалке, шаље позив:

„У четвртак I. октобра 1909. одржаће се дружина ученика Реалке у 2½ часа по подне, с дневним редом:

Р. Веснић (песме) — Сонети љубави

С. Поповић — Школска омладина

М. К. Главнић — Стил у архитектури

Р. М. Веснић — Најновији песници „Наде“

Михаило Ковачевић, Моша Пијаде, Радослав Веснић и други даровити оmlадинци окупљали су се око бачких позоришта. 1908. г. покренуто је оmlадинско позориште „Отаџбина“ (касније је добило назив „Србија“). Баџи су сами режирали, а неки од њих су се касније посветили позоришној уметности.

Налазимо и Бојићеву скицу за неко позоришно вече (нема датума) где се каже да о „Слободном позоришту“ Милутин Бојић има уводну реч; помиње се наш академик Синиша Станковић, затим глумци Бошњакковић Милева, Ристић Мика, Петровић Страхиња и др.

Бојић пише једном музичару 26. децембра 1911. г. у име „Слободног позоришта“:

„Поштовани господине Борисављевићу,

Част нам је позвати вас да присуствујете концерту „Слободног позоришта“ који је 6. јануара 1912. г. и да сами суделујете пратећи г. Србуља. Хонорар је, као што сте уговорили са г. Србуљом, 10 динара.

Примите израз нашег најсрдачнијег поштовања

М. Бојић.“

Код Бојићевог брата чува се и извештај Милутина Бојића о „Слободном позоришту“: „Слободно позориште“ је основано крајем децембра 1912. г. иницијативом чланова „Србије“. Скоро сви оснивачи „Слободног позоришта“ били су чланови „Отаџбине“, а доцније чланови „Србије.“ „Слободно позориште“ је, дакле, наставак оних двају друштава, но само на шири основи. Прва представа „Слободног позоришта“ била је у Грађанској касини 6. јануара 1912. Давала се Ненадићева слика у једном чину „На прелому.“ Сем ове слике био је концертни део (у коме су као гости суделовали г. Србуљ, г. Станковић и г. Пинкић). Прва представа је прошла врло добро. Расходи су били покривени. Суфицита није било, пошто су чланови само од свог новца набављали неке ситнице.

Друга представа је била 15. марта 1912. г. у Народном позоришту у Београду. Давана су три српска комада: „Прије ноћи“ од Б. Ловрића, „На прелому“ од Ненадића и „Facta est fabula“ од Банковића. Успех је био добар. „Слободно позориште“ је добило чистих 80,50 динара, од кога је новца председник дао 31,50 послужу на шта има признаницу од шефа техничког особља г. Филипа Стојановића. Од остатка који износи 50 динара, дато је на име хонорара г. г. Станковићу, подблагајнику Н. Позоришта и г. Светозару Игњачевићу по пет динара. „Слободном позоришту“ је остало чистих 40 динара.

М. Бојић — Домановић на самрти

М. Озеровић — Из новије немачке поезије

М. Ризановић — Хајдемо чедо“

Затим Милутин пише заједнички позив за састанак дружине „Нада“, „В. Караџић“, „Јавор“ и за дружину београдске реалке за недељу 7. фебруара 1910. г. у згради београдске гимназије да ће се одржати заједнички састанак са овим дневним редом:

1. „Прометејев човек“ од Д. Гољева, VIII разред.
2. Песме В. Маговчевића, VIII р.
3. Рад Ст. Станојевића, VIII р.
4. Рад од Боре Продановића, VII р.
5. Рад Вука Пуљевића
6. „Моја песма“ од Б. Тасића, VII р.
7. „Наш роман“ од Милана Богдановића, VIII р.
8. Песме Р. Младеновића, VIII р. II б. гимназија.
9. „Ситничарење“ од Мил. Бојића, VIII р. реалке.

До 1912. г. када је постао председник „Слободног позоришта“ које је давало представе у Београду и Панчеву, Бојић је имао написану драмску трилогију „Деспотова круна“ („Б. Бранковић“), затим социјалне драме „Госпођа Олга“ и „Ланци“. (У осмом разреду реалке 1910. г. Бојић је написао драму „Ланци“ и поднео је на позоришни конкурс, али због неке интриге није добио награду). Највећи позоришни успех 1912. г. доживео је, када му је београдско Народно позориште приказало „Краљеву јесен“, „драмат у једном чину“. Читав низ позоришних критика које је објављивао у „Дневном листу“ и „Пијемонту“, затим низ драмских радова (историјских и социјалних) показују несумњив позоришни смисао, студиозно проучавање драмске материје. У позоришним критикама објављеним у „Дневном листу“ и „Пијемонту“, које су нужни пратиоци позоришне уметности, Бојић је само у изузетцима продирао до бигности естетичких феномена драмских дела, иако је давао сажете аналитичке репродукције позоришне и глумачке вредности интерпретације. Одликовао се смелашћу у доношењу судова, јер није имао милости за драмске окаменотине, глумачке посусталости без израза и живота.

Уписавши се на Универзитет 1910. г., Бојић је почео интензивно да се бави новинарским радом. У Архиву СРС (регистар и протокол Београдског универзитета) види се да је Милутин уписан под бројем 3314, 62. по реду, у деловодни протокол, 1. септембра 1910. у први семестар Филозофског факултета као студент филозофско-педагошке групе.⁴

Марта 16. 1912. г. „Слободно позориште“ је у Панчеву (сада нејасни редови — прим. В. В.) г. А. Златковић уз суделовање младих чланова Народног позоришта. Давани су ови комади: „Прије ноћи“, „На прелому“ и „Говори човек француски“. Успех је био врло добар. Трошкови су били велики и г. Златковић је добио свега 50 динара чистих. „Слободно позориште“ није добило никакав приход, јер је била погодба да сав приход буде г. Златковића, разуме се са одбитком превоза, подвоза и осталих трошкова.

После ове представе изведен је списак чланова и чланица „Слободног позоришта“ који гласи: г-ћица М. Бошњаковић, Јовановић, З. Тодоровић, В. Костић, Р. Илић, редовни чланови М. Ристић, Д. Вучковић, Вл. Драгутиновић и др.“

⁴ Из те године је једно Бојићево писмо без датума упућено његовом пријатељу Милану Главинићу у коме налазимо занимљиве податке: „Драги Милане, необично ме је изненадило кад ми рече твоја г-ца сестра да ти ниси добио моје писмо. Још више ти сам се изненадио кад сам чуо да си ми ти послао писмо које ја нисам добио. Такође ми се жале Шток и Аца Симић да ми не пишеш и не одговараш на писма. Ту мора да је неки неспоразум. Овде има маса новости. Ја сам на чистој филозофији. *Имам 14 часова недељно, а све остало време посвећујем латинском језику, свом књижевном раду који ме је, без претеривања могу рећи, учинио познатим у свим књижевним круговима. Скерлић је са мном врло љубазан и штама на ми ствари у „Гласнику“.* Са Одавићем стојим одлично: из броја у број! Позориште посећујем редовно, ту ти имам тек причати! То сам ти све причао у прошлом писму, али кад га ниси добио, морам ти поново причати.“

У Државном архиву СРС Бојић је 1911. год. уписан 49. по реду, деловодни протокол бр. 2562. под којим бројем је заведена тобоже његова кривица и саслушање поводом тужбе доцента Лазара Марковића, 24. маја 1911. године пише (у протоколу): „Писато г. председнику универзитетског суда. Тражено да се суд што пре састане и своју одлуку донесе.“ Предмет је предат 25. јуна „у акта“. О каквој се кривици ради нисам дознао у Државном архиву у Београду, јер се тамо тај предмет не налази и изгледа да је загубљен (фасцикла I, ред 61, Архива). Међутим, у разговору са Радославом Веснићем, Бојићевим пријатељем и кумом, сазнао сам да се ради о некој позоришној карти због које је избио сукоб између Лазе Марковића и Бојића, јер Лазица, прозван „мали гад“, био је страховито суревњив на Бојићеву младост и интелигенцију и није имао као Милутин толико успеха код млађег света.

Радослав Веснић ми је љубазно уступио Бојићеву дописницу из Панчева од 12. септембра 1910. г. (на адресу: Р. Веснић, студенту филозофије, Београд, Проте Матеје 59): „Драги Радославе, надам се да си већ дошао кући. Нисам ти писао мислећи да си још у унутрашњости, као што си ми говорио да ћеш ићи. Имао бих ти много писати али је мала карта, а за писмо немам времена. У осталом боље усмено, јер суд за реч не затвара, а писмено... *разуме се већ* (подвукао В. В.). Дакле, поздрав целој породици и младожењи. Твој Милутин.“

Године 1911. Милутину је умро отац од срчане капи. Радња са радионицом је продата, премда породица није била у тешкој материјалној ситуацији. Милутин је са мајком вредно управљао очевом заоставштином. Гргур Берић у писменом саопштењу каже да Милутин није крио своје болове, дубоко у себи скривао је јачу тугу и дубоки бол који су долазили само из два извора: губици у породици и национална тиштања. За родитеље је увек имао доста времена, а са великом нежношћу волео је браћу и сестре, који су у њему гледали увек вољеног брата, а после смрти родитеља и заштитника.

Године 1912. Бојић је био стални сарадник „Пијемонта“ у коме је писао не само књижевне, већ и политичке чланке о националним проблемима и репортаже из београдског друштвеног живота. У својим новинарским чланцима није се бавио питањима унутарњег политичког и страначког карактера. За време првог балканског рата који је избио септембра 1912. (а завршен победом српске војске) он је био одређен да ради у министарству војном: одлазио је у новоослободене крајеве (Прилеп, Битољ) као дописник „Пијемонта“.

Године 1912. Бојић је доживео и свој велики књижевни тријумф: „Српски књижевни гласник“ 16. октобра доноси му драму „Краљева јесен“.

Из те године су и успомене чешке књижевнице Хелене Малиржаве, чији је роман „Најирња тамница“ преведен код нас. Јован Кршић (Ј. К.: „Листак на гроб песника М. Бојићу“ — „Политика“ од 19. априла 1930. г.) каже да је Јелена Малиржова за време првог балканског рата била код нас дописница чешких листова и добровољна болничарка у Скопљу и у Београду. У чланку у „Политици“ из 1930. године она је оживела своја сећања на рано преминулога песника. Она се јавила као болничарка у 18-ту резервну болницу у касарни седмог пука. У роману „Срце нема мира“ описала је шетњу по топчидерском парку, а у поменутом чланку Бојићев лик је веома сугестивно приказан:

„Разумели смо се. Није истина да се људи који говоре разним језицима не могу разумети. Он се додуше немилосрдно смејао моме изговору мекога „љ“, није нимало респектовао у мени списатељицу, али баш то ми се свидело... О себи му нисам рекла ни реч, али је одмах све разумео. Ни он није говорио о себи, али ми је био толико близак, највише бујном веселошћу и смислом за карикатуру ма и сопствену. У шали ме је звао „мајкицом“, а ја њега сином. Иначе смо се обраћали једно другом с „брате“ — „сестро“. Имам само број „Пијемонта“ у коме је штампан твој чланак о болници у касарни 7. пука и своје преводе твојих двеју песама: „Бога моли Југовића мајка“ и „Зелене очи“ (штампане у „Светозару“ 1913. г.). Зелене очи? На излету у Топчидер имала сам шешир с љубичастим пером и сивим велом. И сиве очи. Тако је у прози. А где шта је видео песник... Сенка љубичастог пера променила је сиву боју очију у зеленоло и сјај звезда. И то би се, можда, могло још и потписати. Али ту лаж, ту си, брате, ти измислио можда стиха ради, можда у песничком расположењу... Јер нас двоје смо били заиста добри другови и говориоли смо једно другом увек чисту истину.“

Јован Кршић у белешци „Непозната Бојићева песма“ („Зелене очи“) у „Српском књижевном гласнику“ књ. II 1930. г. каже да је у поменутом чланку Малиржове у „Политици“ цитирана и једна Бојићева песма коју јој је посветио, а она је објавила у преводу у прашком листу „Светозар“ 1913. г. Часопис доноси Кршићев покушај српске реконструкције те песме, јер се Бојићев оригинал вероватно сасвим изгубио.⁵

⁵ Прошла си, ноћи, и ниси вратила
сазнања ноћи, ноћи откровења,
бездана ноћи, болног сна и бдења,
велика ноћи, нервом нерв си пила.

Зелени круг зеница разведрених,
у мекој зеници љубичаста пера,
застрт ваздушним велом предвечера,
ко прахом бисер — зрна растучених.

Године 1913. Бојић је имао велики књижевни успех јер му је 10. октобра приказана „Краљева јесен“, а многи часописи и листови тада су донели похвалне приказе.

Из тог времена су и сећања др. Ксеније Атанасијевић на Милутина Бојића који су заједно студирали групу чисте филозофије на београдском Филозофском факултету од октобра 1913. до краја јуна 1914.: „Уносио је ведрину у наш филозофски семинар у Капетан Мишиној улици број 13. Четвртком ујутру, од 8 — 10 часова, тумачили смо Хјума и читали смо своје радове код професора Б. Петронијевића под чијим смо руководством пролазили кроз одличну али тврду школу теоријске филозофије. Док смо очекивали да се професор појави, ниједан од нас малобројних студената чисте филозофије није се осећао особито раздраган, јер је било напорно испливати из вртолога његових дијалектички оштрих и неумитних испитивања. Богомдани песник, који је од свих филозофских дисциплина имао правог интереса само за емпиријску психологију, и у тим не много пријатним часовима ишчекивања покушавао је да разоноди свакога од нас. Али ми смо седели неприступачни за хумор са укоченим изразима будућих филозофа. Сваки од нас имао је своје стално место. Ја сам седела у првој клупи а Бојић иза мене, у другој. Једном је рекао: „Штета што ви Ксенија немате шири леђа. Јер тада бих иза њих могао да се сакријем, да Бранин поглед не падне на мене чим отвори врата. А овако ништа.“

Чим би се завршила та наша тумачења и читања, Бојић је скоро кликтао од среће, и прескачући све по три степенице, одјурio би у неку редакцију.“

Почетком 1913. године када је дошло до неспоразума између Срба и Бугара Бојић је као новинар путовао на југ (Призрен, Скопље, Охрид) пишући у „Пијемонту“ о расположењу народа. Бугарски песник Иван Вазов, наговорен од империјалиста, написао је песму „Шта си ти“? распирујући националистичку мржњу, на коју су одговорили Стеван Бешевић и Милутин Бојић (у песми „Ла шта си ти?“) у 121. броју „Пијемонта“ 1913. г. (2. маја). У „Пијемонту“ (бр. 133) штампана је Вазовљева песма „Српским песницима“ у Бојићевом препеву. Та песма је помирљивија у тону; из ње цитирам претпоследњу строфу:

А чежња трга сан и гони сене,
хоћу да тонем у лажних звезда сјају,
где се дубине мира отварају,
а жар мења у хладни рефлекс зена.

И тихо, тише, ко да је смрт била,
осетих како модричаст плам сүши
и једе мозак, у немирној души
несвест се слатка мирно раширила.

Прошла си, ноћи, и ниси вратила.“

„Сејати нећу песмом зло,
 Ја нисам песник злобе,
 О песма моја — плач је то,
 Сузе ми срце дробе...“

Године 1914. Бојићу је штампана прва књига стихова „Песме“ (четрдесет и три песме од којих су пет биле нове из те године: „Бела месечина“, „У час откровења“, „Језера“, „Самоћа“ и „У дан мртвих“). Јован Скерлић који је у Бојићевој поезији нашао аргуменат о лепоти „здраве поезије“ насупрот песимистички интонираној поезији тадашњих српских песника, прихватио је ову прву Бојићеву књигу као књижевну добродошлицу младог песника, кога је ускоро увео у своју „Историју нове српске књижевности“. Бојићев друг М. Милошевић у писменом саопштењу каже: „Пријатељска рука Јована Скерлића подржала га је на првим корацима да одржи веру у своју стваралачку моћ. Врхунски израз је тек очекивао. То се осећало по одушевљењу са којим је говорио о новим драмама истичући нарочито мотиве о краљу Вукашину и сестри Леке Капетана.“ Као и Скерлић, велику подршку младом и талентованом Бојићу дали су тадашњи наши песници. Јован Дучић упутиће дописницу из Рима 22. априла 1914. године на адресу: М. Бојић, редакција „Пијемонта“, Београд:

„Драги господине, Много сам Вам захвалан за Вашу књигу у којој сам нашао за најлепше „Молитва М. Југовића“ и нарочито „Северни богови“. Много лепих жеља за будуће.“

Ваш Ј. Дучић.“

О смрти Јована Скерлића К. Атанасијевић ми је послала следеће податке:

„Једнога четвртка ушао је у нашу учионицу Бојић, изобличена лица. Никад га нисам видела тако узбуђеног. Скоро без даха и у пола гласа саопштио нам је да је његов драги заштитник Скерлић мртав — као громом погођен. Поносно нам је казао да је своју последњу, похвалну критику Скерлић о њему написао. — Остали смо у оном запрепашћењу које изазива свака велика, неочекивана несрећа. — У томе је ушао у учионицу наш професор. Са неколико речи изразио је жаљење што је изгубио колегу кога је много ценио. Затим се обратио Бојићу — чији се напис о Скерлићевој смрти тек појавио у неком дневном листу. — Ви сте написали да је Скерлић умро од »*pancreas acuta*«. Тај израз не значи ништа. Требало је написати »*pancreatitis acuta*«. Никада у животу нисам могла да оправдам цинизам. Овога пута најмање.“

Бојић је стекао убрзо велику афирмацију, штампао је у свим значајнијим часописима и публикацијама. Поред Скерлића, његови старији пријатељи су били Бранко Лазаревић, Јован Дучић, Риста Одавић, Љуба Давидовић председник владе, Љуба Јовановић, академик и министар, од професора универзитета врло

је добро био са Браном Петронијевићем (чије је уџбенике добијао са посветом „Свом одличном баку“, а који се чувају у кући Бојићевог сестрића Мирослава Николића), затим са Павлом Поповићем, Веселином Чајкановићем, Јованом Цвијићем и др.⁶

Када је избио први светски рат 1914. г., Бојић је као војни обвезник вршио у Нишу дужност војног цензора и са Иваном Корницером — Зрнићем уређивао је „Гласник“. Августа 1915. г. објављује спев „Каин“ чије је издање уништила бугарска војска. Бојићева породица у Нишу се настанила код браће Цветковић (Јордан, Никола и Ставра) у улици капетан-Костиној бр. 5. После смрти своје мајке (фебруара 1915.), Бојић је имао много више брига и послова јер је морао да се стара за целу породицу, иако је она била прилично ситуирана. Ујесен, кад је удружена немачка, аустроугарска и бугарска војска напала Србију, Милутин је породицу склонио у Краљево, а сам је остао у Нишу да и даље уређује „Гласник“. По доласку бугарске војске у Ниш, Милутин је две своје сестре и најмлађег брата оставио код рођака у Краљеву. Са средњим братом Радивојем пошао је на трновити пут изгнанства. Они су пошли преко Крушевца пешице, натоварени торбама. Разрешен војне обавезе још у Нишу, као и многи други, Милутин је са братом Радивојем даље наставио пут преко Јанкове клисуре, Куршумлије, Мердара. Код Подујева су се прикључили војничком биваку на пољани. Када је почела јака киша, за њих двојицу није било места у шаторима, те су легли под једна кола која су им била једини заклон, а ујутру, скроз покисли, отишли су до оближње војничке ватре да се мало огреју. Из писменог саопштења Бојићевог брата Радивоја „Растао сам са песником М. Бојићем“ видимо да су два брата даље ишла са војском, прешла су Приштину, Обилић, Косовску Митровицу, опет су се вратила у Приштину, Обилић, Косовску Митровицу, па преко Лиљана стигла у Суву Реку. Из писменог саопштења К. Атанасијевић о тим данима показује и овај одломак:

„Баш сам се опраштала са једним познаником који се отискивао ка беспућу, кад ме је неко позвао по имену. Окренула сам се — и у првом тренутку нисам познала Бојића. Трудио се да се на мене насмеје. Лично је на сопствену сенку. Ни трага од негдашњег руменила није више остало на његовом сад нездраво зашиљеном лицу по коме се разлила нека стравична белина. Вукао је путну торбу под којом се повијао.

— Где идете, по Богу, Бојићу, по том ужасном невремену? Што сте толико искисли? Хајдете до нас, да се мало огрејете ма и крај грозног мангала. Дајте да заједно понесемо вашу тешку торбу. — Врло радо бих свратио до вас да мало причамо и да се подсетимо на Капетан-Мишину улицу и на наша филозофирања, — али морам да појурим. Ту у кафани,

⁶ Колико је Бојићева породица била у контакту са виђеним људима онога времена, показује и писмо Милутинове рођене сестре Јелице упућено 8. маја 1916. г. др Милану Шивићу, проф. универзитета, на адресу: Београд, Позоришна улица бр. 5 (Рукописно одељење Матице српске, Нови Сад).

иза угла, чекају ме познаници; обећали су ми да ће ми израдити једно место у воловским колима. Али морам стићи на време. Али, кад хоћете да ми помогнете, — узмите књиге које сам понео, да терет у овој торби буде мањи. Извадио је из торбе десетак књига — међу њима и психологију од Рибоа — и дао ми их је. — Кад стигнете у Београд, идите код мојих сестара (становали смо у суседству) и узимајте књиге које желите на читање. И много их поздравите. Хвала вам што сте ме ослободили ових књига. Остајте ми здрави. Увек сте били добар друг. Јуначки сам се држала да ми ту пред њим не грину сузе. Окренуо се. Махао ми је руком, затим се изгубио у неком тесном сокаку. Отишао је да у туђини завешта своје народу своја најбољнија песничка узнесења и да у њој за увек склопи очи...“

Бојић је са својим братом Радивојем ишао даље трновитим путем изгнанства: после Призрена настала је глад и у тим данима немаштине Милутин је испевао „Кроз пустињу“ и „Мећава“. Настављен је мукотрпни пут преко Баковице, Дечана, Пећи, Чакора, Андријевице, Подгорице (Титограда) до Скадра где су у једној собици провели око двадесетак дана. (У тим тешким данима настале су Бојићеве антологијске песме „Одлазак“ и „Повратак“). Из Скадра су браћа преко Љеша отишла у пристаниште Сан Бовани ди Медуа где су дуго остали у колиби направљеној од грања и трава. Браћа су се растала јануара 1916. г. Радивоје је са групом српских бака отишао бродом за Италију, одане за Француску, а Милутин, примљен као војни обвезник, отишао је са једном војном јединицом у Драч, одатле бродом за Крф⁷ где се постепено опоравља.

⁷ У Избегличкој архиви (Државни архив СРС у Београду) под бр. Б. 2 240 деловодног протокола каже се да Милутин Бојић, апсолвирани студент филозофије, писар округа битољског, 5. јануара 1916. г. моли за уверење да је апсолвирани студент Филозофског факултета Београдског универзитета, а 10. јануара издато му је уверење да је 1913—14. г. апсолвирао Филозофски факултет (филозофско-педагошку групу). — У фасцикли под бројем I 2 каже се: „Писати министарству финансија за наређење да му се издаје припадајући хонорар на име помоћи 100 франака месечно, Министарству унутрашњих дела за пасош и бесплатну карту. Одлука достављена и Управи Државне штампарије.“

У Избегличкој архиви (Државни архив СРС, Београд) има поред претходног, низ занимљивих података о српским књижевницима у изгнанству. Тако, на пример, под бројем В/57 Владислав Петковић — Дис моли за новчану помоћ да би послао породицу у Србију, а 19. јула 1916. г. каже се: „Нема буџетске могућности“. Док се са овим нашим значајним песником овако поступа, догле са минорним песницима Владимиром Станимировићем и Стеваном Бешевићем срећа иде упоредо: Станимировић, сарадник „Српских новина“, 21. маја (в. С 200, 3185) „моли министарство за одобрење да га упути каквим стлжбеним послом у Париз или да му одлуком одобри одсуство ради допуњења свога образовања“, а 21. јуна каже се да му је „одобрено одсуство три месеца“. Под бр. Б 103 (3745 од 26. јуна тражи Стеван Бешевић награду 150—200 драхми за све радове које је написао у „Српским новинама“, а 21. јула 1916. г. каже се: „Г. министру финансија доставља се одлука г. мин. просвете да се Стевану Бешевићу, књижевнику, исплати 150 драхми на име хонорара за предате и одштампане радове у „Српским новинама“ у току ове и прошлих година.“

Са Крфа Милутин се јавља брату Радивоју писмом од 17. марта 1916. г. у коме каже да интензивно ради на трагедији у три чина „Последњи деспот“, а у писму од 17. јуна 1916. г. жали се на извесне људе у Риму који су, не консултјујући се са аутором препева, прештампали из листова у засебну књигу два његова превода: Ростанова „Краљ-Петрова четири вола“ и Данџијеу „Ода народу српском“.

Крајем јула Милутин је добио месец дана одсуства које је провео у Француској (у Ници и у Тонон Ле Бену у Горњој Савоји где му је брат Радивоје учио у колеџу). Том приликом је Милутин ишао у Швајцарску (у Лозану и Женеву), а када се нашао са братом у Тонон ле Бену, говорио му је да ће добити дуже одсуство, да је започео велики еп „Црвено крштење“ и др. Да је Милутин провео извесно време у Француској доказује и дозвола за боравак (*Permis de séjour*) коју ми је, као и нека писма, љубазно уступио Бојићев сестрић Мирослав Николић. Дозволу за боравак преводимо са француског:

Редни број 11.403. (*Испод Бојићеве фотографије налази се печат Управе полиције у Ници, а затим пише*): из четвртог среза. Подаци за старешину породице: презиме (Бојић), име (Милутин), старост (25 година), народност (Србин), боравиште (Модерни хотел). Подаци за чланове породице (жена, деца, новорођенчад) *прецртани су и пише*: нежењен, *затим пише*: „Господину Бојићу је дозвољено да живи за време рата у Ници са својом породицом“. *После неколико реченица упозорења стоји потпис председника општине*: М. Брен, Ница, 3. августа 1916. г.“

Бојић је био у Ници са својом вереницом Радмилом Тодоровић. Њој је писао читав низ писама са Крфа, о чему говори Милош Црњански у чланку „Хаџилук на Крф, до Плаве Гробнице“ („Време“ од 26. јула 1925). Јануара 1916. г. Милутин је писао својој вереници:

„Тешко сам оболео. Нисам хтео то да ти пишем, свет око мене и не зна да морам у постељу. Устаћу сутра само зато да нађем некога коме ћу дати ово писмо. Сви путују одавде, сви су слободни, само баш ја који сам чинно доста за друге нисам пуштен. И душа ми је болесна и понос, уморни су као и тело. Да, ја врло добро видим свој крај: нема ми можда ни годину дана. *Ништа ме више не весели*. Чини ми се да више никада нећу видети своју земљу, па ни тебе. Остаћу овде, далеко од свега, покопан испод једног чемпреса, заборављен од свих. Може бити да ово моје спремање неће бити за Италију, него за један много даљи пут...“

Молим те не пиши ником о овоме. Грлим те, грлим драга, мада ми *смрт* куца на вратима“. (Видети последњу песму М. Бојића која носи жиг српске болнице у Солуну, објављену у огледу „Мало познати млади Бојић“. „На међи времена“, НИП „жедјинство“ 1962. г., Приштина.)

У писму од 7. маја 1916. г. Милутин пише вереници: „Наша љубав ће остати само брдо писама и калейдоскоп фотографија.“ А у идућем писму од маја исте године каже:

„Био сам данас у дивном врту Ахилејона. Како је ванредан видик одатле. Уморан сам и болестан. Упознао сам добро своје пријатеље, али и оне који само лепо саветују. Господин Љуба Јовановић је тај који је учинио све за мене, који је чинио све да ме спасе сигурне смрти.

Читао сам јуче г. Б. Лазаревићу неколико страна мог последњег дела. То је једна филозофска поема и романтична. Поема горка, писана крваву мојом. Он је био одушевљен. Говори целом свету да је то најбоље што има у нашој књижевности. Али, веруј ми, ништа ме више не радује.“

Бојић пише вереници⁸ такође са Крфа јануара 1917:

„Идем у војску, не могу више да издржим. Болујем и осећам да је неправда да видим све идиоте по Паризу, Лондону, Женеви, „храбре“ синове Србије који су тамо да подупиру жене. Мене не пуштају да идем да учим. Идем за Солун. Сиромас Емил Верхарен, изгубисмо га пре три дана. Јеси ли познавала Н. Антулу? Погинуо је на фронту.“

Почетком 1917. г. Бојић одлази службено у Солун. (На Крфу је био полицијски писар II класе начелства округа кумановског и то звање је добио у Скадру.) У Солуну је изабрао 34 песме за збирку „Песме бола и поноса“ која је изашла из штампе јуна 1917. г. У августу исте године, када је велики пожар прогутао пола Солуна, уништена је штампарија и велики број примерака одштампане збирке. У писму брату Радивоју од 16. августа 1917. г. из Солуна Милутин пише о пожару коме је био очевидац, а на крају писма, после саопштења да ради једну велику поему и једну нову драму, каже:

„Нема тога догађаја, нема те непријатности која мене може да начини очајним. Пропраћам све својим старим смехом и хумором који ме не оставља. Многи траже моје друштво да бих их расположио.“

Димитрије Живаљевић у часопису „Будућност“ (књ. II, 1922. г., бр. 9, стр. 1011 и 1012) цитира Бојићеве речи које се одnose на његову збирку „Песме бола и поноса“.

⁸ У чланку Д. Алексића („Време“ од 9. новембра 1927. г.) Радмила Тодоровић, вереница покојног Бојића, прича о свом веренику да га је упознала када је била ученица шестог разреда гимназије. Њени родитељи су хтели да омету ову везу, јер је она била доста млађа од Бојића. Пошто није присуствовала премијери „Краљеве јесени“ у Београду 1913. г., Бојић је своје утиске са представе изнео у писму њој већ сутрадан. Поред писама он јој је слао песме и друге рукописе тако да Бојићева вереница има, поред неких песама, еп „Вечну стражу“ и драме „Госпоћа Олга“ и „Ланци“.

„Моја садашња поезија је само један интермецо, онако исто као што ни резервни официр није официр. Треба ме схватити. Ја не објављујем друге ствари јер ми није време, али ја не пишем само песме бола и поноса“.

Никола Петровић у белешци „Песник нашег изгнанства“ („Венац“, књ. 8, св. 3, страна 207) каже да је Бојић одиграо у изгнанству Тиртејеву улогу „боље него ли један други наш песник. Нама је он јасно и тачно казивао оно што смо сви осећали. И то је било доста да га читамо и прочитавамо, да разграбимо његову солунску збирку и да изазовемо још два њена нова издања код куће.“

Можда најлепши Бојићев портрет из тих дана ропства и изгнанства дао је Стојан Живадиновић у чланку о Бојићу („Венац“, књ. IX, св. 7):

„Бојић је имао насмејана отпора према свему. Носио је осмејак и кад су му сузе врцале. Такав је био и кад смо ћутали под ужасом. Његову веру у наш народ и његову срећу није ништа могло поколебати.“

Почетком септембра 1917. Бојић се разболео и пренет је у војну болницу: запаљење плућне марамице и милијарна туберкулоза. Верујући у илузије песник је писао своме брату Радивоју: „Моја болест иде на боље. Добићу, надам се, боловање и ићи у Ницу.“ Двадесет осмог септембра пише: „Данас се осећам много боље. Још седам дана и бићу, надам се, потпуно здрав.“ У другим писмима пише брату да га шаљу да умре у нездравом Солуну, јер је био незадовољан тамошњом нездравом климом.

Последње дане несрећног песника бола и поноса описао је С. Љ. М. у „Српским новинама“ (бр. 139, 1917):

„Једне вечери дошао је ознојен на вечеру. Вечерали смо у башти. Ветар је био јачи, хладнији и опомињао да су солунске врућине прошле. Бојић је скинуо капут и прслук и оставши у кошуљи, сав загрејан, сео је да вечера. Сви су га опомињали и саветовали да се обуче. Он је на то одговорио вицевима. После два дана добио је запаљење плућне марамице. Пренели смо га у болницу... где је смештен у бараци бр. 15. Лекари су га прегледали и нашли да је његов организам уопште нежан и да је болест тешка. Лежао је скоро два месеца. Болест се погоршавала и прешла у туберкулозу плућа... 27. октобра (по старом календару — прим. В. В.), у 10 сати пре подне из болничке капеле пренесено је тело Бојићево на српско гробље у Зејтинлику. Било је већ 10¹/₂ сати када је аутомобил са мртвим Бојићем стигао у Зејтинлик на српско гробље поред кога су се пружала остала савезничка гробља. Када је опело завршено и ковчег изнесен из капеле, опростио се са покојним Бојићем г. Драгомир Бошковић, писар, у име другова из Министарства унутрашњих дела говором.“

Када је поред раке спуштен ковчег, са пок. Бојићем се опростио Иво Ђипико говором:

У истом броју „Српских новина“ (бр. 139, 1917.) каже се (аноним) да је Бојић три сата пред смрт веровао у своје оздрављење и да је, тргнут из полусна изненадним кашљем, умро. Драгољуб Филиповић, Милутинов песнички друг и пријатељ, у додатку „Забавника“ (исти број „Српских новина“) овако пише:

„Крај болесничког кревета, под жутом воштаном свећом, бледа је милосрдна сестра јецала, а на јесењем туђинском небу тога часа је митровданско сунце изгревало. Једно је земаљско сунце залазило, друго се вечно рађало“.

У Споменици студентима Београдског универзитета погинулих у ратовима за ослобођење и уједињење од 1912. до 1918. г. (Држ. штампарија у Београду) на 33. страни се каже да је „Бојић умро 8. XI 1917. у Солуну.“

Младен Бурчић, књижевник, послао ми је следећи податак о Бојићевој смрти:

„Као ратне дописник Вардарске, потом Југословенске дивизије на Солунском бојишту, био сам позван у Врховну команду, у Солун, ради неког реферата. Узгред сам свратио у редакцију „Србије“, најугледнијег српског дневника у изгнанству, после званичних „Српских новина“ на Крфу. Ту сам сазнао да у енлеској болници мре песник „Плаве гробнице“ и пре месец дана објављене збирке „Песме бола и поноса“. И у „Србији“ смо сарађивали обојица, и кад је сарадник, у име уредништва полазио да обиђе песника на умору, долазећи с бојишта и пресит смрти, нисам хтео да Бојића видим у агонији. Мало потом стигла је вест да је Бојић умро. Уредник Бошко Богдановић ме је погледао сузним оком. И сам јако узбуђен, узео сам писаљку, и пред њим написао нешто као стихован некролог, који се Богдановићу толико допао да га је сместа послао у штампарију с налогом да се из пицерио-курзива сложи и да изиђе на челу наредног броја. Тако је на челу „Србије“ у суботу 28. октобра изишла моја песма „† Милутин Бојић.“

Милан Богдановић у белешци „Фрањо Сүпило, М. Бојић и Југославија“, објављеној на француском у часопису „La Patrie Serbe“ I, бр. 12, 1917. г., стр. 575, каже да је новембра 1917. г. Миодраг Ибровац говорио о Бојићевој смрти, сузе у очима изазвао је тај топан говор у коме је истакнут огромни губитак за нашу литературу.

У једном другом чланку на француском језику у поменутом часопису из 1917. г., стр. 331, Милан Богдановић, приказујући календар „Зора“, Крф 1916—1917 („Један нови српски календар“) каже да су Бојићеви родољубиви стихови у ствари глорификација земље и нашег народа, а за песника да је мајстор форме који поседује изразито богат речник и редак бриљантни израз.

III

Типични српски песници из првог светског рата су они песници који су правилно и истинито певали о свом народу не губећи реално тле и када се са националним заносима опева лирска визија рата, усковитлани немир ратног ужаса и свет апокалиптичних визија изгнанства. Поникли из хуманистичке амплитуде разапете психе у рату, аутентични родољубиви стихови спонтано продиру у ткиво догађаја, а њихова унутрашња димензија се одређује етичким схватањем правдољубивости, за коју је Лењин рекао 1915. г. у „Изабраним делима“ (књ. V, стр. 107—8): „Само у Србији и међу Србима постоји дугогодишњи народно-ослободилачки покрет који обухвата милионе народних маса чије је „продужење“ рат Србије против Аустрије“.

У прогресивно оријентисаним песмама из тог времена песници су у орбити моралног стоицизма, који је надахнут вером у човека. Објектив њиховог поетског апарата је веома трепетан за емоционалне промене, нарочито када је у тој поезији громово градобитни облак ратних недаћа. Ликови ових песника оживљују у свакој карактеристичној песми, у сваком особенијем стиху, у свом рељефу. Снагом поетске интуиције наши родољубиви песници су продирали у суштину ствари, до њиховог унутрашњег значења, до конкретне осећајно-мисаоне везе. Свој интернационалистички став, достојанство и стоички понос изразили су у својим песмама у којима су манифестовали своју историјску свест која се поистоветила са основним идејама и расположењима целог нашег народа. Без патетичних тирада, на један убедљив и комуникативан начин, наши песници-родољуби остварили су присну везу са народом у рату, једно кристализовано одушевљење за правично и социјално, један надахнути занос саздан од немира ратног пожара.

Иако није комплексније обухватио стварност његове епохе коју је опевао с горчином бола и поноса, није се Бојић губио у сивој регистрацији родољубивих доживљаја. Опевао је два балканска и први светски рат, тужну одисеју наше војске у туђини. Узевши мото из Корнејевог „Серториуса“ за уводну песму своје последње збирке „Песама бола и поноса“ — „Рим није више у Риму, он је тамо где сам ја“, он је доказао своју родољубиву свест песника низом стихова просребрених трагичном визијом туђине и рата. Прометејска моћ Бојићеве песничке визије струји у крвотоку бујно разраслих стихова. Бојић је у „Српским новинама“ често сарађивао. Почео је с преводом Д. Анунцијеве „Оде народу српском“, која је преведена 16. новембра 1915. г., (а објављена у бр. 1. и 2. 1916. у „Српским новинама“). Превео је „Косово“ Клода Аскеја у „Ратном дневнику“ 19. јула 1916. г. У Солуну (превод је прештампан у „Венцу“ Јеремије Живановића, књ. VII 1921. г., стр. 284) и у тим изгнаничким данима превео је „Краљ Петрова четири вола“ Едмона Ростана. У „Српским новинама“ је објавио и крај алегоријског свева у четири дела

„Вечна стража“. За његове песме, објављене у овом листу, каже Јеремија Живановић у горе поменутом чланку у „Венцу“: „Његов је стих несумњиво најбољи и најоригиналнији, али му често треба да има и душу, а не само крви, слик најчистији и сваки час нов, али се где-где осећа сувишна служба новинама и оригиналностима те врсте на рачун једне више лепоте“. У овом крфском листу налазимо следеће Бојићеве песме: „Без домовине“ у бр. 7 од 23. априла 1916., а датиране 28. марта 1916. г. на Крфу, затим у бр. 10 од 30. априла 1916. г. песму „Краљеви“, у бр. 13 од 7. маја налази се Бојићев превод Ростанове песме „Краљ-Петрова четири вола“, затим у бр. 35 од 29. јуна „Петровданска визија“, у бр. 17 од 26. јула „Дошао је јули“, у бр. 50 од 2. августа „Сејачи“, у бр. 72 од 20. септембра „Годишњица“, у бр. 78 од 6. октобра „Крштење вечности“, у бр. 81 од 13. октобра „Јединство“, у бр. 85 од 22. октобра „Светиње“, у бр. 100. од 26. новембра „Вечна стража“ (IV део), затим продужетак „Вечне страже“ у бр. 101 и 102.

Бојићеве родољубиве песме бола и поноса се логично надовезују на стремљења његове патриотске лирике из раније збирке из 1914. године у којој је опевао два балканска рата. Оне су тужно отргнути вапаји за напуштеном домовином, поетски изгравирани рељефи бораца удаљених од своје земље; оне су, и поред местимичних декларативних визионарности, у највећем броју, ефикасна поетска достигнућа, тренуци бола и поноса који трајно уметнички дејствују унутрашњом динамиком у спириталном треперењу и суморности ритма, те се у многоме поистовећују са народним стремљењима и ратним тегабама, са повесницом изгнанства. Бојић није писао по инерцији предубеђења, јер родољубивим мотивима бола и поноса, после многих песника и стихотвораца, вратио је достојанство и значај, иако његов песнички језик није постао медијум за поетско стваралаштво као што је то постао песнички језик његових савременика Ракића и Дучића. Бојић је природан, убедљиво драматичан у опевању наше крваве одисеје и читаво време сугестивно је збио под сочиво свог лирског сензибилитета и одсликао га изванредним поетским језиком те ће по уметничком домету да превазиђе, с дубљим подтекстом и унутрашњом кохезијом, стиховање политичких идеја -крфске поезије и рамове времена у којима се одиграла ратна драма. И у ранијим патриотским стиховима, нарочито у познатом циклусу „Земља олује“, Бојић је дао снажна осећања изукрштаности судбине српског народа у ратовима. Иако су те родољубиве песме понегде старинске фактуре, несумњиво је да су изражене на начин који не оставља никакве дилеме да ли су оне анахроничне или не. Две-три изванредне песме овог циклуса обавезују нас да се задржимо на инспиративним тренуцима његових првих родољубивих песама, које откривају дубинске слојеве искреног родољубља. У циклусу „Земља олује“ (по истоименој песми) из 1912 — 1913. године Бојић

је прегнантичним изражајним средствима одсликао родољубива расположења у време балканских ратова. У песми „Вера“ борбени тон прераста у ненаметљиво ратничко-револуционарни патос за величину малих и непознатих, за поштење незнатних синова домовине „пред чијом руком падају ордије“.

Песма „Земља олује“ концизно, у једрим поетским сликама, износи кратку потресну историју земље олује:

„Мачеви дачки, секире Јапода,
Легије римске и хорде Татара,
Или витези с византијских вода,
Крвавили су ова поља стара.“

Песма „Противници“ је без емфазе патоса, без крупнореке, барокне кићености; један суздржани бол, поносито осећање и племенита мисао о самосвести избијају из ове достојанствене песме која не врећа и не понижава непријатеља.

Песма „Син велможа“ је такође испуњена достојанством и националним поносом, болном самосвешћу, горком истином и императивом самоодржања:

„А сада видиш грабљивци ти стреме
Да пљуну чело које умор бразда,
Ти чекаш удар, а усне ти неме
Јер знаш да судба за борбу те сазда“

(подвукао В. В.)

Песма „Страх“ је уметнички мање убедљива, бледа је у изразу, без оне познате бојићевске речитости и емоционалности, делимично је оптерећена религиозно-византијским елементима. „Јесен на Вардару“ нема довољно избалансираних изражајних средстава; песма је испуњена стандардним поређењима без инвентивности и ширег даха:

„Јер с поља твојих крв још једном спрана,
Кости синова по дну ти се ломе,
К'о привид видиш војске које гrome:
Још памтиш јаук после свежих рана! (Подвукао В. В.)

„Химна поколења“ (1913) по разиграном ритму, изломљеном стиху и теми подсећа на „Вардар“, песму Мирка Краљевића. Занимљива је, разноврсна по форми стиха у свих шест песама, по звучним фигурама које местимично нису нарочито свеже, хиперболама које су претеране и артифицијелне. Песма је састављена из шест делова: „Васкрс“, „Поход“, „Размах“, „Спомен“, „Фанfare“ и „Грбови“. Други и трећи део („Поход“ и „Размах“) нарочито су карактеристични за илустрацију неуспелог експериментисања, а оптерећени су изразито почетничким реквизитима:

„Кршни и млади, ведри и смели
 У час, кад пехар отрова се прели
 У бљеску,
 Треску,
 Звечи,
 Сеци,
 Са звизгом смело
 Венчаше чело врело
 Ловором узабраним
 По литицама...“

„Грбови“ су испевани у правилним, сонорним деветерци-ма (цезура 5+4), импресивни су по музикалности, ноктуралним сазвучјима и као завршна песма заокружује основну песникову мисао у једну хармоничну целину:

„Корача дуги низ мртваца,
 И месец свеже хумке мије,
 И дуге сенке месец баца
 И вечне наде тајац крије.“

Поему „Каин“ Бојић је, инспирисан српско-бугарским ратом 1913. г., написао од маја до августа 1915. г. и објавио исте године у Нишу (штампарија Б. Мунца и М. Карића). Узевши библијске личности и мотив издаје за основну потку, Бојић је дао прилично бледу поему у три дела. Први део се састоји из девет слика. Ту је опевана стравична атмосфера, мрачна јава када пролази Каин, кога мучи „Веселене мир“ и хоће „свемир да зацвили“. Кроз мрак ка њему корача једна сен, а при блеску муња познадоше се Каин и Јуда. И један и други опхрвани су грехом. Јуду мучи завист, јер „Новом се Јуди кује круна“ и:

„Његове трубе подлост трубе
 Издајством ратним кричи рог“.

Велзевул их је срео тамо „на хладном недру Рила“ а Каин му у вино отров сасу и у очи „зависти црне сок“.

У другом делу идиличну слику природе, химну загрљаја, прекида јаук и врсак: „И крв и нож и плач и ране — Каинов дивљи засја лик“. Каин јури, земљом бауља, тражи „њива покос збран“. Настаје стравична слика рата: леш до леша, „мртви клетвен зборе збор“, свуд пожара црвени пламен. Поворка мртваца јури пред труо трон Каинов и проклиње, а преко Дрине се креће на нов поход. Каин се спрема нов пожар да запали а да поново сплете нове замке, те опет Велзевулу вино нали и „задахну га снагом свом“. А крај Валандова је гробље где „освету леш до леша вапи“.

У трећем делу Бојић је са највише експресивне снаге изразио ратну катаклизму; али и слободу плаћену крвљу:

„Слободних река воде хује,
Слободна мора бију хрид,
Слободног сунца зраке струје,

Слободне деце блиста вид
.... Сутон. Румени морски вали
Дршћу ко чедних цура стида.

Од библијске легенде Бајрон је креирао у „Каину“ никарнацију патништва за будуће генерације. Међутим, Бојић је у својој поеми „Каин“ узео легендарни оквир и ликове транспонујући их у одређену временску ситуацију српско-бугарског рата из 1913. г. „Каин“ није, на жалост, као збирка песама „Песме бола и поноса“, била таква књига — којом се поетски сугестивно изражава морална чврстина српског народа у тешким ратним искушењима и перипетијама. У Бојићевом „Каину“ има видних уметничких падова који су последица велике брзине у писању, иако су терцине, у којима је ова поема испевана, музички врло складне, ритмички усавршене.

Бајронова мистерија „Каин“, написана 1821. г. по спољашњој фабули унеколико одступа од легенде коју је користио за израду филозофске замисли. Док сви славе радост живота и творца васионе, дотле Каин скептички гледа на живот, јер не сматра да је живот срећа. Тако је скепса раздирала Каина, првог мислиоца. Луцифер распирује мржњу која је већ зачета у Каина. Луцифер води Каина кроз све светове и Каин сазнаје да је земља нешто ефемерно у световима који је окружују у васиони. Када се Каин вратио на земљу, настала је сцена приношења жртава. Он пристаје да принесе жртву на наваљивање брата Авеља. Каинова молитва се разликује од Авељове: „Ако ти љубиш крв, прими Авељову жртву, али ако ти нису одвратни румени плодови, узрели под животворним зракама сунца, мада нису претрпели мучке клања, ако ти овај олтар, необојен крвљу, може да буде угодан, онда га удостоји свога примања.“ Каин ништа не тражи од бога клечећи, а Авељ подноси жртву на коленима. Каин убија Авеља у гневу, слугу бога, кога је сматрао непријатељем људи.

Песме бола и поноса, последња збирка песама М. Бојића, значе једну естетску вертикалу више. „Уводна реч“ је полетно надахнута глорификација бола и поноса читавог једног поколења; позив псалмопевцу да су златних жица псалам зазвони и гуслару да тешки очај под храстом загуди.

„Одлазак“ би могла да буде химна изгнаних родољуба, који у свести задржавају крвава поља позлаћених славом, „засута чабу и разорном лавом“ и хуману поруку напаћеном роду који корача мукло, „док се судба смеје“:

„Но нигде јаук, ни роптање гласно,
Ни тешки уздах да проломи горе.
Да ли што браниш сваку стопу часно
И што још памтиш ловорике скоре?“

Бојазан и стрепња пред неизвесношћу будућности у туђини (сваки корак даље значи „збогом кулама што су твоје биле“ и путеви су „маглом завејани“) распрше се пред чврстом вољом, енергијом и моралним стоицизмом народа који ће се вратити „поново ведар, васкрсао, смео, са новом крвљу охолом и здравом“.

Песма „Без домовине“ сва је саткана из густе и деликатне пређе носталгије, сањарија, брига, жудњи, страха и бола, из живог сплета асоцијација на родни праг: то је стална брига која „зором ко целат нас буди“ када се мисли на мајку; то је жудња која „ноћу сажике нам груди“ када се мисли на жену; то је страх и стрепња да нису сестре под стидом, обешчашћене; то је бол за оцем и децом и домовином. Пречишћеног осећања бола, израза градираног до кулминантне тачке, ова песма је верна слика војника „без домовине“.

„Сејачи“ су писани поводом одласка две југословенске дивизије Русима, у Добруџу, да сеју нове гробове. Песник пева са неизвештаченом патетиком и жртвеним тоном о спремности нашег рода да се поново крв пролије, а вековима се она лила и напала ангорске пољане, кланце Карста, пустиње где „самуми веју“ и хладне степе, острва и стране воде. Само древне ватре згашене „уздахом шаљу посланице мукле“ за многобројне мртве које „остависмо живе“, а који доживеше судбину Јова.

Песма „Светиње“, иако оптерећена религиозним и библијским елементима (укус часних мрва, кап светог кладенца, светих звоника, Скинџија), иако у подигнутом реторском тону проповеди, аутентичан је изданак песниковог надахнућа. Песник тражи први грумен земље да му буде амајлија од зала, кап кладенца да њоме вида велики бол човека који је далеко од отаџбине, први цвет са његових њива који ће остати вечит „пољупцима и сузом орошени“, први зрак родних видика и први звук звоника којим би да заглуши „запевке кукавних“, прва таласања ветра да њима разбукти угашене ватре, затим укус часних мрва да „њим горчина све глади се затре!“ Песник тражи „тих светиња седам“ да их чува и гледа „кад деца сунца буду крај њих збрана“.

„Без узвика“ је антологијска песма, која без лажне патетике опева морални стоицизам изгнаних војника тадашње Србије за које нема изненађења, али ни утучености, већ дубоког поверења у остале народе („Све су земље нама и драге и сродне“).

Четворострофна песма „Жене“ 1916. такође носи атмосферу гробља, жутих воштаница, жена скамењених болом („јер за њих је умрло и време“). По мотиву, изражајним средствима и метрици (десетерац са цезуром после четвртог слога као у народној поезији, само се разликује од народне по томе што у овој песми има строфа и сликова), по глорификацији племенитости и јуначког морала наше жене, ова Бојићева песма се придружује песми „Молитва“ („Бога моли Југовића мајка“), која је написана 1911. г.

Песма „Бело усијање“ је хумана порука непријатељу да ветар слободе струји тамо где се слободе стег вије и дворови на грудима стоје. Стих у првој строфи „Да о томе делу звезда звезда збори“, подсећа на стих М. Ј. Љермонтова „И звезда звездом гаварит“ из песме „Вишају адин ја на дарогу“, иако тиме не желим да тврдим да је то утицај Љермонтова.

„Неречене мисли“ су естетски промашај. Песма је исконструисана, јер нема природни ток и развој осећања; упућена је као молба за кћери домовине које су „воће и цвет за гозбе гнусне“;

„Унакази их, Творче, да њина тела млечна
За вино мог крвника не буду бистра купа.
Авети нека буду чудовишта речна.“

Има неколико песама које не спадају у збирку „Песме бола и поноса“ као песма „Вожду“ објављена у „В. Србији“ 1917. и још неке, а тематски се укључују у њене токове.

Од свих тих Бојићевих песама „бола и поноса“ израста неодољиво као посебна вредност, као образац песникове родољубиве ангажованости и уметничког остварења, „Плава гробница“ са читавом процесом ненаметљивих слика свечаног опела одзвањајући изворним, тако чистим звучима фанфара са острва смрти. Оплоћена дубоко трагичним мисаоно-осећајним подтекстом, богата симболиком, сребрних метафора и песничких слика, „Плава гробница“ је непатворена химна болу и поносу нашега народа, са узаврелим каденцама о трагичној свести помрлих војника далеко од отаџбине. Без сузне разнежености и ламентна, недекоративна, од густе пређе родољубивих сазвучја издаваја се сребром изаткана строфа која носи драматични ритам ретко поетски надахнутог опела, једну себи иманентну свечану тишину смрти:

„Сахрањени ту су некадашњи венци
И пролазна радост целог једног рода.
Зато гроб тај лежи у таласа сенци
Измеђ недра земље и небеског свода“.

Бошко Новаковић у есеју „Поезија М. Бојића“ („Мисао“ књ. XI св. септембар-октобар 1923) говори о Бојићевој оскудности мотива, а о песми „Плава гробница“ и поред местимично добрих опсервација, сувише строго доноси следећи суд: „Она надмаша јадиковку над пропашћу, утрнућем живота. Она је постала средишно место у целој замисли песме. Има у њој нешто вањско, церемонијално, што потсећа на звук прослава... „Прометеји наде“, „апостоли јада“, „корифеји“, то су громке речи, али је звук њихов декламаторски, шуштав и шупаљ. Оне нас не

греју пламеном праве уметности; кроз њих не веје дах оне топле, страствене љубави која постаје дубље природна, која ствара нове светове... Тишина поноћи „врх острвља јужна“ није еквивалентна трагичном миру гробнице „ко наш ум бескрајне“. Тишина острва је нешто друго, можда декор за етеричке сањарије...“

Исидора Секулић у свом есеју о Бојићу („Српски књижевни гласник“ 1935. књ. 44) каже, са више респекта о Бојићевим песмама бола и поноса, а посебно о „Плавој гробници“: „у годинама 1916. и 1917. писао је „Песме бола и поноса“: те песме изашле из потпуног јединства личности песникове са личношћу народа, тачно су оно што су бол и понос и зато један марш ка херојском и величанственом наравно и ка трагичном и жртвеном... „Плава гробница“ би могла ући у *ма коју светску антологију* (подвукао В. В.). Није она без Бојићеве поносите самосвести у замисли да се бол дигне над водом која је света зато што је гробље поштено деце једне отаџбине.“

Миодраг Павловић у свом есеју о Бојићу у „Делу“ бр. 11 из 1962. г. (то исто у фрагментима у листу „Данас“ од 13. септембра 1961. г. Београд) прихвата мишљење И. Секулић о Бојићу као родољубивом песнику, само „Плаву гробницу“ ставља иза песме „Без узвика“ из збирке „Песме бола и поноса“: „Плава гробница“, друга од врхунских Бојићевих песама, представља пример поезије херојског култа.“ Павловић мисли да је Бојић у конципирању „Плаве гробнице“ био подстакнут једним местом из Дучићевих „Јадранских сонета“:

„Мир, тишина смрти... Али испод мора,
Често ко да чујем глас далеког хора
Тајанственог, страшног у дугој тишини.

То се буде гробља под широком водом!
Почиње опело. Ноћ под црним сводом
Шуми псалме палећ' свеће у висини.“

Овде ћу, служећи се компаративним методом, да укажем на читав низ лексичких и мисаоних подударности Бојићеве „Плаве гробнице“ и песама других песника. Ове подударности иако не осветљавају у потпуности генезу „Плаве гробнице“, ипак указују на атмосферу и слична поетска расположења. Најпре у песми „Краљеви“ коју је Бојић објавио 30. априла 1916. г. у бр. 10 „Српских новина“ налазимо извесне сличности:

Без речи они држе мукло веће
Нечујна молба кроз поноћ проструји.

И чују своје фанfare и трубе
И виде своје победничке венце.

*Вековима се гроб до гроба ниже
И крај свакога ловор шуми холо,*

*Јер чују да се древне хорне ближе,
Химном мртвачко да загуше коло
Јер чују гутањ с далеких обала и др.
(подвукао В. В.)*

У „Српским новинама“ од 8. августа 1917. г. објављена је песма „Крај мртвих“ са потписом Ј (то је иницијал Јелисија Андрића, богослова, болничара на острву Виду, иначе у литератури непознатог) који има неколико стихова који подсећају на „Плаву гробницу“:

*„Полако без гласа кроз ноћ црну гази
И низ стрму страну мору хучном слази
— — — — —*

*Нит се чује песма из тужног опела
На дно мора јунак за јунаком тоне
Збогом, о збогом! Из влажних дубина
Скривени телом немирнога мора
Нећете чути вапај из даљина...“*

Стеван Бешевић пише на Крфу 1917. г. у песми „За сунцем“:

*„И збор се крене тад на страшно бдење:
Поворка бела, безгласна и дуга,
Док прати мирис тамњана и вење
Поклану децу нашег тужног југа.
— — — — —*

*Ко с плачних харфи кад јецају жице.
Захује песме у мору од мрака,
И тад ко беле расплете се птице,
У своја гробља без крста и знака.*

*И све се смири. Само ваздух дише,
И шушти класје јудског жита зрела.
Док вечност страшну историју пише
Помрле деце што су сунца хтела“.*

У једној другој песми са Крфа (1917) објављеној у „Видовдану“ 1923. године Бешевић каже:

*„Но изнад гробља и крстаца прости
Безбројних хумки, давно затрвени
И туђих мора куд сејасмо кости
Лебде у сјају наше светле сени.“*

Милош Борић писао је у једној песми на острву Виду:

„..... Вај гомиле мртве
Ви сте негда били људи, које зора
звала на њиву... безимене жртве,
тонућете на дно бесомучног мора!

Нашле би се такође извесне сличности и код других познатих и мање познатих песника. Само Бојићева „Плава гробница“, особена по многим личним песниковим ознакама, по плодотворним тражењима и особеном брушеном речнику, надраста многе песме тематски сличне, јер је доживљена, саздана из аутентичних лирских компонената и *антологијска*, присутна својим есенцијалним значењем у нашим срцима, а уметнички речито исказује заветне мисли и осећања наших народа: „И доћи ће нова и велика смена/ /Да дом сјаја ствара на гомили рака“. Али и поред високих емоционално-мисаоних дослигнућа ове Бојићеве песме, налазимо анализирајући сваки стих посебно, на устањена или прилично конвенционална нека изражајна средства, на пример, епитети (крме ноћне, тихим ходом, опело гордо, светом водом, вечни покој, мирни дремеж, гробница тужна, ко наш ум бескрајна, велика душа покојника, велика смена, огромна и страшна тајна епопеје, ноћ црна, бескрајна тишина, врућим кључем крв пенуша њима, без суза и уздаха неких, уз тутњаву муклу). Поред тога налазимо извесне утицаје библије и црквене фразеологије: храм тајанства, прометеји наде, апостоли јада, опело, да мирис тамјана и дах праха здружим.

Стихови „Плаве гробнице“ су изванредно оркестрирани, метрички правилни, са цезуром најчешће после шестог слога у сонорним александринцима или после седмог слога када се јавља у четрнаестерцу (рефрену) у првом и трећем стиху строфе („Стојте галије царске! На гробљу браће моје . . .“) Риме су чисте, прављене по правилима штокавске акцентологије. Свечана озбиљност речи које су у живој кореспонденцији са нашим тужним расположењима манифестује се у дугином спектру поетских значења ове херојске песме најсублимнијег бола и поноса надсвођујући унутрашњим својим вредностима привидну ускост мотивског подручја:

„Стојте галије царске! Буктиње нек утрну,
Веслање умре хујно!
А кад опело свршим каизите у ноћ црну
Побожно и нечујно.

Јер хоћу да влада бескрајна тишина
И да мртви чују хук борбене лаве,
Како врућим кључем крв пенуша њина
У деци што кликћу под окриљем славе.

— — — — —

Зато хоћу мира, да опело служим
 Без речи, без суза и уздаха меких,
 Да мирис тамјана и дах праха здружим
 Уз тугњаву муклу дсбоша далеких.“

Бојићев недовршени еп „Вечна стража“ (други одељак под називом „Гиљотина среће“ штампан је у „Српским новинама“). Фрагменти овог Бојићевог епа по халуцинантним визијама стравичног рата подсећају на неке Назорове песме из народнослободилачке борбе, које су неколико деценија касније настале. У Бојићевом одломку свега јављају се ноћне авети који ледним канцама „гладне обезумљене“, ноктима рију и вичу. Ту има стравичних поређења:

„Ко згрудвана киша таласи од блата
 Здробљене носе главе,
 Костију ситних слој се хвата
 Ко лед врх реке плаве.“

Ту даве колүти дима, дршће уваљано месо, ледом обвијеном ту се диже мрачан жртвеник и шири самртну језу. Жртвенику ступа чаробница биљурних колена, с ногама од стакла. Њене кржаве усне певају тарантелу и све ту одише језивом симболиком смрти:

„Ненаситост ужагрена од њезина тела бије.
 Медовином груди лију.
 Протежу се, к себи маме у наручја светле змије
 У загрљај да се свију.“

Слика четврте жртве је такође дата убедљиво. Ево тог стравичног призора: жртва је од гвожђа изливена, зуби су јој каљен челик, у очима „сејач смрти седи и бљује кугле оловне, жарке“:

„Трен један — и тело биће гвожђе течено,
 А она би хтела да у ропцу блесне и да сија вечно.“

Иначе у целом штампаном одељку преовлађује стилска магловитост. Цео одељак делује фрагментарно, неуједначено и недовршено тако да читалац нема, нити може имати јасну слику о песниковој идеји и концепцији епа.

Дах стравичности избија из необјављеног рукописа Бојићевог „На гозби мртвих краљева“: краљеви мртви су приказани као сенке с крунама у атмосфери где влада пустош, где се крвав барјак вије „и мукло ништа покров везе“. Мртви господари су остали „сред планинских стена ко славе гробари“, без речи, без обзира „зби се гозба без крика — јер очај су крили“. И изгледало је да пију чаше отрова, да једу крв своје деце, и да нове мртве броје:

„И цео дан тако, цео дан
Не паде реч ни звук,
И гостио се скуп тај збран
И владао је мук“.

Песма делује фрагментарно, исцепкано, местимично стилски небулозно, те је тешко дати критички прецизну оцену. Само на појединим местима стихови делују сугестивно, када оживљавају стравичну атмосферу гозбе мртвих краљева. Музикалност, неусињени ритам и жива, динамична слика, што су већ опробани елементи Бојићевог талента, и овде су дошли до изражаја.

Читалачкој публици су такође непознати Бојићеви стихови које је објавио у „Правди“ 9. новембра 1927. г. Милован Ристић у чланку „Сећање на Милутина Бојића.“ Ристић је ове стихове нашао у Бојићевом стану у Солуну. Ових пет песама су родољубивог карактера и није искључено да су то задње песме које је Бојић написао. Прва песма је у слободном стиху, без повезаности и одређене нужне ритмике:

„Тутањ
Побуна воде
Крвави сватовац.

На капијама сумње
Лепоте срца, црни смех
Изложба мртвих краљева
Скамењени оклопници.“

Друга песма је дата у атмосфери јесење природе („Фијуче звуком смрти оркан с далеких грана... И стреса капије тешке... и градска здружи платна и куле крвљу пране/ /И претњом адском звони“). Али то није јесен која је дошла да сеје зрело класје. То је ускрсли Атила и мрки сватови са ножем и косиром („О не чекај их с крстом и освештаним миром.“) Слика пустоши рата је упечатљива да гробље бива ров: „А стража бодро стоји напрегнут оштар вид/ /И обливена крвљу чека ко живи зид.“

Трећа песма је уметнички слаба, у изломљеним стиховима са сликовима, на пр.:

„Чујте, о чете холе,
Чујте тај тутань тмоли
Дуси вас моле
За мир.
Прекалињу јер су чули
Крвави пир.
О доста кржаве и дивљачне сече!

Четврта песма је верна апокалиптична визија ратне катаклизме: илуструје инферналну атмосферу масовног умирања и масакра, када се густи видик скрива сводом и уз гвоздену се

лупу дижу плоче са гробова и „звона звоне звон“, а њин тон „сан, бол, витла и кида“, када се у крвавој пени гуше лешеве, а кроз „кршај челика вапај болно цвили“, нижу се гомиле мртвих.

Пета песма је недоречени фрагмент:

„С хуком већ прве уставе су пале
И врисак жена и крик сирочади
Спаја се с циком надируће хале.
Коб клице ропства падинама сади
И док је мртавац испод сваке стреје
Семе бола сеје“.

Милутин Бојић није песник који стоји над својим временом, али није ни минорни песник. Он је песник велике вербалне снаге, али и химничности и реторичности; у српској поезији значајан по истинитом и надахнутом родољубљу, а био би — судећи нарочито по његовој поезији бола и поноса — један од најзначајнијих наших песника почетком XX века, али није имао времена за поетска дограђивања, тражења и налажења нових естетских феномена у поезији, свежије, питкије метафорике, која би произлазила из густог и племенитог ткива његове поезије. Бојићева лирика бола и поноса, одговорна према добром у нашој поетској традицији али са новим, особеним вертикалама све сти, понире у вртог ратничке психе наших људи у чемерним данима ратовања од 1912. до 1917. г. (када песник умире у двадесетпетој години). Из те родољубиве поезије Милутина Бојића уметнички најсублимније израста „Плава гробница“ која означава зенит зрелости и надахнућа у нашој родољубивој лирици почетком XX века.

VIII

Појава Бојићеве поезије у српској књижевности дејствовала је као опојно вино. Фаунски раздражљива и чулна, са високом потенцијом љубавних ногона, ова поезија није вештачки убризгавана чулност, ни поетска каскада речи, већ је природни излив младалачке бујности темперамента, особени манифест љубави транспонован уметнички веродостојно. Библијски љубавни мотиви били су тесан оквир за развијање љубавног доживљаја који за Бојића није пражњење чулне похоте, већ снажна опсесија женом као животном и лирском одредишту среће и задовољства, а ту треба налазити најјаче пунктове ове лирике.⁹

За разлику од Илићевих епигона који су у својим отужно слаткастим стиховима варирали Илићеве песме, у новој српској поезији преовлађује интроспекција, радозналост да се са „душе“ скине veo, да се да психолошки израз расположења. Бојић је црпео снагу своје поетске речи не само из духовне хране наше поетске традиције, већ из стварности времена у коме је живео,

⁹ Види мој чланак „Неки видови Бојићеве лирике“ („Стремљења“ бр. 1/1965).

из хероике и глорификације националног поноса, из моралне окрепе и утехе у клонулости и болу. У стиховима бола и поноса очитује се и визионарска антиципација Бојићеве животне судбине. Са изванредним осећањем историјске свести, које је иманентно и његовом драмском делу, умро је испунивши свој песнички завет, у класичној апотеози јуначке и песничке смрти за коју рече Гете: „О срећан онај кога венцем ловора овенча смрт у сјају победе.“

У Бојићевој поезији било је моралног стоицизма али не и песимизма француских парнасоваца (Леконт де Лила и Алфред де Вињија), а тај утицај је видан и у беспрекорној метричкој форми дванаестерца где је остала само туђа патина. Из француске поезије је, као и Ракић, прихватио јасност и умереност, а у структуру поетског израза унео је извесне иновације које показују оригиналност песничког духа, а у версификацију извесне иновације техничких поступака, нове, металне, звучне сликове.

По причању Бојићевог друга и кума Радослава Веснића Милутин је имао антологију француске поезије од Пола Верлена до савремене француске поезије. Одушевљавао се француским романтичарима Ламартином и Игом, затим песницима модерне фактуре — Леконт де Лилом, Верхареном и др. Поред песника, Бојић је доста читао филозофска дела (студирао је на Филозофском факултету код Бране Петронијевића); читао је Емерсонову књигу „*Hommes representatifs*“ (о Наполеону, Монтењу, Платону, Гетеу, Ничеу, Шопенхауеру и др.).

Исидора Секулић у есеју о Бојићу („Српски књижевни гласник, књ. 44, 1935.) каже:

„Пада у очи да је више од народних песама читао превод Старог и Новог завета, дакле текстове са пуно чулности, клетви и проклињања на једној страни, и пуно мистеријума љубави, на другој страни. То арханчно штиво, оријентисано страствено, са стилем који потсећа на густ мозаик од блиставих каменчића, изазвало је код Бојића, у смислу језичком, једну опасну мешавину природног и виртуозног, мешавину масивне снаге и масивне декорације. Бојић је постао, како неки кажу „краљ речи“, а ми видимо: „роб речи“.

Миодраг Павловић у свом есеју у „Делу“ бр. 11, 1962. г., исто — предговор песама М. Бојића („Нолит“, едисија „Живи песници“) каже:

„Извесно је да је лектира Библије подстакнута у почетку вероватно Вајлдом, утицала на формално и тематско формирање нашег песника више него на највећи број других наших песника (...) пре свега, песник је читао на немачком више него што се помињало; чак је и неке француске и енглеске песнике читао на немачком, као и преводе јапанске лирике (...) Поменули бисмо књигу Верхаренових стихова коју је песник имао на немачком, у издању „Инзела“... Ставове из те књиге Бојић је

једним делом преузео (...) Други занимљив податак је да је Бојић читао Свинберна, такође на немачком. Свинберн, тај енглески бодлеровац који и тако већ спада у атмосферу фин д сијекла у немачком преводу звучи веома сецесионистички: декоративно, егзалтирано, позерски и јако споља обојено (...) Па иако се чак и говори о Бодлеровом утицају овде, иако за то има неких разлога, они су толико површни и спољни да о њима не треба много водити рачуна (подвукао В. В.) Павловић даље сматра да појава Бојићевог дванаестерца значи веома важну појаву: „Дванаестерац, главно обележје његовог драмског израза, вуче двоструки корен из његове поезије саме и из Едмона Ростана који је уживао велики углед или бар славу, са почетка овог века, и чија је драма „Орлић“ била приказана на нашој позорници иако ју је Бојић гледао.“

Владета Кошутић у својој тези „Утицаји парнасоваца и симболиста у Срба, Београд 1960. (дактилографисан примерак у Универзитетској библиотеци) на 175. страни има поглавље „Утицаји на Бојића“ где најпре наводи Бодлерове утицаје на Бојићеву поезију. О Бодлеровом утицају на Бојића говорили су Душан Милачић у „Мисли“ 1920. књ. V. стр. 742, Владимир Боровић (предговор песмама и драмама СКЗ, 1927.) и Михаило Борђевић у докторској тези која се чува на Фил. факултету у Паризу: „M. Bojić, homme et poete, influence et orientations étrangères“. Кошутић каже:

„Бојић је једини од наших песника који је „уклетог песника“ схватио само са чулне стране, као пример страсти и пароксизма, прихвативши у младалачкој занесености његов речник морбидности као главно средство за остварење што звучније химне успамтелим нагонима“. Кошутић наводи цитате из следећих Бојићевих песама у којима се огледају Бодлерови утицаји: „Младост“, „Давидова песма“, „Химна“, „Авет“, „Салома“, „Поезија“, „Грифос“, „Пољубац“, „Заљубљени Давид“, „Магдалена“, „Ветром шибани“. Кошутић наводи Борђевића: „Il y a beaucoup de strophes dans la poésie de Bojić qui dérivent d'une inspiration baudelairienne. Ces sont les strophes dans lesquelles Bojić pen'etre dans la domaine de la perversion et où, sous l'influence de Baudelaire, sa passion déborde les limites du normal“.

Затим Кошутић налази сличности између Бојићеве и „Јесење шетње“ и Бодлерове „Brumes et pluies“, „Беле месечине“ и Бодлерове „Le coucher du soleil romantique“. Код Бојића Кошутић налази стихове „уклетости“, „каинизма“ и „сатанизма“ и наводи следеће стихове: „Ја имам Бога пред ким се не клечи“ („Вјерују“, 1910) и „Тада, као човек кога Господ прокле, / Хулим Бога, да се небо усталаса“. (Песма „Младост“ 1910). Кошутић поредећи Вајдову „Салому“ са Бојићевом „Саломом“ констатује да је друга „потпуно самостална пластика Бојићеве чулности; главни извор био би јој Свето писмо, што потврђује и неколико библијских епиграфа, као и раскошна речитост својствена Бојићу, стечена преданим читањем Библије, али сматра да је ова Вајдова драма доста утицала на Бојићеву „Магдалену“. За-

вршне редове Вајлдове драме пореди са Магдалениним монологом:

Вајлд

„Ти ме ниси хтео, Јоханане
Ти си ме одгурнуо...“

Бојић

„Ти што с гордим смехом одбио
си мене.

— — — — —

„Твоје очи, које су биле тако
страшне,
које су биле тако пуне гнева
и презрења, затворене су сада.“
„Ја сам гладна твога тела...“

„Авај, пуне руже, а ти си пун леда.
Твоје смрзло око болно ме
сад гледа“
„Како леп си! Ја бих и мртва
те хтела!“

— — — — —

Та места су очигледно вајлдовска. Бојић је уопште тежио за барокним, кићеним изразом као у Вајлда и Д'Анунција. (Иако је његова лирика допринела формирању модерног сензибилитета у српској поезији друге деценије XX века неким особеним бојићевским карактеристикама, она је добрим делом саткана од синтагмичких шара и арабески. И не само песме са љубавним мотивима, већ и песме родољубивог карактера у којима се спајала историја и поезија, Бојићева поетска реч добила је историјску продорну моћ, изнијансирану мисаоност, осећања су електрисана свешћу о стремљењима нашег народа у рату и све је то изражено поетским језиком који је био једар и звучан, те је његово име чврсто амбијентирано у зборницима српске родољубиве лирике).

Налазим следеће чињенице у свом проучавању Бојићеве поезије. Неколико Вајлдових реченица, стилски барокних, подсетиће нас на Бојића (на неке фрагменте из „Краљеве јесени“ — дијалог Симониде и Данила, затим на неке стихове из „Магдалене“, „Саломе“ и „Заљубљеног Давида“): „О како необично изгледа месец, као рука неког мртваца, која би да навуче на себе покров“ (18. страна). Бојић помиње „месечево млеко кад просребри путе“. Вајлд на 19. страни говори о очима које су „као црне пештере где пребивају змајеви“, а Бојић у „Заљубљеном Давиду“

каже: „Давид шири очи крупне и црвене /Ко вечерње небо врх пешчаних степа“. Вајлд на 21. страни помиње „бело тело што као снег копни на планинама Јудеје и отиче у долине“, а Бојић у „Заљубљеном Давиду“ помиње такође „бела тела, пијана и врућа“. Вајлд на истој страни помиње косе које су „као кедрни ливански“, а Бојић у „Заљубљеном Давиду“ каже: „Оне беху беле ко снег са Селмона/ /Песма њена беше као шумор кедра“. Ове Вајлдове реченице подсећају на многобројне Бојићеве љубавне стихове: „Уста су твоја, Јоханане, то је оно што ја љубим. Оне су као скерлетна трака на кули од слонове кости, као нар расечен ножем од слоноваче. Цветови нарова што расту у баштама тирским и превазилазе црвенилом руже, нису црвенији/. . . /Твоја су уста грана корала коју рибари изнесе из морских сутона, па је наменише краљу.“ Затим: „Ево мога скупоценог вина. Сам цар послао ми га је. Умочи мале црвене усне твоје, а онда дај ми пехар да искапим. Саломо, ходи и једи воће са мном. Волео бих да видим плод са траговима твојих зуба (страна 27).“ На 44. страни једно место интензивно подсећа на Бојићеву „Магдалену“: „Јоханане, ти беше једини човек кога сам игде волела. . . . А и леп си био. Тело твоје личило је на стуб од слоноваче на сребрном подножју. Твој глас беше жртвеник са кога се шире драгоцени мириси, а кад бих те погледала, забрујали би многи чудесни звуци“. Вајлд на 41. страни помиње бисерну огрлицу, аметисте, жуте топале „као тигровске очи, топазе црвене као голубије очи, а и зелене као мачије очи“, затим опале, ониксе, селените, сафире, хризолите и бериле, хризопрасе и рубине, сардониксе, цирконе и калцедонте, биљур, у седефској кутији три тиркиза, два пехара ћилибарска, сандале са Ђинђувама. А у дијалогу Симониде и Данила („Минерва“ 1957 „Краљева јесен“, стр. 114 и 115) каже се:

„С таванице капље сок мирисних трава
С расточеном смолом бистрог ћилибара.

— — — — —
Из мстачких чаша од мрка рубина
Пада тиха светлост црвена и мека,
И нија се топаз с модрога балдахина.

— — — — —
Нек се проспу руже и ситно бисерје,
На грудима блесну два мрка тиркиза.

— — — — —
Копче поломи од злата
На ногама којим блистају сафири
На мишици танке змије од ахага.

— — — — —
Нек румени седеф од мојих ноката
У мишицу твоју зарије се врелу...

— — — — —
Из чаша од оникса глатка,
С дршкама од пеме и од ковелина“ . . . и др.

Поред Вајлдовога утицаја, помињан је утицај француског минорног песника Луја Пејена. Први га је поменуо Владимир Боровић у књизи есеја и чланака „Покрети и дела“ (Београд, 1920, издање Геце Кона) наводећи две строфе на стр. 144. од које наводимо једну:

„Et je goûte les jours offerts à mon attente
Comme je goûterais la pulpe d'un raisin
En savourant le pruit de la grappe pesante,
Une heure après une heure, un grain après un grain“

Постоје слична места између Пејенове песме „Ирод“ („Нова искра“ I 1911, превод Гргура Берића) и Бојићеве „Саломе“. Пејен, на пример, каже: „О Салома, ја ћу ти зграбити тело својим суровим рукама и удисаћу жудно мирис твоје косе. Ходи, нека се моје руке, дрхтаве од признања, опруже у тишини наше пожуде.“ Бојић каже: „Тад јој дрхте руке увеле и жуте/ /Које многа усна квасила је врела.“ И други делови подсећају. Пејен каже: „Са крвавим ореолом, рибокоса глава мучи га ужасом својих мутних очију“. Бојић:

„Крвава и бела Јованова глава
Јавља јој се обноћ, звона кад заћуте,
Сред збрканих снова кад занеми јава.“

Кошутић наводи утицаје Леконт де Лила на Бојића који се огледају у сликарском поступку у збирци „Варварске песме“ (на пример Лилова „L' oasis“ и Бојићева „Бајка о жени“). Затим Кошутић повлачи извесне разлике између Лиловог „Каина“ и Бојићевог „Каина“ за кога каже да је негативна личност која жели целом свету смрт и зло, којој није право што сунце сија, и која са издајником Јудом треба да ликује што један мали и крепак народ (Срби) нападају силе мрака (Бугари) у намери да га униште. Дакле, политичка тема стављена у безимен оквир збивања, са библиским ликовима Каином и Јудом... Бојић је хтео да изврши занимљив покушај. Обилујући речима и мушким сликовима, приступио је терца рими са непресушним низом јампских трослика, скративши метар (алескандринац) на деветерац са женским и на осмерац са мушким сликовима. И поред особите течности, стихови овако поређани, нису одговарали епском казивању; радња је одвећ убрзана, замашност потребна епу nestала је, утисак је далеко испод оног у „Саломи“ или „Заљубљеног Давида“ испеваних у правој терци рими. Али Кошутић наводи извесне сличности у почетку пева Бојићевог (буђење Каиново) и де Лиллове стихове (када се видовњаку Тогроми у сну привиђа васкрсење Каиново), али много више инсистира на разликама: „Де Лилов Каин је несаломљив, Бојићев сможден и неспокојан.“ За лик Каина Бојић је имао узор у Каину из „La conscience“ из „Легенде векова“ од Виктора Ига. „Песме бола и поноса“ и „Со-

нети“ не носе утицаје стране лирике.

За разлику од мишљења Александра Илића („Нови живот“, 16. 1923, страна 359—360) који каже да је Бојић написао „Урошеву женидбу“ под делимичним утицајем Толстојеве трагедије о Алексију и Петру Великом, Кошутић каже да драма „Смрт Ивана Грозног“ од грофа Толстоја „ни садржајно ни идејно нема никакве везе са Бојићевим комадом. Али, однос Петар Велики — Алексије, и по историјској сличности и по сличности са Мерешковским романом, веома је близак односу Душан — Урош.“ Кошутић цитира извесна места из Борђевићеве докторске дисертације (стр. 208/29) у којима се помиње извесан утицај Ростановог „Орлића“ на Бојићеву „Урошеву женидбу“, али Борђевић сматра да је Бојић дао сасвим различите од Ростана ликове цара и царевића. Орлић и Урош су супротни ликови: Орлић живи од успомене на оца Бонапарту увиђајући да није за престо, иако у познатом монологу егзалтирано говори о својој будућој владавини Француском, али умире не остваривши своје жеље. За разлику од Орлића Урош је малодушни мекушац под утицајем црквених књига и свештенства, али са изразитим цртама слабе воље. Борђевић сматра да прва сцена трећег чина „Урошеве женидбе“ подсећа на прву сцену Ростановог „Орлића“ и то је углавном све. Кошутић тражи на другим местима подстицаје за „Урошеву женидбу“. То је роман Мерешковског „Антихрист“, објављен у наставцима у „Бранковом колу“ 1907. и 1908. у преводу Ник. Николајевића и драме грофа Толстоја „Смрт Ивана Грозног“. Као и Бојићев Урош, Алексије Мерешковског је „недорастао за владара, богомољац, пијанац, безвољник, „вечито дете“, чулник везан за служавку Афросињу, противник свих очевих намера, жељан да се закалуђери“. На две пуне стране затим Кошутић наводи цитате из Бојићевог и Толстојевог дела из којих се види непосредан утицај Толстојевог Алексија на Бојићевог Уроша:

А. Толстој

Помажеш ли ми у мојим трудима
и невољама, бар сада, кад си
одрастао
и постао човеком.....
Шта више, мрзиш моја дела која
ћеш после моје смрти сасвим
разорити

Бојић

Душан:
Сви напори моји залудни
су били,
страшљивца, глупака, ти
називаш братом.

— — — —

И једнога дана када смрт ме
 скоси,
 ко ће дохватити разапете мреже,
 да прегњом и мачем славу свету
 носи?"

За драму Бојићеву „Краљева јесен“ Кошутић каже да „нема никакве подлоге за једначења. Стихован пролог једино подсећа на Ростанов начин (два сонета као епилог „Орлићу“).“ Кошутић и Борђевић даље сматрају да нема стварне основе за поређење Бојића с Игом. При свршетку своје тезе Кошутић каже да течности и живописности звонких дванаестераца Бојић дугује читању Корнеја, Расина, Ига и Ростана. На 201. страни докторске тезе, у закључку, каже: „У годинама пред Први светски рат, кад су Дучићев симболизам, Дисов несвесни симболизам и Ракићева продорна бодлеровска поезија већ били дали значајне резултате, Бојић својим песничством као да је претходио њима, појавивши се као неоромантичар. Њега је чинила новим само изражајност, неслућене и звонке риме, а његов романтизам му је прикривала дотада непозната тема неспутане чулности“.

Поред поменутих утицаја Бодлерових, наводимо овде две песме Бојићеве из прве фазе његовог песничког стваралаштва. Часопис „Венац“, књ. VIII, св. 2. стр. 131., 1922. г. донео је једну од првих Бојићевих песама „Цин-пајац“ упућену „Венцу“ на почетку његова излагања, а која носи многе његове стилске одлике. Ова песма има неколико стихова који су бодлеровски интонирани:

„Ссећао задах леша који труне
 А да бол на лишу не црта му сенке;
 Гризо космато тело дивље женке
 Вриштећи, док дршћу жиле крви пуне;

Гледао кад вијор шиба дивље ражје,
 И бујица лије с кактусових грана,
 Када дршће мамут пред грозом оркана,
 И беже лавови кроз мокро шипражје.“

У другој од ове две песме, која је испевана на почетку Бојићеве песничке каријере, у песми „Кад узаври крв“, објављеној у београдској „Новој искри“, бр. 3, 1911. г., налазим следеће стихове који су јако натопљени Бодлеровом еротичном и „сатанском“ лириком:

„Где руљу људи што подбула хрви!
 Не осећаш ли воњ прашине њине?
 Волиш ли: свет су пољупцима страи,
 А твоје ноге глобу с циком псине.

Тад гледај моје искежене зубе
И моје усне што пољупце пију:
Те усне знају стотине да љубе,
Док зуби гризу, цепају и рију.

И док се гушиш у опију дима,
Доћи ћу да ти прву љубав платим;
Крвав, док сржи још у мени има,
Уз лавез паса жуд разблудну кротим;
Остатак жене ко плен даћу псима!"

Читав низ примера показују упадљиве сличности између Бојића, Дучића и Ракића. Не само сличности Бојићевих еротичних песама са песмама Королијиним, већ и патриотске Бојићеве песме, на пример „Химна поколења“ као и неке песме — одломци које је објавио Милован Ристић у „Правди“ 1927. г. подсећају неодољиво на „Канцоне“ Мирка Королије. Наведимо само неколико цитата из Королијине „Осветне канцоне“:

„Молисмо: Горе, горе,
из пећина што хукте,
из урвина што зјапећи пријете,
из гудура што се слукте,
из брдина што се оре
— — — — —

Сукљасмо са планина
к'о узјарена огњена лавина.
Јурисмо! А где стасмо
ту крвавијем словом биљежисмо
победу што зло мрви.“

Или из песме „Химна Вардару“:

„Вардаре, наври, нагни,
вире растури у зору
с урвина, с кршева стрми'
кроз јадиковце кланце!“

А Бојић у „Химни поколења“ каже:

„Кршни и млади, ведри и смели
У час кад пехар отрова се прели
У блеску, треску, звеци, сеци,
Са звизгом смело

Венчаше чело врело
Ловором узабраним
По лигицама . . .“ и сл.

Бојићеве дескриптивне псеме писане су у духу Дучићеве и Ракићеве дескриптивне поезије. Те његове песме су с многим персонификацијама: „Јаучу голих јабланова гране“, „Пропињу се гране с очајањем“, „Арвета наричу“ („У час откровења“), „играју жиле“ („Химна“), „Ледена магла разуме тај поносни одмор“ „истим болом цвиле дубраве и стене“ („Јединство“).

Природа у Бојићевим песмама најчешће је еротизована што смо видели у неким еротичним његовим песмама. Бојићева дескрипција је натопљена личним преживљавањима и осећањима. Сваки опис је „једно душевно стање“. У песми „Јесење шетње“ та саживљеност са душевним преживљавањима је евидентна.

„Блиста задње лишће ко златна мрежа
 На јесењој земљи и ко да мирише
 На сунчану јару које нема више
 И цеди из земље кап отрова свежа
 — — — — —
 И низ успомена умире сред таме,
 Као мирис жене која ишчезава.“

Једна од првих Бојићевих песама „Бајка о жени“ носи очевидан штимунг Дучићеве описне поезије („Подне“, „Залазак сунца“ и сл.):

„Љубичастом паром дише Земља сана,
 Модри су чемпреси сагли главе тужно,
 Врх мртвога мора крикне која врана,
 У златноме бакру тоне сунце јужно.“

Ко не би препознао Дучића у поенти XIII Бојићевог сонета:

„Оно што тада звасмо живот цео,
 Беше тек један мали, светли део.“

Ево утицаја В. Илића:

„Зима је царски вео пољем плела“ (XI сонет)

Или:

„Васкрснуо је један бокор свенут
 — — — — —
 Охол ко лепе крвалице из басне“.

Зар нас то не подсећа на Илићеве стихове: „Ко горда царица бајна са снопом златнога класја/ /на пољу јесен стоји.“ Бојићев стих из IX сонета „Лежи се река и иње је бело“ подсећа нас на Ракићеву дескриптивну песму „Зимска ноћ“ („Нове песме“, Београд 1912):

„Пало је иње Ко сабласти беле,
У танком велу као да се јеже“....

После једне дескрипције у XIV сонету Бојић попут Дучића фаталистички говори о љубави:

„На сусрету првом, ма да нисмо хтели
Ми смо се волели, пре но смо се срели.“

Ламартин у својој антологијској песми „Језеро“ каже: „Време, заустави свој ток“, а Бојић каже у сонету XVII: „Не бежи, ноћи... Стани, да ти се исповедим, стани/ /Али ти идеш немо својим током...“ У песми „Свакидашња песма“ Бојић каже:

„Дани, уставите свој демонски трк
— — — — —
Младост неће доћи више с венцем ружа,
Гробар брзо блатна затегнуће ужа
И ко предзнак пашће лист свео и мрк.“

Атмосфера симболитичне поезије зрачи из ових Бојићевих стихова из сонета „Језера“:

„Греју ме твоје очи пуне магле,
Ко језера су где се оцртава
Предзимско небо што над њима спава,
И мрке тисе што се над њих сагле.

Ко трепавице. Да ли тугу таје
За вечним сунцем које им се скрива,
Или се на дну њином борба збива,
А врх њих само зимске звезде сјаје?“

И поред свих утицаја и местимичних позајмица, Бојић несумњиво представља мост од песничких схватања Ракића и Дучића ка другим модерним токовима у српској поезији. Он припада оној фамилији песника који су својим снажним темпераментом, тамнострасним тоновима, звучним, често и металним стиховима обележили своје доба у коме су живели. Наметнувши својој поезији ригорозне ритмичке скрупеле, он је усмерио свој поетски говор у правцу урбаних језичких могућности, те иако је по многим афинитетима свог поетског облика углавном традиционалиста, његова поетска виђења се крећу од историјских фиксираних тренутака до урбаних осећајних нијанси и решења. Његове песме, с обзиром на песникову младост, импресионирају симетријом своје структуре, складом лепо уобличених стихова на основу којих се јасно може извести закључак да је песник интензивно радио над њима проучавајући Вуков речник и акценте.

Бојићеве препеве показују сферу интересовања младог песника за поједине мотиве поетске и одређени карактер поезије коју је пасионирано преводио. Од првих његових препева (песма „Самоћа“ од бугарског песника Димитрија Иванова Бојацијева у „Новој искри“, Београд, бр. 7/1911. г.), који говоре са сентименталном исповешћу о умирању душе „као складно-тужне лире“, до превода Барбјеовог „Идола“ у „Српском књижевном гласнику“, Данунцијеве „Оде народу српском“ (преведене 15. нов. 1915, а објављене у „Српским новинама“ бр. 1 и 2, 1916.), „Косово“ Клода Аскеја у „Ратном дневнику“, 19. јула 1916. г. у Солуну, и Ростана, Бојић је показао разноврсне могућности свог преводилачког дара.

МИЛУТИН БОИЧ

РЕЗЮМЕ

Нематра на то, што Боич не јавља се основоположником новог направила и основателем особо нових концепција в нашеј поези, он, принав јуе усовершенствованнују версификацију Дучича и Ракича, внес в своју поезију оригиналне ефективне рифме, богатство јарких поэтичских красок и созвучия, силу патриотического подјема и пламень эротики. Лирика Боича благородно-человечески ангажирована за высшую структуру жизненного смысла и красоту жизни. В его описательных и любовных стихотворениях преобладает чувство красоты и свежести яркой природы. В остальных его стихотворениях присутствует поэтическая, живописная направленность, окрыленная редкой музыкальностью стиха.

В этом труде даны совсем новые сведения о жизни поэта Милутина Боича, найденные в Государственном архиве Социалистической Республики Сербии и у родственников поэта (данные о годовых успехах в течение восьмилетнего обучения в гимназии и в реальном училище, документы собраний литературного общества, на которых Боич читал свои первые работы, данные о „Свободном театре“, о образовании поэта на факультете и о его жизни во время войны на основании веродостоинных данных, взятых из Беженского архива (Архив СРС), а также материал о смерти поэта).

После обзора сербской патриотической поэзии начала 20-ого века и патриотической песни Боича из сборника „Стихотворения“, в этом труде приказаны и все важнейшие стихотворения из сборника „Стихи страданий и гордости“, которые обновляют сербскую патриотическую лирику. Это совсем новые художественные тона, выраженные в стихах страданий и радости. В этих стихотворениях Боич спускается в мрачные глубины национального страдания и этот мрачный звук вырвался из глубины внутреннего света поэта и стал художественно-трепетным в бронзе стихов страданий и гордости, а особенно в „Голубой гробнице“, являющейся мысленным синтезом этих стихотворений, псалмом народного страдания, созданным из крови и скорби измученных солдат тогдашней Сербии.

В своих патриотических стихотворениях Милутин Боич воспел две балканские и Первую мировую войны, грустную одиссею сербской армии

в чужих краях. Взяв в качестве эпиграфа „Рим больше не в Риме, он там где и я“ из „Серториуса“ Корнея для вступительного стихотворения своего последнего сборника „Стихи страданий и гордости“, он доказал свой патриотизм рядом стихотворений, пронизанных патриотическим призраком чужеземства и войны. После многих поэтов Боич возвратил патриотической поэзии достоинство и значение, несмотря на то, что его поэтический язык не стал меднумом для поэтического творчества, каким стал язык его современников Ракича и Дучича. Боич убедительно драматичен в описании войны. По художественным достижениям он превзошел стихосложение политических идей и рамки времени, в которых произошла военная драма. Боич не только поэт огромной силы слова, но и певец гимна и риторики; в сербской поэзии значителен своей искренностью и вдохновенным патриотизмом, а был бы, судя по его поэзии страдания и гордости, одним из самых значительных наших поэтов начала 20-ого века, но у него не было времени для поэтического усовершенствования, искания и открытия новых эстетических явлений в поэзии.

В этом труде подтверждены влияния и реминисценции в литературном творчестве Милутина Боича. После статьи И. Секулич, М. Павловича и докторской диссертации В. Кошутича „Влияния парнасцев и символистов на сербов“, здесь впервые утверждаются влияния „Саломы“ Оскара Вайльда на некоторые фрагменты „Королевской осени“, на балладу „Влюбленный Давид“, а затем подчеркивается влияние ещё некоторых стихов Бодлера, Ламартина, В. Илича, Дучича, которое они могли произвести на Боича.

И несмотря на все наведённые и ненаведённые влияния, Боич без сомнения, является мостом, связующим поэтические убеждения Ракича и Дучича с другими современными течениями в сербской поэзии. Он принадлежит к той семье поэтов, которые своим могучим темпераментом, звучными и часто стальными стихами отметили своё время, в котором они жили. Боич устремил всю свою поэтическую речь в направлении новых возможностей языка и, несмотря на то, что по многим сродствам своей поэтической формы он в основном традиционалист, его поэтические размышления берут начало от исторически фиксированных моментов, до новых чувствительных нюансов и решений. Своими переводами Боич показал разнообразные возможности своего переводческого и поэтического таланта.

РАДОМИР В. ИВАНОВИЋ

ЖИВОТНИ ПУТ МИЛУТИНА М. УСКОКОВИЋА

ПОРОДИЧНА ОДИСЕЈА

„Сваки покрет носи проклетство“

Порекло Ускоковића везано је за легенду која се чува у породичном предању. Професор Радоје Ускоковић, брат књижевника Милутина Ускоковића, интересујући се за порекло своје породице установио је да су преци Ускоковића најпре били насељени иза Проклетија, у области Хас.

Због племенске свађе и крвне освете, која је уследила потом, морао се тај предак преселити у околину Скадра, недалеко од Медовског залива. Тиме је започет период лутања. Лутање, ће, пренесено у наслеђе наредним генерацијама, у већим или мањим временским размацима трајати без прекида све до последњих изданака.

Никад довољно староседеоци морали су, после неуспеле буне, да се поново упусте у потрагу за сигурнијим склоништем. Након угушвања побуне турска војска се немилосрдно обрачунавала са побуњеницима. Ухваћен ноћу давни Ускоковићев прелак је пребијених ногу у руку бачен у плићак Скадарског језера, јер није било наде да ће преживети. Отпорни горштак је одолео и овом искушењу. Прихватио га је један Зећанин и „извидао“ (излечио) потпуно. Због захвалности остао је у кући свога спасиоца, помагао му у послу, чувању стада и одбрани куће, а после неколико година оженио се спасиочевом ћерком и изродио са њом три сина.

Живот су одржавали слично осталим приобалским становницима: упадом у турска подручја и плачком турске имовине. Због честих ускакања у турску територију добили су најпре надимак, а доцније и породично име *Ускоковићи*. Могућно је да су као досељеници добили то име.

Турска се повремено светила за упаде Црногораца у њену територију и притом, сигурно, није одвајала вине и невинне. Да би се донекле осигурали од ове опасности Ускоковићи су потражили уточиште у кршевитој, али безбеднијој, северној Црној Гори до које је теже допирала турска војска.

Од тренутка када се први Ускоковићи досељавају у предео Морачу, око манастира Мораче кога је у XIII веку подигао Немањин унук Стефан, легенда престаје јер тада налазимо прве записане податке о Ускоковићима. Ускоковићи насељени у околини Ужице потичу од Ускоковића из Горње Мораче. То је било почетком XIX века. Доцније ће Ужице још једном претрпети дошљачку инвазију из Црне Горе, Херцеговине, Босне и Санџака, а потом ће број становника повећавати само из непосредне околине.

Насељавање је почело током првог српског устанка. Угушивци га Турска није дозвољавала православном живљу да се насељава по варошима, па су се дошљаци размилели по околним, слободним теренима оснивајући нова насеља¹. Приликом те миграције у Србију су се доселила три брата Ускоковића. Један од њих се убрзо вратио, други се населио у околини Ваљева (село Планиница), одакле су касније његови потомци пресељени у Вараждин, а трећи је изабрао село Високу у околини Ариља. Од тих Ускоковића води порекло Милутин Ускоковић.

Село Висока се налази на скученој висоравни у врлетном и неприступачном крају који их је својом врлетношћу подсећао на предео одакле су се доселили. Смештени у голети Високе, осећали су се безбедним од напада. Отуђени на том уклетом вису они се постепено навикавају на нове услове живота. Ипак ће им дуго после тога остати као наследна особина горштачка опрезност, неповерење, достојанство у различитим ситуацијама и слаба комуникативност.

У доба процвата караванске трговине увидео је неко од њих да се од трговине може лакше живети, угодније и сигурније него од пушке и оних испоснелих вртача земљишта које су обрађивали. Ускоковићи су постепено силазили у равницу. Први од њих је био Максим Ускоковић који је због сталних обилажења вашара убрзо обележен у породици као „скитница“ и „луталица“.

Од тада почиње њихово интересовање за трговину и њихово бављење трговином, јер са Максимом почиње силазак Ускоковића из Високе. За њим ће убрзо кренути и деца његове браће. У Високој су тада живела три брата: Стеван, Станко и Максим. То је трећа генерација досељеника. Стеван је имао три сина: Мијајла, Милана и Миладина и једну ћерку.

Ужице је, као трговачки центар, привлачило све оне који су желели да се обогате у догледно време. У њему се најбоље сна-

¹ У студију Љуб. Павловића „Ужичка Црна Гора“ објављеној у „Насељима и пореклу становништва“ (издање Српске краљевске академије, Српски етнографски зборник, уредио др Јован Цвијић, књ. 34, Београд, 1925, стр. 3—197) спомиње се на стр. 101. породица Шишовића која се такође доселила из Мораче што доказује да је миграција била обимна. У њој се помиње село Висока. Међутим, у регистру породичних имена нема Ускоковића (наведени су Бојовићи и Марићи). Њих налазимо у необјављеној „Монографској грађи“, св. IV, Рада Познановића.

шао Стеванов син Милан, који поред трговачког успеха почиње да се бави и политиком (трговина му је служила као одскачна даска). Куповином куће на Липи и отварањем трговине у њој Милан је омогућио долазак брату Мијајлу, оцу Милутина Ускоковића, који се и пре тога бавио трговином (водио је бакалницу у непосредној близини Ариља). Разгранавши посао са горштачком марљивошћу и упорношћу коју је поседовао, потпомогнут братом, кренуо је у Ужице и тамо удруженим снагама, неколико година после доласка, успео да се осамостали.

*

Смештено на тремећи између Србије, Босне и Црне Горе Ужице представља изванредно трговачко место одакле су се рачвали каравански путеви према Сарајеву, Дубровнику, Скадру, Солуну, Скопљу, Софији и Београду, а досезали су до Беча и Пеште. Ужице је у то време било највећи град у Србији после Београда. Оно је имало 12 хиљада становника, што су Ужичани често и са поносом истицали. Пошто се налази између крајњих огранака Таре, Јавора, Златара и Златибора оно има и веома повољан стратегијски значај који му је, осим конфигурације земљишта, пружао стари Град, подигнут на купастом брду поред Бетиње, неосвојива турска тврђава која је господарила околним пролазима.

Турци су махом становали испод Града и оном делу Ужица до Житне пијаце а српско становништво живело је око Царине, и у Вароши (то су делови града), на другом крају око Малог парка. Између та два дела града простирала се ледина Мегдан која их је делила. То је златно доба ужичког економског уздицања. Караванским путем извозили су домаће производе: вуну, сирово и сушено месо, ракије, мед, жито, лој, восак, масло, секире, коже, платно, ћебад и друге занатске производе² а увозило се, у ово стециште каравана, све што им је било неопходно и што се уз добит могло продати: пиринач, шећер, зејтин, кафа, зачини, fine тканине, рибе, со, паприка и остале ситнице.

Рачунало се у том трговачком посредовању караванима, који су у дугом низу преносили товари различите робе, да је Ужице удаљено од Београда 30 сати хода, од Сарајева 40, од Дубровника 8 конака итд.

Цветала је трговина уз сву опасност коју је то занимање доносило собом. Без престанка се товар морао бранити од друмских пљачкаша, невремена и других опасности, јер је тај неуобичајено напоран посао захтевао много умешности, довитљивости и одрицања. Доносили су ужички трговци са тих путовања нешто више од трговачког профита: нове навике којима су култивисали свој живот. Трговина се нарочито развила после одласка

² Мирко А. Поповић, „Историја Ужица“, Ужице 1924. г.

Турака из Ужица 1867. године али се њихов утицај осећа у целокупном животу Ужичана: ношњи, схватањима, грађевинама, занатима и слично. То је доба када народни певач пева: „Ој Ужице мали Цариграде“.

У једној од „Путничких приповедака“ који пише први значајнији књижевник Ужица Добра Ружић-Бетински³ налазимо сведочанство о изгледу Ужица у то време:

„И заиста, већ се поче указивати улица, а куће лепше и лепше, док не наступисмо на калдрму која је била много боља од оне јагодинске па и београдске. Нигде у Србији нисам видео више двокатница но што их има Ужице. Куће су махом лепе и од тврдог материјала... Целокупан је упечаток што га је Ужице на ме оставило био врло добар, нарочито су ми се допаале многобројне чесме што су свуда по улицама“.

Тај опис је нормална последица оног просперитетног развоја којим се кретало Ужице до периода у коме је описано. Отуда није чудо да је Ужице мамило трговце из других крајева, а поготову оне из блиске околине, жељне успеха. Мијајло Ускоковић започео је трговачку каријеру као шегрт. Марљивошћу стекао је изванредан иметак са којим је, по тадашњем обичају, ступио у ортаклуk са неким ко је поседовао сличан капитал и после низа година заједничког пословања обогатио се и одвојио. Мијајло је рођен 1845. године у Високој. По доласку у Ужице оженио се 1876. г. са четрнаест година млађом Софијом — Соком Милојевић, ћерком житарског трговца Косте Милојевића који су пореклом Херцеговци (место Зубци, околина Требиња) по наговору брата Милана који се трудио да подигне углед породици и да своје трговачке послове ојача породичним везама са чувеним трговачким кућама.

Породица Мијајла Ускоковића је веома кратко време уживала у благодети коју јој је нова средина пружала, јер се после две године затворила граница према Босни, простор кроз који је улазио живот у Ужице. То је било после Аустро-угарске окупације, одлуком Берлинског конгреса 1878. г. Извесно време живело се од резерви а онда почиње суновраћавање у сиромаштво и мукотрпно уздржавање које је утолико теже што долази после благостања. Део робе који се није могао извести иструнуо је од влаге у импровизованом склоништу недалеко од границе, један део је пропао у олујној и кишовитој ноћи када су га немирни таласи Дрине однели са сплва и послали на дно, што је уједно значило и породично падање на дно живота.

Остатак се није могао извести ни употребити. Кириције су отпуштане, коњи распродавани, роба у меховима пропадала а онај сигнирани део у Босни (овце, катран, дуч) остајао неупотребљен јер се до њега није могло доћи. Отегло се у недоглед

³ Објављене су у „Јавору“ 1882. г. Ружић је двадесет година био наставник ужичке реалке.

ишчекивање бољих времена која нису долазила. Успон трговачких породица био је далеко спорији од овог рапидног пропадања. Ошамућени новим догађајима, неприпремљени и обезглављени најбогатији ужички трговци доживљавају потпуни крах. О томе говори и сâм Ускоковић у репортажи „У Ужицу“ (касније је овај одломак унео у „Дошљаке“ на страни 158.):

„За Лијевљанима су отишли Јањићи, Каљевићи, Орловићи, Ускоковићи, Јевтовићи и многи други. Још се само држе двојица тројица, потпомогнути синовима. Туга обузима човека када види ове споменике са увек чисто и укрупњеном кошуљом од шесетњака, увијеним брковима и намрштеним већама, како полагао корачају, са бројаницама у рукама, од куће у кафану и из кафане кући...

Тај бивши човек може имати да поједе и да попије, може бити у свему задовољан, али он је већ свршио свој живот и жали за старим временом кад се радило с Босном, кад је некако све другачије било. Он је тада радио као галијаш, мучио се много више али је живео од својих руку и био свој газда“.

Ускоковићи нису били стара и јака трговачка породица као Арндаревића, Берасимовићи и Јокановићи који су одолели кризи. Видевши да се од трговине не може живети ужички трговци су хитали да своје синове пошаљу у школе да би се што пре дочекали државне службе и „двадесетшестог“. Појављује се нова генерација трговаца која потискује стару, која схвата промене и сналази се у њима користећи их. Нестало је време у коме су се огромне своте златног новца позајмљивале без признаница, у четири ока, где је реч и патријархално поштење било далеко поузданија гаранција него сведоци и менично јемство.

Нова генерација дошљака, скоројевића, преузимала је све трговачке послове. Том наглом пропадању међу првима се придружио Мијајло Ускоковић. Покушавао је првих година после затварања границе да се новим трговачким подухватима спаси од беде која му је претила, али није успевао у томе. Политички курс који Обреновићи усмеравају ка Аустрији, оријентишући се према њој, допринео је том пропадању. Аустријском капиталу даване су концесије на србијанском тржишту. Развијена индустрија и страни капитал неометано су пласирани, јер ситно србијанско занатство није било у стању да се одупре инвазији индустријске робе, која је произвођена на модеран, серијски начин, те је била далеко јефтинија од оне произведене у занатским радионицама. Занатство је пропадало а са њиме и трговина.

Ужице је изгубило пређашњи значај. Трговачки путеви и индустријски центри сада се формирају на новим местима. Оно постаје удаљена провинцијска варошица, најзабаченије место у Србији. Због лоших саобраћајних веза и осталих околности најчешће се узима као синоним за провинцију, место у које се службеници шаљу по казни, „српски Сибир“.

ПОРОДИЦА

По бројним члановима Ускоковићева породица подсећа на породицу Јована Борђевића. Мијајло и Софија Ускоковић имали су у току двадесетосмогодишњег брака 11 деце од којих је шесторо помрло у раном детињству а само петоро је прешло петнаест година.

Најстарији син звао се Стеван, рођен је 1878. г. и живео је непуну годину дана. Име је добио по деди Стевану. Две године касније рођен је Милан. Потом Милутин 1884., Драгутин 1887., Радоје 1889.

Између Радоја и Драгутина рођена је сестра Милица али је и она рано умрла. Између Драгутина и Александра (1894. год.) рођени су синови Здравко, Бора и Бранко, но ни они нису дуго живели. Најмлађа је Божидарка. Умрла је у деветнаестој години.

Мијајло Ускоковић се бринуо о деци до пред крај живота. У почетку је, према сведочењу проф. Јулије Василић, радио неке мање значајне послове у адвокатској канцеларији Александра Поповића са којим је био у сродству, а затим је за безначајну награду преписивао жалбе, молбе и различите потврде неписменим сељацима који су пијачним даном долазили у Ужице. Потпуно изгубљен у новим условима живота одао се пићу тако да је последњих година био породици на терету. Умро је половином 1905. године.

Сав терет око издржавања породице пао је на његову жену. Живот Софије Ускоковић је врло мучан и тегобан, састављен од непреспаваних ноћи и дана без одмора, у непрекидној бризи, поготову док јој деца нису одрасла. Ноћу је ткала, везла, шила, прала, а није се либила ни осталих тешких послова све док децу није ишколовала.

Обдарена изнад просека она је била образованија од својих вршњакиња. Била је изванредан усмени приповедач те с тога можемо са сигурношћу тврдити да је љубав према књижевности наследио од ње. Тај дар сликовитог приповедања наследила је Софија од бабе Манде, вашарског путника, коју Ускоковић са симпатијама у више наврата спомиње. Заједничка љубав према књижевности зближила је мајку и сина више но што је уобичајено у породицама са много деце. Разумљиво је да управо њој Милутин поверава своје прве, невешто написане радове, а тај обичај је задржао и касније као афирмисан књижевник.

„Била је лепа, пуначка, енергична и отресита жена... Обучена у српску ношњу на којој се истицао либаде од атласа са широким рукавима, тепелук од нанизаних златника или бисера, свилене мараме укрштене на грудима, прикопчане брошем, сукња са шлеповима“ — према причању њених савременика књижевника Мила Верговића и Александра Милојевића. Иако скрхана губицима малодобне и одрасле деце, поготову Драгутина — 1911., Милутина — 1915. и Божидарке — 1919., ипак је сачу-

вала свежину и у каснијим годинама што се види са сачуваних фотографија. Отуда ликови мајки у Ускоковићевом књижевном делу носе толико племенитости, самоодрицања и пожртвовања што се најбоље види из следећег описа:

„Време је било посуло по овој коси, некад тако бујној, прамину седих власи. По челу, још светлом и паметном, свирепо се скупљале боре ... Али у њеним свелим образима дубиле се још оне две старе слатке рупице које су издавале њен доброћудни осмејак. Њена снага била је још крепка, а очи, те очи тако благе и плаве биле су пуне жувота и неке дубоке доброте, као код свију жена које рано остаре због много деце и домаћих брига“ ...

Ускоковићев однос према мајци био је двојак. У раном детињству он се према њој односи осорно, самовољно, нетрпеливо. Болешљив и размажен захтевао је од мајке посебне услуге. Тек касније ће Ускоковић променити став и завоleti своју мајку оном љубављу којом Лаза Лазаревић воли своју. Ту приврженост испољаваће стално и у различитим видовима. Умрла је 1943. г. Сахрањена је на Доварју у породичној гробници коју је подигао најстари син Милан.

Милан је у највећој мери наследио њену енергичност и до краја живота је помагао многобројну породицу. После школе коју је завршио у Ужицу отишао је у Војну академију, јер је академија своје питомце бесплатно школовала. То је била једина могућност да се деца сиромашних родитеља школују и да се једна гладна уста одвоје од сиротињске трпезе.

Многи Ужичани такође су били у Војној академији и податак који Ускоковић саопштава у приповеци „Магаре“ има дубљи социолошки смисао. Милан је направио успешну војну каријеру и његов утицај није био мали у Радикалној странци којој је припадао. Учествовао је у мајском преврату 1903. У I светском рату осуђен је као „дрнорукац“ на 15 година затвора. Приликом спровођења заробљен је у Средоземном мору и одведен у Карлсруе где је дочекао крај рата. После рата прелази у цивилну службу. Због гангрене ампугиране су му обе ноге. Оженио се Словенкињом Катарином Речник. Умро је 1945. године и сахрањен је на београдском Новом гробљу.

Болешљиви брат Милутина Ускоковића Драгутин умро је као студент права (1887—1911). Њему је посвећена збирка приповедака „Кад руже цветају“. Милан и Милутин учинили су све да излече туберкулозног брата. По сачуваним фотографијама, писмима и разгледницама, које нам је љубазно уступила Милица Ускоковић, сазнајемо да је Драгутин лечен у Лезену, крај Давоса, у Швајцарској. На првој од тих разгледница забележен је датум 12. фебруар 1910. г. по чему можемо утврдити да је у Швајцарску стигао још 1909. г.

Из писама које је писао Драгутин за време боравка у Лезену провејава за болесника неуобичајен оптимизам, ведрина

искричав дух, особине тако мало својствене његовом старијем брату⁴. Према сведочењу Видосаве Ускоковић Драгутин и Милутин су били веома блиски, чак и физички слични. Њих карактерише нежност према мајци која је болешћу Драгутиновом још више потенцирана. Милутин се о њему брижљиво старао. Осим честих посета и поклона нарочито се трудио, уз жртве и одрицања, да му обезбеди средства за лечење. Овај податак најбоље илуструје патријархалну приврженост Милутинову породици. Она се очитује из писма упућеног мајци 25. септембра 1910. г. из Женева:

Поштована мајко,

Данас сам добио 500 динара аконто мога хонорара за роман. Јутрос сам добио једну карту од Мила и одговорио сам му, да се моје две плате даћу Драгом за путни трошак од Београда до Лезена и 100 динара месечно за 6 месеци. Других 500 динара је за мој докторат а ресто да платим златан сат кога сам Милу поклонио, за мој повратак у Београд и прве потребе за моју нову кућу. Срдачан поздрав свима од Мите.

Драгутин је боравио у Лезену и почетком 1911. г. што доказује разгледница коју је Драгутину послао Петар Кочић из Београда. Кочић је био присан пријатељ са оба брата. Она је датирана 15. јан. 1911:

Monsieur
Dragoutin Uskokovitch
et. en droit
L E Y S I N
Suiss
Pension 1, № 1

Драги Сале,
Добио сам твоју карту. Хвала. Твоја је опаска тачна, али не замери. Ја признајем да сам био забораван на мог Сала. То ћу поправити ускоро опширним писмом. Пиши како се осећаш и о животу на Лезени.
Љуби те твој

Pierre.

Са насловне стране је додато: „Драги Мито здраво, ја сам овде од 26. новембра . . .“ али је даљи текст нечитак, јер је писан на тамној површини слике. Кочићева разгледница није затекла Милутина, јер је у то време кренуо за Београд.

Драгутина је после извесног затишја захватило поновно погоршање и исте године је умро. Братовљева смрт веома је коснула осетљивог Милутина.

⁴ Једно од њих је упутио брату Радоју 12. II 1910. г. из Лезена.

За разлику од два старија брата Радоје се уписао на Филозофски факултет универзитета у Београду, завршио га и предавао потом географију у ужичкој гимназији. Кратко време је био Цвијићев асистент (нарочито се бавио етнографијом и топономастиком) а потом је предавао у Трећој мушкој гимназији у Београду. Погинуо је под трагичним околностима на Сави 10. XI 1958. год. Четири године по свршетку првог светског рата, у коме је учествовао, оженио се. Својим синовима, Милутину и Милану, дао је имена по браћи. После смрти Драгутинове нарочито присан однос владао је између Радоја и Милутина.

Александар Ускоковић рођен је 23. VII 1894. г. Уписао је медицину али га је први светски рат омео у школовању. Докторат медицинских наука стиче у Нансију 1923. године. Пре тога се 11. маја 1919. г. оженио Видосавом Нешић из Смедерева где је био на служби. Умро је у Нишу као санитетски пуковник 25. јуна 1947. године.

Рођена после деветоро мушке деце Божидарка је била миљеник породице. Савременици тврде да су је браћа толико волела да су се заклињала њој. После петог разреда гимназије је због болести прекинула школовање па је шести и седми разред гимназије накнадно полагала. Умрла је веома млада начета туберкулозом којој је подлегао и Драгутин. Сахрањена је у породичној гробници. Браћа су се, нарочито Милутин, веома бринула о њој.

ДЕТИЊСТВО И ШКОЛОВАЊЕ

У објашњавању Ускоковићевих животних и књижевних ставова мора се најпре поћи од породичне средине, јер је то једини прави пут за истинито и комплексно одгонетање његове врло сложене психологије.

Рођен је у Ужицу исте године кад и Вељко Петровић (4. јуна 1884.) у улици Краљице Наталије број 18 (данашња Маршала Тита 36). Родна кућа Милутина Ускоковића сачувана је до данас. Осим многобројних описа које сам писац наводи у свом књижевном делу њен изглед, из оног периода, може се реконструисати на основу написа који налазимо у необјављеном рукопису⁵ Александра Милојевића: „Слике старог Ужица“ (Скопље, 1958.):

„То је једна рабатна старинска кућа на спрат, у коју се пење још са улице уз оронуте дрвене басамаче и улази у тесно предсобље застрто „крпиром“. Кроз ниска, узана врата улази се у две собе са скромним, старинским намештајем, као и у кухињу чије посуђе показује да у овој кући не влада благостање... Кроз просту дрвену капију, улазило се у калдр-

⁵ Део „Слика старог Ужица“ објављен је у листу „Златибор“, год. IV, бр. 31, септ. 1963, стр. 7 и бр. 32, октобар 1963, стр. 9. под називом „Панорама старог Ужица“.

мисану ситном турском калдрмом, а потом кроз вратнице, у омању башту са лејама разног поврћа и неколико дрвета воћа“.

Кућа се налазила на Липи (подигнута на бившем беглуку Брегића), недалеко од Липског потока и Женске радничке школе. У непосредној близини су биле куће осталих ужичких трговаца (Орловића, Бурашковића и других), а недалеко је била кућа Јеврема Туцовића, оца Димитрија Туцовића са којим су Ускоковићи одржавали пријатељске везе⁶.

Детињство које је писац провео у родном граду вишестрано је значајно за његово књижевно стваралаштво. Родном граду Ускоковић ће наћи доста замерки али га успркос томе воли оном неповратном љубављу којом се воли детињство. Ускоковићево мукотрпно школовање, најпре у Липској основној школи а потом у Краљевској српској реалци, није се много разликовало од школовања осталих сиромашних ученика из Ужица или околних села. Он је већ ту запазио карактеристике дошљаштва.

Књижевна инспирација је начин да писац непрекидно буде у контакту са местом рођења, јер њихово књижевно стварање у основи увек има нешто од ужичког краја, чак када се ради о Београду и београдским типовима. Та повезаност је резултат словенске носталгичности тако својствене његовој психолошкој конституцији.

У тачан датум рођења могло би се посумњати на основу прве испитне пријаве на Правном факултету Велике школе у Београду која се чува у Државном архиву Социјалистичке републике Србије.⁷ У њему је Ускоковићевом руком уписан датум рођења: *осмог јула 1884. год.* али се вероватно ради о забуну младог студента. Ниједном касније неће направити сличну грешку.

Лист из матичне књиге на коме је забележен датум рођења је истргнут. Податак о рођењу налазимо у „Аутобиографији“ коју је сам приложио у „Алманаху хрватских и српских пјесника и приповедача“ за 1910. годину:

„Рођен сам 4. јуна 1884. године у Ужицу од оца трговца. Школовао сам се итд. (sic!). Дogaбаји који су се збили у моме раном детињству, показали су ми сурово, да изван најужег породичног круга, најбољи пријатељи су: природа и књига. У истини, то троје ме никада нису преварили. И примали су ме оберучке и својски, кад год бих се из осталог света вратио, рањен физички или морално. Ма како да су искуства сваки пут била врло опора, једном окрепљен, ја сам остављао сва три пријатеља, да се вратим поново у свачији свет, да се поново радујем и жалостим, надам и разочаравам, радим и беспосличим. Ето, ти преласци из једног у други од та два света, то је цео мој живот. Он је био често горак, досадан, тежак,

⁶ Према сведочењу Драгице Туцовић, сестре Димитрија Туцовића.

⁷ Под бројем В. Ш. Ф-VI, р. 308/1902.

бесмислен, пун увреда, али, у тренуцима присебности изгледао је увек такав да га не би дао низачији други, кажем вам искрено“.

Знамо поуздано да се Ускоковић истицао у школовању, јер је и пре поласка у школу знао да чита и пише. Ту особину задржаће и до краја живота. Читао је све до чега је долазио: књиге, извештаје штедионице, научна открића, новине (комшијске), Пелагићева дела, народне песме итд.⁸ Без довољно књига, свесака, оловака (делили су једну оловку на три дела — прича проф. С. Ристановић), streпео је над сваким разредом, и они и родитељи, јер би једно понављање могло значити и крај школовања.

Сви Ускоковићи су били „државни благодјељници“ због сиромашног стања. Уверење о том стању једино су без тешкоћа добијали. Тиме се донекле тумачи што је Ускоковић био бољи ученик у Београду него у Ужицу, јер су само одлични ученици добијали „благодјељнице“. Сиромаштво се морало одразити у пријемчивој детињој души Милутина Ускоковића. Оно мења сазнања о свету јер показује како најбољи пријатељи рођаци, ортаци и комшије окрећу леђа њиховој породици. Зато је евидентна особина потиштеност и огорченост због неправде која их је мимо њихове воље задесила.

Његов песимизам, за кога је Матош говорио да се састоји у „неком фаталистичком и моралном индиферентизму“, води бесумње порекло из детињства а касније налази поткрепе у двојству његове личности. Одлутао у раним годинама он је подједнако странац у било ком месту и било којој средини. На пола пута између модерног Европљанина и патријархалног Ужичанина он је несрећан због тога што не може дефинитивно да се одлучи. Разапет између двеју неспојивих могућности: модерног и традиционалног, прогресивног и конзервативног, паланке и веллеграда, живота и смрти, „он је увек песник нечег преломљеног и прекрханог“ — писала је Исидора Секулић.

То је уједно и разлог извесним деформацијама које је у детињству претрпео. Трансформација немиких и незаборавних утисака, које се кроз цео живот носе као мора, стајаће Ускоковића великих душевних трвења, борби до којих га доводи раскорак између жеља и могућности. Томе је најчешће узрок његова поетски упечатљива душа и суровост живота, као пандан, који му свакодневно нуди само тамне стране, искушења и патње.

Понижење које је уследило после породичног краха морало се дубоко засећи као трајан утисак мучнине и социјалне мржње. Не заборављајући ни једног часа оне многобројне дане „када се постило без поста“, када се већ код ручка морало бринути за вечеру, када се окрајак добијене проје јео кришом у неком жбуну, далеко од оних који су жвакали дебеле пшеничне сомуне и који су у безазленој дечјој игри могли кроз смех задати

⁸ Катица Настасијевић, „Живот и рад Милутина М. Ускоковића“, рукопис, стр. 50.

бол, ако би приметили такав оброк, решавао је у себи да ће једнога дана успети и вратити им све те ране које су му нанели.

Његова сетна и меланхолична природа одвлачила га је од устаљених дечијих игара и наводила на читање, а у старијим разредима он почиње да бележи запажања. Ускоковићев биограф проф. Саво Ристановић тврди да се он није бавио писањем књижевних дела пре ступања на факултет. Постоји неколико доказа који побијају Ристановићево мишљење. Први Ускоковићев објављени рад датира из 1900/1901. год. те је сигурно да се и пре тога бавио писањем. То потврђује и његова мајка Софија Ускоковић. Потреба да саопшти тај шаренолики свет дечијих преживљавања, маколико они били невешто формулисани, јавила се још у првим разредима реалке у коју се уписао 1894/95. г.

Приповетке из дечијег света, које ће касније веома успело писати („Мали“, „Прве слутње“, „Врбица рабаџијског сина“, „Депа жена“, „Магаре“ итд.), одају преживљене догађаје који су узбуђивали његову душу. У свакој од њих има понешто од аутобиографских елемената. Отуда није чудо да су саопштени импресивно, уметничким изразом који карактерише његова најбоља уметничка остварења. Сачувано је и неколико почетничких прерада народних приповедака које је Ускоковић веома волео.

Ученици ужичке реалке крајем XIX века одушевљавали су се социјализмом и белетристиком, или обома у исти мах. Те идеје нашле су у реалци најплодније тло. Најснажније су се изражавале у баџким дружинама, које су официјелно имале литерарни карактер али су током рада, и у радовима и у дискусији која је уобичајено била жучна, служиле као погодна трибина за изражавање новостечених социјалистичких идеја под утицајем Светозара Марковића и Васе Пелагића. Како у Ужичу није било фабричких радника ученици су склопили савез са занатлијским радницима, јер је прва фабрика, Ткачка радионица, основана тек 1899.

Отуда потиче онај шаролики професионални састав у Ускоковићевим приповеткама („Потрошеним речима“ нпр.). Ужичка реалка постаје центар за ширење социјалистичких идеја. Њени ученици: Сретен Лазаревић, Миљко Савић, Владимир Зебић, Драгица Лапчевић а затим Димитрије Туцовић, Радован Драговић, Душан Поповић, Душан Бурић и други постају вођи социјал-демократског покрета у Србији и оснивачи Српске социјал-демократске партије 1903. г. (на оснивачком конгресу у Београду) и Главног радничког савеза⁹.

Ужичани су међу првима основали Радничку читаоницу (на збору од 6. јула 1903. године по старом календару) која је непосредно по оснивању послала делегате на оснивачки конгрес

⁹ Стеван Игњић, Милојко П. Боковић и Венцеслав Глишић, „Раднички покрет Ужича и ужичког краја од првих зачетака до 1941. године“, посебно други део: Милојко П. Боковић, „Период социјал-демократије 1903—1918“.

Српске социјалдемократске странке чији је први секретар Драгиша Лапчевевић. (Неколико година раније је било такво стање да је приморало министра просвете и црквених послова Андру Борбевевића да актом од 1898. г. укине ујичку реалку (тада се Туцовић налазио у VI а Ускоковић у IV разреду). Туцовић је на школску зграду истакао црну заставу. Под притиском јавног мњења Министарство је поново отворило реалку исте године.)

Раднички покрет у Ужицу до 1903. г. није био организован и одвијао се стихижски. Тек 6. марта 1904. г. ступише радници Ткачке радонице у први штрајк. Но све је то наступило неколико година касније, када се Ускоковић налазио у Београду. Одушевљење социјалистичким идејама свакако је захватило и њега, али у мањој мери него његове другове. Виши разреди реалке значајни су за њега по томе што се придружује оној мање заступљеној врсти младалачког одушевљења — писању књижевних радова. Сигурно се већ тада појављивао са почетничким радовима које је писао у осами а читао на састанцима Бачких дружина. Његови школски другови и извештаји београдске гимназије „Вук Стефановић Караџић“ потврђују ову хипотезу. Знатним бројем радова Ускоковић ће се појављивати и у Београду. С обзиром на његову урођену стидљивост, на спремност београдских ученика да игноришу дошљаке, поготову ако су из Ужица, сигурно се не би у тој средини појављивао да ти радови нису били изнад просека осталих. Већина тих радова је била написана у Ужицу и они су му послужили као предспрема.

Одушевљавајући се литературом Ускоковић је проналазио донекле равнотежу за одушевљавање социјалистичким идејама којима је био мање подложен, „јер он је песник и сањалица а не политичар“. Ни одушевљења ове друге врсте нису му била страна, јер је припадао пролетеријату у правом смислу те речи. То ће се одразити касније учешћем у омладинском покрету. Из сачуваних извештаја ујичке реалке за 1895/96. школску годину (стр. 13) види се да је спадао у боље ученике¹⁰. Нарочито је показивао успеха у цртању за кога је имао много љубави и смисла. То је била његова друга уметничка пасија. Отуда почиње оно импресионистичко одушевљавање природом, оним бројним, разноврсним изванредно насликаним пејсажима у његовом књижевном делу који по снази његовог уметничког уобличавања стоје међу врхунским у нашој књижевности а за које је још Скерлић говорио да иду у најбоље стране његових књига. Стога их тако диференцирано остварује, враћа им се, допуњује ски-

¹⁰ Хрстова наука 4, Српски језик 3, Немачки језик 3, Земљопис 5, Ботаника 4, Рачун 3, Геометрија 3, Краснопис 3, Слободно цртање 4, Похођење цркве и школе IV, Владане 5. У извештају Краљевске српске реалке за следећу, 1896/97. школску годину нису наведене све оцене. Констановано је да „из III разреда прелазе у IV“ а између осталих ученика помиње се и Милутин М. Ускоковић.

цира нове и где год му се пружи прилика утисне у текст понеки од њих.

Друга страна љубави према сликарству добила је израза у честом помињању дела чувених сликара. То није био само помодни манир, како су неки од критичара истицали, него је то дубока, интимна потреба да се што прецизније изрази, да што обухватније прикаже свој свет преживљавања. Ускоковић воли модерно сликарство, јер је оно утицало на модерну књижевност. Један од поклоника модерног сликарства био је и сâм Скерлић. У цртици „Кроз мраз“ каже за заљубљеног јунака да стоји „као Верешчагинови *Стражари на шипци*“¹¹ а у једној приповеци из комитског живота помиње Холбајнов *Danse macabre*. Жена Ускоковићева, Бабета, имала је знатних сликарских способности. То је још више потенцирало његову склоност (један њен акварел чува се код Милице Ускоковић).

ПЕШКЕ У БЕОГРАД

Ужичка реалка била је непотпуна све до 1903. г. Она је имала само 6 разреда а за остала два морало се ићи ван ње. Ускоковић је, попут многих изабрао Београд. Из извештаја гимназије „Вук Стефановић Караџић“ за школску 1900/01. годину (издање Краљевске штампарије, Београд 1901, чува се у Народној библиотеци Београд) сазнајемо да је упис у седми разред *гимназијског одсека* почео 11. VIII 1900. год. У своја два одсека, реални и гимназијски, имала је ова школа у професорском кадру и неколико значајних имена: Стеван Сремац, Андра Гавриловић, др Милан Шевић, Милан Поповић, Драгутин Костић, Милан Јовановић и други. Тога дана је Ускоковић уписан у списак кандидата за пријемни испит претходно се подвргавши лекарској контроли.

Ускоковић је у Београд стигао *пешке*. То ће неколико пута наводити у књижевном делу. Овај податак значајан је за његову мржњу према Београду, (коју ће, успркос све љубави које показује, понекад изражавати) и љубав према школи. Овакав долазак трајно се усекао у његову детињу душу и оставио дубок ожиљак при свакодневном срањивању својих и туђих способности, неправде којој је био изложен својим сиромаштвом.

Пријемни испит је положио 13. VIII 1900. г. и истога дана се уписао. Тако је постао један од 470 ученика гимназије уписаних те године. Већ на седници Професорског савета 29. IX исте године решено је да државно благодејање добије између осталих и Ускоковић. Оно за прво тромесечје износи 18 динара, потом је одлуком од 20. XII повећано на 25, а на седници од 16. III 1901. г. смањено на 17 динара за треће тромесечје.

¹¹ Доброслава Борђевић-Бранковић каже да је „Ускоковић добро сликао“.

Милутина је отац довео у Београд (он је од Крагујевца дошао возом). Као успомена на тај догађај сачувана је фотографија оца и сина. Сместио га је код рођаке Кате Павловић која је становала у улици Краљице Наталије 66 (данашња Народног фронта).

Ту се спријатељио са Катином ћерком Магом, са којом ће се касније непрекидно дописивати до саме смрти. Живот и школовање у Београду био је вишеструко теже него у Ужицу. Ускоковић се истицао у историји и језицима а нарочито се жалио на математику. Многи његови јунаци такође страдају због математике (Бајко: „Математика ми уби срећу моју“). Математику писац мрзи више од предмета. Она је по њему карактеристика карјериста, људи са прорачуном.

Београд је запрепастио младог дошљака својим изгледом, резервисаним држањем према дошљацима које су смештали у последње клупе, атмосфером која се толико разликовала од оне у Ужицу. У први мах није могао да се сабере од разнородних утисака које оставља наша престоница на њега. Тек касније ће један део уобличити у цртицама и приповеткама, али ће велики део остати неспоменут. Приповетком „Отац и син“ најбоље је приказан период школовања у гимназији. Његова осетљивост погоршавала је ионако тешку ситуацију.

Различит узраст његових разредних другова (неки су били по седам година старији од њега) повећавао је националну и социјалну хетерогеност у разреду. Поред благодетеља, које је било незнатно, морао се Ускоковић бавити физичким радом да би се издржавао, јер помоћ од куће је била сваког дана све мања. Послуживао је по богаташким кућама, разносно намирнице, прао судове у кафанама другог реда, виђао се на станици где је нудио своје услуге итд.

Боравак у гимназији утицао је на њега и учинио да посвети, поред учења, више пажње књижевности. У томе је допринела духовна клима у Београду почетком ХХ века, јер је Београд био сав у културном полету и настојању да се извуче из оријенталних заосталости и крене на пут општег културног развоја. Велики број листова и књижевних часописа, углед који су тада књижевници имали у друштву, велики број гимназијских наставника који су се бавили књижевношћу и били значајна имена у њој, и који су вероватно подстицали своје талентоване ученике, поред већ развијене склоности, учинили су да се Ускоковић определи за књижевно стварање и да тај пут одабере за успон у друштву које је хтео да потчини.

Професорски савет је јануара 1899. г. дозволио рад Бачкој дружини „Вук Стефановић Караџић“. Она ће годину дана касније у Ускоковићу добити свог најзначајнијег члана. Он се истицао, поред тога, писменим задацима, који нису могли промаћи искусном оку znalца књижевности какав је био др Милан Шевић.

У школској 1901/02. години Дружина је одржала 10. састанака под председништвом др Шевића. У извештају за ту годину помиње се једна од првих приповедака коју је Ускоковић читао на састанку. То је приповетка „Зима“.¹²

Прва објављена цртица „А где је Бог?“ налази се у „Зорници“, 4/1900—1901, бр. 1, стр. 14. Вероватно је и њу Ускоковић читао на једном од литерарних састанака. У извештају се помињу још неколико радова, али пошто им није назначен аутор тешко је било установити које су од њих изашле испод Ускоковићевог пера (изузев случаја који смо навели).

Још једна околност повољно је деловала на развијање љубави према књижевности. Гимназијска књижница је имала 1902. г. 1070 добро пробраних књига. Осим тога била је претплаћена на шест српских, један хрватски и шест немачких часописа (СКГ, Летопис Матице српске, Archiv für slavische Philologie и друге) те је могао пратити савремена збивања и литерарна стремљења, што је значајно за његово књижевно опредељење. Исте године основана је и Бачка задруга која организује екскурзије. Приликом екскурзија читају се радови у местима које посећују, али Ускоковић не учествује у овим акцијама јер је уплата била висока.

Од 24 ученика седмог разреда Ускоковић је био седми. Овај успех поправиће годину дана касније. Он је марљиво и озбиљно радио, прерано сазрео, схвативши сву тежину положаја у коме се налазио.

У осми разред Ускоковић се уписао 14. VIII 1901. г. Одлуком Професорског савета од 14. маја 1902. г. изабрани су испитни одбори за виши течајни испит а писмом Министарства просвете и црквених послова (послато под П. бр. 4228) одређени су министарски изасланици. Председник комисије пред којом је Ускоковић полагао од 29. маја до 1. јуна био је Сава Урошевић, професор Велике школе. Положивши све писмене испите „према показаном одличном успеху на писменом испиту ослобођен усменог испита и призната му зрелост“. Он, истина, није био одличан, али је под бројем 52 први од одликованих из осмог разреда „због врло доброг учења и примерног владања“.

СТУДИЈЕ И УЧЕШЋЕ У ОМЛАДИНСКОМ ПОКРЕТУ

После завршене гимназије Ускоковић се одлучио за правне студије¹³ и уписује се на Правни факултет Велике школе 23.

¹² То је вероватно приповетка „Мамо, зима!“ коју ће касније Ускоковић употпунити и објавити у фебруарској свесци „Дела“ за 1903. г. Приликом конципирања последње збирке приповедака „Успут“ ову приповетку је вероватно још једампут прерадио и унео је под првобитним насловом у концепт нове збирке.

¹³ Припремајући Драгутина за поправни испит увидео је колико је тежак професорски позив и уписао се на права — тврди проф. Катица Настасјевић.

IX 1902. г. од када датира прва пријава семестра (заведено у деловоднику под бр. 2876, 25. IX 1902.). Одушевљен новом средином, у којој среће знамените људе свога времена, за које је до тада само слушао, стиче могућност да се по самосталном избору бави проучавањем појединих дисциплина и да дâ маха својим прикривеним жељама. Он је нагло закорачио у живот и зачудио се колико у њему има, истовремено, ружних и лепих страна. Наклоњен песимизму он најпре уочава те ружне стране. Стога чешће присуствује предавањима из књижевности него правним.

На Великој школи се укључује у рад студентских клубова и удружења, одушевљава се великоварошким врењем које му је сада приступачније, пушта да га носи живот, заноси се туђим плановима као својим, усваја их пожудно не проверавајући их на изворима. Тај радосни доживљај изразиће у оба романа адекватним средствима и емоцијама и биће гласоговорник своје интелектуалистичке генерације која до њега није имала представника у литератури.

Сиромаштво се и овога пута као копрена и зла слутња наднела над његовим одушевљењем и оптимистичким плановима. О томе ће касније писати „у свирепој јави где се руше снови и најфантастичније душе“. Пређашње послове око издржавања замениће мање напорним али подједнако бедно плаћеним: давањем кондација, сарадњом у редакцијама листова, незнатним хонорарима за књижевне радове, писањем новинарских чланака итд. Прву службу као студент добио је у Државној статистици где је радио као практикант. Наредне године запослио се у Општинском физикату у коме упознаје дно чиновничког живота. Храни се по ашчиницама а станује по јефтиним периферијским становима. Отуда потиче она потмула мржња коју гаји према велеграду. Наследивши умрлог друга запослио се у Министарству унутрашњих дела.

Ускоковић је тада суревњиво гледао на своје богате другове. Учествовао је у скупштинама „Побратимства“, био један од најистакнутијих чланова „Словенског Југа“ где је држао запажене говоре и реферате. Такав један реферат („Босанско питање“) објавиће у „Политици“ бр. 979, 4. X 1906. Члан „Политикине“ редакције постао је одмах по оснивању 12. I 1904. г. Први пут се јавља у њој 13. III исте године.

У том периоду придружује се протестима гладних и незадовољних, оних који су хтели декларацијама а не акцијама да измене постојећи поредак. Тек касније ће усмерити на кратко време своју делатност. Он припада југословенски оријентисаној генерацији чији су представници Војислав М. Јовановић, Владимир Боровић, Никола Антула, Димитрије Митриновић, Бранко Лазаревић, Стеван Христић, Петар Коњовић, М. Милојевић, Јевто Дедијер, Иван Мештровић, Надежда Петровић и др.

Предан борби за опстанак мање ће обраћати пажњу на ову активност, а вртоглави књижевни успех још више ће га удаљити и одвојити на страну конзерватизма. Из молбе Академском савету 1902. г. видимо да је и на студијама добијао благодетељање.¹⁴

Растрзан разноврсним пословима у новом животу, који је тражио и нове обавезе, Ускоковић не полаже више толико на учење као раније. Из сачуваних пријавних листова види се да је у току I године студија имао просечну оцену 4,43. Она показује силазну кривуљу која графички означава све мањи интерес за правне студије.¹⁵ Из пријаве се види да је изабрао *економско-политички одсек*¹⁶ (одељак). Захваљујући сачуваном архивском материјалу који се налази у Државном архиву Сцоијалистичке републике Србије (фонд Велике школе) у стању смо да утврдимо које је све предмете Ускоковић слушао, код ког наставника и када их је полагао. На основу тога материјала установили смо да је неке предмете полагао и по четири пута (Црквено право, Словенско право, Енциклопедија права и сл.) јер пријављује *накнадан* испит из ових предмета. Такође је лако утврдити да често није излазио на пријављене испите (Економска политика, Кривично право итд.). Ипак је, са незнатним закашњењем од четири месеца успео да на време заврши факултет положивши само у 1906. г. близу двадесет испита. Разлог оваквој одлуци треба тражити у обећању да ће по завршетку студија бити запошлен у дипломатској служби, што је тада представљало бенефицију коју су уживали само синови богаташких породица.

Под бројем У/93, редни бр. 5364 од 10. X 1906.г. Ускоковић моли диплому о свршеном Правном факултету која му је изда-та 19. X 1906. г. Тиме су студије биле окончане¹⁷.

¹⁴ Ускоковић се обраћа молбом Академском савету Велике школе: „Понизно молим Академски савет да ме изволи примити за државног благодетељаца пошто имам све услове за то. За доказ тога прилажем:

под I/0 сведочанство о испиту зрелости,

под I/II уверење о сиромашном стању према коме сам ослобођен државне таксе

Надам се, да ће Академски савет испунити ову молбу, јер немам никаквог издржавања нити икакве зараде“.

Београд, 25. октобра 1902.

Понизни

Милутин М. Ускоковић, правник I године

У заглављу молбе стоји: „Уверење суд. опш. ужичке о сиромашном стању но. 2859 од 6/V 1902“. Уверење је узео 16. дец. 1902. Акт се чува у ДА СРС под бр. В. Ш., Ф—IV, р. 41/1902.

¹⁵ ДА СРС, бр. В. Ш., Ф—II, р. 82/1903.

¹⁶ ДА СРС, бр. В. Ш., Ф—VII, р. 253/1903.

¹⁷ У ДА СРС пре рата је чувана диплома Милутина Ускоковића под бр. Б V, Ф—V, р. 44, заведена под бр. 5364 али је у току рата изгубљена. На основу деловодника може се установити колико је и када полагао испита. Диплому је извесно време чувала Бабета Ускоковић.

Сачуване пријаве одају још један податак. Из њих дознајемо да се често селио и тражио нове станове, тако да можемо установити тачну путању студентских пресељавања¹⁵. Вероватно је он много чешће мењао станове, али се њихови описи свде на један заједнички. Огорчен бедом јефтиних и сиромашних станова Ускоковић даје маха свом огорчењу при њиховом опису. То су махом мале, прашњаве, мрачне, уске, нечисте ћачке собе са гвозденим креветом, похабаним намештајем, уколико га има, разбијеним огледалом упрљаним од мува, понеком старом новинском фотографијом, расходованим ћачким селидбеним кофером пуним старих књига, новина и сувенира из ћачких дана. Уз то, као врхунац свега стара, ружна и угојена газдарица, подбула од беде и сиромаштва, која ту мучнину доводи до кулминације.

Опис ћачких соба, поготово оних из првих цртица, носи карактеристике гробница и просторија које наводе на размишљање о смрти. Томе је донекле узрок и пишчева усамљеност. Према сопственом сведочењу он је био првих година веома усамљен. Због тога у његовим раним радовима (песмама и ритмичкој прози) преовлађује индивидуална психологија. Човек је у њима готово увек без контакта са другим човеком, увређен и озлојеђен на мноштво које се зове — људи. Сâм, ојађен, предодређен за патњу, гладан, уморан, лоше одевен, виђа се по кафанама задњег реда — носи тај Ускоковићев јунак мноштво аутобиографских црта. Такав јунак обилази надалеко, као јунаци Игњатовићевих романа и приповедака, старе станове и гостионице у којима је презадужен. Слободно се кретао само под заштитничким кровом Велике школе, која од 1905. г. прелази у универзитет, и слободним пространством неба и природе која је одувек била заштитник бескућника.

Ускоковићево учење у мартовским демонстрацијама 1903. г. (то је било увертира за мајски преврат исте године) објашњава се везама које је у том добу одржавао са социјалистима¹⁶. После слома Обреновића Србија је кренула путем грађанског парламентаризма. Очекивања од тог заокрета била су далеко већа од онога што је стварност пружала. Надања су изневерена због постојећих противуречности у програмима различитих по-

¹⁵ Најпре је становао у Ломиној 14 (ДА СРС, бр. V Ш. Ф—VI, р. 686/1903), Светосавској 16 у данашњој Ратних војних инвалида, Краљице Наталије 66 (ДА СРС, У Ф—VI, р. 687/1903.), Баба Вишњина 35, Хилендар-

34,

ској итд.

¹⁶ Ускоковић је радо свраћао код Маге Магазиновић, професора, преводиоца са француског и дугогодишњег сарадника „Политике“ из времена док је још Ускоковић био један од њених уредника. Тамо ће се видјети са Доброславом Борђевић и Димитријем Туцовићем као и бројним студентима који су радили као преписивачи у Скупштини, полицијски писари или се на други начин старали да одрже егзистенцију.

литичких странака чијим се борбама и свакодневним трвењима мрвила акциона снага. Уобичајено је било да се иза прогресивних назива странака крију конзервативни програми. Ту је ко-рен свим доцнијим размимоилажењима. Понекад је заједнички непријатељ удруживао странке са различитим политичким програмима. Тако се може објаснити откуда Скерлић, Коста Јовановић, Љуба Јовчић и други у радничком покрету коме су били на челу до 17. дец. 1904. г. када су као „нововремци“ искључени из Српске социјалдемократске странке заједно са анархосиндикалистом Милорадом Поповићем. После расцепа Радикалне странке формира се Самостална радикална странка којој су на челу Јаша Продановић, Јован Скерлић и Милан Грол. Самостални радикали имају опречан став у својој политици јер су „у сукобу са Социјалдемократском партијом а у опозицији према владајућој странци“. На страни прогреса стајала је усамљено само Социјалдемократска странка, која се бори за спровођење марксистичких идеја.

Иако ван политичких борби Ускоковић није био незаинтересован. Он је ближи Самосталним радикалима него социјалистима којима је својим пореклом више припадао. Он је био присталица националистичке политике коју је водио СКГ и круг окупљен око њега. Одушевљен идејом уједињења Јужних Словена он ће говорима и чланцима настојати да речито заступа своје идеје. У извештајима које шаље „Савременику“, „Südslavische Revue“, „Народу“ изјашњава се за југославизам за разлику од панславизма који би штетно идеји уједињења балканских народа.

Ускоковићева улога на политичком плану нарочито ће добити важност при крају студија. Годину дана пре завршетка студија објавио је прву збирку цртица и њоме постао запажен не само у књижевним круговима. Потом као члан прве „Политикине“ редакције (заједно са Душаном Симићем, Јевтом Угричићем Владиславом и Дарком Рибникарем, Нушићем, Димитријем Стефановићем, Николом Станаревићем, Јованом Тановићем, са којим је био врло близак, и Бошком Бошковићем) стекао је не само углед него и могућност да своја мишљења заступа са ове дневне трибине.

Врхунац Ускоковићевог бављења националистичком политиком представља реферат „Балканска конфедерација и југословенска заједница“ који је читао на Конференцији југословенских студената у Софији, истовремено када је у њој одржаван Други конгрес југословенских књижевника и публициста у чијем су председништву седели Скерлић и Балски, а осим њих су присуствовали: Б. Ливадић-Визнер, Саво Вулетић, Миливој Дежман-Иванов, Ристо Одавић, Никола Кашиковић, М. Хрибар, Момчило Иванић, А. Милчиновић, Ст. Станојевић и други.

Ускоковићево учешће у организовању Мале конференције југословенских књижевника као и организовању Првог бачког југословенског конгреса 6. септ. 1904. г. и организовању Прве

југословенске уметничке изложбе било је веома запажено. Могуће је да је учествовао и на Првом конгресу југословенских књижевника и публициста које се годину дана пре софијског одржао у Београду, од 6. до 8. нов. 1905. г., али о томе немамо поузданих података. Српско књижевничко друштво, основано на иницијативу СКГ и „Дела“ 1905. г. учествовало је као организација. Није познато да ли је Ускоковић био његов члан.

На Конференцији југословенских студената присуствовали су Срби (50), Хрвати (60), Словенци (3) и Бугари. Румуни нису учествовали па је уместо балканског Конференција добила југословенски карактер. У име српских студената учествовало је опште студентско удружење „Побратимство“. Тема о којој је Ускоковић реферисао била је централна. О њој је најпре говорио са економско-политичког становишта И. Харизанов а затим Ал. Цанков: „Македонско питање и балкански савез“. Ускоковић је у својим поставкама полазио од „простог ка сложенијем, од мањег ка већем, од лакшег ка тежем“ инсистирајући на природном зближању југословенских народа. Прву етапу, по њему, би представљало српско-бугарско уједињење као почетна, а уједно и најкрупнија акција у зближавању балканских народа. Критикујући неке ставове из расправе Ал. Цанкова указао је на корисност уједињења као уже и специфичне акције од панславизма. На крају са пуно оптимизма поздравља будућу Балканску републику.

Први балкански рат је послужио као потврда његових младих идеала али је био запрепаштен обртом догађаја у другом балканском, братоубилачком рату, сукобом две земље које је сматрао главним полугама механизма за уједињење југословенских народа. Овај рат је збунио и обезглавио Ускоковића. Његово одушевљење Бугарима нашло је израза најпре у преводима из бугарске књижевности а потом је и тема његове докторске дисертације односила на покушај царинске уније између Србије и Бугарске 1905. године.

Ослободилачки балкански ратови инспирисали су Ускоковића и он пише прегршт припевака са родољубивом тематиком различите уметничке вредности. Тиме се одужио општем заносу, али он у тој области неће достићи ни издалека онај ниво који би достигао да га није захватила идејна обеспућеност. У току I светског рата бежећи испред Бугара уверио се да други балкански рат није само историјска случајност, губи последњу наду и у тој космолошкој обезверености треба тражити мотиве његовој кобној одлуци 1915. године. Уједињење југословенских народа очекивало се најпре на културном плану.

На скупштини Друштва хрватских књижевника 15. свибња 1913. г. Ксавер Шандор Балски ће томе посветити следеће редове: „И Загреб и Београд и Софија и Љубљана морају на културном пољу бити не тек појединачна средишта појединачних малих и ситних народних громада, — већ четири скупна живота откале да свијетли и гори пламен културне југославенске за-

једнице, народне громаде од близу 15 милиона душа“. Ускоковићев рад на Конференцији југословенских студената био је вишестран. Осим реферата и дискусија изнео је и образложио састав и организацију српске омладине на Београдском универзитету, будући да ју је добро познавао. Идеја о зближавању Срба и Бугара није у потпуности самоникла²⁰. Он је присталица овог покрета кога предводе Скерлић са српске стране и будући министар просвете Бопчев са бугарске. СКГ је доносио преводе са бугарског, а софијска „Реч“ и „Бугарска збирка“ са српског, чак и у периоду када односи између Србије и Бугарске нису били најбољи. Припадност студентском друштву „Словенски југ“, у чијем је председништву био²¹, објашњава се тиме што су у њему заступане сличне идеје. Касније ће сарађивати у истоименом органу тога клуба и као успомену на те драге дане написаће гогољевску персифлажу сличну „Сумњивом лицу“ која носи назив „Словенски југ“.

Оваквом политичком активношћу са одушевљењем и оптимизмом које надмаша и најсмелије претпоставке Ускоковић је припадао своме добу. Многи од његових савременика имали су ту двојност личности, супротност коју су уједињавали собом. Оптимисти и непоколебљиви борци у политичкој арени изражавали су сву немоћ на литерарном плану, ако су се литературом бавили. У њиховом спољном свету није било места за доумљење, компромисе, а у интимном, којим се одржавала равнотежа са оним првим, ишли су у другу крајност: западали у исповедни песимизам, који је једнобожио већину књижевних дела у којима се гушило од суза над трагичном судбином. Чак је и најобразованији марксиста тога времена Душан Поповић био често подложен песимистичком расположењу и лутао са Дисом по београдским кафанама. Ускоковић је еклатантан пример раздвојене личности јер је, и без те одлике времена, носио у свом трагичном бићу те особине и тиме појачао степен несхваћености када је у питању његов живот и његово књижевно дело.

Оно је у себи укључивало безброј неспојивих супротности које су обједињене у једном тренутку и на једном месту показивале вешташтво тог неодрживог уједињавања. Отуда Душан Срезејевић, Милићевић, Стеван Луковић и њихови савременици изражавају с једне стране веру и оптимизам у будућност, док су другом страну окренути према оном делу човечанства што умире, према нирвани, гробљу и трулежи.

²⁰ Јован Предић је у Београду 1905. објавио студију „Источно питање и савез балканских народа“ у којој се залаже за њихово јединство „као једино средство за одржавање економске и политичке независности“. У свом реферату Ускоковић се ослањао на ову студију. То питање је веома узбуђивало духове јер је мноштво литературе на нашем и страним језицима посвећено том питању.

²¹ „Политика“, бр. 427, 27. III 1905, стр. 3. Поред њега чланови су још били: Никола Антла, Глиша Елезовић, Миодраг Ибровац, Миленко Богдановић коме је Ускоковић посветио приповетку „Врбица рабацкијског сина“, Јован Тановић и др.

Истовремено док држи искрене патриотске тираде о потреби уједињења балканских народа, у књижевним радовима он се осећа као живи мртвац. У том периоду има веома мало дотицаја са стварношћу. Изгубљен у солипсистичком трагању за својим ЈА, сав усредсређен у хватању најфинијих нијанси расположења, с тежњом да све то искаже у што артистичкијој форми — писац нема чула за спољни свет. Све је то илустровано обавезним песимизмом. Међутим, овај период Ускоковићевог живота, о коме је реч, не одражава се у тренутку у коме се дешава, него ће се истински одразити у његовом делу тек касније (поготову у романима и приповеткама), јер он полази од својих интимних доживљаја у уобличавању књижевне инспирације.

Писац лута периферијом као многи његови јунаци и доживљава прве љубави са фабричким радницима које су се налазиле у том делу града. Отуда толико историја љубави између великошколца и радница („Газдаричина ћерка“, „Лаковане ципеле“, „Ко на ветру дим“ итд.). Западна култура је нагло продирала у Београд и доносила са собом модерне пороке цивилизације. Један од њих је проституција. Запазивши ову појаву Ускоковић је користи као књижевну инспирацију у изванредно успелој приповеци „Ноћу“. На тај начин се стварност двојачко одражавала у Ускоковићевом животу и његовом књижевном делу.

Међу колегиницама Ускоковић је био омиљен и често им је посвећивао цртице — причају проф. Мага Магазиновић и Доброслава Борђевић којој је посветио цртицу „Финале“. Савременици се слажу у томе да је у његовом животу било две фазе: у првој показује комуникативност а у другој је повучен, резервисан, ћутљив. „Гледам пред собом оног младог, сувоњавог, иницијоног (sic!) и озбиљног човека, који вазда у црном оделу у црној огрлици са црним грудима, маншетнама и пошом седи пред „Златном славинам“ и у друштву својих веселих другова — ћути, кашље, — и види се — непрестано мисли. По изгледу он је ћутљив, миран и присебан човек али у његовој души кувају и вру животна питања која носе светски карактер. Ускоковић је човек модеран, симпатичан, без сањалаштва, напредан, пун логике реалности и европског духа, без традиције а са тежњом, да умом и мислима ради. Он је човек мислилац, посматрач и психолог“ — према опису савременика Милана Л. Поповића саопштеном у једном приказу.

Скоро истоветан пасус налазимо у цртици „Реквием“:

„...Ја сам мислио. Мислио сам у кући и на улици, кафани, и у цркви, у весељу и у плачу. Скидајући да се одморим, мислио сам; мислио сам и кад ми је сан долазио на очи... ја сам поново ту у сну мислио... Откад знам за себе, ја само мислим“.

Из ове подударности закључује Поповић: „То му је у крви песнички мотив скупо плаћен плод многостаног и горког искуства животног, који служи песничком раду као богат извор“.

Овај опис поклапа се са описом Николе Трајковића који каже да су редовно излазили у шетњу Скерлић, Марко Мурат, сликар из Дубровника, ћутљиви и погрбљени Бора Станковић, Бранислав Петронијевић а „до њега даље, од свих највише Европљанин, Милутин Ускоковић... нешто хладни и горди господин“.

Ускоковић је био осредњег раста за разлику од своје корпулентне и робусне браће, нежан и витак, у раној младости неугодне спољашности. Био је меланхолик са глазуром Европејца. Права словенска природа подложна емоцијама. Такла би га и најмања критика а када је 1912. г. нападнут у „Политици“ плакао је као дете. На вест да је српска војска победила код Куманова извадио је револвер и пуцао у плафон „Скадарлије“ од узбуђења — причају његови савременици. Посебно се радовао објављивању сваког дела.

Мада је залазио у све ондашње познате кафане: „Позоришна кафана“ „Три шешира“, „Москва“, „Златна славина“, „Таково“ и друге, није се поводио за осталим боемима те је својом уредношћу у одевању и манирима одскакао од средине. Био је близак са Д. С. Николајевићем, Милорадом Гавриловићем, глумцем, Малипом Мишићем, сликаром. Најближи је био са Миодрагом Ибровцем, касније професором универзитета, због заједничке љубави према бугарској и француској књижевности²².

Имао је обичај да неке од особина својих познаника и пријатеља, који су на њега оставили утисак, обради у књижевном делу. Стога су се многи лако препознавали, али је често, знајући за ту његову особину, и невин испаштао јер су вршене погрешне идентификације. То ће се касније пренети на већи број књижевних критичара који врше недозвољене идентификације књижевних ликова. Истина је да је у „Дошљацима“ приказан знатан број савременика, али је тешко установити у којој мери.

Због свог одмереног понашања Ускоковић је био веома цењен. Он је различитим делатностима вишестрано упознавао Београд. Време које проводи у њему користи да се саживи са њим и да постепено сазре за улогу најпознатијег београдског писца до данас. Београд је добио у Ускоковићу свог писца као што га је Приморје добило у Ђипику и Матавуљу, Мачва у Веселиновићу, Шумадија у Ранковићу, Врање у Станковићу, Ниш у Сремцу итд.

Својом меланхоличношћу и песимизмом Ускоковић није припадао крају одакле је потекао јер „људи из средине у којој се он родио (су) пуни ведрине, горштачког хумора, жилави и довитљиви у животној борби, хајдуци и политичари, практични у свом стваралаштву, кроз оптимизам најсимпатичније врсте“. О томе је и Скерлић једном приликом говорио.

²² Ибровац је по наговору Скерлићевом преводио за СКГ дела из бугарске књижевности. В. Живомир Младеновић: „Јован Скерлић и Бугари“, „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“, књ. XXIX, св. 1—2, Београд, 1963, стр. 157—186.

ДОКТОР ПРАВНИХ НАУКА

Неколико месеци после стицања дипломе Ускоковић је остао у Београду и запослио се у Царинарници. Боравак у њој послужио му је за изванредне описе у првом роману који је носио лични печат. Иако велешградски у односу на остале србијанске варошице, које су још увек осветљаване фењерима, Београд није био велешград у правом смислу речи. Укрштале су се у њему истовремено турска касаба и урбанизована европска варош која је нагло помањала своје лице. Сусретале су се тарнице са гумираним фијакерима, неуобичајено мењао изглед града за разлику од његових становника. Невелик по броју (око 70.000) заузимао је велико пространство. Међутим, оно што га је чинило велешградом било је сабијено на уском простору од Калемегдана до Терзија на коме су се налазиле Велика школа, редакције многобројних листова којима је нагло у то доба порастао број, итд.

Такође је порастао и интерес за књижевна дела. Чак су и уско специјализовани, стручни листови доносили књижевне прилоге. Водећи листови Одјек, Штампa, Радничке новине, Трговински гласник, Политика, Правда, Дневни лист, Београдске новине, Самоуправа и многи други увели су фељтон по угледу на француске новине и у њему доносили редовно књижевне радове домаћих и страних аутора. У првих неколико година преовлађују домаћи писци док се касније све више оријентишу на преводну књижевност и то претежно француску, руску, шведску а делимично и италијанску. Поплава слабих и плагијаторских радова резултат је такве књижевне хиперпродукције. Доцније ће се аутори појављивати само у празничним додацима листова. У готово сваком од њих можемо пронаћи радове Дучића, Ракића, Станковића, Д. Марковића, Ђипика, Кочића, Ђоровића, В. Петровића, Д. Митриновића, В. Рајића, Влад. Станимировића, В. Милићевића, С. Луковића, Д. Срезојевића, Р. Перовића-Невесинског, Јевте Угричића, Нестора Жучног, М. Јовановића и других. Овакве књижевне прилике погодиле су Ускоковићевом развоју због тога што је форма његових првих радова одговарала простору који су им редакције листова уступале. По броју објављених радова у дневним листовима и часописима Ускоковић стоји на челу савременика²³.

Осим тога он се појавио у књижевној врсти која представља модеран литерарни израз, незаступљен код нас. Постао је његов врхунски креатор. Лирске импресије-цртице нашле су у њему ствараоца који је у тој форми могао најбоље остварити на песнички начин виђен и доживљен свет. Ван временских међа у којима је стварао он би остао међу анонимним и безначајним

²³ Скерлић у реферату „Српска штампа“ (Београд, 1911), поднетом на X Словенском конгресу новинара у Београду, каже да их је у Београду било 79; 1911. — 89 у Београду и 46 у унуграшњости. Урош Џонић у СКГ, књ. 30, св. 2, стр. 137—141. каже да их је у Србији 1912. г било 296 листова, од којих 126 у Београду, а од тога 26 дневних.

књижевним ствараоцима иако је имао несумњив таленат. Да се појавио раније, у периоду развијеног реализма, личио би на бескрвног и бесплодног литерарног еклектика с обзиром да је наша приповедачка проза базирана на сеоској тематици која му није одговарала и против које се борио у теоријским расправама.

Време балканских ратова такође је утицало на књижевност. Долази до обнове родољубиве лирике (Ракић, Шантић, Пандуровић, Петровић, Королија и други) тако да се сада на песимизам из почетних година гледа као на морбидно стање. Песимисти нису више најосетљивији део човечанства који рањава срца крвари због неправди. Са песимизмом се не кида потпуно, јер ће Дис и Пандуровић објавити своје збирке на меби прве и друге деценије XX века, а нешто ће од песимизма, како је приметио академик Велибор Глигорић, имати и наши поратни ствараоци: Крлежа, Андрић, Црњански и њима слични.

Ускоковић се постепено ослобађао песимистичког бојења, иако не у довољној мери. Чак и у родољубивим приповеткама он бира оне моменте који су блиски његовој психологији стварања. У њима је, готово без изузетка, описана смрт. Под Скерлићевим позитивним утицајем настојао је да се ослободи тог утицаја што пре, али је упркос његовом настојању остајао дубоко укорењен, јачи од његове жеље. Иако је био Скерлићев истомисљеник у највећем броју књижевних и политичких питања, иако је хтео да испуни очекивања која му је дуговао, ипак је постао „највећа Скерлићева изневерена нада“ као што је то био у погледу романа В. Петровић.

Почетком 1907. г. Ускоковић је постављен за дипломатског елева у скопском конзулату. О овом боравку немамо никаквих података. Знамо да је упознао комитски покрет јер ће о њему касније са егзалтацијом писати. Комитски покрет сматрао је претходником југославизма, националистичких тежњи, извршиоцима идеја које и сâм заступао са политичке трибине. Зато у његовом опису има толико романтизма. Сакупљени из свих делова будуће Југославије они у малом представљају оличење заједнице јужнословенских народа у коју Ускоковић непоколебљиво верује до другог балканског рата.

Непосредно потом, 1908. г., Ускоковић је кренуо у Женева. У иностранству се тада школовао велики број Срба. Владимир Гаџиновић, идеолог Младе Босне, јавља 1911. г. писмом свом пријатељу Шпире Солду²⁴ да је тада у Женеви било око четрдесет Срба. Њих је било довољно у Паризу и у другим западноевропским градовима. На париском универзитету основано је „Француско-словенско друштво“²⁵. Према сведочењу књижевног крити-

²⁴ Владимир Гаџиновић, „Огледи и писма“, „Свјетлост“, Сарајево, 1956, уредио Тодор Крушевац. Један од њих је и сâм аутор.

²⁵ Друштво је било под заштитом проф. Андре Мејеа. У библиотеци и читаоници имало је 174 члана, од којих Срба и Хрвата 14. В. П., „Основано француско-словенско друштво“, СКГ, 1910, стр. 636.

чара Бранка Лазаревића Ускоковић је исте године провео у Паризу неколико месеци тако да је опис Париза у „Чедомиру Илићу“ (стр. 255) потекао из личног сећања (заједно са њим су били Лазаревић и Гогоћ).

Са знатним способностима које је Ускоковић показао у књижевном и политичком раду лако је добио премештај из Скопља у Женеву куда је послат ради припремања доктората из Међународног јавног права према коме показује највише љубави. Трогодишњи боравак у њој биће вишестрано значајан за Ускоковићев живот и његово књижевно стваралаштво. Заокрет према француској књижевности који карактерише наш књижевни развој неколико година раније усмериће га на њено изворно проучавање. Том приликом на њега подједнак утицај имају класици и минорни писци француске књижевности, чиме се објашњавају извесне паралелности са тим делима.

Радио је много и савесно на свом образовању. То је и књижевна критика често истицала. При томе се није задржавао на студијама из једне области него је разгранато трагао за сазнањима из филозофије, медицине, психологије, хемије, историје а истовремено проучава руску и немачку књижевност. То ће се, разумљиво, одразити у његовом књижевном делу. Утицаје је везивао за наше поднебље и наше тло. Што понекад није успевао у томе више је резултат непријемчивости појединих идеја него његове личне способности да их оваплоти на адекватан начин. Такав је случај са скептицизмом Поенкареа и интуиционизмом Бергсона. На срећу уметник је увек преовладавао над идеологом и писац је остајао у домену литерарног обликовања. Конзерватизам који је Ускоковић поседовао није толико плод филозофских утицаја колико је резултат из детињства баштињених утисака, оне патријархалне настројености коју није могао подврћи западњачким утицајима. То је разлог због кога се осећа искореним.

У почетку се мислило да је Ускоковић послат у Женеву као државни питомац али се на основу писама и сведочења савременика²⁶ може утврдити да је тамо радио и добијао редовну плату, бар извесно време. У току боравка у Женеву неколико пута је долазио у Србију. Приликом првог доласка сакупио је цртице за другу збирку. Притом је редовно посећивао Ужице. О томе сведочи савременик Саво Ристановић, који је као гимназиста трчао да види: „нашег књижевника, тетка Сокиног сина Миту... који нам је изгледао леп, средњег раста, смеђе косе, плавих очију, правог носа, пуни уста... Имао је лијепу нарав; благ, нежан, осећајан, ћутљив, био је отменог понашања, скромно

²⁶ Бранко Ускоковић саопштио нам је податак да је од др М. Вилимановића и М. Жујовића чуо да су у Женеву, при нашем конзуларном представништву, среди Милутина Ускоковића и да им је том приликом, као службеник, помагао да брже добу до пасоша.

али лепо обучен, увијек избријан и свеж, „модеран“. Био је догађај за Ужице када је долазио“.

Радо је седео, приликом тих долазака, испред кафане „Два багрема“ која се налазила на месту данашњег хотела „Палас“. У њој се окупљала ужичка интелигенција: Д. Поповић, Здравко Тодоровић, Мирко Поповић, Д. Туцовић и други. Волео је весело друштво и често је дочекивао сабазорски марш Мике Армоникаша и Рама Циганина. Према сопственим речима у Ужицу би се увек препородио. Дању је неуморно лутао познатим местима подсећајући се на бачке дане и своје прве књижевне инспирације. Један од излета на Град, у чијој близини је становао његов пријатељ, послужиће за веристички опис у „Потрошеним речима“, које одају његову љубав према Ужицу. У низу изванредних описа посвећених своме родном граду налазимо и овај:

„Оно изгледа као језеро истопљеног злата, или тропски врт процвалних ружа, или пожар пред смак света, или све то једно за другим“.

Првих година школовања редовно је лето проводио у Ужицу, доводио пријатеље, купао се у Бетињи и правио честе излете на Златибор. Цела породица Ускоковића састајала се само приликом значајнијих празника. Тада су одлазили на Тару, Златар или Јавор. Раде Познановић забележио је од Страина Вуловића, чији је отац држао кафану на месту Чемеринца у близини гробнице јаворских јунака²⁷, да је између осталих у ту кафану долазио Милутин и Радоје Ускоковић и да су са њима били Лаза Костић и Радоје Домановић.

Долазак у Ужице олакшан је тиме што је 3. јуна 1912. г. била довршена пруга Чачак—Ужице, па се није морало више путовати поштанским колима са арњевима по џомбастој турској калдрми која је пратио наоружани пандур и сарунџија (кочијаш). Он је својом кратком, кривом трубом давао знак да је путем од Сарића Осоја, низ Царину и Варош стигла пошта од Чачка, Крагујевца и Београда²⁸.

Усхићење Златибором почиње у књижевности још од Добре Ружића Бетињског који у приповеци „На Златибору“ каже: „Доћи у Ужице а не отићи на Златибор, то би било за осуду“. Ускоковић се такође одушевљава благим златиборским падинама, пространим видицима које Бетињски упоређује са швајцарским шумама, изворима, па се често лети са пријатељима и породицом нео тамо кривудајим коњским путем који је вијугао падинама Забучја.

Љубиша Р. Бенић, управник Народне библиотеке у Чајетини, забележио је од бабе Круне Смиљанић „да је Мита често излазио на Златибор и остајао по неколико дана у колибама код

²⁷ Мајору Илићу, хероју из тога рата, посветио је приповетку „И она јунак“.

²⁸ Пруга Београд—Ужице довршена је тек 1927. год.

трговаца који су товили стоку и ту проводили цело лето. Тада је обично одседао код њеног мужа, чувеног гостионичара Јове Смиљанића-Цинца“. Једном приликом је дошао са Јованом Душићем. Самоука баба Круна волела је књигу и дуго је чувала један рукопис који је Ускоковић понео собом на Златибор да га доврши. Одавде сигурно потиче цртица „У диму“.

*

Попут Лазаревића, који је био у пансиону Ане Кутијер, Ускоковић је у Женеви одсео у пансиону Fischer који се налазио на Pont d' Arve 9, што се види из једног писма које му је упутио брат Драгућин²⁹. Пансион је држала жена протестанског свештеника Пјера Фишера и њена тридесетдвогодишња кћи Бабета. Ту се развила љубав између Бабете и Ускоковића, упркос разлици у годинама, јер је она поред физичке привлачности имала знатно образовање и културу. Осим музике и књижевности добро је познавала и са успехом се бавила сликарством, а имала је разумевања и за остале врсте уметности. Та својства послужила су као повод њиховом зближавању.

Бабета је рођена 1876. год. што смо утврдили из књиге венчаних, документа до кога смо дошли захваљујући љубазности књижевника Душана Матића. Датум из пасоша бр. 45062 (издат 5. VII 1929.) који се чува код Радивоја Тадића није тачан. Бринула се о њему скоро матерински и представљала му значајну потпору у раду у коме га је подстицала и помагала. Из сачуваних писама која јој је писао последњих месеци заједничког живота избија љубав и нежност. Милица Ускоковић тврди да је у последњем писму, непосредно пред смрт написао: „Да си ти овде Бабет ја ово не бих учинио“.

Пошто је добио благослов од мајке Ускоковић се верио 1909. г. а наредне године венчао. Својој вереници посветио је не много успелу приповетку „На Леману“ и роман „Дошљаци“. Захваљујући љубазности проф. Гаврила Ковијанића³⁰ доспели смо до штампане позивнице за венчање и фотокопије писма које се чува у Државном архиву Социјалистичке републике Србије:

»Miloutin Ouskokovitch, fonctionnaire d'Etat, a l' honneur de vous faire part de son mariage avec mademoiselle Babette Fischer, fille de Monsieur Pierre Fischer, pasteur à Genève.

Le mariage a eu lieu à la Marie de Plainplais et à l'Eglise Russe, à Genève, de lo Aout (28 Juillet)

Adresse:

Boulevard du Pont-d'Arve, 9.

²⁹ Писмо је послато 11. I 1910. (24. I 1910) из Лезена.

³⁰ Проф. Ковијанић тврди да их је пронашао у фонду Ристе Одавића и да су послате Милану Гролу. Међутим, из садржине писма може се лако утврдити да су послате Јовану Скерлићу.

Уз позивницу је приложено следеће писмо:

„15. VII 1910.

Поштовани Господине Куме,

Као што видите, ове карте су готове, па сад можете јавити у цењеном „Дневном листу“, како сте ми говорили. Госпођу нисмо, на жалост, могли видети у Луцерну, јер је била изашла у екскурзију с мајком. Довиђења у уторак у 8 часова код нас. Бабета и ја вас поштујемо и поздрављамо (....)

Ваш Ускоковић

Приликом венчања Ускоковићу су били кумови Марко Дакковић, његов друг из студенских дана о коме се подаци могу наћи у фонду Велике школе (Правни факултет), и Јован Скерлић. Да је Скерлић у то време био у Женеви утврдили смо на основу два писма која је писао породици. У њима се, истина, не помиње тај догађај али су довољно поуздана као сведочанство на основу осталог текста³¹.

Те године Ускоковић достиже врхунац књижевног успеха. Српска књижевна задруга на конкурс за роман 1909. год. откупљује и награђује, а у XIX колу објављује, његов роман „Дошљаци“. Њиме стиче највиша признања и због уметничке обраде (иако има доста недостатака) и због изузетности врсте у којој се појавио. Осим та два значајна догађаја, женидбе и успеха, Ускоковић доживљава и трећи. Крајем 1910. године на женевском универзитету брани докторску дисертацију „Les Traités d'Union douanière en droit international“ (Imprimerie Ch. Zoellner, Square du Stand. 1910. Genève).

Белешке које су донела два водећа књижевна часописа од анонимних рецензента (у „Бранковом колу“ 1910. стр. 767: „Научни рад Милутина Ускоковића“, а у СКГ 1910. стр. 875: „Докторска дисертација Милутина Ускоковића“) пуне су похвала. Дисертација је кажу рецензенти „значајно достигнуће научне мисли“ која чини част „Србима и српској литератури“. Ускоковић се приликом израде служио француским и немачким изворима и литературом „у шта се испитна комисија могла уверити“.

Нарочиту пажњу посветио је покушају царинског савеза између Србије и Бугарске 1905. године. Као прилог тези прикључио је француски превод царинског уговора (то је једини Ускоковићев превод са српског на француски за који се зна, према није искључено да их је било више). Похвале упућене Ускоковићу нису само конвенционалности, иако су оба часописа имала разлога за њу, јер је био њихов дугогодишњи сарадник (у „Бранковом колу“ појављује се цртицом „Два лептира“ 1905. бр. 3,

³¹ В. Јеленз Скерлић—Боровић, „Породична писма Јована Скерлића“, „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“ књ. XXX, св. 1—2, 1964, стр. 77—112.

стр. 78—79 а у СКГ песмом „Плач“ такође 1905. св. VI, стр. 425—426).

Дисертацију је посветио својим друговима, учесницима три бачка конгреса. Титула доктора је двадесетшестогодишњем књижевнику веома ласкала. Она је била ново осведочење његових способности и никада није заборављао да поред свога имена допише и нову титулу. Због тога је доцније имао неприлика. У фонду Министарства финансија, где се запослио непосредно после доласка из Женева³², чува се докуменат којим је његов претпостављени Сима Милошевић „реферисао“ Ускоковића због тога што није хтео узети „предмете на решавање“ који су му били упућени без титуле ДР. Веома поласкан новим научним звањем често долази у сукоб са канцеларијским особљем и старешинама јер сматра да је човек његових способности предодређен за нешто више од књиговође V класе Министарства финансија. Царинска управа у којој је радио није одговарала замишљеном радном месту.

Утеху налази у томе што се налази у друштву познатих књижевника, културних радника и професора универзитета чије елитно друштво сада више тражи него раније. Такав став, као и мишљење Београђана да се оженио странкињом из материјалних разлога, премда Фишери нису били имућни, створиће му, нарочито после афере са „Југословенском смотрам“ велики број непријатеља. Отада ће његов живот, упркос напредовањима у служби и успесима који га узастопно прате, имати много горких тренутака. О том периоду Ускоковићевог живота академик Вељко Петровић пише:

„...доспео је срећно у наше највеће средиште, но захваљујући својим наглим успесима, нашао се, као обично у таквим срединама, на нишану подозривих и свирепо хладних испитивача, те се одмах повукао као пуж у себе, и што је више тежио да умом, маштом, срцем обухвати свој народ, да продре у њега и да се расте у њему, све више се осећао страни намет, прокажен у сопственој околини³²“.

Срећа и успех ретко Ускоковића прате истовремено.

ДВОСТРУКИ ЖИВОТ

У Београд је стигао половином јануара 1911. год. јер се већ 8/21. јануара јавља дописником уреднику „Бранкова кола“ Душану Котур³³. Пошто није обезбедио стан, дошао је без Бабете. Запослио се у Царинској управи, али је указом постављен тек 27.

³² Регистар за 1911, бр. 43, заведено под бр. 14517. Под бр. 173 заведено је: „Писар ове управе: да плати војницу, тражи пореско ујничко одељење“; под бр. 13 (VI, 208) тражи ослобођење од женидбеног улога итд.

³³ Писмо је послато из Београда 8/21. јануара 1911. год.

септембра исте године³⁴ и унапређен у књиговођу V класе. До тада је радио као писар I класе.

После женидбе ређе се појављује по кафанама и на улици. Читаво време ван канцеларије посвећује књижевном раду и Бабети којој је извесно време био једини саговорник. Виђао се у редакцији СКГ или на Универзитету, готово увек у Скерлићевом друштву. Само је у том друштву могао да се интимно исповеда и да разговара о темама које су га интересовале. Презирао је канцеларијски рад и глупу бирократску атмосферу. Говорио је својим пријатељима „како мора да живи међу поквареним и лукавим чиновницима, да сваког дана доживи по неку интригу и да из канцеларије излази болестан у правом смислу те речи“. Слично мишљење саопштава књижевник Милан Вукасовић у „Успоменама“. До сукоба је долазило зато што се књижевним радом бавио у канцеларијско време па је тиме изазивао револт и завист осталих чиновника. У регистру Министарства финансија наведено је више примера у којима су предузимане административне мере против Ускоковића. Оне су понекад имале неугодан завршетак³⁵. Често је морао да подноси изјашњења зашто је каснио на посао, одсуствовао са седница Царинског савета и одбијао да долази на посао у поподневне сате.

Низ неугодности које је имао у свом периоду последица су његовог рада на издавању збирке приповедака „Кад руже цветају“ и романа „Хроми идеали“. Зато у једном акту моли (Државни архив Социјалистичке Републике Србије бр. 27575, XXXVII 38, рег. бр. 74—80) да само пре подне долази у канцеларију“ док не сакупим приповетке у Народној библиотеци“. Из наведеног податка закључујемо да у журби није имао тачну евиденцију о објављеним приповеткама и њихову најбољу редакцију па их је често, и недовршене савим, слао редакцијама и тако остајао са нечитким концептом. Ни једна од тих приповедака није објављена први пут. Трагање за њима по новинама и часописима може донекле да објасни зашто у збиркама нема појединих успешних приповедака (досад се сматрало да их је аутор изоставио због критеријума који је примењивао или због тога што не одговарају концепцији збирке. Међутим, после овог саопштења могуће је да у одређеном тренутку није могао доспети до њих па их је испустио из вида).

Боравак у Београду захтевао је знатно веће трошкове. Обавезан према својој многочланој породици Ускоковић је имао тешкоћа материјалне природе јер је, могуће, враћао и неке старе ду-

³⁴ ... „Поставља се др Милутин М. Ускоковић за књиговођу V класе у Цар. управи, досадашњег писара I класе исте управе“. ДА СРС XVII, 149. У регистру сигнирано под бр. 65.

³⁵ Регистарски бр. 69 (27082): „реферише га начелник ове управе што је 1. ов. месеца дошао у 9,30 часова у канцеларију“; бр. 75 (27812): „да поднесе изјашњење зашто не долази на дужност у радне дане по подне“, бр. 76 (27814): да поднесе изјашњење зашто није дошао на време на седницу Царинског савета и низ сличних примера (70, 77, 78, 79, 80 итд.).

гове. Хонорари су били ниски и незагарантовани³⁶. Зато у писми-ма по неколико пута инсистира за хонораре³⁷, а понекад тражи предујам пре но што је послао приповетку. Осим обимне књижевне продукције прихватио се сарадње у различитим листовима и часописима. У тешким условима владавине банкократије, коју ће Скерлић покушати да сломи значајним говором у Скупштини, 1912., стање је отежано јер банка није давала позајмице без поузданог јемца. Стога је, као и Пандуровић, често подносио меницу на потпис Скерлићу.

*

Београд је почетком XX века био центар културног и политичког живота у Србији. Тај бурни период у уметности до Ускоковића није имао свог представника. Нагао пораст становништва учинио је да се постепено шири према периферији. Изградња је каснила за потребама. У старом Београду се тешко добијао стан па се Ускоковић привремено сместио у Кнез Милошевој 40, а непосредно потом закупује стан у кући београдског трговца Исаила Савића, подигнутој на Јакшићевом имању (на Сењаку) у Ситничкој 25. Савић је подигао зграду са шест станова које је издавао. У пространом дворишту налазила се башта у којој је писац често и радо седео пишући на коленима.

„Београд је тада имао физиономију мале балканске вароши с јаким оријенталним и примитивно патријархалним обележјем. Сав његов јавни живот манифестовао се, по речима Нушићевим, у кафанама које су у свом типу, а неке и у свом називу, указивале да је београдска средина изашла из турског пашалука“. Све те одлике имао је и крај у коме је становао. Улицу засађену кестеновима чисто ће помињати у својим приповеткама. Зграда је подигнута 1911. г. и касније је употребљена за Сењачку основну школу (срушена је 18. априла 1944).

Пронађавши стан покуповао је неопходне ствари и тек почетком пролећа довео своју жену (према саопштењу инг. Миодрага Савића). Осим књижевног и канцеларијског рада Ускоковић је имао и других обавеза. Он је један од покретача и оснивача Друштва српских књижевника које је основано после Српског књижевничког друштва. Српско књижевничко друштво је у својим редовима имало поред књижевника и знатан број професора књижевности и књижевних критичара. У Друштво српских књижевника могли су само бити учлањени оригинални литерарни ствараоци (чак су и критичари били изостављени). Ова идеја се почела раније остваривати а септембра 1911. г. основано је Друштво најпре у „Лозоришној кафани“ која је заменила „Дарданеле“, и о којој је Матош похвално и са одушевљењем говорио.

³⁶ Писмо је послато из Београда 4. јануара 1913. год.

³⁷ Поново је писао Остојићу 5. маја 1914. г.

Том приликом су се састали Нушић, Станковић, Рајић, Урош Предић, Дис, Јелена Димитријевић, Ускоковић, Пандуровић, Марковић-Татићка, Прока Јовкић, Миливоје Ст. Предић, Драгослав Ненадић итд. Милан Вукасовић, баснописац, каже да су планови били замашни: оснивање сопствене штампарије, дома књижевника, часописа итд. За председника је изабран Нушић, за секретара Рајић а Ј. Димитријевић за благајника. Већ 3. фебруара 1912. г. одржало је Друштво књижевно вече у Народном позоришту. Тако су прикупили извесну суму за потребе Друштва. Састанак су одржали најпре у „Москви“ а затим у уредништву „Звезда“ која је била непосредно поред „Позоришне кафане“ У њој су сви чланови друштва објављивали. Уредник је био Нушић. Свестан потребе књижевника хонорисао је према потражњи и убрзо је часопис престао да излази.

Једне вечери на Врачару, у кафани „Слога“, Ускоковић, Пандуровић и Вукасовић решили су да покрену нов часопис, у чему је свакако иницијативу имао Пандуровић, јер је заједно са Дисом 1907. г. покренуо „Књижевну недељу“ која није била дугог века. Овај покушај није успео. Остварујући идеју о уједињењу на литерарном плану, ради лакшег контакта са Хрватима и Словенцима, чланови Друштва су се определили за латиницу што је тада представљало значајан уступак. Очекивали су, поготову после „Алманаха“ 1910. и 1911. г. појачану сарадњу, јер се у Београду у то време нарочита пажња поклања словеначкој књижевности. У семинару Универзитета, према сведочењу проф. Уроша Џонића, налазила су се сва издања неколико последњих година. Вест о оснивању Друштва донели су многи тадашњи листови.³⁸ Ускоковић је био ватрени присталица свих подухвата Друштва.

Према тврђењу Милана Вукасовића он је био један од покретача „Звезде“ која је била у опозицији према СКГ, али није успела у томе. Из писма Јована Скерлића Владимиру Ђоровићу види се да је редакција СКГ „тај стожер наше књижевности“, знала за ту намеру. Интересантно је да Ускоковић истовремено објављује у оба часописа.

Иако су се често виђали и били у свакодневном контакту (као чланови прве „Политикине“ редакције) Нушић и Ускоковић, због различитог карактера и ставова у књижевности, нису били нарочито блиски. Шаљиви Бен Акиба је праскаво засмејавао читаву Србију, повлађивао укусу публике, а тиме је имао мало сличности са носталгичним Ускоковићем. Они ће касније бити заједно у Скопљу (1914. и 1915. г.) али чак ни у тим условима, у скопској усамљености, књижевна репутација и афинитет према књижевности није их зближио. После I светског рата Нушић ће му посветити неколико дирљивих страница у „Девет-стопетнаестој“.

³⁸ „Пијемонт“, 4. X 1911, стр. 3; „Дан“, јануар—фебруар 1912, св. 1—2, стр. 158 итд.

Своје најинтимније пријатеље пронашао је у Пандуровићу, Дису и Рајићу. Осим тога је био често са Вељком Петровићем, Невесињским, Исидором Секулић, Бојићем, Влад. Станимировићем, приповедачем Савом Д. Петровићем који му је посветио приповетку „Кум d'amur“ („Политика“, бр. 824, 29. V 1906. стр. 1—2), Павлом Стефановићем, Николом Антулом, Урошем Џонићем и Б. Лазаревићем. Дружио се повремено са Б. Станковићем. Обојица су били ћутљиви и мало комуникативни, живели „животом са стране“, незадовољни оним што су постигли. Са Станковићем се најчешће виђао у Бајлоновој пивари³⁹ на Дунаву, где је Станковић радио као државни контролор. Међусобно су се храбрили и помагали, а по речима Вељка Петровића сви су одржавали интимне односе (Милићевић, Королија, А. Крстић, Григорије Божовић и остали)⁴⁰.

АФЕРА „ЈУГОСЛОВЕНСКА СМОТРА“

Ускоковићев живот је и поред свих тешкоћа текао линијом без нарочитих узбуђења све до маја 1912. г. када се у Београду појавио први број „Südslavische Revue“. Тада је избила афера која је неколико недеља узбуђивала јавност у Србији, Босни и Војводини. Њој се касније неки књижевни критичари (др Драгутин Прохаска нпр.) придавали већи значај но што је уствари она имала па су је узимали као главни мотив самоубиства.

На основу исцрпног прегледа свих листова који су своје странице пунили вестима о том догађају установили смо да је он текао на следећи начин. Аустријски новинар Херман Тауск, раније председник „Bosnische Posta“ и „Agrarer Tagblatta“ у коме је клеветао Србе, решио је да у Сарајеву покрене нову ревију на немачком језику која би једном недељно на скоро 30 страна доносила прилоге из пера реномираних савременика о политичким, културним и економским приликама на Словенском југу. Конципирана као слободоумна ревија она је у каријеристичким, закулисашим махинацијама Тауска и оних који су га подржавали (Бернрајтер и Иса Кршњави) требала да служи аустријским интересима. Насупрот програму „да ће лист бити безбојан и чисто информативне природе, једна јавна трибина са које ће свако моћи да развије своје начоре... да ће непристрасно информисати западну публику о југословенским приликама“ у првом објављеном броју писало је у програму редакције: „Радићемо у правцу, да у склад доведемо потребе свих земаља са интересима монархије и династије а тиме је речено и то да ћемо интересе монархије и династије у Босни и Херцеговини енергично заступати. Надамо се да ћемо успети да своју задаћу у сваком смеру извршимо.“

³⁹ В. писмо Милана Вукасовића упућено Р. И. 7. јула 1964. г.

⁴⁰ Аноним, „Разговор с Вељком Петровићем“, „Књижевне новине“, бр. 215, 24. I 1964. г., стр. 10.

Хоноришући у злату далеко више од свих тадашњих публикација Тауск је са новинарском рутином сакупио најпознатије сараднике и тако обезбедио читаоце својој ревији. Заведени Таусковим обећањима многи од наших књижевних радника дали су пристанак на сарадњу и неугодно се изненадили када су видели програм ревије. Тауск се консултовао са Владимиром Ђоровићем кога од београдских књижевника да изабере за сарадника. Двоумљење је завршено (Никола Антула или Ускоковић) избором Ускоковића, коме је Ђоровић упутио писмо 29. марта 1912. год.:

„Поштовани господине,

Господин Тауск покреће овде врло либерално засновану »Südslavische Revue«. Као сталног дописника из Београда ја сам предложио Вас познавајући солидност Ваших писама у „Народу“. Г. Тауск ће по свој прилици, кроз који дан доћи у Београд. Ви му поставите услове за хонорар, који може бити знатан.

Не треба да Вам помињем да је у нашем националном интересу да информације из Београда треба да буду од једног Србина, и то Србина Ваше боје.

С одличним поштовањем

В. Ђоровић“

Неколико дана после овог писма стигао је у Београд Херман Тауск са циљем да га пронађе, обезбеди његов пристанак и по могућности однесе собом први прилог, али и поред свег настојања није успео да га пронађе па му се после доласка у Сарајево јавно писмом⁴¹. О томе сведочи писмо публицисте Војислава Росића, чији је брат био на телеграфу заједно са Урошем Џонићем када су примили вест о Ускоковићевој смрти, објављено у „Пијемонту“ бр. 124, год. II, 5. мај 1912, стр. 2.⁴²

Пошто му је та област била веома блиска, јер се и раније бавио сличном проблематиком, одговорио је на захтев и послао прилог: О Новопазарском Санџаку, питање које је представљало интересантан проблем због аустријских претензија. Када је извршена анексија Босне и Херцеговине 1908. г. Ускоковић се придружио општесрпском протесту кога је предводила „Политика“ („Бечки курјаци заурлали су још једном над нама живима. Урличу и хоће да нас растргну“). Вођен поштеним намерама Ускоковић је ту тему у чланку заступао са довољно родољубља и лојалности. Отуда ни један ред у нападима на њега није написан поводом самог чланка него због тога што се прихватио сарадње. То што га је прва напала „Политика“, у којој је сарађивао све до

⁴¹ „Самоуправа“, бр. 115, 22. маја 1912, стр. 2—3.

⁴² Тауск је сматрао Ускоковића посебно способним научним сарадником.

1911. г., тумачи се извесним несугласицама које су избиле у међувремену.⁴³

„Политика“ је са много смисла за подизање јавне температуре и давање публицитета овом догађају чланком „На срамном стубу“ који се појавио 4. маја 1912. г. отпочела кампању. Изашао испод пера познатог публицисте, ма ко он био, уперен је против сарадника ревије: Светозара и Владимира Ђоровића, Јевта Дедијера, Ускоковића и др. Војислава Бесаровића, убрзо је нашао одјека у јавности.

Тежиште напада је било уперено против Ускоковића, јер осим општих, патриотских напада и негодовања што су „загрљени са Аустријанцима“ радили против онога за што се „цело Српство борило“ има и личних разрачунавања из којих дознајемо за неке биографске податке. У поменутом чланку анонимни аутор каже: . . . „Српски широкогрудни свет . . . могао је, макар и са нешто одвратности, прогледати кроз прсте како један бедни практикант који је пре осам година у папучама одлазио у канцеларију у општини београдској, постаје разметљиво виши чиновник Министарства и књижевник . . . Пошто је изгрдио своје добротворе⁴⁴, чије је старе ципеле и шешире носио, др. Милутин Ускоковић, Ministerial secretär, почео је да ради против своје домовине која га је на страни издржавала и дала му службу у којој би он по својим способностима тек пандур могао да буде“.

Личних увреда било је много јер се у закону, који је био врло толерантан, свега један члан односио на слободу штампе. Афера „Југословенска смотра“ подсећа на сличан случај са сарајевском „Надом“, коју је основао управник Босне Калај, а чији је сарадник постао Јанко Веселиновић и други наши књижевници због чега их је јавност осудила. Ускоковић је, разумљиво, био дубоко потресен оваквим обртом и предузео је све што је било у његовој моћи да би се оправдао. Напад је био тако жесток да је студентско друштво „Побратимство“, оно у коме је Ускоковић пре неколико година радио, заказало ванредну седницу и на њој захтевало да се откаже служба њему и Дедијеру, па чак и да се протерају.

Сутрадан, 5. маја, преузео је овај случај „Пијемонт“ чланком „Нова аустријска застава“, а 6. маја „Одбрана или морална смрт“. Нападачима се придружио „Мали журнал“ док су нападнуте бранили „Штампа“, „Реч“, „Народ“, Кочићева „Отаџбина“ и „Балкан“. У редакцији „Südslavische Revue“ налазили су се: др Јозеф Бернрајтер, први саветник и повереник аустријског пре-

⁴³ Уредништво „Политике“ било је увређено описом редакције у роману „Дошљаци“. Осим тога Ускоковић се кретао у Скерлићевом кругу, што је био разлог више да избије сукоб. Уредништво је такође замерало Скерлићу због одличне оцене о томе роману која му је донела прву награду на конкурсу СКЗ.

⁴⁴ „Ово се односи на „Дошљак“ и неке чланке које је Ускоковић писао у одбрану.“

столонаследника, др Исо Кршњави, бивши члан Раухове владе, творац оптужбе у загребачкој „Велеиздајничкој афери“, др Сафетбег Пашалић, потпредседник босанско херцеговачког Земалског сабора и други.

Дедијер се одласком у Сарајево, јавним шамарањем Тауска и добијеном судском пресудом — оправдао. Такође су се и оба брата Ђоровића оправдала. Светозар Ђоровић се укључио тек при крају афере. Он је био најприбранији и најумешније је посредовао позивајући се на своје другове Алексу Шантића и Атанасија Шола.

Ускоковић је одмах после напада у „Политици“, 5. маја, отказао даљу сарадњу. Истог дана дао је изјаву у „Штампи“ а у „Балкану“ је објавио Таусково и Ђоровићево друго писмо⁴⁵. У „Речи“ бр. 51, год. I, 9. маја 1912. стр. 2 налазимо чланак „Изјава др Ускоковића“ у коме између осталог каже:

„Из овога се (тј. из Ђоровићевог другог писма — прим. Р. И.) види, дакле, да сам обманут на два начина. Као српски листови „Пијемонт“ и „Политика“, место да ме узму у заштиту од ове обмане, они су ме напали и осудили, не саслушавши ме. Али заборавили су истину да они који тако лако суде о туђем патриому дају врло слаба уверења о своме сопственом“.

Идентично писмо упутио је „Самоуправи“ (бр. 108, X/1912, стр. 2).

Друштво српских књижевника је 5. маја у просторијама Нушићеве „Звезде“ заказало прву ванредну седницу. Оно је морало дати крајњи суд од кога је зависило хоће ли Ускоковић остати члан Друштва. Под притиском јавног мњења и новонастале ситуације, која се компликовала, морало је Друштво ради коначне одлуке да закаже и другу ванредну седницу 7. маја. Тек на седници од 10. маја донета је одлука и објављена у целости („Самоуправа“, бр. 115, 22. маја 1912, стр. 2—3): „Друштво је дошло до неподељеног уверења и закључка: да се др Милутин Ускоковић оправдао од сумње, која је на њ била бачена, те према томе

⁴⁵ „Поштовани Господине,

Мени је веома непријатно, што сте, као и сам, потпуно невини нападнути на један недостојан начин. Ја сам *bonissima fidae* обрекао сарадњу једном листу који је обећавао да ће непристрасно информисати западну публику о југосл. стварима. И то преко нас самих, нашим излагањем. Чим сам добио у руке први број и видио о чему се ради, ја сам тргао своје обећање за сарадњу, и казао за то, без икаква увијања, своје разлоге.

Извините — ви видите на чему је ствар — и примите израз мога штовања.

он остаје и даље члан овог Удружења⁴⁶.“ Тиме је завршена афера која је оставила дубок траг на ионако преосетљивом књижевнику.

ПОНОВО У СКОПЉУ

Због слабе телесне конструкције Ускоковић није учествовао у балканским ратовима, иако је делио радост победе. У деловоднику Министарства финансија који се чува у ДА СРС, бр. 173, налазимо захтев пореског одељења ужичке општине да плати в о ј н и ц у, коју су плаћали сви неспособни за војску, осим ако су били храниоци породице. Време балканских ратова провео је у Београду, изузев извесно време 1913. г. које је провео у Женеви.⁴⁷

Из писма Тихомиру Остојићу сазнајемо да се крајем 1911. преселио са Сењака у Цариградску бр. 1 (данашња Буре Стругара бр. 1. То је једносратна кућа подигнута између 1905. и 1908. г. на углу Цариградске и Гундулићевог венца). Налази се у непосредној близини Ботаничке баште на Палилули. Приповетка „Жили Диперој“ односи се на тај део Београда, иако је објављена две године раније но што се Ускоковић доселио у њега (приповетка се једним делом одвија у Ботаничкој башти). Иако је знатно измењен изглед тог предела и панораме која се одатле указивала данас се могу лако реконструисати на основу поменуте приповетке.

Стан бр. 1 у који су се сместили Ускоковићи заузимао је читав партер⁴⁸. Тада је Ускоковић радио као први аташе Краљ. срп. Министарства финансија, како се сâм потписао у писму Душану Котурџу. Из тог Министарства ће прећи у Министарство привреде у јуну 1914. после доласка из Женеве и Фрајбурга⁴⁹ крајем априла или почетком маја. Није познато да ли је присуствовао Скерлићевом погребу јер се међу многобројним говорницима на погребу и онима који су писали некрологе нигде не помиње његово име. Мало је вероватно да би он том приликом ћутао. Сигурно је 5. маја 1914. г. био у Београду, јер се тога дана јавио Тихомиру Остојићу и послао му за „Летопис Матице српске“ приповетку „На путу у нови живот“.

⁴⁶ У „Самоуправи“ стоји дословце овако: „У писму упућеном господину Тауску није (sic!) категорички изјавио да престаје бити сарадник тога листа, забрањено је уредништву да му се не шаље хонорар за штампање првог чланка, јер га неће примити“. Оно *није* свакако је штампарска грешка јер се из контекста види да треба да гласи *је*.

⁴⁷ Историјски архив града Београда, фонд: Управа града Београда, регистар за 1913, бр. 15828 и 15833, сигнирано под бр. VIII, 98. Управа му је издала пасош за Швајцарску који најалост није сачуван.

⁴⁸ В. писмо Данице Секереш-Радовић упућено Р. И. 29. маја 1964. г.

⁴⁹ Упућено 13. IV 1914. г.

Приликом једногодишњег помена у Нишу 1. маја 1915. г. Ускоковић је учествовао, дошавши из Скопља. У време када је аустријски посланик Гиза предао увредљиви и неприхватљиви ултиматум српској влади Ускоковић је био у Београду. Тамо је дочекао прво бомбардовање. Одушевљен победом на Церу пише у виду дневника лрску химну:

... „Али шта се то црни по белим путевима њеним (Мачве — Р. И.)? Што је црвено класје у кукурузу? Чије су то пуне капе по рогозу? Чији коњ копа ногом унезверено? Чија су то кола без господара? Чији су то топови наопако окренути? Чији је то логор без стражара? Чија крв црвени кукурузе?

Вод до вода, батаљон, цели пукови. Број њихов се не да срачуна-ти! ... Чија је то војска што спава лицем окренутим ка земљи?

— Синоћ још, то беше војска бечког цара“

(2—6. август)

Тада је већ унапређен у службу што се види из указа објављеног у „Српским новинама“ (службени дневник Краљевине Србије) 1914, бр. 120, год. LXXXI, уторак 3. јуна⁵⁰. За службовање је добио орден Светог Саве V реда. Документ о додељивању је изгубљен а орден се данас чува код Радивоја Тадића. Крајем августа 1914. премештен је у Трговински инспекторат Министарства привреде у Скопљу. То је био значајан корак у чиновничкој каријери. Из писма послатог Маги Павловић-Богдановић 6. X 1914. из Скопља установили смо да је тамо стигао почетком септембра исте године и да је веома задовољан премештајем: ... „не могу се жалити на Скопље. Оно је врло лепо и врло брзо ће достићи Београд“. Другим доласком у Скопље Ускоковић је био двоструко задовољан. Првим балканским ратом остварена је идеја и новембра 1912. г. у Скопље ушла српска војска. Затим, оно је пружало већу безбедност од Београда. Из поменутог писма сазнајемо да и Бабета ради (у болници).

Он је одушевљен херојским прегнућем мале Србије и смелошћу да се одупре јачој монархији. Своје одушевљење нарочито испољава у интимним породичним писмима где је оно и најискреније. Српски народ назива херојским а немачки најпогрднијим именима („швапска безочност и варварство“) што доказује његов револт и родољубље. Најинтересантнију појединост писма представља чврсто веровање „да ће доћи црни петак неваљалој Аустрији и глупој Немачкој. Мора доћи лепо дан ослобођења. Да ми је то да доживим макар сутра умро“.

Судећи по писмима из тог периода Ускоковић је носио у себи више оптимизма но што је до сада сматрано. То је резултат

⁵⁰ На предлог нашег Министра Народне Привреде постављамо:

— У Одељењу за трговину, радност и саобраћај Минист. Народне Привреде: За секретара четврте класе Др Милаутина Ускоковића, књиговођу четврте класе Царинске Управе и Милорада Зебића, књиговођу четврте класе за државну трошарину при Пореској Управи ...

идентификовања писца из 1905. г. са оним из 1915. У тим годинама он представља два различита, сасвим опречна човека. Оптимизам неће спласнути ни када ситуација на ратном попришту буде далеко неповољнија, јер је оптимизам био општи. Веровало се у долазак Француза и победу савезника. Непосредно пред упад Бугара у Скопље он ће, схватаљиво, изгубити доста од психолошке равнотеже, пробудиће се у њему она тамна страна његове природе, али овога пута песимизам је мотивисан страховитим ратним кошмаром у коме је „требало бити Дон Кихот па се не убити“.

Оба боравка у Скопљу послужила су му да поред Београда и Ужица постане и писац Скопља. У приповеткама „Војводина смрт“, „На црном камену“ и сличним Ускоковић са посебном љубављу описује Скопље, са топлином коју још само исказује у описима Ужица. У тим описима нема јеткости и критике. Романтично бојење главног јунака и догађаја пренео је и на описе Скопља. Ти описи су само панорамски дати, али из причања проф. Гргура Берића, који је радио са Ускоковићем у Трговачкој школи (из једног писма Бабети видимо да је намеравао да ради и у Занатској школи), дознајемо да су често шетали Скопљем и околином. Кућа у којој је становао налазила се на обали Вардара којим се одушевљавао у истој мери као што се одушевљавао Дунавом, Савом, Бегиньом, швајцарским језерима и водом уопште. Да је његов боравак у Скопљу био дужи, вероватно би оставио више изванредних описа, јер није могао да одоли лепотама природе која је на њега остављала изузетно јак утисак. Одавде потиче његова сарадња у календару „Вардар“.

Поред низа пословних познанстава имао је пријатеље у Нушићу, Берићу, Стојковићу, Чучковићу, Чохаџићу, који је био утицајна личност, такође ожењен Францускињом, и његовој жени пише писмо 25. маја 1914. г. и јавља да се Бабета налази у Качанику са осталим избеглицама, да би је поштедео узнемиравања. У једном од писама које је слао Бабети у Качаник⁵¹ (28. V 1915.) помиње „старог директора који му је обећао хонорарни рад у Трговачкој школи“. Тај директор је проф. Борко Тодоровић који ће бити у Приштини у исто време када и Ускоковић. Тодоровић се осећао безбедно јер је имао пријатеље. Да су се среди сигурно би Ускоковићева судбина била другачија. Писма која скоро свакодневно шаље Бабети одају бригу, енергичност и сналажљивост коју нисмо очекивали. Она показују сву љубав и нежност коју је осећао (снабдева је грождем, бадемом и лимуном у време када је и хлеб био реткост).

Уједно се брине о кући; истовремено ради на књижевним радовима, политичким студијама јер у писму од 22. авг. 1915. г. јавља да је дошао професор „који издаје књиге од 2 сја, он тражи да му хитно пошаљем моју студију. Послао сам још данас

⁵¹ В. Љубомир Симовић, „Писма Бабети Милутина Ускоковића“, „Вести“, Тигово Ужице, бр. 578—581, 31. VII — 21. VIII 1958, стр. 4—5.

и затражио да ми хонорар пошаље пре но што књига буде оштампана. То ће бити најмање око 120 франака. Надам се да ће нам то успети“. Ускоковићева брига о новцу није престајала премда је као секретар инспектората био добро плаћен (из извештаја благајне Министарства народне привреде од марта до августа 1915. г. види се да му је плата износила 231 динар и 55 пара).

Посећује је бар једампут недељно (једном приликом је остао осам дана). О томе сведочи писмо од 12. VIII у ком јој је јавио да је добро допутовао отуда. Његове бриге не престају: кола којима ће је пребацити, новац, станарина, храна, смештај, теши је и умирује иако је и сâм узнемирен. Бабетин боравак се непредвиђено одужио чак до краја августа. Усамљен („Врло ми је тешко без тебе — писао је . . . Све ми је спремно на време и скоро цабе. Али без тебе ми све недостаје. Не знам шта да радим. Изгледа да ми увек недостаје нешто важно, и ја то тражим: то је моја Бабет, али она је тако далеко од мене“) довео ју је у Скопље пошто је унапред припремио стан. У последњем писму јавља: „Мислим да је боље да се вратимо у Скопље јер је ситуација врло маглопита“.

Оваква предузимљивост страна је енерватном и болећивом Ускоковићу. Међутим, борба у најтежим условима, способност организовања живота, одаје његову виталност. Он се истовремено брине о породици у Ужицу. У писму брату Радоју од 30. августа 1915. теши га: „Несреће челиче човека . . . али рачунај највише на себе. Све што је велико у човечанству створено је у болу — каже мислећи притом на ратне страхоте и светле дане који ће доћи потом. Труди се да му пронађе место у Скопљу, брине о куповини потребних ствари сестри и слично (в. писмо од 3. септ. 1915.). Све су то карактеристике које је имао у животу а које његови јунаци немају у литератури. Овако енергичан и предузимљив Ускоковић је далеко од помисли на самоубиство.

Крајем септембра пише сестри Божидарки врло оптимистичко писмо. Нема у њему ни једног симптома који указује на душевну депресију, на склоност ка кидану са животом. То је период када се активно дописује са београдским издавачем С. Б. Цвијановићем који се тада налази у Врњцима као шеф војне здравствене станице и намерава да изда нову збирку приповедака³² (Цвијановић је објавио роман „Чедомир Илић“ и Ускоковићев превод „Максима“ Ла Рошфукоа). Све то заједно представља га у новом светлу. Тврђење да је непосредно по објави рата био предиспониран за самоубиство без икаквог је основа и сасвим је произвољно. Што његов оптимизам и спремност за борбу није добила израза разлог треба тражити у тадашњим приликама које су биле изузетно неповољне.

³² Сачуван је концепт збирке „Успут“.

Ускоковић није био у војсци ни у току I светског рата, чак није ангажован ни као тумач у француској војсци. У приликама какве су биле тог септембра 1915. избијала је са дна његове личности друга страна природе оријентисане према смрти. Међутим, морали су постојати и други мотиви (један од њих је саопштио инж. Курил Лука који је провео последњи дан заједно са Ускоковићем) који су остали до данас непознати. Могуће је да су томе допринеле интриге које је имао у Инспекторату, јер има неколико магловитих места у последњим писмима са много алузија. Могуће је да је због њих ишао у Ниш. Томе треба, као претпоставку, додати могућност каквог озбиљнијег оболења о коме и сâм, нажалост недовољно јасно, говори.

БЕСПУБЕ

Из Скопља су се, после упада Бугара на деоници пруге Врање—Скопље, повлачили становници у два правца: Преко Тетова и Битоља за Солун, или за Косово. Почетком октобра Бугари су били у непосредној близини Скопља. Ускоковић се заједно са Нушићем укључио у одбрану организовањем Народне гарде. О томе Нушић говори:

„Последња два три дана пред пад, били смо заједно на седници грађана, који су у начелству брижно претресали питање, о начину, како да се евакуише становништво.... На Ускоковићу, увек и раније склоном мрачним мислима и очајним одлукама, које опредељују и јунаке његових романа, већ се тада опажао тежак утисак догађаја које смо преживљавали. Они су га били тешко притисли и поколебали и последње остатке отпорне снаге, те је већ тад његов поглед изражавао неку престрављеност и непоуздање“.

Оставивши Бабету⁵³ у Скопљу код породице Балтић, која ју је касније повезивала са Америчком мисијом на чијем је челу стајала леди Петет, Ускоковић се са многобројним породицама повукао према Приштини. Она је била стециште избеглица из Краљева, Чачка, Лесковца, Прокупља, Врања и других места. Смештене у Косовској Митровици и Феризовиће избеглице су очекивале да ће Косово, које је обавезивало својом историјском традицијом, бити последња одбрана. Непрекидне кише, глад, страх, несташица огрева, хладноћа, у време свакодневних стрељања која је изрицао преки војни суд у Приштини (у близини места на коме се данас налази споменик косовским јунацима) морало се одразити неповољно и на Ускоковића оставити утисак

⁵³ Бабега Ускоковић је после I светског рата тешко живела. Помоћ коју је добила од владе касније јој је укинута. Издржавала се од хонорарних часова. Није хтела да се врати у Швајцарску. Године 1928. населила се у кућу Радивоја Бојића (Београд, Хилендарска 26) где је и умрла.

нечег мучног и неизвесног, мучнијег и неизвеснијег но што је сама стварност била, горког, горег од смрти. Наде су неповратно нестајале. Влада Србије се налазила у Нишу а Врховна команда у Крушевцу. Отуда су се пред приштинским начелством, јединој пристојној згради у главној чаршији покривеној дрветом, узалуд очекивале охрабрујуће вести.

Са североистока су надирали Аустријанци и Немци па се већина избеглица враћала преко Призрена, Баковице, Пећи и Чакора према Подгорици и Албанији, а одатле бродовима даље. У хаотичној обезглављености појединци су се упућивали супротним смером, у сусрет непријатељу. Ускоковић је кренуо из Скопља два дана пре његовог пада, 7. октобра, и већ сутрадан је био у Приштини. То сазнајемо из дневника проф. Гргура Берића који нам је љубазно уступио: „У Приштину стигао из Вучитрна 10. X 1915. г. Са Милутином Ускоковићем видео се два дана (10. и 11. октобра) ... „У једној наћем Ускоковића. Он је духовно скрхан, очајава. Хтео би у Ниш, али му је немогуће доћи до превозног средства. Има неостварљиве планове: да иде из Приштине у Митровицу (где се тада налазио Бојић — Р. И.), тамо да најми каква било кола, да потрпа у њих ствари а он ће пешице у Ниш. Дobar је, добар и у овој убитости. Зове ме у друштво. Тражи још друштва ... да је знао како су излокани путеви, како су далеки, и шта је значило тада најмити једна кола, он се не би заносио овим плановима⁵⁴“.

У Приштини је тада био командант саобраћаја књижевник Милан Вукасовић. Њему су се обраћали познаници захтевајући превозна средства до којих је било веома тешко доћи. Између осталих и Ускоковић га је молио да га неким камионом пребаци до Ниша. Док је чекао на превозно средство Ускоковић се у Приштини срео са Браниславом Нушићем испред цамије која се налазила поред Дивизије (данас на Тргу братства и јединства) и тај дијалог Нушић је саопштио у „Деветстопетнастој“⁵⁵. Осим Нушића, Берића, К. Атанасијевић и Вукасовића он се ту још видео са неколико познатих књижевних радника (Дис, Нушић, и Вукасовић сретше се касније још једном у Подгорици).

Те године, погубне за српски народ, биле су уједно погубне и за југословенску књижевност. Матош умире 1914. г. а за њим читава плејада младих и у потпуности неафирмисаних књижевника: Нестор Жучни у Нишу, Велимир Рајић у Младеновцу, Милан Луковић, Милош Петровић, Миодраг Мил. Витковић, Риста Радуловић, Милош Перовић, и други⁵⁶ (Дис, Бојић, итд.).

⁵⁴ Ускоковић је говорио Берићу: „Ту сам већ два три дана“ што од говара Берићевом дневнику. Овај податак може се проверити са војне објаве проф. Берића коју је сачувао и на којој је команда утиснула датум.

⁵⁵ „Сабрана дела“ Бранислава Нушића, књ. XI, Геџ Кон, А. Д. Београд, 1938, стр. 153—156.

⁵⁶ В. Х. „Жртве српске књиже“, „Видовдан“, I/1918, стр. 57—59.

Према тврђењу Милана Вукасовића⁵⁷ Ускоковић је отпутовао у претовареном војничком камиону са још 35 путника преко Подујева за Куршумлију и Ниш: „Беше необично срећан што је успео да се „спасе“ како ми рече на расстанку“. У Куршумлију, која тада није имала ни 1000 становника у триста кућа, стигао је 13. октобра ноћу. Прокисао, болестан, сместио се у први мах приватно. Тврђење Беке Кљајића да се у кафани налазио 15 дана (у кафани која се налазила на месту данашњег хотела „Европа“), или у суседној, Тривиној кафани коју су порушили Бугари 1916. — није тачно. Историјске прилике начиниле су од овога места исељенички центар у коме је владала забуна и метеж пред уским теснацом, грлом Преполца, „минијатури Србије која је пропадала баш на том месту“. Врило је од избеглица путем расквашеним и пуним рупчага од Куршумлије до Приштине.

Слабе телесне конструкције, нагрижен сумњом, хаотично унезверен, под распореним небом из кога је даноноћно лопила киша, мокар и без хране, морао је Ускоковић у том часу доживљавати најтеже тренутке у животу. Мучан утисак појачавао је непрекидан сусрет са војничким патролама које су га у неколико махова умало стреляле као дезертера. О томе сведочи инж. Курил Лука. Александар Ускоковић тврди да је Милутин тада био болестан од тифуса, што је с обзиром на прилике сасвим одрживо. Изгубљен у каменом теснацу, као на дну неког циновског казана који чине околна брда (Самоково и Марина кула) и из кога нема излаза, у тренутку душевне растројености, моралне индиферентности, под тежином свих животних недаћа које су се одједном и на једном човеку сабрале, мало извесно сутра; у моменту када логика прелази у бесмисао — изабрао је смрт као спас од живота, ону врсту смрти коју је најчешће бирао својим јунацима — смрт у води.

Тако је дошло до трагичног подударења судбине Ускоковићевих јунака и судбине њиховог ствараоца. Томе треба додати кошмар, високу температуру и бумило које је болест проузроковала и која је ову одлуку учврстила. То се десило у тренутку када је духовна арматура Ускоковићева попустила, када је подлегао тренутној импресији у валоризирању вредности живота и смрти, у оном ретком тренутку душевне депресије када се предност даје смрти.

Доба у коме Ускоковић нестаје из живота је редак пример кошмара и ратног хаоса у коме људске одлике истовремено показују своје најсјајније и најпримитивније, животињске одлике. То ново сазнање о човеку морало је у Ускоковићу сломити последње одбрамбене механизме. Наочиглед се руше идеали у које је непоколебљиво веровао, интимно саграђен свет без ослонца у стварности, то га рушење убија и обеспућује. Изрази то медитативна природа, предат сâмом себи, неспособан да се

⁵⁷ В. писмо Милана Вукасовића упућено Р. И. 16. јуна 1964. г.

искључи из тог пропадања смањивао је избор могућности и могућност избора да би нестао у једном тренутку.

Због трагичних околности под којима је престао да живи један млад, снажан и већ афирмисан, али неисказан до краја талснат — смрт Ускоковићеву посматрамо као трагични финале прекраћене песничке понесености и могућности стварања нових, вреднијих и трајнијих књижевних дела. Његов животни пут је прекраћен под фаталнијим околностима од оних у којима су умирали јунаци књижевних дела.

Др Сретен Попадић, који се тада налазио у Куршумлији, „покушао је да лечи Ускоковића од растројства и опсесије да је он крив за пропаст отаџбине“ тврди Милан Вукасовић у „Успоменама“, а дугогодишњи пријатељ Попадићев забележио је „др Попадић је примећивао на њему знаке растројености и неуравнотежености“⁵⁸.

Очевидац Миле Јанићијевић из Куршумлијске Бање прича да су се тога дана Бранко Несторовић, Петко Миљковић и он играли на падини испред цркве Немањића, пошто су становали у непосредној близини:

„Био је облачан дан али није падала киша. Између једанаест и дванаест сати приметили смо једног човека који се шетао уз реку и низ реку тражећи нешто. Био је одевен у црно. Зауставио се педесетак метара испод моста где је било најдубље свртиште (вир). Топлица није текла куда данас тече него 30 метара даље од данашњег пута. Била је набујала од јесењих киша. Осврну се око себе и поче да оставља ствари. Изабрао је најдебљу криву врбу⁵⁹ и са ње је скочио у воду. Тек тада смо обратили пажњу на њега. Брзо је нестао под таласима а ми смо у страху потрчали преко старог моста да кажемо Земку полицајцу да се један човек удавио и да је оставио неке ствари на обали. По повратку смо видели да међу ствари нема златне бурме и неке цеђулице“.

Нашли су га неколико стотина метара низводно у ливади Влајка Илића. Тај податак завео је многе савременике који су сматрали да је скочио са Вељковића ћуприје која је много ближа месту где га је вода избацила⁶⁰. Недавно умрла Лепосава Митровић из Куршумлије, чија се кућа налази недалеко од места на коме је Ускоковић извршио самоубиство, присуствовала је сахрани и добро су јој познати сви детаљи. Захваљујући интересовању Беке Кљајића, који је у неколико махова писао о Ускоковићу ти подаци су сачувани: „Био је у дугим, црним, штрафтастим панталонама, зефир кошуљи а оставио је на обали исто

⁵⁸ В. писмо Гргура Берића упућено Р. И. 8. јуна 1964. г.

⁵⁹ Врбу је 1958. г. купио од Милунке Миленовић радник Радољуб Цветковић и одмах потом ју посекао.

⁶⁰ Ова заблауда је потекла отуда што је Топлица обично плитка и што је нелогично да га је носила тако далеко. Из разговора са мештанима дознали смо да у јесење дане тако набуја да може утопљеника да носи и по десетину километара.

тако црни сако и дуги капут, шешир широка обода (какав су сви носили у породици — Р. И.). Бурму је узела Мара Мицина, болничка праља“. Златан сат, према сведочењу Радоја Ускоковића, узео је срески послужитељ Јаблан и после рата га предао Ускоковићевој супрузи.

Интересантне податке пружа инж. Курил Лука у писму које је упутио Лепосави Митровић 16. марта 1955. године из Краљевице, до кога смо дошли љубазношћу Милоја Митровића:

„Ја се добро сећам прије одступања, кад је књижевник, покојни Милутин Ускоковић трагично свршио са животом и након што су његов леш извукли из Топлице био је пребачен у капелу на куршумлијском гробљу. Ту, у капели, пре сахране, извршена је обдукција леша којој сам ја лично присуствовао (био је тада превијач у болници — Р. И.) док је др Попадић вршио обдукцију; сећам се као да је то сада кад је др Попадић скинуо од потиљка кожу са косом и навукао на лице, отворио лобању и утврдио *ТБЦ на мозгу*, а сахрањен је испод капеле, мало у лево, тј. гледајући од капеле у лево“.

О месту на коме је Ускоковић сахрањен такође постоји неколико претпоставки. Према сведочењу Лепосаве Митровић, сахрањен је на крају гробља, уз стари пут који је водио према Прокупљу, тј. са јужне стране гробља. Међутим, пошто је истовремено сахрањен и неки грчки конзуларни представник, а Ускоковић је приликом првог службовања у Скопљу радио у конзулату, дошло је до забуне приликом обележавања гроба када га је обишла породица 1920. г. Тај погрешно означени гроб налазио се са северне стране гробља, поред пута за Блаце. Тако је Ускоковићу учињена још једна неправда. То је потврдио и стари гробар Анте Несторовић⁶¹. Према његовом казивању Бабета Ускоковић је захтевала ексхумацију (Ускоковић је имао златне зубе) али је њена молба остала неиспуњена. Овом мишљењу придружује се удова Павла Поповића.

⁶¹ Милутин Станисављевић, саветник Административне комисије СИБ-а, дугогодишњи судија у Куршумлији писмом од 29. V 1964. г. јавља да је још 1926. г. разговарао са гробаром Антом Несторовићем који му је испричао следеће: „Нека деца из Вељковића (приградско насеље Куршумлије — прим. Р. И.) рекоше ми да су видела да је један човек скочио са моста на Топлици и да се удавио у реци. Одамах сам пошао до моста и пошао низ реку да пронађем леш. И заиста на 200—300 м. низводно од моста нашао сам леш, који је вода избацила на плаћак реке. Одамах сам позвао неколико мојих комшија да заједно видимо о коме се човеку ради. Помислили смо да је то леш неког човека из Куршумлије. Међутим, у документима који су нађени у џеповима од одела видело се да је то био књижевник Милутин Ускоковић. Пренели смо га на куршумлијско гробље и сахранили“.

У разговору који смо водили са А. Несторовићем 4. IV 1964. г. у Куршумлији саопштио нам је да о томе ништа не зна јер је у Куршумлију дошао тек по свршетку рата.

Претпоставка да је Ускоковић као самоубица сахрањен на месту одакле је скочио у реку није без основа. Његов блиски робак Александар Милојевић⁶² који је тога дана са породицом боравио у Куршумлији у писму од 10. фебруара 1964. године саопштава следећи податак: „Мита је сахрањен поред друма Куршумлија—Прокупље, при самом изласку из Куршумлије. Није ми познато ко га је доцније пренео у куршумлијско гробље“. То су потврдиле Перса Најдановић и Софија Станковић из Куршумлије чије су куће недалеко од старог моста поред хидроелектране. Вероватна је прва претпоставка. Место на коме је сахрањен Ускоковић није данас на ивици гробља. По годинама убележеним на споменицима јужно од места за које се претпоставља да је Ускоковићев гроб, закључујемо да су се ту нашли пошто се гробље ширило, јер су сви из каснијих година.

Прави узрок Ускоковићеве смрти превучен је мистичним велом. О томе сведоче разне претпоставке различите вероватноће:

1. Носио је поверљива документа министарства у коме је радио и када су она нестала, уплашио се да не буде оптужен за шпијунажу, поготово што се знало за његове симпатије према Бугарима⁶³.

2. Стари грађани Куршумлије (Александар Давидовић и др.) причају да је имао знатну суму новца и да му је нестало приликом боравка у Куршумлији. До Ниша није могао стићи, а у Приштини је радио преки војни суд који је и за мање грешке кажњавао смрћу.

3. Професор Оливера Маркићевић чула је од Драгог Аранђеловића, кога је Ускоковић водио као телохранитеља, да су заједно путовали колима са арњевима и када су дошли на мост изненада је искочио Ускоковић и бацио се у Топлицу. Аранђе-

⁶² У писму упућеном Р. И. 1. II 1964. г. саопштава следеће:

„Пред самоубиство долазио је нашој кући у великом душевном растројству. Непрестано је говорио да га неко прогони и да се уснут крио (...) по неким колибама и кошарама. Мајка каже да је непрестано говорио: „Бабету сам оставио на сигурном месту“. Позвала га је на ручак и дуго га чекала али он није дошао. Кад сам као полицијски писар дошао са терена, због реквирирања кола за евакуацију, мајка ми је све то испричала. Кад сам отишао у канцеларију мој старији колега, полицијски писар Александар Стевчић, ме је питао: — Да ли познајеш Милутина Ускоковића, књижевника?

Ја му одговорим да је пре неколико часова био код нас и очекивали смо га на ручак али он није дошао.

Он ми тада рече да је био на увићају и да је Мита извршио самоубиство“ ...

⁶³ Књижевник Миле Верговић прича да је 1916. г. био у бугарском заробљеништву. Радио је у III евакуационој болници у Великој Трнови када га је позвао управник болнице пуковник Колев, који је раније био бугарски представник у Скопљу па је често био гост породице Ускоковић. Тада му је саопштио да је од Бабете добио на поклон књигу „Српско-бугарски рат“.

ловић је причао такође да је Ускоковић носио собом рукопис последњег романа „Вилин коњиц“. Ова претпоставка садржи много произвољног, осим последњег тврђења, јер је Милан Ускоковић саопштио Здравку Поповићу: „У овом његовом делу има много трагичног и преживљеног. Да се појавио „Отровни цвет“ био би најбољи српски роман⁶⁴.

4. Ускоковићев брат Радоје у писму упућеном Удружењу професора, наставника и учитеља косаничког среза од 14. децембра 1952. г. каже:

„Пред улазак Бугара у Скопље, Милутин је... пошао за Ниш да у Министарству финансија наплати хонорар од 800. динара за свој рад о производњи афијона у Македонији. Велика киша, снег и прекид саобраћаја задржали су га у Куршумлији, где је и оболео. Његова дубока, осећајна, национална душа и слаби нерви нису могли издржати тежак потрес, расуло и слом земље и народа а далеко од својих (нас три брата били смо на три стране на војној дужности), завршио је живот у мутним таласима...⁶⁵

Овај податак преузео је од Радоја Ускоковића проф. Саво Ристановић. Завршивши економски одсек Правног факултета Ускоковић је сарађивао у „Економском прегледу“. У „Делу“ ХХ/1915, 1. IX, књ. 73, св. IV, стр. 278—283. чланак „Гајење мака и трговина опијумом у Старој Србији“ потписан је са др М. М. Ускоковић. Чланак је писан научним стилем тако да је на основу стилске анализе тешко утврдити аутора. У збиркама решених псеудонима нема података о овом случају. Мало је вероватно да је Ускоковић за тако малу суму преузео тако велики ризик и да српска влада у поменутих околностима поклања томе пажњу, чак и у случају да се радило и о већем елаборату из те области. Проф. Катица Настасијевић тврди у свом раду да се Ускоковић бавио пољопривредом, али се и она послужила истим извором као и Ристановић.

Била је велика смелост и несмотреност ићи супротно од општег правца повлачења али је притом, вероватно, рачунао на безбедност у близини владе. Многе претпоставке о узроку трагичне одлуке Милутина Ускоковића сведоче о несигурности и неутиврђености правога узрока. Због инертне нерадозналости у послератном периоду немамо документованих и научно проверених података.

И датум Ускоковићеве смрти до данас је био неутиврђен као и садржај предсмртног писма⁶⁶. На породичној гробници урезан је 14/27. октобар 1915. Овај податак саопштили су Вукасовић и

⁶⁴ В. Живан Л. Бирић, „Књижевно дело Милутина Ускоковића“, дактилографисано, стр. 39, Народна библиотека, Чајетина.

⁶⁵ На полебини је руком додато да је примерак тог писма послао културној рубрици „Политике“. Међутим овај напис није објављен.

⁶⁶ Највише сличности имају текстови Милана Вукасовића и Сава Ристановића.

Цонић⁶⁷. Не упуштајући се у детаљнија истраживања Саво Ристановић је поновио то мишљење. Радоје Ускоковић је до овог податка дошао доцније па се у његову аутентичност може сумњати. Очевици Миле Јанићијевић и болничар Курил Лука се не сећају тачног датума. Тако је настала једна заблуда више везана за Ускоковићев живот и једна заблуда више у нашој књижевности (др Д. Прохаска је овај датум померио на 1918. годину).

Тачан датум смрти утврдили смо из дневника проф. Берића који је у јулу 1964. г. преписао са полеђине рецепта, власништво др Попадића: „Милутин Ускоковић се удавио у Топлици код Куршумлије 15/28. октобра 1915. Овај податак налазимо још на једном месту⁶⁸. Забуна око реке у којој се удавио настала је на тај начин што је срески начелник Пера Кречак (?) телеграмом јавио да се удавио у Косаници мислећи притом на срез а не на реку која се налази неколико километара удаљена од ушћа Бањске у Топлицу. Последњи пут је ова заблуда исправљена у „Просветном прегледу“ бр. 16—17, 29. априла 1964., стр. 11.

Ускоковић није могао бити ожаљен⁶⁹ у току рата. Малобројне новине донеле су са закашњењем некролог (чак и један локални лист који је излазио у Битољу). Време после рата донело је нова узбуђења те је све дубље падао у заборав: „Ове две прошле деценије по његовој смрти, писао је 1935. г. књижевник Вељко Петровић, биле су страшне као неки самум који је затрпавао и његов лик и његово дело. Сви носимо на својој души грех незахвалне породице заборавних наследника“.

Неколико помена и књижевних вечери која су организовала стручна удружења⁷⁰, пригодних написа, мањих просторно и по важности есеја и студија до пред II светски рат, изузимајући подухват „Народног дела“ 1932. године да изда целокупна Уско-

⁶⁷ Урош Цонић, *Прва вест о смрти Милутина Ускоковића*, „Политика“, 16. II 1940. стр. 8. Највећи део података је тачан. Пренет је у гробљанску капелу а не у болничку, јер је ова била ближа.

⁶⁸ СКГ, LXII/1941, стр. 24—27.

⁶⁹ Милосав Јелић је у „Србијанском венцу“, посвећеном ратним херојима из I светског рата, једну од песама наменио Милутину Ускоковићу. У првом издању ове књиге (Солун, 1917), нема песме и биографске белешке посвећене Ускоковићу. Оне се појављују тек у другом издању 1919. г. у Новом Саду па се непромењене уносе у треће издање 1931. у Београду. Песма се налази на стр. 67 а биографска белешка на стр. 117.

⁷⁰ Клуб независних књижевника у знак сећања на преминулог књижевника одржао је богослужење у београдској Саборној цркви („Политика“ 17. IV 1935, стр. 12).

Друштво пријатеља уметности „Цвијета Зузорић“ одржало је вече на коме је књижевник Вељко Петровић говорио о Ускоковићу. То предавање је сачувано и објављено у његовој књизи „О књижевности и књижевницима“, Нови Сад, 1958, стр. 511—517 (в. „Политику“ 16. фебруар 1940, стр. 9).

Књижевно вече одржано на Коларчевом народном универзитету 16. IV 1935. г. на коме је о Ускоковићу говорио Зарија Вукићевић.

Приликом куршумлијског помена пригодну реч одржао је учитељ Сима Карамарковић итд.

ковићева дела у едицији „Југословенски класици“ — је све што је учињено да се тај пропуст надокнади. Покушај да му се у Куршумлији подигне споменик⁷¹ није успео иако се породица званичном изјавом у „Политици“ (11. маја 1930. г.) одрекла преноса костију „јер је сâм изабрао то место починка које личи на Ужице“. Одбор кола српских сестара из Ужица 1936. г. подигао је спомен-плочу на кући где се и данас налази.

После II светског рата учињени су знатни напори да се Ускоковићево књижевно дело и његов допринос литератури проучи и нађе своје место у њој. У првом реду треба споменути напор др Димитрија Вученова који је уз опсежан и исцрпан предговор приредио IV издање „Дошљака“ 1956. г. у издању „Рада“, затим низ радова академика Велибора Глигорића⁷² као и издање „Чедомира Илића“ 1963. године са предговором Душана Матића.

Удружење професора, наставника и учитеља косаничког среза подигло је спомен-бисту 7. VII 1953. г. и поставило у централном куршумлијском парку. Биста је рад вајара Градимира Алексића. Две године потом, подружнице Друштва за српскохрватски језик у Ужицу изнела је Ускоковићеву бисту 1955. г. (рад академског вајара Мише Верговића) која је 10 г. касније постављена у парку крај Бетиње.

*

Књижевно дело Милутина Ускоковића говори речито само о себи, али је оно, ради потпунијег објашњења, као и ради објашњења приповедачког манира који је Ускоковић неговао, нераскидиво везано за његову биографију, тако да је тешко одвојити шта је литература а шта биографија. Раскорачен између модерних принципа у животу, науци, литератури и конзервативних које је понео из детињства, морао је својом слојевитом личношћу одразити слојевитост свога литерарног бића и свога времена. Прецењивање Ускоковићевог књижевног дела само је повод за дубље и студиозније проучавање доба у коме је стварао и које је једним делом својом литерарном ангажованошћу испуњавао. Смештено у одређене временске меће то проучавање има далеко већу важност од оне коју зрачи саму собом.

⁷¹ Одбор за подизање споменика Милутину Ускоковићу формиран је 1935. г. (Тоша Топаловић, Милош Мушовић, Стеван Протић, Цане Поповић, Вељко Јездимировић, Вукоје Пантић, Сима Карамарковић и Милутин Станисављевић). Сакупио је 17.000.— динара. Та сума је дата за подизање Културно-просветног дома 1938. године. По претходном договору у дому је предвиђено постављање Ускоковићеве бисте али због недостатка средстава та намера није остварена.

Руски уметник Михајло Шушченко направио је 1929 године пројекат споменика („Време“, 1929. године).

⁷² Велибор Глигорић, „У вихору“, Београд, 1962. поглавље „Путеви и беспућа“, стр. 138—141.

Ускоковић је еклатантан пример несхваћеног књижевника у животу и несхваћеног човека у књижевном делу. Живот му је давао у далеко мањој мери оправдања за песимизам, душевно распеће и резигнацију тако доминантне у његовом књижевном делу, но што је показивао. Прекидањем животног тока прекинуо се и утицај који је вршио у нашој књижевности, а донекле и значај који се придавао његовом, у потпуности непроученом књижевном делу. Рат и недовољни интерес учинили су да Ускоковићево дело до данас чека крајњу оцену. Насилно прекинута егзистенција (као код Жерар де Нервала, Георга Хајма, Мајаковског, Јесењина, Ернеста Толера, Бране Миљковића и многих других) има сличности са егзистенцијом његовог књижевног дела.

Смрт је у случају Милутина Ускоковића, да парафразирамо Матоша, показала врхунски укус у избору.

Радомир Ивановић

ЖИЗНЕНИИ ПУТЬ МИЛУТИНА УСКОКОВИЧА

Резюме

Монографија „Жизненный путь Милутина Ускоковича” настала из потребности более глубоко изучить важный для развития югославской литературы период, являющийся временной рамкой, которую Ускокович, частично исполнял своей литературной ангажованностью. Небольшое число сохраненных и частью неупорядоченных данных очень затрудняли работу по составлению первой исчерпывающей биографии Милутина Ускоковича, которой до сих пор по причине какой-то вялой незаинтересованности, посвящено мало внимания.

Чтобы объяснить жизненные и литературные позиции писателя, необходимо начать с семьи и условий в которых он провел детство, потому что это единственный путь к истинному и полному решению его очень сложной психологии. Именно тут находятся зачатки его позднего пессимистичного переживания мира. Его пессимизм, о котором Матош сказал, что состоит в каком-то „фаталистичном и моральном безразличии” без сомнения находит поддержку в двойстве его личности и в непрерывном столкновении с действительностью, исходит из этой особенности причиной которого, чаще всего, его поэтически впечатлительная душа.

Своим пессимизмом и меланхоличностью Ускокович не принадлежит земле откуда ведет свое происхождение, потому что люди этой среды, в которой он родился, полные веселости, юмора собственного горцам, выносливые и проворные в жизненной борьбе, гайдуки и политики практичные в своём творчестве через оптимизм найсимпатичнейшего сорта. Это „молодецкая и бунтующаяся порода, сотворена каким-то способом революционной селекции, жизненная, свободолюбивая, гордая, жаждущая

независимости, способная на велики энтузиазм" — как говорил Йован Скерлич.

Его жизнь, не смотря на удачно законченный университет, чиновническую карьеру и литературные успехи, следовавшие его по пятам, будет иметь большое число горьких искушений о которых писатель Велько Петрович говорит: „Он взобрался счастливо до нашего самого большого центра, но благодаря своим быстрым успехам он попался, как обычно в такой среде, на прицел подозрительным и свирепо-холодным следователям и сразу замкнулся в себя, как пуж в свою скорлупу, и чем больше стремился охватить свой народ, проникнуть в него и рассыпаться в нём, тем больше чувствовал себя чужим и прокаженным в своей собственной среде.“

Свидетельством большого числа современников Ускоковича, появились новые данные, связанные с ним и с его временем. На основании их пополнена биография писателя, исправлены некоторые ошибки — дата смерти и еще некоторые биографические данные — и окончательно утверждена научная истина. Этому способствовали письма и некоторые документы, полученные нами от момента сдачи монографии по сей день. Одно из писем, принадлежавшее инженеру Кириллу Луке, санитару военного госпиталя в Куршумли 1915 года, освещает частично мистически покрытую настоящую причину смерти Ускоковича — так как Ускокович последние минуты своей жизни провёл с Кириллом. Благодаря документу русской православной церкви в Женеве, которого мы получили от любезного писателя Душана Матича, возможно исправить, а частично и первый раз сообщить некоторые биографические данные, которые мы ошибочно привели по менее точным документом. Таким образом получилась закругленная картина и в важнейших чертах очерчен жизненный путь писателя.

Слабого телосложения, разсыданный сомнением, безпорядочно испуганный во время военного кошмара 1915 года, под прорезанным небом из которого не переставая лил дождь, промокший и без питания, сбит с дороги, больной тифом Ускокович потерян в каменном ущельи Топлицы. В момент душевного растрояства, моральной безразличности, под грузом жизненных бед, собравшихся сразу и на одном человеке, в момент когда логика превращается в бессмыслие, он выбрал смерть как спасение от жизни, такую смерть, какую он чаще всего выбирал своим героям — смерть в воде. Так трагически совпались судьбы его героев и их создателя.

Литературное творчество Милутина Ускоковича речисто говорит само о себе. Между тем, оно ради более объемистого понимания и проникновения в психологию творчества писателя, неразрывно связано с его биографией, так что время от времени трудно различить где литература, а где биография — из-за склонности писателя писать о себе в каждом произведении или, как об этом не раз сказано, о других опять как наполовину о себе.

Рстанут между современными принципами в жизни, науке и литературе и консервативных, которых носит в своем существе Ускокович — он часто с любовью обращается патриархальному миру, но в отличии от наших реалистов не верит в его существование — должен был своей сложной личностью отразить своё время. Переоценивание его литературного

творчества является поводом для более глубокого исследования времени, охваченным этим трудом.

Ускокович является типичным примером непонятого писателя в жизни и непонятого человека в литературной работе. Жизнь давала ему гораздо меньше оправдания за меланхолию, пессимизм, душевное расстройство и резигнацию, так доминирующим в его литературном творчестве, чем он показывал. Действительности в действительности выглядела менее чёрной от той в творчестве Ускоковича и той в произведениях писателей похожих на него. „Жизнь без сомнения очень любит господина Ускоковича, но господин Ускокович не верит жизни” — писала всегда блестящая Исидора Секулич.

За Ускоковичем редко идут вместе счастье и успех.

Перерывом жизненного течения, трагического конца поетического воодушевления, прервалось и вливание, которое он оказывал на нашу литературу. Этим уменьшается значение, придававшееся его полностью не исследованному литературному творчеству.

По трагическим причинам сократился один жизненный путь, по таким же причинам, по каким умирали герои его произведения. Смерть в случае Милутина Ускоковича, по словам Матоша, показала вершину вкуса в выборе.

БОЖИДАР БЕГЕНИШИЋ

АВАНГАРДНИ ПЕСНИЦИ САВРЕМЕНЕ СОВЈЕТСКЕ ПОЕЗИЈЕ

Савремена совјетска поезија је богата и интересантна, а број њених стваралаца сваким даном се повећава. Пјесничка остварења постају квалитативно јача упоредо са третирањем великог броја тема. Проблеми се освјетљавају са разних страна, дају се мишљења и изричу сүдови. Сваки од пјесника изискује посебну пажњу, а свака од тема посебну анализу, зато се сви пјесници нове пјесничке генерације Совјетског Савеза не могу обухватити овим радом, нашто се и не претендује, него ћу се позабавити сличностима и разликама поезије Јевгенија Александровича Јевтушенка и Андреја Андрејевича Вознесенског.

Јевтушенко и Вознесенски спадају међу најинтересантније пјесничке личности нашег времена, као презентанти савремене совјетске поезије: смјеле и продорне, оштре и беспопштједне, као глас и ехо читавог једног модерног пјесничког покољења које носи оштрицу критике и самокритике. Они настоје да претворе поезију у савјест свога доба и генерације којој припадају, да је истакну као истинско осјећање дужности пред својом епохом, да продру у дубину сүштинских односа међу људима једног бурног доба, бременитог опасностима уништења, да проуче људску узнемиреност и објасне главне узрочнике свакодневних противуречности данашњег свијета.

То је тежак задатак, али је исто тако и част великих мајстора умјетничке ријечи, особито за Јевтушенко и Вознесенског којима је пошло за руком да покажу „слику наглог ослобођења осјећања, тако карактеристичног за данашње сојветско поднебље, за сваког совјетског грађанина. Човјек, о коме говоре Јевтушенко и Вознесенски, доживио је нешто ново; препородио се; порасла је његова личност; обогатила се и васкрснула његова унутрашња слобода; збацио је са себе бремене страха; појачао своје лично сазнање; осудио и искритиковао оне снаге које су мимоилазиле законе хуманости; оспоравале истину и ускраћивале слободу слободном човјеку и слободној дјелатности. Зато ће Јевтушенко у свом „Страху“ снажно узвикнути:

„Умире страх у Русији
 То привиђење прошлих дана —
 Само понегде у бусији
 Чека ко просјак испред храма

— — — — —
 — — — — —
 — — — — —

Све је данас за нама остало.
 Чак се тешко замишља и схвата
 Тајна зебња пред лажном доставом
 Тајна од касног куцања на врата.

Страх је био говорити с странцем,
 Искрен бити са рођеном женом
 Страх је био остати ван масе,
 Сам са собом и тишином немом“.

(Ј. Јевтушенко: „Тајне“, превео Сава Пенчић, књижевно друштво „Нестор Жучни“ Ниш, 1964, стр. 44.)

Пјесник говори о времену које је совјетско друштво оставило за собом; присјећа се мучних тренутака неправде која се донедавна осјећала у његовој Отаџбини и ужасава се. Повреде су биле решке, последице далекосежне и пјесник је срећан што је дошао нови дан и што се све то може назвати прошлошћу. Радостан је и са усхићењем поздравља одлазак у неповрат онога што се звало несрећа његове земље.

„Умире страх у земљи совјета,
 Тако је добро без сенке сиве!
 Још бурније се гради и цвета
 За људе стварне, за људе живе.

Да. Није нас помео страх, ни бусија.
 И, не узалуд, ја могу рећи
 Да, савладавши страх, Русија
 Непријатељу задаје страх још већи“

(Ј. Јевтушенко: „Тајне“, превео Сава Пенчић, књижевно друштво „Нестор Жучни“ Ниш, 1964, стр. 44.)

Тај страх је пузио као авет и у кућама и у људима; сјекао је јавност мишљења; нагонио људе да лажу и да ћуте гдје би требало да вичу, а да вичу гдје би требало да ћуте. То је била стега, окови истини, сметња разуму. Њега више нема; умро је, али нико не плаче за њим. Људима је лакнуло. Смрт онога што их је давило представља радост за људе, зато су растерећени и

ослобођени. Међутим пјесник се још боји, хвата га зебња, али шта је то што га плаши: да ли је постојећи страх или трагови старог страха? Није ни једно ни друго, већ се пјесник боји да се стара лаж не повампири и да не засјени добре идеје; да се људи не заносе хвалисавошћу и не понављају оно што је други рекао; да добро мишљење о себи не изграђују на неповјерењу према другим људима, а да у добром и срећном животу не постану равнодушни и глуви према тешкоћама других, да се не крију иза туђе славе и не заносе јевтиним каријеризмом; укратко: да не постану Климоглавићи и Такојевићи. Тога се пјесник боји и због љубави према отаџбини и њеном народу упозорава пером и ријечју и дивном и светом истином изриче пријетњу и осуду пороцима који трују здраве и темељите друштвене односе. Веома је тешко човјеку када му лаж закуца на врата, јер се тада његова истина нађе у незавидној ситуацији, а многи Јевтушенкови земљаци били су жртва неповјерења и лажне доставе. Пјесник кликће што је то било јуче, чега нема данас и на што ће се сјутра гледати као на осуђену прошлост. Његов ујка Васја са изванредном хуманошћу „хоће да људи недужни не страдају“. Брижни и сувоњави старац усрдно пише молбе и жалбе, „вјерује у власт земаљску, проналази помоћ и лијек за људе.“ „И срце му је пуно зебње, туге... у шињелу старом, чедан, недостижан, и са брадицом ко у Калињина“. Пјесник воли ујка Васју који сваком жели добро и хтио би да ујка Васја живи вјечно, јер „вјечан је он као и бол човјеков“ — каже Јевтушенко. За свакога има топлу ријеч и отворено срце, а Русију је пропутао с краја на крај: сјекао сабљом, грезнуо у крви, подизао рањеника, храбрио друга, био тамо гдје је крварила Русија:

„Из крви и тифуса расла је Русија,
Она је на поду вагонском умирала,
И на томе се поду рабала чистија“.

(Ј. Јевтушенко: „Тајне“, превео Сава Пенчић, књижевно друштво „Нестор Жучни“ Ниш, 1964, стр. 31).

Русија се спотицала у поново устајала: била је фамусовска и обломовска, печоринска и оњегинска, маџиловска и белтовска и руџинска; али је била мајка Чацког, Костанжогла, Инсарова, Јелене Стахове, Базарова, Рахметова, Грише Добросклонова, Павла Власова, Пелагије Ниловне, Павла Корчагина, јунака „Младе гарде“, Шолоховљевог „Тихог Дона“ и „Узоране ледине“. Русија је колијевка Лењина и огањ Октобра. У свом крилу она је одгојила и доброг Јевтушенковог старца, ујка Васју који је „полетом дива“ слиједио оне широке историјске стазе којима је корачала његова уморна отаџбина. На том путу он је био „лекар и дадиља... агитатор и новина жива“.

„Његов посао је била доброта сама,
А сада је доброта постала професија“

(Ј. Јевтушенко: „Тајне“, превео Сава Пенчић, књижевно друштво „Нестор Жучни“ Ниш, 1964, стр. 31.)

Јевтушенко не узима случајно за пример хуманизма ујка Васју, већ врло смишљено. Желио је да га покаже и супротстави лежерности и егоизму, да искритикује своје мане и мане својих савременика. Пјесник је поступио самокритички:

„За себе само и никог више
Од нас су многи спремни на борбе,
А ујка Васја за друге бди и пише
Жалбе и молбе,
Жалбе и молбе...“

(Ј. Јевтушенко: „Тајне“, превео Сава Пенчић, књижевно друштво „Нестор Жучни“ Ниш, 1964, стр. 32.)

и ту не застаје већ критикујући себе и друге, Јевтушенко иде много даље:

Дотиче се великих догађаја своје земље; интересује га тема револуције и посвећује јој посебну пажњу. Износи како су људи прилазили револуцији и шта их је вукло у велики историјски подухват? О томе Јевтушенко каже:

„Када су мужици пегавих лица,
Са шубарама и без њих,
Ишли за тебе
револуцијо,
Није им добит била циљ.
Предано,
часно,
срца пуна.
Други су се уз тебе привијали
Смишљено,
из рачуна.
Они су себе продавали.
Ко лакеји
Они су пузали.
У тешким данима издавали.
И били оно,
што су увек били.

— — — — —
— — — — —
— — — — —
Ја знам тај сој добро
И сит сам га до гуше;
Они се за час преруше.
За свако време ново

Тим што метанишу снискодљиво,
На скуповима лажу у сласт,
Није важно
 што је власт совјетска,
Важно је
 што је то власт“.

(Ј. Јевтушенко: „Тајне“, превео Сава Пенчић, књижевно друштво „Нестор Жучни“ Ниш, 1964, 35. и 36.)

Пјесник осуђује друштвени талог као туђ идејама револуције, јер малограђански и приземни отпори пратиоци су сваког великог друштвеног препорода. Насупрот њима стоје јунаци, поштени и савјесни борци најнапреднијих и најсвјеснијих слојева народних маса понесени силом патриотизма и отаџбинске части. Они носе бакљу револуције и својом свесрдном активношћу убрзавају њену побједу. Али у грандиозни историјски и друштвени преображај бивају увучене и оне непоуздане снаге које су прекупирале својим ситно-сопственичким и користолубивим циљевима. Оне у револуцији желе да улове мјесто, богатство и чин; служе се свим и свачим да то постигну; не презају од лажи и полтронства, лажних осмјеха и нетачних достава. То су нестабилни људи и Револуција се на њих не може ослонити. Чим се укаже боља прилика они ће је издати и прећи на супротну страну. Зато Јевтушенко каже:

„Теби су потребни,
 револуцијо,
Војници,
 а не полтрони.
Јер осмех је у полтрона
 пријатељски,
Све што зажелиш он ће дати;
Душа је у полтрона
 издајничка
Све што може он ће издати.
Прави војник
 не зна да ласка.
Прави војник не зоставља.
Војник пред лажју неће пасти.
Војник никога не доставља“.

(Ј. Јевтушенко: „Тајне“, превео Сава Пенчић, књижевно друштво „Нестор Жучни“ Ниш, 1964, стр. 37.)

Оданост револуцији чини „темељ војнички“. Храброст војника и њихово убојење су гаранција револуцији. Пјесник вјерује у истинитост пута, а истинској снази револуције Јевтушенко се дубоко клања и придружује се њеном револуционарном за-

маху. Учествује у витешком боју и бије битку за праведну ствар. Нема партијску књижицу, али војује као комуниста; никоме се не клања, а свом својом душом поздравља истину и борце за праведно дјело.

„За вашу службу истини,
За верност у дане те,
Ви сте за мене комунисти
Са чланском картом
и без ње.

За истину сте дали живот
И с вама ћу поћи у бој.
Ја сам, иако беспартијац,
Револуцију,
цео твој.

— — — — —
— — — — —
— — — — —
— — — — —

Чека ме многа патња, знам,
Но бићу чврст, чак и у тузи,
Да ме претворе нећу да дам
У лакеја
Што пред сваким пузи.
Без громких речи,
Но с мишљу чистом,
К'о други, нећу завет да дам,
Ал', сматрајте ме комунистом,
Потврдиће вам мој живот сам“.

(Ј. Јевтушенко: „Тајне“, превео Сава Пенчић, књижевно друштво „Нестор Жучни“ Ниш, 1964, стр. 37. и 38.)

Када Јевтушенко говори и о љубави код њега су, умјесто кучидона, амора и стријела, звијезда и љубавне сладуњавости, присутни бродови, санте леда, „румено друштво жутокљунаца“, „сви баволи њеног лица“, разбјесњели урлик жеље, сјенка „жестокост и руменог смијеха“, обећање скорог виђења у поздраву на растанку.

„Луља се ријека,
Шаренлаом кличе,
И где,
издалека,
Острво изниче...“

Јевтушенко не лебди у романтичним облацима већ стоји на сивом пијеску обале, коју је „ријека пјеном извезла“ и ода-

гле његова жеља корача преко узнемирених таласа ка отоку чије се копно тек помаља и зове у загрљај. Код њега се чита:

„Играју музика и ноћ
 Једна
 са другом.
 И тихо кружи брод,
 Ми,
 звјезде,
 И кружи цио океан . . .
 — — — — — — — —
 Спавају на броду камиони,
 Спавају
 дизалице.
 На палуби играју валцер
 Сидра,
 цираде,
 Сви на Камчатку иду-
 У крај крајњи.
 — — — — — — — —
 Стојим — и ипак идем
 У ритму
 валцера“.

(„Валцер на палуби“).

Каква срдачност стиха, мисаоност срца и осјећање разума! Њему је све блиско: и брод, и вода океана, сањиве дизалице и камиони, сидра и цираде; све је то заједно, допуњава једно друго, уз пјесму и у „ритму валцера“ креће се весело као огромни караван на крајњи исток простране отаџбине.

„Стварај, умјетниче“
 бодри се,
 гори

И збори!
 Да буде ријеч јављена
 Проста и велика
 као јабука,
 С будућним у себи
 Новим стаблима“.

Шта то хоће пјесник и на шта позива? У чему је његов оптимизам? „Сјеме будућности“ треба да је садржано у животним соковима праве поезије, да се у снази поетског израза гомилају клице „могућности продужења“, зато он оптимистички подиже глас: „Стварај, умјетниче!“ понесен жеђу буђења и вјером у величину истинитости човјековог прегнућа, у снагу покрета воље и истрајност пред оним што понекад живот доведе у тешку околност. Пјесник смјело води читаоца до оног мјеста у коме се са-

стају воља и замисао. Ту почињу тешкоће, али и прави живот. Јевтушенко је оптимиста и за њега нема немогућег и нерјешивог. Уз чистоту правилне друштвене оријентације, смјелост и енергичност, продор савремености и разума могућ је и тамо гдје „као семафори трули паљеви трепћу“.

На питање: „Како схватате дуг писца у формирању нових комунистичких квалитета код људи?“ Јевтушенко је одговорио: „За мене је комунизам нека симболична држава, чији је предсједник истина, а министри — њежност и строгост. По мом мишљењу, у комунизму ће бити довољна ова два министра. Отуда писац мора бити прототип такве комунистичке државе. Прво, писац мора бити њежан према људима, вољети их и разумијевати, али обавезно и друго: писац мора бити непомирљиво строг како према себи, тако и према недостацима других људи. Хтио бих, ипак, додати да писац само онда има право да буде оштар и немилосрдан према људима, када умије бити и њежан према њима“.

Може се закључити да је за Јевтушенка човјек највеће благо и непресушни извор свих врлина свијета. Његова поезија улази у састав оних духовних полуга које управљају човјекском способношћу да ствара, мијења, унапређује. То су стихови који се обрушавају на догматику и бирократизам као што се одроњавају „лавине у планинама“, као што сипају „пљускови на екватору“.

Љепота жене и живота често ошине његову пјесничку разбарушеност и кад се мисао спута срце се рашири. Пјесник застане, али живот пропјева. Помијеша се трагично са комичним и живот изгледа као ватромет у коме лиже хиљада пламенова, као сазвјезђе које ствара милионе буктиња. У тој динамичкој боја и покрета зналачки продире пјесникова храброст и казује нови суд о новом животу. Ако пратимо тај вез пјесниковог пера, осјетићемо мисао како кружи, поезију како тече, срце како шири и окупља таласе, очи како сијеку модре видике.

„Вертикалисти“ подупиру лозинку Максима Горког: „Човјек — то гордо звучи“. Њихова поезија „ко ружа гори“. Како је пуна душе и срца, полета и заноса, несаломљивости, „олује у скоку, повјетарца у стишавању, продора кроз непробојно, пјесме у пјесми, контраста боја, паљења страсти, жеке разума.

То је поезија Рождественског, пјесма Окуцаве и Вознесенског, пуцањ Ахмадулининог „митраљеза“, стваралачки продор Јевтушенка, чудна поетска ватра што пламти у срцима „вертикалиста“. Можемо се запитати: шта примећујемо на страницама ових књига? Јесу ли то питања или одговори живота? Поуздано би се рекао: и једно и друго. Пјесници нас питају: „Волите ли живот?“ и одговарају сами: „Волите га! лијеп је!“ Таква мисао прожима Јевтушенкове збирке у којима је дат нови лирски квалитет. Код Јевтушенка ту и тамо има немарности и грешака, нескромности и наивног насједања. По Достојевском

„сваком узрасту одговара одређена доза пропуста“, а Јевтушенко је тек прешао 30 година. Тешко би било говорити о његовој идејној равнодушности, јер никада један писац не може бити на позицијама човјека идејно равнодушног, јер живот умјетничком дјелу не обезбјеђују само умјетнички квалитети. Према томе узалудни су они сами ако је идејна конструкција тога дјела не-одржива. За добро и стабилно књижевно дјело може се сматрати само оно које представља недјељиву заједницу идејности и умјетничких вриједности. Створити такво дјело значи зрело спознати живот и људе, ослободити се дјечачких убјеђења о апсолутности истина и двобојности живота. „Зрелост, каже Јевтушенко, то је способност видјети код људи добро и борити се за то добро. Ето зато сам ја остао оптимиста. Али мој оптимизам није плав или ружичаст. Он у себи садржи све постојеће боје, укључујући и црну“. То значи да Јевтушенко пропагира виталност и стабилност, продорност и ширину, свестрану спознају самог себе и других људи, али да не заборавља на препреке и недаће као неминовне пратиоце великих подухвата и завидних успјеха. Једино такав оптимизам и промишљено сагледавање ситуације дају могућност да се уочи успјех и да му се посвјети заслужена пажња. „Не уживамо само у коначном циљу. Уживамо у корацама ка њему“. Посматрати живот и мудровати не значи исто што и живјети. Активно учествовати у грађњи живота значи живјети и спознавати живот. Јевтушенков живот представља стални успон личности и спознају кретања одоздо навише. Ти успонски кораци уочљиви су на распону његовог досадашњег стиха и везани су за етапе сазријевања и формирања његовог оригиналног пјесничког израза. Све је то опет везано за стабилизацију пјесникове личности, за сређивање оних унутрашњих противрјечности које понекад засјене исправност пјесникове добре жеље.

Грешно би било рећи да су сви „вертикалисти“ истог ранга. Несумњиво, Јевтушенко је први „вертикалиста“. До њега у строју стоји Андреј Вознесенски. Ако покушамо да извршимо критичко упоређење ова два пјесника, имаћемо овакав случај:

Поезију Андреја Вознесенског одликује више техницизам, док код Јевтушенка налазимо веће емотивно богатство. Јевтушенкова поезија нам је ближа, има више реализма, а у поезији Вознесенског више је заступљен модернистички елеменат и „формалистичко тражење“; код Јевтушенка „Волгини таласи без друма у крви вриште“, а код Вознесенског „свићу дуралуминијумске витарже, као рентгенски снимак душе“. Даље, код Јевтушенка у „Париским кафеима“; „борба се води фракцијска“, а у „Атлант-бору“ срећемо нешто другачију атмосферу: „Ту свако лоче ко скот, нацугавши се, чашицу цмокће...“ Код Вознесенског се стално појављују изрази у којима се осећа утицај пишчеве професије (Вознесенски је архитекта). Такви су: „крушка троугласта“, „плод трапезасти“, „шмрк ватрогасни“, „бензински

опасна Америка", „Катранска газа“, „црни радијатори“, „Алуминијска птица“, „гигантски упаљач“, „летећи тањир“, „плинске модрице“, „атомско распадање“, „кристална земља“, „неонска младост“, „гас антимаеријалан“, „акваријумско стакло“, „електричне плоче“. Очито је да се Вознесенски ангажовао на изналажењу поетског у својој струци и чини се да и поезију конструише помоћу шестара. Оно што је предузео Вознесенски представља пјеснички залет који обећава многе тешкоће у срећивању пјесничких модификација, у формирању и афирмацији велике поезије, коју неће моћи да осиромаше присутни техницизам.

У тој поезији технички термини могу само лирски да живе и буду прилог свеобухватности њеног стиха и да буде још темељитија и још изражајнија. Нема бојазни да ће поетски извор Вознесенског пресахнути, или изгубити свјежину због тога што се он интересује питањима урбанизма и архитектуре. Познавање те проблематике даје Вознесенском шире и богатије умјетничке могућности да поезију постави на ширем плану и да је учини монументалнијом. Познавање професије и поезије он претапа у богати орнаменат и потхрањује га умјетничком сочношћу. Он каже:

„И јурио је као ракета што бучи,
— — — — —
— — — — —

Међ' тифанске тешке двосмислене звезде!
Опрости будаласту ову параболу.
Охладна плећа у парадном црном...
И звонила као у мрак васељеном
Еластично, право — к'о пругић антене!
А ја стално летим

И дотичем њих-

Земаљске озебле регруте твоје.
— — — — —
— — — — —

И бришћућ каноне, прогнозе, параграфе,
Историја јури ко љубав и умјетност-
По тој параболичној линији кривој!“

(„Параболична балада“)

„Постоје цркве као тикве...
— — — — —
— — — — —

Високе плаве воде дивне
Пробијају ме таласи.
Русије, црте цуре дивље
Су твоје као рат и снџ.“

(„Месечева Нерл“)

Писац развојну линију мисли обезбеђује лирском пратњом, изатканом од успјелих упоређења стања у човјековој души, и ситуацији у природи што се види у „Тајги“:

„Смео свак твој је зуб.
Осмех им је к'о нож.
Као бумбари зује
Златне очи ко раж“.

Слично је и у пјесми „... Са тетком ти живиш што учи канцоне“ ..

„У образ ми шапћеш о детињству свом,
Детињство у селу уз сунце и коње,
И сијају саћа к'о иконе да су.
Тај бакарни одсјај на кикама твојим...
У Русији живим уз цвеће и снег!“

У пјесничком свијету Вознесенског маркантна су мјеста која говоре о пјесниковом саосјећању са људима који у мукама живот проводе, које сатире несрећа и неправда. У таквом опусу изражен је његов став према животу америчких црнаца, које писац назива „тамтамови хомерски с очима несрећним...“ Писац осуђује социјалну неправду која спутава слободан развитак црначког становништва, презреног од стране бијелих центмена. У америчком црнци Вознесенски види човјека оптерећеног најгрубљим пословима, изложеног понижењима и увредама, посрамљеног због своје социјалне неравноправности и непоштовања од стране заједнице у којој живи.

У „рукама ко креч белим“ центмени држе узде свих тих јадника, који се оправдано жале на своју злу судбину, на своје чемерно стање: „Нас млате, као кљусе, бакшише мољакамо, на трговима и на пијацама у очима нам је тама“. Тај, уздах сиротиње дира писца као слободног и хуманог човјека нашег времена. Он би хтио да помогне ономе који пада, да га придржи и усправи. Настоји да се спусти на дно човјекове душе и нађе благотворни извор снаге, храбрости и задовољства. Жели да нађе утјеху за све намучене и неутјешене. „Ја сам тражио душу, заборавиш пристојност“ каже Вознесенски. Он тражи ону праву ријеч која се крије у гомилама „словесне руде“. То је ријеч која има своју моћ, која може да саопшти, узбуди и запали дух. Саопштавајући своју несрећу његови црнци кажу: „Када ноћу спавамо светлуцају лећа наша као звездано око“. Али, Вознесенски не оставља на тој констатацији своје понижене и увријебене, већ јасно показује и њихову другу страну:

„Ми Црнци, ми смо песници,
Пљескају у нама планете.
Лежимс тако, ко вреће, пуни легенди,
Звезда...“

Кад нас ногама туку,
 Гушкају небески свод.
 Под њиховим ципелама
 Васељена урла“.

Пјесник открива двије стране у животу тих људи и настоји да што детаљније покаже њихово стање и јеткост бунта коју изражавају, против узрочника своје несреће. Кроз ове стихове избија битна особина Вознесенског — свестраност његовог гледања на човјека и цјеловитост његових судова о личности и ситуацији коју показује.

Он стално изучава, проналази, систематизује, одмјерава и бира ријечи као Мајаковски; даје им посебну боју, акценат и значење. Када се задржи на једној ствари рашчлани је до детаља, па онда тај срећени материјал претапа у стих. О том свом поступку сам Вознесенски каже:

„Одмеравам, смишљам,
 откривам задихано,
 У Америци-
 Америку
 У себи-
 себе.
 Са планете кору кидам,
 Прашину и трулеж чистим.
 У дубину се предмета
 спуштам,
 Као у подземну железницу“.

Ауторову пажњу привлачи Америка са својим центлеменима, облакодерима, фасадама, дуралуминијумским витражама, аеродромима; са својим алкохоличарима и дрољама, келнерима и баровима, акредитованим посланствима и женама на које лете очи „као прозорски капци“; са својом кибернетиком и плесом, мистером Роком и карневалима, са сегрегацијом и каубојима. То је Америка у Америци, почашћена пажњом осјећајног лиричара. Пјесникови утисци из Америке чине сиче „Троугласте крушке“ чија је магистрала обогаћена са четрдесет лирских „одступања“, препуних догађајима и осјећањима. Пјесник је пун утисака, успомене су снажне, пејзаж је раскошан, стих је слободан. „Стихови имају самосталан живот, карактер. Понекад они мимо ауторове воље одступају од граматике. Понекад то изискује фантастичан сиче. Напримјер, почиње да говори одрубљена глава. Ту већ није до интерпункције!“ каже Вознесенски у уводу „троугласте крушке“ — поема на чијем се почетку налази типичан стих Вознесенског:

„Буди лирски наступ,
 Преступ је одступати!“

Тај „лирски наступ“ Вознесенског везан је за 1959. годину, док се књига „Четрдесет лирских одступања из поеме „Троугласта крушка“ појавила тек 1962. године. То је била нова књига лирике Андреја Вознесенског, пјесника који се представио културној јавности Совјетског Савеза 1958. године. Двије године касније читалачка публика је добила још двије књиге Андреја Вознесенског: „Парабола“ у издању „Совјетског писца“ и „Мозаик“ у Владимирском књижевном издању. Када је објавио „Троугласту крушку“ пјесник није имао ни тридесет година. (Рођен је у Москви 12. маја 1933.). При писању поеме Вознесенски је искористио свој дневник, записе са путовања, утиске из мјеста у којима је боравио, чланке и репортаже из новина. Све је то прелио пјесничком маштом и слободом, дајући при том снагу размаха мелодији својих стихова. По Вознесенском „мелодија је бескрајна“. Она не трпи никаква ограничења, никакво спутавање, никако присилно задржавање или пресецање тона. Понекад су сувишне тачке и запете. Оне стоје као сметња ширини лирског сазвучја и његовог континуитета. За Вознесенског није важна форма ако она задовољава само устаљени данашњи захтев да се писац креће у одређеним границама, да усваја уобичајене форме стиха и граматичких норми. Вознесенски каже: „Шта је за мене важно у поезији? Поглед у човјекову душу, у себе, у срце сазнања. Није ствар у форми. Форма мора бити јасна, дубоко узбудљива, пуна вишег смисла, као небо, на коме само радиолокатор може да одреди кретање авиона“. За њега је умјетност слика људских судбина, спона међу људима. „Умјетност обједињује људе“, закључује пјесник. Она је слободна, широка, узбудљива. Њезини погледи се губе у ширини бесконачног пространства човјекове духовне визије и сијеку се на раскрсницама срца и разума. Значај поезије је посебно важан. У општем валу умјетности она има специјалну улогу. За Вознесенског је „поезија увјек револуција. Поезија је прије свега чудо, чудо осјећања чудо звука, и чудо онога „тек-тек“, без кога је умјетност непојмљива. Оно је необјашњиво“. Онај ко нема тога унутрашњег музичког смисла и слуха тешко може осјетити танане пјесничке струне великог лиричара. „Стихови имају ту особину, да они, као стакло за увељичавање, оснажују осјећања слушаоца. Ако немају шта да оснаже, поезија је онда немоћна“. Пјесник је у праву када ово каже. Свако иам талента за нешто, али нико нема талента за све. „Нека се човек сам запита за што је најспособнији да би то у себи и по себи најревносније развијао. Нека у себи гледа ученика, помоћника, старијег помоћника, а најкасније и врло опрезно — мајстора“. (Ј. В. Гете: „Списи о књижевности и уметности“, Култура, Београд 1959. године, стр. 139).

Уз то Вознесенски врло сликовито представља поједине ситуације. Он каже: „Параболом судбина лети к'о ракета у мрак“ или „јурио је кроз вјетар, што кида фалте и уши“. У његовој „Магленој улици“ све врви: „Носеви. Фарови. Ободи. Људе као

да су рашрафили...“ Аеродроме назива „апостолима небеских капија“, помиње алкохоличаре који по баровима „гасну као анђели“, види „небо, заварено за земљу“. У градове који „плешу“, у очекивање буре, у „пожар спратова“, међу „боксере гладијаторе“, на „плес судбински“, гдје „плешу небодери-ципелама по мравима“, гдје „веселена урла“ и „пљескају у нама планете“ — продире пјесникова машта, далековидост његовог ока и ума, вјештина пера, везиво мисли. Вознесенски каже: „Архитектура је разговор са потомцима“. Он посматра нови кремаљски дворцац, који је обложен бијелим мермером и богато украшен мозаиком. Тај дворцац је уочљив посјетиоцу, јер није у складу и тону старих кремаљских грађевина. Диван је и монументалан. Стоји као симбол једне умјетности и једног времена. Он је свједочанство снаге и укуса, воље и жеље. Са свих страна је загрљен кулама и грађевинама старог Кремља, и служи као потпора и освјежење те старе, давнашње градње. Та колосална и величанствена грађевина стоји као спој двију архитектура. Вознесенски је задовољан тим дворцем који представља поклон потомцима и разговор са будућим нараштајем. Зато он у архитектури види ону вјечиту везу између старог и новог, између оцева и дјеце. Архитектура је свједок и чињеница умјетности једног доба, која остаје да свједочи о животу и људима, њиховом уму и укусу.

Из стихова Андреја Вознесенског нешто нас зове, мами и привлачи. Је ли то битка са судбином или немирним страстима? Не! То је разорвање запуштених терена, формирање живота на крчевини. Ту се рађа нешто ново. То је спој између прошлости и будућности. То је активност данашњег дана, ангажованост човјека који живи и ради за данашње добро, за сјутрашње боље. Он свијесно корача у јединственом интернационалном маршу, убијеђен да потпомаже општу друштвену корачницу, која не чека оне што су изостали, него им само указује да појуре. Уклопљен у свеопште кретање савремености човјек све више воли динамику живота, ону његову страну која му обезбијеђује ликвидацију сувишности. У таквој бури времена, у огњу живота, у сукобу противречности данашњи пјесник има деликатну улогу. Није његов задатак да вулгаризује реализам сувишним набрајањем чињеница, али је зато још опасније загазити у формалистичку крајност и раскомадати човјекову личност. Савремени човјек комплетнији је и сложенији него икада раније. Сјећни целовитост личности не значи само промаштити задатак, него направити неопростиви злочин. У том смислу формалисти неће моћи да издрже пред судом хуманизма и умјетности. Штета је што су многи од „вертикалиста“ раније нагињали „формалним тражењима“. Међу њима се налазе Вознесенски и Јевтушенко. Истина, и један и други, напустили су тај терен, иако је Вознесенски био упорнији у чувању почетка.

Пјесма је лијек, али само онда када она у себи носи и писца и читаоца. Ако носи само једнога од њих онда таква поезија мирише на пролазност и заборав. У том смислу може се рећи да

поезија Јевтушенка и Вознесенског носи у себи писца, а осваја читаоца. Нарочито код Јевтушенка стих често обилује умјетничком раскоши, понекад разбарушеношћу, али оно што га највише карактерише је осјећајност и присност његове поезије. За њу би се могло рећи да „има укуса уста што први пут љубе“. За разлику од Вознесенског који употребљава масу техничких израза, Јевтушенко се користи приснијом терминологијом, која је далека од сваког техницизма. Код њега се среће „линија пијеска ружног“, „Москва што се љуља и у прозору румени“, „Дјевојка с немирним чуперком и очима од леда“... освијетљена бљеском муње у ноћи“, „вјетар што чупа облаке живе“, „сњегопад што крај стакла мине“, „париске цуре, бљештаве као ватромет буран, уличне битке што коси“, „најљупкије мале, неодољиве мадмазеле Париза“, које, „као сламке у чашама на столовима стоје у телефонским кабинама од стакла“, „очи црвенкасте, гранитне“, „ожиљак над усном од сјечива“, „ноћ“ што „над пероном шета у луку“, „малишан са бевреком у зубима“, „лампица под плавим абажуром“, „Ђурђевака варљиво свјетлуцање“, „далеко путовање хармонике“, „хаљине у бјеличастим туфлицама“, „непрекидни безвучни крик над хиљадама хиљада мртвих“. За Јевтушенка је понекад љубав жене само „санта леда“, јер његове „друге оком жање“. Али, он је због тога не мрзи, него јој се обраћа: „Теби ја припадам све безумније и луђе“. Његова љубав према човјеку широка је као недоглед степе. Зато каже: „Чувај туђу душу к’о да је очна зјена“. „У грчу нервног врења“ оштро реагује против оних који га нападају: „Нешто је неуништиво и бурлачко у мени“. Јевтушенко се не боји критике. Говори отворено и смјело, критикује добронамерно. Својим опонентима одговара у стиховима.

„И сви ми стално говоре о том и том,
О том да сам слабо везан са животом.
Али ако се толико тог везало са мном
Онда бит ће ипак да врједим бар мало.
Јер ако баш ништа те ријечи не значе
Онда зашто се мучим

И зашто плачем?“

(Превод: Изет Сарајлић и Божо Булатовић „Поезија Е. Јевтушенка“, издавачко књижарско предузеће, „Младост“, Загреб 1963. стр. 53.)

Чудна је критика која подвлачи само лоше стране. Она тешко може бити општекорисна. Може имати само тренутан ефекат за онога ко критикује и убитачне последице за онога ко је објекат те критике. У такву критику се често уплиће тенденциозност као врло непожељан и нездрав елеменат. То је једнострано тумачење и умјетничког дјела и врјебање оног доброг што је писац пренио из душе у своје остварење. „Критика живи од духа афирмације, али и од духа негације „каже Петар Цацић (Полити-

ка, 28. фебруар 1965.) Када бисмо разложили боју која сасвим црна изгледа и у њој би се нашле нијансе које се не би могле назвати потпуно црнима. Отуда произилази потреба за активном, научном, објективном и аналитичком критиком, која ће у себи имати довољно језгровитог, здравог и фундаменталног. Ко са позиција такве критике буде прилазио поезији Јевтушенка и Вознесенског наћи ће у њој много интересантних момената и осјетиће снагу пера великих и талентованих лирничара.

Б. Беленишич

АВАНГАРДНЫЕ ПОЭТЫ СОВРЕМЕННОЙ СОВЕТСКОЙ ПОЭЗИИ

Резюме

В настоящее время Советский Союз имеет большое число поэтов и прозаиков. Весьма интересно молодое поколение Советских поэтов. К нему относятся: Евтушенко, Вознесенский, Рождественский, Асадов, Бэлла Ахмадулина и Окуджава. Каждый из них заслуживает чтобы о нём отдельно говорили. Но, размышляя о всех этих поэтах и о том чем они внесли свой вклад в сокровищницу современной советской поэзии, автор этого труда пришёл к выводу, что в первый план нужно выдвинуть Евгения Александровича Евтушенко и Андрея Андреевича Вознесенского. Поэтому автор старался показать основные характеристики и указать на сходства и различия между поэзией Евтушенко и поэзией Вознесенского.

Творчество Евтушенко и Вознесенского — главный свидетель их художественной деятельности и их возможности заметить в человеке самое хорошее и самое красивое. В их стихах подчеркнуты человеческие слабости, но с особой силой выдвинута вера в человека, в силу и победу разума, в сегодняшнее хорошо и в завтрашнее лучше. Их стихи сильны и убедительны. Они полны чувствительности сердца и рассудительности разума. В этих стихах показано как поэты интернационально любят человека и желают своими стихами укрепить его любовь к другим людям. Евтушенко и Вознесенский против того, что драматизирует человеческую жизнь до трагического.

Художественное полотно Евтушенко и Вознесенского очень широко. Его поперечник гораздо больше, чем расстояние от Ленинграда до Владивостока. На нём показаны все краски нынешнего времени, включая и чёрную. В своём художественном изображении они весьма оригинальны. Поэтому они часто сталкиваются с старыми литературными нормами. Их стихотворения лишены формальных помех и обогащены выражением, которым поэты стремятся доброжелательно критиковать человеческие пороки, резко осудить их и поставить в первый план разумность и сердечность. На основе этих фактов можно заключить, что гуманистическая идея постоянно растёт и развивается в творчестве Евтушенко и Вознесенского.

МИЛУТИН ПЕТРОВИЋ

GOLSVORDI KAO PRIPOVEDAČ

Književnici su oduvek, na manje ili više direktan način, odlikavali i objašnjavali prirodu i ljudski život. A kako je čovečanstvo u procesu neprekidnih promena, traženja i rasta, to i život stalno donosi nove ideje i tendencije. Svaka od njih nalazi brojne sledbenike, a samo mali broj karakterističnih predstavnika i nosilaca.

Engleska prve četvrtine ovoga veka doživljavala je burna previranja i znatan napredak u svim oblastima ljudskih aktivnosti. Ova činjenica je, sasvim prirodno, našla izraza i u literaturi, pa je taj period engleske kulturne istorije obeležen izuzetnom vrednošću čitave jedne generacije velikih predstavnika književne misli. Visoka reputacija moderne engleske književnosti proistekla je dobrim delom i zaslugom takvih velikana kao što su Haksli, Lorens, Džojls, V. Vulf, Kipling, Vels, Benet, Hardi i, naravno, Golsvordi.

Među istaknutim ličnostima moderne engleske književnosti ime i delo Džona Golsvordija zauzimaju izuzetno mesto i značaj. On svakako stoji u prvim redovima majstora engleske proze. Vrednost Golsvordija kao istaknutog romanopisca i dramatičara se teško može preceniti. Pa ipak se javilo mišljenje da: »Među velikim majstorima jučerašnjice on je bio jedan od onih čiji je razvitak mogao još imati novih crta u izobilju.«¹ Takva izjava se može smatrati i kao pohvala njegovom talentu, a ne samo kao kritika. Zato ovde moramo imati u vidu i jedno sasvim negativno mišljenje; to tim pre što dolazi od jednog stvaraooca-prozaiste iz te iste slavne plejade: »G. Vels, g. Benet i g. Golsvordi su pobudili tolike nade i izneverili ih tako istrajno da naša zahvalnost pretežno ima oblik blagodarnosti zato što su nam pokazali šta su mogli učiniti a nisu, što mi, izvesno, ne bismo mogli učiniti, ali isto tako izvesno ne želimo da učinimo.«²) Verujemo da se ova opaska odnosi na Golsvordija romanopisca, pa ne želimo niti da je ispitujemo niti pobjamo iz prostog razloga što to nije u domenu ovoga članka. Ali smo zato uvereni da se ona ne bi mogla odnositi na pripovedke. Ne u tom smislu da Golsvordi nije mogao napisati i više pripovedaka, neke,

¹) *A History of English Literature*, L. Cazamian, str. 1338.

²) *English Critical Essays — XX Century*; V. Woolf, *Modern Fiction*, str. 389.

možda, i bolje, nego u tom smislu da se mora imati u vidu njegovo delo u celini, a on nam je ostavio impozantan broj romana, drama i pripovedaka. U njima je prikazao široku i dinamičnu sliku života, naravi i ideja ljudi svoga doba, dotakao je najvažnije probleme kao što i priliči pravom tumaču jedne epohe.

Da bi se bolje shvatilo Golsvordijevo delo, njegovo iskustvo, njegova inspiracija, neophodno je podsetiti se na one elemente njegova života koji su najodlučnije uticali na njegovo opredeljenje. Iz imućne je porodice, pa mu je obezbeđeno solidno obrazovanje. Detinjstvo provodi u Devonu, koji će poslužiti kao pozadina mnogih pripovedaka. Studira prava u Oksfordu, mnogo putuje po Evropi, SAD, Kanadi, SSSR, Australiji, Egiptu; sa stanovišta njegove književne karijere najvažniji je put u Evropu. Slavu je počeo sticati delima »Srebrna kutija« i »Posednik«, dobio Nobelovu nagradu 1932. godine.

Kadgod ljudi pomenu Golsvordija, oni misle na Golsvordija-romanopisca ili dramatičara; zaista on je čuven kao pisac »Sage o Forsajtima«, »Moderne komedije«, »Srebrne kutije« itd. Nažalost on je mnogo manje poznat po izvanrednim pripovetkama kao što su :»Jabuka«, »Čovek iz Devona«, »Vitez« itd. Sem brojnih romana, drama, eseja, Džon Golsvordi nam je ostavio oko šezdeset prvoklasnih pripovedaka. Njih pedeset i šest je skupljeno i štampano kao zasebna knjiga pod naslovom »Karavan«, dok se nekoliko njih može naći u drugim knjigama izabranih pripovedaka (»Tužan događaj«, »Pobuna kod Rodžera«, »Soms i zastava«). Gotovo sve ove pripovetke su napisane između 1900. i 1923. godine.

Evo šta sam pisac kaže u predgovoru knjizi »Karavan« :

»Kao neki dugi karavan koji nosi raznovrsnu robu, priče jednoga pisca vijugaju kroz pustinju ravnodušnosti ka oazi javnog odobravanja. Povezao sam ih po dve i dve, jednu raniju pozadi i jednu kasniju napred. Uzimajući 1914. kao prelomnu godinu tako sam zdvojio četrdeset šest ovih priča od ukupno pedest šest. ... Birajući svaki tandem pokušao sam da nađem priče koje imaju neke sličnosti među sobom u temi, atmosferi, tako da svaki čitalac koji je radoznao može odrediti razliku koju vreme donosi tehnici i tretmanu.«³

U svojim pripovetkama Golsvordi nam je dao upečatljivu i vernu sliku engleskog buržoaskog društva; mnoge njegove pripovetke imaju određen, jasan društveni smisao i sadrže otvorenu kritiku društva. No odmah se mora istaći da on nije socijalni pisac u onom smislu u kome je to, naprimer, Džek London; Golsvordija ne zanima sukob klasa; tema njegovih dela je sukob generacija, njihovo međusobno nerazumevanje. Njegove pripovetke nisu samo izvanredno zanimljiva lektira, već i korisna hronika društva onoga doba. Jedan kritičar je pisao : »U svojim pripovetkama Golsvordi je s neuporedivom veštinom opisao snažni deo engleskog naroda

³ Caravan, *John Galsworthy*, str. VII.

pozne viktorijanske i Edvardove epohe.«⁴ Visoko ocenjujući Golsvordijevo delo, jedan drugi istoričar kaže: »Njegove pripovetke — stvari viđene i ocrtane lakom i sigurnom rukom — veoma su vredne.«⁵

Izuzetno visok kvalitet Golsvordijevih pripovedaka je, mislimo, posledica sticaja nekoliko srećnih okolnosti. Tu pre svega mislimo na njegovo poreklo, koje mu je pružilo povoljne mogućnosti za sticanje širokog obrazovanja. Sem toga u svojoj mnogobrojnoj porodici mogao je da uoči izvrstan ljudski materijal za svoje ličnosti. U mladosti Golsvordi je živeo u Devonu, zavoleo je tamošnje ljude i prirodu, pa ih je često i rado opisivao s ljubavlju i razumevanjem. On je studirao prava, njegova osećajna i plemenita priroda i njegovo zvanje nagnali su ga da hrabro i smišljeno stane u odbranu slabih i ugujetejenih. Golsvordi je mnogo putovao. Neposredni rezultat tih putovanja bilo je bogato životno iskustvo; on je morao sresti mnoge ljude različitih osobina, morao je videti i čuti mnogo toga što je moglo poslužiti kao inspiracija za neposredno opisivanje ili prefinjeno transponovanje. On je takođe stekao neposredan i širok uvid u evropske književnosti — naročito francusku i rusku — i izoštrio svoj književni ukus čitanjem Mopasana i Turgenjeva, koji su ostali njegov književni uzor. Naravno to su sve spoljni faktori, koji ma koliko povoljni bili, sami po sebi ne mogu odlučivati o dometima jednoga književnika; pravi, odlučujući koren uspeha leži u kvalitetima ličnosti, u njenom talentu, njenim sklonostima.

Posmatrajući Golsvordijeve pripovetke u celini, mi lako možemo pratiti opredeljenja za tri različite geografske i socijalne sredine koje su mahom poslužile kao okvir i pozadina događaja opisanih u pripovetkama. Njegove pripovetke su zasnovane na njegovim iskustvima iz Saseksa, Devona i Londona. Ljudi iz Saseksa su: putari, prodavci, ovčari, skromni i mirni oni su najčešće sporedne ličnosti Golsvordijevih pripovedaka. Devonci su farmeri, ribari, mornari; strasni i tvrdoglavi i prostosrdačni. U Londonu njegovu pažnju plene: službenici, zanatlije, penzioneri, sluga, policajci, kočijaši. London je, inače, najčešće pozornica događaja koje Golsvordi opisuje.

Golsvordiju je bilo zamereno zbog toga što je kod njega događaj od drugostepenog značaja jer prosečnog čitaoca više zanima uzbudljiv događaj i opis pun akcije nego konstrukcija, tema, jezik, karakterizacija likova i drugi elementi dela. »Kod Golsvordija događaji su važni samo ukoliko otkrivaju karakter ili ilustruju neki unutrašnji sukob izražen mišlju.«⁶ Moramo spremno priznati da ova izjava sadrži dobar deo istine. Događaj je zanimljiv samo ponekad, («Jabuka», «Čovek iz Devona», »Prvi i poslednji«, »Vitez«);

⁴ *Ten English Love Stories*; Pen Books, London.

⁵ *A History of English Literature*; L. Cazamian, str. 1342—3.

⁶ *English Critical Essays — XX Century*.

često je trivijalan kao u pripovetkama: »Kvalitet«, »Iscepana cipe-la«, »Mana«, »Japanska dunja« itd.).

Druga zamerka nam izgleda manje opravdana iako dolazi od istog autora: »Oni (Vels, Benet, Golsvordi) pišu o nevažnim stvarima i troše silnu umešnost i ogroman trud da bi trivijalno i prolazno učinili da izgleda istinito i trajno.⁷ Ovo gledište je veoma interesantno mada je prilično često tretirano i osporavano. Činjenica da je Golsvordi pisao o »nevažnim« stvarima može lako biti shvaćena kao jedna vrsta priznanja. Golsvordi je realist, on opisuje prirodu, ljude i njihove odnose, njihove misli i osećanja, sam život u svojoj njegovoj mnogostranosti. Naš život se ne sastoji samo od »velikih« stvari, a pisac odslikava i izražava suštinu života onakvog kakav je. Golsvordi ne bi bio realist da je birao izuzetne, neobične, važne, »velike« stvari o kojima će pisati. Pisac je obdaren retkom sposobnošću da može otkriti takve događaje i karaktere koji sasvim obični i bliski čitaocu, ume da im prida čar novoga jer je pravi osećaj pri čitanju dobre knjige ... »... ja nikada nisam o tome mislio ranije, pa ipak vidim da je to istina«. (Raskin) Dajte veliku temu, važan događaj rđavom umetniku — on će promašiti; pravi umetnik će napraviti remek-delo i od nevažnog događaja. Ono što mi zovemo velika tema, to je umetnikov lični udeo u književnosti. U životu ima samo manje ili više važnih događaja; u književnosti ili nalazimo pravi život, umetnički transponovan, ili ga ne nalazimo. U životu nema »nevažnih« stvari, one se mogu naći samo u rđavoj literaturi.

A kakvi su stvarno zapleti u Golsvordijevim pripovetkama? Neke od njih nemaju nikakvog zapleta uopšte: »Portret«, »Japanska dunja«, »Zatvorenik«, »Filantropija«. Ove pripovetke su jednostavno opisi osoba, situacija, raspoloženja, susreta. Ostale pripovetke, naročito one duže, imaju zanimljive zaplete, sukobe ličnosti, bogate događajima i opisima, pa su znatno dinamičnije i uzbudljivije: »Čovek iz Devona«, »Jabuka«, »Vitez«, »Prvi i poslednji«.

Golsvordi je napisao četiri pripovetke 1900. godine: »Spasenje Forsajta«, »Čovek iz Devona«, »Vitez« i »Žena«. Prve tri se mogu smatrati kao najbolje među njegovim pripovetkama (one su i najduže), one najbolje pokazuju snagu i slabost Golsvordija pripovedača. Sva tri glavna junaka (Svidin, Džon Ford i Rodžer Braun) su vitezi, svako na svoj način. Golsvordi još nije tu dostigao vrhunac svog umetničkog razvitka, romantički elemenat je još vidljiv mada je čvrsto upleten u realističku osnovu. Sve tri pripovetke govore o ljubavnim doživljajima i nagoveštavaju jaku tragičnu notu koja će ostati trajna karakteristika Golsvordijevih pripovedaka. Sledeće dve: »Vraćanje tipu« i »Tišina« nisu onako dinamične kao prve tri. Jedno je diskusija dvojice književnika, klasičara i emocionaliste; drugo je snažna psihološka priča o sposobnom poslovnom čoveku izgubljenom, u udaljenom kraju Afrike. U »Konsumaciji« Golsvordi izlaže svoje poglede na književno stvaranje, uspeh i neu-

⁷ Ibid.

speh; »Dva pogleda«, »Hrabrost« i »Rulja« su kratke, manje upadljive, jednostavnog zapleta. »Zatvorenik« je izvrsna pripovetka, puna saosećanja za mladoga čoveka; ona lepo ilustruje Golsvordijevu plemenitost.

Sve ove pripovetke su napisane do »prelomne« 1914. godine i pripadaju prvom periodu pisanja pripovedaka koji se proteže od 1900—1914. Ovde spadaju i takve psihološke pripovetke velike vrednosti kao: »Još jedanput«, »Kvalitet«, »Krajnji cilj«, »Jednostavna priča«, »Japanska dunja«, »Susedi« i »Crna kuma«. Njima se završava serija predratnih pripovedaka. »Majka kamen« je izuzeta iz ove grupe iz dva razloga: to je prva pripovetka sa ratnom temom, dok prema konstrukciji i načinu obrade teme ona pre podseća na priču nego na pripovetku. Ovom pričom Džon Golsvordi otpočinje svoj mali rat protiv rata pokušavajući, dosta naivno, da objasni uzroke rata. Ono što je Golsvordi jasno shvatio — to su posledice rata, činjenica da rat menja ne samo život ljudi već i samu ljudsku prirodu.

Kratak period između 1914. i 1916. godine obeležava početak drugog, bogatijeg perioda Golsvordijevog književnog stvaranja. Tada su nastale takve pripovetke kao što su: »Prvi i poslednji«, »Stoik«, čuvena »Jabuka«. »Prvi i poslednji« je uzbudljiva i nadahnuta povest o zločinu i savesti, o sukobu između osećanja ljubavi i osećanja dužnosti. »Stoik« je divan portret jedne divne ličnosti koja je do kraja strasno uživala u životu. »Jabuka« je najpoznatija i, verovatno, najbolja Golsvordijeva pripovetka.

Umetnik Golsvordijevih ubeđenja nije mogao biti ravnodušan prema pojavi rata. Svetska katastrofa ga duboko uzbuđuje i Golsvordi sve češće piše o ratu, groznim razaranjima i uništavanjima. On je uočio i registrovao uticaj rata na život i na psihologiju ljudi. Kod njega nema opisa žestokih okršaja ni sjajnih pobeda jer nikada nije ni bio na frontu; Golsvordi prati uticaj rata izdalje i opisuje kako rat menja duše ljudi i izaziva najniže instinkte ljudske prirode. Sve njegove pripovetke na temu rata: »Poraz«, »Porotnik«, »Sedi anđeo«, »Regrut«, »Svetla strana« i »Pas je uginuo« mogu se smatrati snažnim i iskrenim protestom protiv besmislene pogibije u koju je čovečanstvo bilo uvučeno.

Završne godine rada na pripoveci (1920—1923) obeležene su sjajnim razvitkom Golsvordijevog umetničkog genija. Pripovetke iz tog perioda su najzrelije po umetničkoj obradi, po sadržini mahom su psihološke ili filozofske. Rat je bio prošao i već je lagano zaboravljan; ljudi su uživali u blagodetima mira i sada su opet komedije i tragedije njihovih ličnih života dobijale u značaju. Ove pripovetke su kratke, brižljivo doterane, majstorski konstruisane, sa malo likova i još manje zapleta. Najbolje su: »Čovek koji je čuvao formu«, »Hedonist«, »Svađa«, »Bivši-299«, »Iscepana cipela« i »Udar munje«.

Ko su glavne ličnosti Golsvordijevih pripovedaka? Kakvi su njihovi ljudski kvaliteti?

Najviše pažnje Golsvordi je u svojim pripovetkama posvetio tzv. nižoj srednjoj klasi engleskog društva: činovnicima, farmerima, zanatlijama i vojnicima. Njegovi najbolji likovi, jake i samostalne ličnosti, nisu sentimentalni ni prema sebi ni prema drugima, to su, dakle, tipični Englezi po onom stavu blagog podsmeha sopstvenim slabostima i teškoćama. Drugi likovi su puni nagona, strasti, i deluju u skladu sa nekim svojim unutrašnjim neobjašnjivim zakonima, prave elementarne sile u malome («Čoveku iz Devona», «Susedi», «Svađa», «Rulja»). No sasvim je izvesno da su ljudi i žene najbolje opisani u Golsvordijevim pripovetkama ako su jednostavne, primitivne prirode, kao što su to Pasijans, Megan, Zaharije, Rodžer Braun, Džimi i Skorijer. Ovde je nužno ukazati i na Golsvordijev stav prema ženskim likovima, pisac poštuje ženu i u svakoj prilici ustaje u odbranu ženstvenosti i čistote («Jabuka», «Davnašnji događaj», «Vrlina», «Poraz»). Još jedna karakteristika njegovih tipova vredi da bude pomenuta: nijedan od njih ne pati od pogrešne predstave o sopstvenoj vrednosti, nijedan nije bolesno komplikovan, svi su nekako načisto sa samim sobom, svi nose pečat realističnosti koji im je snažno utiknuo pisac. Stara je istina da čovek ne može dati ono što nema, tako ni umetnik ne može izraziti kroz svoje junake nešto što prethodno nije doživeo ili osetio. Jedna slaba ličnost ne bi mogla ocrtati onako vernu i detaljnu skicu snažne ljudske prirode kojom se odlikuju Silvanus, Zaharije, Džon Ford, Lari itd. Niti bi mogao napisati onakve stranice o hedonizmu neko ko i sam nije uživao, intenzivno i iskusno, u svim manifestacijama života. Otuda utisak da Golsvordi izvanredno sigurno vlada materijalom iz koga vaja likove.

Realistički elemenat u Golsvordijevim pripovetkama upadljivo preteže od 1911. godine i to je ono što njegovim kasnijim pripovetkama daje onaj ukus neposrednosti i bliskosti da nam izgleda kao da poznajemo njegove junake lično, mi saosećamo sa njima iskreno i potpuno; radujemo se njihovoj sreći i duboko smo dirnuti njihovom tragedijom. Setimo se samo: nismo li svesni da senka tragične Megan lebdi nad nama, ne osećamo li tegobu u duši dok čitamo poslednje stranice tužne priče o njenoj velikoj i čistoj ljubavi?

U tako širokoj i bogatoj galeriji likova Golsvordi je, povodeći se za svojim umetničkim osećanjem, stvorio i takve likove koji su potpuno suprotni prethodno pomenutim. Te ličnosti su pasivne, njihov stav prema životu je pasivan; njihove misli, želje i osećanja su u nesuglasici sa stvarnošću, ali one nikako ne nastoje da nasilno, energično, potpuno probiju konvencionalne socijalne okvire. One mahom nastoje da očuvaju svoj unutrašnji mir i nezavisnost («Stoik», «Prvi i poslednji», «Bivši-299», «Porotnik», «Čovek koji je čuvao formu»). I ta mentalna pasivnost, sebičnost, to poštovanje klasnih okvira čini čudnu a ipak uverljivu kombinaciju sa težnjom ka pravdi i izuzetnom toplinom osećanja.

Sve pripovetke mogu poslužiti kao najbolja preporuka Džonu Golsvordiju — psihologu. Iz njih se vidi da je dobar poznavalac ljudi, oštar posmatrač i kritičar; on nije prosto opisivao ljude koje je sreo i upoznao u životu — on je učinio više — on ih je oživeo pred našim očima i pustio ih da deluju i govore samostalno. Time se može objasniti širina galerije portreta i skale osećanja; portreti variraju u širokom dijapazonu od »racionalne životinje« (»Mlinar iz Di-a«, »Covek iz Devona«, »Ucena«, »Mana«, »Rulja«) do prefinjnih umetnika. Poštovalac jakih ličnosti nije mogao da ne istakne čvrstu uzročnu vezu između slabe volje i moralnih padova u traženju istine (»Još jedanput«, »Prvi i poslednji«, »Susedi«, »Detemora«, »Svađa«).

U znatnom broju svojih pripovedaka Golsvordi obrađuje teme ljubavi. Odmah je jasno da će njegov stav prema toj temi da proistekne iz njegovog stava prema ženi kao partneru. Pošto se u slikanju ženskih portreta pokazao kao poštovalac žena i čiste ženstvenosti, Golsvordi je u prikazivanju ljubavi morao ostati moralist. Ljubav je po njemu čisto, uzvišeno osećanje, pre svega nasušna duhovna potreba. On ne opisuje čulnu ljubav, niske nagone. I ako se njegove junakinje daju, one to čine svesno, spremno, ne u trenutku slabosti izazvane požudom tela (Pasijans, Megan, Helen, Roža, Ponsi). Golsvordi osobito brižljivo i umešno vaja ženske likove sa mnogo razumevanja i poznavanja složene psihe žene. One su po pravilu nežne, blage, osećajne i istrajne i u tim osobinama leži njihova snaga.

Evo kako Golsvordi daje spoljne karakteristike svojih junakinja. Prvo Megan, lepi divlji cvet, simbol tragične heroine: »... njena sivkasta bluza beše iznošena i stara; cipele odvaljene, njene male ruke grube i crvene a vrat opaljen. Crna kosa joj se u neredu talasala preko širokog čela, lice joj beše kratko, gornja usna kratka i pokazivaše sjaj zuba, obrve su joj bile prave i crne, trepavice duge i crne, nos prav, ali njene sive oči behu čudnorosne kao da su se toga dana prvi put otvorile«. (Jabuka⁸).

Nasuprot njoj, evo portreta »pale« žene: »Njen glas nije bio jak, ali je zvučao namerno grubo. Usne su joj bile blago rastavljene iznad prstiju ukrštenih na bradi. Izgledalo je da joj se nozdrve šire dok nas posmatra nekako nepoverljivo. Nije nosila šešir, a njena kosa je ličila na mali tamni deo noći nad čelom. Njene oči, kako da ih opišem? Izgledalo je da vide sve i ništa. Bile su tako napregnute, i tužne, i prkosne, čvrste, ako hoćete, tragične, takođe...« (»Žena«)⁹

Megan je obrazac skromne seoske devojkice, ali se u mnogo koječemu razlikuje od Pasijans, druge seoske devojkice iz Devona. Pasijans je mnogo impulsivnija, nezavisnija, manje tragična, »Ona ima okruglo, malo lice; dugo vitko telo; obraze kao bulke; žbunovitu masu tamne kose i tamno mrke, skoro crne, oči; njen nos je

⁸ Caravan, str. 309.

⁹ Ibid, str. 607.

prčast, usne živahne, rumene, punačke; svi pokreti su joj hitri i meki. Voli svetle boje. Slična je mačkici; ponekad kao da je sva sazdana od simpatija, a onda u momentu otvrdne kao oklop kornjače. Sva je od impulsa, a ne voli da pokazuje svoja osećanja; ponekad se pitam da li ih uopšte ima. Svira na violini.« (»Čovek iz Devona«)¹⁰.

Jedan istoričar engleske književnosti kaže: »Golsvordijev stil upadljivo elastičan, lako se prilagođava najrazličitijim funkcijama, drhtav, nervozan, obojen u opisima, snažan i sugestivan u prikazivanju stanja svesti, on se podvrgava široko diferenciranim tonovima i postaje u jeziku svake ličnosti neodvojivi instrument same misli koju slušamo«¹¹.

Golsvordi izlaže događaje i opisuje stvari ujednačenim tempom, bez žurbe, ali i bez oklevanja. Evo najbolje ilustracije ove tvrdnje:

»Onda, naravno, došlo je ono što čovek Rudingova kova, s njegovom vernošću i osećanjem forme ne bi mogao da zamisli. Fuldžambova kći je negde srela nekog mladog čoveka i posle, siguran sam, borbe — ona nije bila loša — otišla s njim. To se dogodilo s početka 1906., samo što je on počeo da sagledava kraj svojih borbi na Medvedem ranču. Bilo mi ga je vrlo žao, pa sam bio sklon da mu kažem: 'Dragi čoveče, gde ti je bila mašta; zar nisi mogao da uvidiš da je do ovoga moralo doći čim je Fuldžambova kći ostala sama?' Pa ipak, siromah on, šta je mogao da radi?

Vratio se kući preko šest hiljada milja da joj da razvod.« (»Čovek koji je čuvao formu«).¹²

Opis učenika u istoj priči je tako majstorski potpun, živ i detaljan da lako možemo zamisliti Majlza Rudinga »koji nije bio odličan, ali dosta dobar u svemu. Nije bio lepo odeven — čovek nije ni mislio na odelo u vezi s njim ni ovako ni onako. On nije bio baš omiljen — onako rezervisan, neupadljiv, ni bogat — on nije držao ničiju stranu i nikada nije ni štitio ni kinjio mlađe... Izgledao mi je strašno visok — skoro šest stopa, mislim; suv i potpuno prav... Kosa mu je bila neobična, crna i kudrava s crvenkastom nijansom; njegove tamno sive oči behu male i uvučene, jagodice prilično visoke, obraza upalih i pegavih. Njegov nos, brada, jagodice, sve je izgledalo malo preveliko na njegovom licu. Ako se može reći, bilo je nečeg nedovršenog na njemu. Ali gledao je pravo i imao lep osmeh«¹³.

Ovakav portret je tipična crta Golsvordijevog stila; većina njegovih junaka je tako ocrtana u pripovetkama: autor jednostavno nabraja detalje lica i odela (setimo se Megan, Pasijans, Ašursta, Zaharija, Džona Forda) retko kada obasjavajući sliku uočavanjem dublje psihološke povezanosti detalja u jednu opštu karakteristi-

¹⁰ Ibid, str. 258.

¹¹ *A History of english Literature*, L. Cazamian, str. 1342.

¹² Caravan, str. 181.

¹³ Ibid, 174.

ku. Ono što imponuje, međutim, jeste jednostavnost puna izražajnosti kao i brižljivo i umešno odabiranje detalja i njihovo kombinovanje. Golsvordijevo pričanje je uvek živo i neposredno, nikada sporo ili dosadno; misli i jezik su mu jasni i precizni¹⁴.

Kada govorimo o Golsvordijevom stilu ne možemo mimoići ni dijaloge u njegovim pripovetkama. Sve ličnosti tamo govore sopstvenim jezikom; one su izdiferencirane i s obzirom na njihove jezičke karakteristike. Iz pripovetke u pripovetku mi postajemo svesni činjenice da je govor ne samo sredstvo za izražavanje misli i osećanja i da kao takav ima strogo određenu psihološku funkciju otkrivanja karaktera, govornika, već njihov način govora ukazuje na njihovo poreklo (socijalno i geografsko) i stepen obrazovanja. Očevidno je da se Golsvordi obilno služi kolokvijalnim jezikom da obeleži razliku između obrazovanih i neobrazovanih, da stvori odgovarajuću atmosferu i izazove određene utiske («Čovek iz Devona», «Jabuka», «Čudna stvar», «Vodeničar iz Dija», «Svađa», «Mana», «Regrut», «Ucena» itd.). Stranci, osobito Nemci, otkrivaju svoju nacionalnost karakterističnim govorom: ozvučavanjem bezvučnih suglasnika i poistovećivanjem dva engleska karakteristična frikativa sa »t« i »d«. Dijalozi široko variraju prema temi i sastavu partnera od običnog razgovora pri susretu mladog, obrazovanog i starog, neškolovanog seljaka, preko dijaloga između Nemca-zanatlije i mladog Engleza, prepirke između dva stara poslovna čoveka, nadmetanja u učtivosti između dva penzionera u parku, do filozofskih razglabanja starijeg džentlmena i mlade dame. Ovaj poslednji je zanimljiv i po tome što u njemu Golsvordi izražava svoje materijalističko ubeđenje:

- »Lepota je široka, široka reč. Definišite je g. Vejnes.«
 »Unca činjenice vredi koliko tona teorije — to je moje uverenje.«
 »Hajde, hajde, to je samo izvrđavanje. Je li lepota stvar tela ili duha?«
 »Šta je duh, kako ga vi zovete? Ja sam paganin.«
 »O, pa i ja sam. I Grci su bili pagani.«
 »Pa, duh je samo prefinjena strana čulnog opažanja.«
 »Zaista!«
 »Život sam proveo u nalaženju te istine.«
 »Onda i osećanje koje u meni izaziva ovaj vrt je čisto senzualno?«
 »Svakako. Kad biste tu stajali slepi i gluvi, bez čula mirisa i dodira, gde bi bio vaše osećanje?« (»Hedonist«):¹⁴

Golsvordi je prvenstveno bio zainteresovan za prikazivanje emocionalnog stanja likova, pa se time može protumačiti pomanjkanje opisa prirode i scena. Golsvordi je voleo prirodu i umeo je da uživa u svim manifestacijama njene lepote (za ilustraciju dovoljno

¹⁴ Ibid. 615.

je setiti se samo opisa noći pod jabukama u pripoveci »Jabuka«). On je upoznao mnoge krajeve Britanije, Evrope i drugih kontinenta, pa je mogao da razume i naglasi vezu koja postoji između načina života i navika ljudi jednoga kraja i prirode koja ih okružuje. U tom smislu su snažni i sažeti opisi prirode podređeni piščevom glavnom cilju — tj. opisivanju ljudi.

Ranije je već bilo pomenuto da je jedna od karakteristika Golsvordijevih pripovedaka i ona stalno prisutna i jako izražena tragična nota. Za nas je ovde sasvim irelevantno pitanje da li ona dolazi kao umetnički izraz piščeve pesimističke ličnosti ili čega drugog. Mi samo konstatujemo da je ona tu i da je tako uočljiva da čitalac ne mora da bude izuzetno oštrouman da bi primetio da je tragedija sadržana u manjoj ili većoj meri u gotovo svakoj pripoveci i da se mnoge od njih tragično i završavaju. U toj poplavi pesimizma, letargije i prave tragedije, pripovetke kao što je »Japanska dunja« izuzetno su retke. Nepravda, patnje, bolest, zločin, (ubistvo, preljuba, ucena), sebičnost, rat ili smrt — to je obično tema Golsvordijevih pripovedaka. A da bi se ova tvrdnja potkrepila dovoljno je navesti nekoliko podataka. Samo četiri pripovetke iz zbirke »Karavan« nemaju tu tragičnu notu: jedna je romantični opis njegovog oca (»Portret«), druga je satira (»Mirovni dogovor«), »Imao je konja« i već pomenuti raspevani opis u »Japanskoj dunji« završavaju seriju izuzetaka. Više od polovine (32) od ukupnog broja pripovedaka sadrže tragičnu notu, a dvadeset ih se tragično i završava (ubistvom, samoubistvom ili umiranjem). Ovakav pregled pokazuje da u svakoj trećoj pripoveci bar jedna osoba umire prirodnom ili nasilnom smrću. Pošto je zločin tako čest motiv Golsvordijevih pripovedaka, imamo prilike da se osvedočimo o tome sa koliko veštine i rafiniranosti pisac tretira mračnu stranu čovekove ličnosti. A kao objašnjenje i opravdanje ako je ono uopšte potrebno) pribegavanja takvoj tematici mogli bi poslužiti drugi umetnici koji su takođe svesno uzimali da opisuju niskosti i nastranosti s namerom da u čitaocu izazovu sažaljenje, odvratnost i otpor. Sam Golsvordi, opisujući nepravdu, bori se za pravdu, prikazujući bedu jednih, zalaže se za pravedniju raspodelu i opšte dobro; opisujući zločin, ističe humanost; prikazujući rat, — bori se za mir. Kao Remark.

Golsvordijeve pripovetke su snažne umetničke i realističke tvorine. Mi ni za časak ne podležemo sumnji u pogledu verodostojnosti onoga što se u njima zbiva i opisuje — to su pravi mali isečci iz života. No u traženju popularnosti i priznanja one su imale jake suparnike u piščevim romanima i dramama, pa su, uprkos svojoj stvarnoj vrednosti, dugo već ostale u senci slave onih prvih, dosta neopravdano uostalom, jer bi i samo one bile dovoljne da ispune jedan stvaranjem plodan život.

¹⁵ Svi prevodi u tekstu potiču od pisca članka.

MILUTIN PETROVIĆ

GOLSWORTHY'S SHORT STORIES

Golsworthy belongs to the splendid generation of modern English authors of the twentieth century. He ranks very high amongst the masters of English prose. Due to such novels as are 'The Forsyte Saga', 'A Modern Comedy', etc., Golsworthy is mainly considered to be a prominent novelist; his plays are of minor importance, while his short stories have been undeservedly neglected. Besides numerous novels, plays and essays, Golsworthy has left us about sixty short stories of high quality. Fifty-six of them were collected and published in a separate book entitled 'Caravan'.

This article treats the stories from various points of view: plots, characters, dialogues, Golsworthy's realism and a constant tragic note. While in his novels Golsworthy depicted upper classes of English society, in his short stories he deals with the lower middle class. Characters, plots, and scenes are usually settled in one of the three settings: London, Sussex or Devon.

Thanks to the genius, culture, experience and humanity of the author, Golsworthy's short stories represent a true and exciting picture of life and manners in England at the beginning of this century.

D. KOLARSKI, Đ. STEFANOVIĆ I B. GRUJIĆ-INJAC

I. HEMIJSKA ANALIZA STOČNE HRANE. KVALITATIVNO DOKAZIVANJE AMINO-KISELINA U HIDROLIZATU STOČNE HRANE

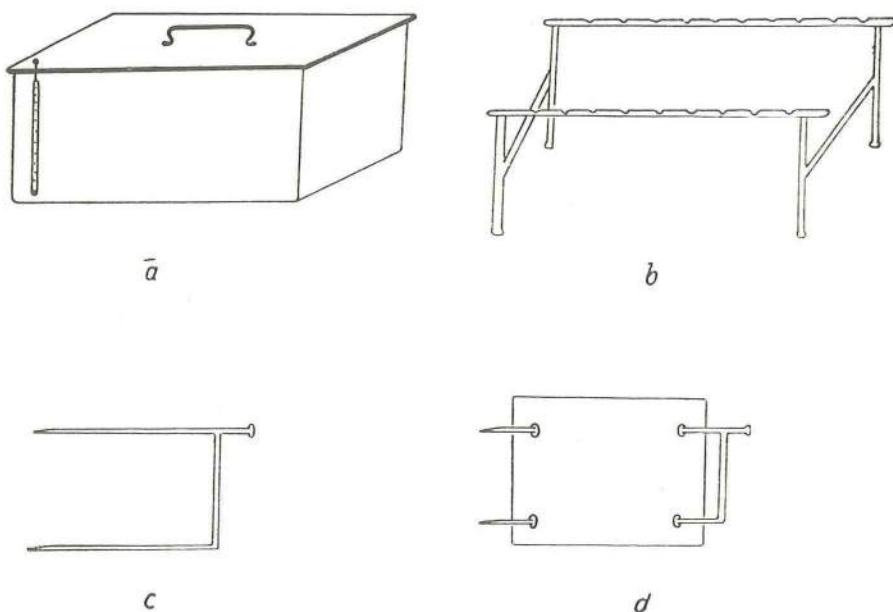
Početakom 19 veka prvi put je ukazano na činjenicu da azot kao komponenta ćelijskih belančevina potiče iz organskih komponenata hrane i da neke belančevine u poređenju s drugim bolje potpomažu razviće organizma¹. Ovom prvom radu sledilo je i niz drugih ispitivanja o biološkoj vrednosti belančevina i mogućnosti zamene belančevina smesom aminokiselina^{2,3}. Uskoro zatim, 1914. godine, pojavili su se i prvi radovi u kojima se pominju »esencijalne« i »ne-esencijalne« amino-kiseline^{4,5}. a kada je 1935. godine otkriven i treonim⁶ poslednja od do danas »priznatih« prirodnih amino-kiselina, stvorena je mogućnost zamene belančevina u ishrani smesom različitih amino-kiselina. Rose i njegovi saradnici hranili su pacove sintetičkim obrocima koji su sadržavali različite količine pojedinih amino-kiselina i na osnovu dobivenih rezultata zaključili su da je za normalan razvitak pacova neophodno da hrana sadrži sledećih deset amino-kiselina: arginin, histidin, izoleucin, leucin, lizin, metionin, fenilalanin, treonin, triptofan i valin^{7,8}. Ovih deset amino-kiselina nazvane su »esencijalnim« amino-kiselinama zato što one ne mogu postati biosintezom u organizmu sisara, ili su pak procesi biosinteze suviše spori pa se za određeno vreme ne stvaraju potrebne količine ovih amino-kiselina. Hrana ne mora sadržavati ostale amino-kiseline (»ne-esencijalne«), pošto ih organizmi mogu u povoljnim uslovima sintetizovati iz drugih azotnih jedinjenja.

Zbog velikog značaja amino-kiselina za normalan razvitak organizma svih sisara, neophodno je pri pravilnoj ishrani pored ostalog znati i amino-kiselinski sastav hrane koja se unosi u organizam. Tako se danas i u savremenom stočarstvu sve više pažnje poklanja spravljanju takvog obroka pri ishrani koji će sadržavati optimalne količine esencijalnih amino-kiselina.

Koliko nam je iz literature poznato kod nas nije sistematski ispitan amino-kiselinski sastav hidrolizata proizvoda koji se upotrebljavaju kao stočna hrana, pa smo zato najpre razradili hromatografsku metodu za odvajanje amino-kiselina koja je pogodna za serijski rad, a zatim smo primenom ove metode odvojili i identifikovali amino-kiseline u hidrolizatu: kukuruza, ovsa, ječma, lucerki-

nog i ribljeg brašna, pšeničnih mekinja, sojine, suncokretove, kikirikijeve i pamukove sačme.

Dobro odvajanje pojedinih amino-kiselina postigli smo radeći na hartiji manjih dimenzija nego što je uobičajeno ($14 \times 14,5$) u staklenoj kadi čije su dimenzije ($30 \times 21 \times 20$ cm) tako da se u jednu kadu može odjednom staviti 13 hromatograma koji su jedan od dru-

Slika 1.

- a) Hromatografska kada s poklopcem i termometrom.
- b) Nosač
- c) Stakleni štapić
- d) Stakleni štapić s hromatogramom

goga udaljeni 1,5 cm. Radeći na temperaturi od 12° C razvijanje hromatograma trajalo je 3—3,5 časova što znači 5—6 puta brže nego na hartiji dimenzija 30×30 cm. Veliko preimućstvo ovako modifikovane hromatografske metode sastoji se i u tome, što se odjednom mogu raditi svih deset hidrolizata kao i probe za poređenje čime se obezbeđuju potpuno isti uslovi za sva odvajanja i olakšava identifikacija pojedinih amino-kiselina na osnovu R_f vrednosti. Pored toga vreme trajanja hromatografije je dovoljno kratko (3—3,5^h) da se može običnim hlađenjem hladnom vodom održavati konstantna temperatura u toku rada. Kao što se iz eksperimentalnog dela vidi, svih 16—19 amino-kiselina u hidrolizatima su dobro odvojene (osim leucina i izoleucina) pa su se mogle lako i identifikovati na osnovu R_f vrednosti.

EKSPERIMENTALNI DEO

Materijal. Kukuruz, ječam, ovas, pšenične mekinje, lucerkino i riblje brašno nabavljeni su od Poljoprivrednog kombinata »Čoka« iz Čoke 1960. godine; pamukova sačma dobivena je iz Skoplja 1962. godine, a suncokretova i kikirikijeva sačma nabavljena je takođe 1962. godine od Veterinarskog zavoda u Zemunu. Sav materijal je samleven u električnom mlinu čija sita imaju prečnik 0,5 mm.

UOBICAJENA HEMIJSKA ANALIZA STOCNE HRANE⁹

a) *Određivanje vlage i suve materije.* Tačno odmerena količina sitno samlevene hrane (8—10 gr.) sušena je u vakum sušnici na 28°C i 50 mm/Hg do konstantne težine, pa je procenat vlage izračunat po sledećoj formuli:

$$\% \text{ vlage} = \frac{(a - b) 100}{a}$$

a = grama hrane pre sušenja.

b = grama hrane posle sušenja.

Procenat suve materije izračunat je po sledećoj formuli:

$$\% \text{ suve materije} = 100 - \% \text{ vlage.}$$

Rađeno je od svakog materijala po pet paralelnih proba i za rezultat uzeta srednja vrednost (tablica 1).

TABLICA 1. REZULTATI DOBIVENI UOBICAJENOM HEMIJSKOM ANALIZOM

Analizirana stočna hrana	Suva materija	Mineralne materije	Sirova mast	Čista sirova celuloza	Sirove belančevine (%/N x 6,25)	Bez-azotni ečstrat
Kukuruz	87,50	1,40	3,96	2,13	8,63	71,38
Ovas	87,49	1,57	4,23	12,94	11,95	52,44
Ječam	88,34	3,77	3,47	5,19	12,08	63,90
Lucerkino brašno	89,80	9,49	1,93	24,32	19,36	34,70
Riblje brašno	92,68	16,85	4,12	—	67,45	4,26
Pšenične mekinje	88,32	6,57	3,98	10,37	13,68	53,72
Sojina sačma	89,65	6,27	1,37	7,97	45,09	28,91
Suncokretova sač.	90,16	7,57	1,87	19,50	35,12	26,10
Kikirikijeva sačma	89,96	5,31	2,25	8,59	44,30	29,51
Pamukova sačma	88,55	5,68	1,37	13,26	42,40	25,87

Sve vrednosti u tablici date su u %, a obračunate na suhu materiju analizirane stočne hrane.

b) *Određivanje mineralnih materija (pepela)*. U izarene porculanske teglice odmeravano je 2—4 grama samlevenog materijala, pa je stavljeno u hladnu električnu peć (Heraeus). Peć je tada uključena i temperatura peći je postepeno povišavana u toku dva sata kada je dostignuta temperatura od 540—600°C. Na ovoj temperaturi žareno je još tri sata pa su zatim teglice s dobivenim pepelom ohlađene i merene. Žarenje je ponovljeno još jedanput u toku pola sata pri čemu je dobivena konstantna težina pepela. Kod sagorevanja suncekretove, kikirikijeve i pamukove sačme, posle prvog žarenja pepeo je sadržavao još dosta ugljenika, pa je zato ovim uzorcima dodavano 1—2 ml. koncentrovanog rastvora amonijumnitrata, sušeno u sušnici na 45—50°C, a zatim ponovo žareno jedan sat na 540—600°C. Postupak je ponavljan sve dok nije postignuta konstantna težina. Procenat mineralnih materija (pepela) izračunat je po sledećoj formuli:

$$\% \text{ mineralnih materija} = \frac{b \times 100}{g} \text{ gde je:}$$

b = grama pepela posle žarenja.

g = grama materijala uzetog za analizu.

Od svakog materijala rađeno je po pet proba i uzeta srednja vrednost (tablica 1).

c) *Određivanje azota i sirovih belančevina*. Azot je određen mikro-Kjeldahlovom metodom. Odmeravano je 0,1—0,15 grama materijala. Razaranje materijala vršeno je pomoću koncentrovane sumporne kiseline u prisustvu selenovog katalizatora (Se:CuSO₄:K₂SO₄ u odnosu 1:5:5 težinskih delova).

Titracija je vršena pomoću 0,1n rastvora natrijumhidroksida i sumporne kiseline u prisustvu metil-oranža odnosno smese metil-crvenog i bromkrezol-zelenog (0,02:0,1 težinskih delova)¹⁰ kao indikatora. Procenat azota određen je po sledećoj formuli:

$$\% \text{ N} = \frac{(A \times F - A_1 \times F_1) \times 0,0014 \times 1000 \times 100}{g} \text{ gde je:}$$

A = ml. 0,1 n sumporne kiseline.

F = faktor 0,1 n sumporne kiseline.

A₁ = ml. 0,1 n natrijum-hidroksida.

F₁ = faktor 0,1 n natrijum-hidroksida.

g = grama materijala uzetog za analizu.

Urađeno je po deset proba od svakog materijala i uzeta srednja vrednost (tablica 1).

Procenat sirovih belančevina izračunat je množenjem procenta azota faktorom 6,25:

$$\% \text{ sirovih belančevina} = \% \text{ N} \times 6,25.$$

d) *Određivanje sirove masti.* Odmeravano je oko 5 grama materijala koji je ekstrahovan u Soxhletovom aparatu pomoću apsolutnog etra. Ekstrahcija je vršena sve dotle, dok je mala proba etarskog rastvora posle isparavanja na sahatnom staklu ostavljala masnu mrlju. U zavisnosti od materijala, vreme ekstrakcije se kretalo od 16—30 sati. Određivanje sirove masti vršeno je merenjem ostatka posle završene ekstrakcije po sledećoj formuli:

$$\% \text{ sirove masti} = \frac{d \times 100}{g} \text{ gde je:}$$

d = razlika u težini materijala pre i posle ekstrakcije izražena u gramovima.

g = % težina materijala uzetog za analizu izražena u gramovima.

Rađeno je po tri probe od svakog materijala i uzeta srednja vrednost (tablica 1).

e) *Određivanje čiste sirove celuloze.* U čašu od 100 ml odmeravano je 2—4 grama materijala, pa je određivana celuloza po Henneberg-Stohmannovoj metodi. Procenat čiste sirove celuloze izračunat je iz dobivenih podataka po sledećoj formuli:

$$\% \text{ čiste sirove celuloze} = \frac{(a-p) \times 100}{g} \text{ gde je:}$$

a = težina sirove celuloze izražena u gramovima.

p = težina pepela u gramovima kojeg je sadržavala sirova celuloza.

g = težina materijala u gramovima uzeta za analizu.

Rađeno je po tri paralelne probe i uzeta je srednja vrednost (tablica 1).

Hidroliza materijala pomoću 6n HCl¹¹. Odmeravano je oko 0,5 grama materijala pa je dodavano 10 ml 6n HCl i smesa je zagrevana na temperaturi ključanja sve do negativne biuretske reakcije. Kod svih proba hidroliza je bila završena za 22—24 sata. Posle završene hidrolize mrko obojeni hidrolizat je proceden kroz suvo cedilo, talog melanina ispiran toplom destilovanom vodom do neutralne reakcije. Filtrat koji sadrži smesu amino-kiselina ispiran je pod smanjenim pritiskom do suva na temperaturi ključalog vodenog

kupatila. Suvi ostatak je rastvoren u 10 ml destilovane vode pa je rastvor isparavan u vakum sušnici u prisustvu čvrstog natrijum-hidroksida na običnoj temperaturi i pod pritiskom od 50 mm/Hg. Isparavanje u vakum sušnici ponavljano je sve dotle dok pH vodeno-g rastvora smese amino-kiselina nije bio 6—6,5. Tada je rastvor prenošen kvantitativno u normalni sud od 100 ml i razblažen destilovanom vodom do oznake na sudu. Ovako dobiveni rastvor smese amino-kiselina upotrebljen je za hromatografsko odvajanje.

*Hidroliza materijala pomoću zasićenog rastvora barijumhidroksida.*¹² Odmeravano je oko 0,5 grama materijala, dodato je 10 ml zasićenog rastvora barijum-hidroksida pa je smesa zagrevana na temperaturi ključanja do negativne biuretske reakcije. Hidroliza je trajala 42—48 sati. Posle završene hidrolize rastvor je kvantitativno prenesen u kivete za centrifugiranje i dalje je rađeno kao što je u literaturi opisano.¹² Suvi ostatak smese amino-kiselina rastvoren je i razblažen destilovanom vodom u normalnom sudu do 100 ml, pa je upotrebljen za hromatografsko odvajanje.

HROMATOGRAFSKO ODVAJANJE AMINO-KISELINA

Reagensi: 1. Rastvor n-butanola zasićen destilovanom vodom i sirćetnom kiselinom (4:1:1).

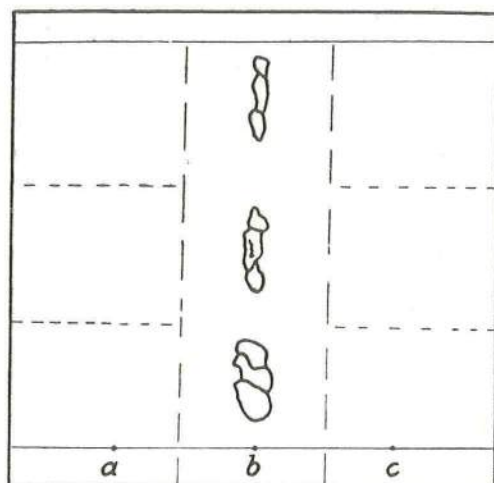
2. Rastvor fenola zasićen destilovanom vodom (4:1).

3. Rastvor ninhidrina u n-butanolu.

Sva četiri pomenuta rastvora napravljena su po uputstvu datom u radu.¹²

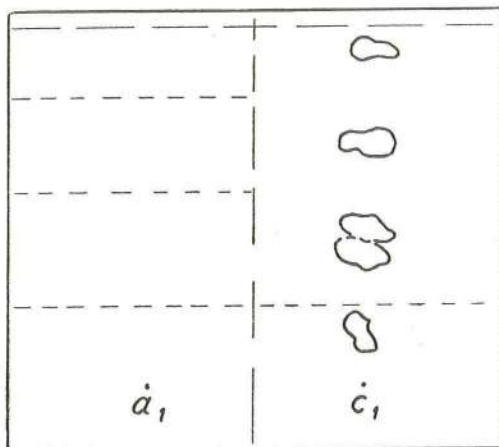
Način rada. Na hartiji za ceđenje Whatman N^o1, veličine 14,5 × 14,5 cm nanese se pomoću mikropipete po 0,005 ml hidrolizata (što odgovara količini od 25—30 gama aminokiselina) u tri tačke koje su 2 cm udaljene od donje ivice hartije, na međusobnom rastojanju od 3—4 cm (vidi sliku hromatograma 1, tačke označene sa a, b, c). Hartija se tada navuče na stakleni štapić i postavi na nosač u hromatografsku kadu (dimenzija 30 × 21 × 20 cm u koju mogu da se stave ukupno 13 hartija za hromatografiju na međusobnoj udaljenosti od 1,5 cm) u kojoj je dva sata pre početka hromatografije stavljen rastvor n-butanola (videti sliku 1). Hartija treba da je donjom ivicom uronjena u rastvor oko 0,5 cm. Hromatografska kada se zatim hermetički zatvori i stavi u termostat da bi se temperatura održala na 12°C.

Razvijanje hromatograma traje 3—3,5 sati, za koje vreme se razvijlač popne do udaljenosti od 2 cm od gornje ivice. Hromatogram se tada izvadi iz kade, osuši na vazduhu, leva i desna strana hromatograma se iseče do fronta razvijlača i presavije na gore (na slici hromatograma 1 označeno isprekidanom linijom), a sredina hromatograma od »starta« b) popraska se ninhidrinskim rastvorom pa se zatim hromatogram stavi u sušnicu koja je prethodno zagrejana do

Hromatogram 1. Uslovi rada: Whatman № 1 (14,5 × 14,5 cm). Količina ispitivane supstance: 25—30 gama. Rastvor za razvijanje hromatograma: n-butanol: voda: sirćetna kiselina (4:1:1). Vreme trajanja hromatografije 3,5 sati na 12°C. Rastvor za izazivanje hromatograma 0,1% rastvor ninhidrina u n-butanolu.

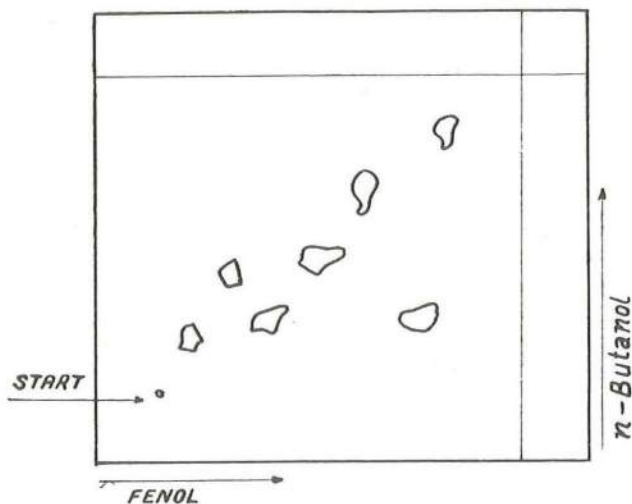
80°C i ostavi deset minuta da bi se razvila boja. Obično se dobijaju tri grupe mrlja koje su međusobno dobro odvojene (videti hroma-

Hromatogram 2. Uslovi rada kao kod hromatograma 1.

togram 1). Tada se sa leve i desne strane hromatograma iseku segmenti (na hromatogramu 1 označeno tačkastom linijom) koji sadrže grupisane amino-kiseline, eluiraju svaki posebno toplom vodom, koncentruju pod smanjenim pritiskom, pa se koncentracije odgovarajućih segmenata sa starta a) i c) stave na istu hromatografsku hartiju i hromatografija u n-butanolu se ponovi još jedanput (videti hromatogram 2). Ninhidrinskim rastvorom se poprska samo polovina hromatografske hartije (naprimer od starta c_1), a druga polovina od starta a_1 iseče se opet u segmente (tačkaste linije na hromatogramu 2) i svaki posebno eluira toplom vodom.

Dobiveni vodeni rastvor amino-kiselina koncentruje se na malu zapreminu pod smanjenim pritiskom, pa se svaki posebno stavlja na hromatografsku hartiju i to u levom donjem uglu na udaljenosti od 2 cm od ivice hartije (videti hromatogram 3) i podvrgnu dvodimenzionalnoj hromatografiji upotrebljavajući kao jedan razvijlač n-bu-

Hromatogram 3. Uslovi rada: isto kao kod hromatograma 1, samo je u drugoj dimenziji upotrebljen fenol zasićen vodom.

tano'ski rastvor, a kao drugi razvijlač fenolni rastvor. Posle završene hromatografije, hromatogram se poprska ninhidrinom i mrlje izizivaju zagrevanjem u sušnici na 80°C.

Radeći na opisan način identifikovano je poređenjem s R_f vrednostima standardnih amino-kiselina (videti tablicu 2) u svakom hidrolizatu u zavisnosti od ispitivanog materijala 16—19 amino-kiselina (videti tablicu 3).

TABLICA 2. R_f VREDNOSTI AMINO-KISELINA

Amino-kiselina	U butanolu	U fenolu
Lizin	0,062	0,41
Histidin	0,072	0,47
Valin	0,48	0,70
Fenilalanin	0,52	0,76
Triptofan	0,33	0,76
Leucin	0,61	0,76
Izoleucin	0,58	0,78
Arginin	0,09	0,58
Metionin	0,42	0,76
Treonin	0,20	0,46
Glutaminska kiselina	0,13	0,20
Oksiprolin	0,11	0,63
Prolin	0,28	0,88
Tirozin	0,60	0,32
Glicin	0,12	0,36
Alanin	0,23	0,58
Serin	0,10	0,32
Asparaginska kiselina	0,09	0,10

TABLICA 3. IDENTIFIKOVANE AMINO-KISELINE U HIDROLIZATU STOČNE HRANE

Analizirana stoč. hrana	Lizin	Histidin	Arginin	Treonin	Triptofan	Fenilalanin	Metionin	Valin	Leucin i izoleucin	Alanin	Serin	Glutaminska kiselina	Asparaginska kisel.	Prolin	Oksiprolin	Cistin	Tirozin
	Kukuruz	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Ovas	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	-
Ječam	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Lucerkino brašno	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+
Riblje brašno	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Pšenične mekinje	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	-	+	+	+	-
Sojina sačma	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Suncokretova sačma	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Kikirikijeva sačma	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	-	-	+	+
Pamukova sačma	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+

IZVOD

1. Izvršena je uobičajena hemijska analiza kukuruza, ječma, ovsa, ribljug i lucerkinog brašna, pšeničnih mekinja, sojine, suncokretove, kikirikijeve i pamukove sačme i dobiveni rezultati su dati u tablici 1.

2. Modifikovana je metoda za odvajanje amino-kiselina dvodimenzionalnom hromatografijom na hartiji, koja je naročito pogodna za serijski rad pošto se postiže dobro odvajanje svih amino-kiselina (osim leucina i izoleucina) iako se radi na hartiji upola manjih dimenzija ($14,5 \times 14,5$ cm) nego što je uobičajeno. Preimućstvo ovako modifikovane metode se sastoji i u tome što je vreme odvajanja skraćeno za 5—6 puta ($3—3,5^h$) i što se može odjednom u istoj hromatografskoj kadi raditi po 13 hromatograma, a temperatura se lako može održavati u toku rada konstantno na $12^{\circ}C$ običnim spoljnim hlađenjem kade pomoću vode. Opisanom metodom eksperimentalna greška pri identifikaciji amino-kiselina odvojenih na osnovu R_f vrednosti svedena je na minimum, pošto se i probe i »standardi« rade u isto vreme, u istoj kadi dakle pod potpuno identičnim uslovima.

3. Opisanom metodom odvojene su i identifikovane amino-kiseline u hidrolizatima kukuruza, ječma, ovsa, pšeničnih mekinja, ribljug i lucerkinog brašna, sojine, suncokretove, kikirikijeve i pamukove sačme i dobiveni rezultati dati su u tablici 3.

Poljoprivredni fakultet, Beograd, Prirodnomatemički fakultet, Hemijski institut, Beograd i Filozofski fakultet, Katedra za hemiju, Priština.

LITERATURA

- ¹ Magendie F., Ann. Chim. phys. 3, 66 (1816).
- ² Locur O., Arch. exptl. Pathol. Pharm. 48, 303 (1902).
- ³ Abderhalden E., Z. physiol. Chem 77, 22 (1912).
- ⁴ Osborne T. B., and Mendel L. B., J. Biol. Chem. 17, 325 (1914).
- ⁵ Osborne T. B., and Mendel L. B., J. Biol. Chem. 20, 351 (1915).
- ⁶ Rose W. C., and coll., J. Biol. Chem. 109, 77 (1935).
- ⁷ Rose W. C., Science, 86, 298 (1937).
- ⁸ Rose W. C., Physiol. Rews., 18, 109 (1938).
- ⁹ Official Methods of Analysis A. O. A. C., VIII Ed., Washington 1955.
- ¹⁰ Perrin C. H., Anal. Chem. 25, 968 (1953).
- ¹¹ Grujić-Injac B., *Hemija aminokiselina i belančevina*. I deo. Aminokiseline, Naučna knjiga, Beograd, 1962, strana 323.
- ¹² Grujić-Injac B., *Ibid*, strana 316.

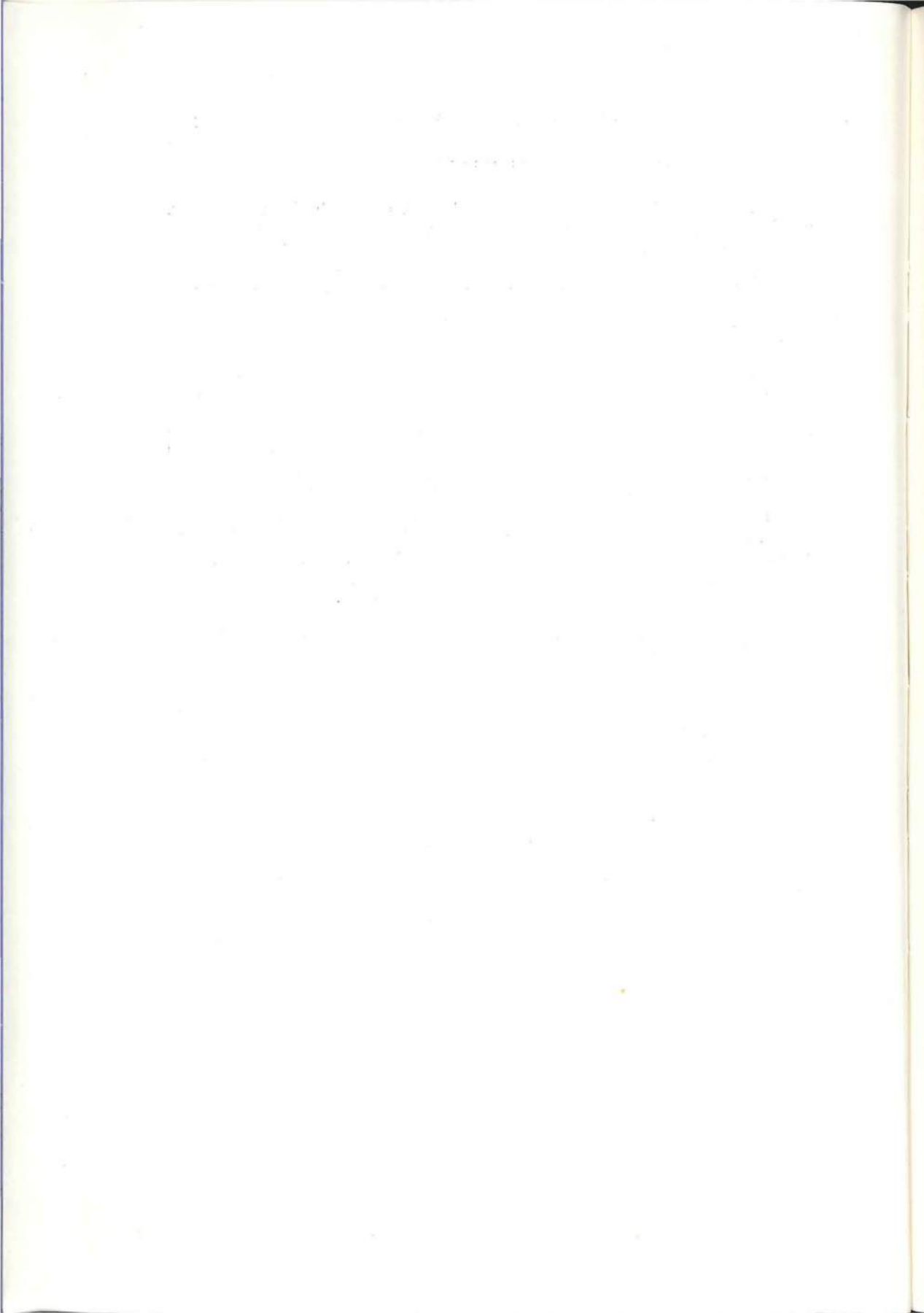
SUMMARY

1. The chemical analysis of maize, barley, oats, fish flour, alfa flour, wheatin bran, soy-been cake, sunflower-cake, peanut-cake and cotton cake has been carried out in the usual way and the results obtained are shown in table I.

2. A modification of the two dimensional paper chromatography of amino acids is presented; it gives good separations for all amino acids (except leucin and isoleucin) although it is carried out on paper sheets (14,5 × 14,5 cm) which are half smaller than usual. The advantage of this method lies in 5—6 times shorter time required for the separation and it is therefore very convenient for serial analysis. About 13 chromatograms can be developed in one chromatographic tank, the temperature of which easily be kept constant at 12° by usual external cooling with water. The modified procedure reduces the experimental error in the identification of amino acids separated on the bases of R_f values to minimum, since the development of the chromatograms and the standards is carried out simultaneously in the same tank i. e. under identical experimental conditions.

3. The modified method was applied to the separation and identification of amino acids in the hydrolysate of maize, barley, oats, fish flour, alfalfa flour, wheatin bran, soy-been cake sunflower-cake, peanut-cake and cotton-cake, respectively. The results obtained are given in Table 3.

Agricultural Faculty, Beograd;
Faculty of Science, Beograd;
Faculty of Science, Priština.

D. KOLARSKI, B. GRUJIĆ-INJAC i Đ. STEFANOVIĆ

II. HEMIJSKA ANALIZA STOČNE HRANE. KVANTITATIVNO ODREĐIVANJE AMINO-KISELINA U HIDROLIZATU STOČNE HRANE

Rose i saradnici su putem naizmeničnog isključivanja pojedinih amino-kiselina iz sintetičkog obroka^{1,2,3} konstatovali da su za razviće mladih sisara potrebne izvesne amino-kiseline koje njihov organizam ne može sintetizovati. Na osnovu ovih radova, a po predlogu Blocka⁴, sve prirodne amino-kiseline podeljene su u tri grupe: 1) nezamenljive (esencijalne), 2) delimično nezamenljive i 3) zamenljive (ne-esencijalne) amino-kiseline. Ovakva podela prirodnih amino-kiselina odnosi se samo na podelu amino-kiselina u hrani, jer su sve amino-kiseline komponente ćelijskih belančevina organizma esencijalne za metabolične procese koji se u organizmu odigravaju.

Oštre granice između esencijalnih i ne-esencijalnih amino-kiselina nema što je i razumljivo kada se zna da biosinteza neke amino-kiseline zavisi od mnogih faktora: prisustva enzima, vitamina, drugih azotnih jedinjenja, zatim od fiziološkog stanja organizma, starosti i dr. Ipak za sada se svi autori slažu s činjenicom da organizam sisara ni pod kakvim uslovima nije u stanju da sintetizuje sledećih osam amino-kiselina: histidin, lizin, triptofan, fenil-alanin, metionin, treonin, leucin, valin i leucin. Zbog toga je kod pravilne ishrane neobično važno znati količine esencijalnih amino-kiselina koje se u hrani nalaze.

Pošto smo prethodno hromatografijom na hartiji izolovali i identifikovali sve amino-kiseline koje se nalaze u hidrolizatu kuku ruza, ječma, ovsu, pšeničnih mekinja, lucerkinog i ribljeg brašna, sojine, suncokretove, kikirikijeve i pamukove sačme⁵, mi smo i kvantitativno odredili esencijalne amino-kiseline u pomenutim hidrolizatima.

Za kvantitativno određivanje amino-kiselina isecali smo s hromatograma ljubičaste mrlje dobivene prskanjem s ninhidrinskim

¹ Rose W. C., and coll., J. Biol. Chem. 109, 77 (1935).

² Rose W. C., Science, 86, 298 (1937).

³ Rose W. C., Physiol. Revs., 18, 109 (1938).

⁴ Hawk P., Practical Physiological Chemistry, 1016 (1947).

⁵ Kolarski D., Stefanović Đ. i Grujić-Injac B., Zbornik Filozofskog fakulteta (Priština), 2, (1965).

rastvorom i eluirali ih pomoću 6 ml 0,1% rastvora kadmijum hlorida u 4% metil-alkoholu⁶. Intezitet ružičaste boje merili smo kolorimetrijski na talasnoj dužini od 505 m μ i količinu pojedinih amino-kiselina određivali, za razliku od metoda opisanih u literaturi, iz hromatografske krive za poređenje. Hromatografske krive za poređenje dobili smo na taj način što smo podvrgli dvodimenzionalnoj hromatografiji rastvora koji sadrže 10–100 gama amino-kiseline, kao i uzorke na način opisan u našem prethodnom saopštenju⁵. Ljubičaste mrlje dobivene prskanjem ninhidrinskim reagensom icesali smo i eluirali ih 0,1% rastvorom kadmijum hlorida u 40% metil-alkoholu i intezitet ružičaste boje određivali kolorimetrijski kao i kod uzoraka hrane. Radeći tako dobili smo za sve esencijalne amino-kiseline (količine 10 do 100 gama) linearne prave (videti slike od 1 do 10) i eksperimentalno smo utvrdili da su za pomenute količine maksimalna odstupanja $\pm 0,7\%$. Dobiveni rezultati za količinu esencijalnih amino-kiselina u pomenutoj stočnoj hrani dati su u tablici 1.

TABLICA 1. KOLIČINA ESENCIJALNIH AMINO-KISELINA U STOČNOJ HRANI^b

Analizirana stočna hrana									
	Histidin	Lizin	Fenilalanin	Triptofan	Treonin	Metionin	Leucin + isoleucin	Arginin	Valin
Kukuruz	0,22	0,26	0,44	0,06	0,29	0,27	1,43	0,38	0,43
Ječam	0,30	0,35	0,67	0,14	0,39	0,19	1,19	0,56	0,67
Ovas	0,25	0,50	0,60	0,17	0,37	0,25	1,27	0,76	0,49
Lucerkino brašno	0,41	0,76	0,68	0,43	0,70	0,37	1,98	0,74	1,20
Pšenične mekinje	0,31	0,57	0,47	0,28	0,39	0,22	1,08	0,74	0,87
Sojina sačma	1,00	2,87	2,22	0,61	1,76	0,73	6,00	3,21	2,54
Suncokretova sačma	1,00	1,32	1,19	0,39	1,42	1,58	5,10	3,49	2,01
Pamukova sačma	0,92	1,40	1,92	0,48	1,34	0,74	4,20	3,80	1,94
Kikirikijeva sačma	1,17	1,37	2,29	0,56	0,73	0,53	6,91	4,50	2,03
Riblje brašno	1,23	4,36	2,21	0,69	2,91	2,21	7,13	4,08	3,93

Sve vrednosti u tablici date su u %, a obračunate na 100 grama osušene hrane

EKSPERIMENTALNI DEO

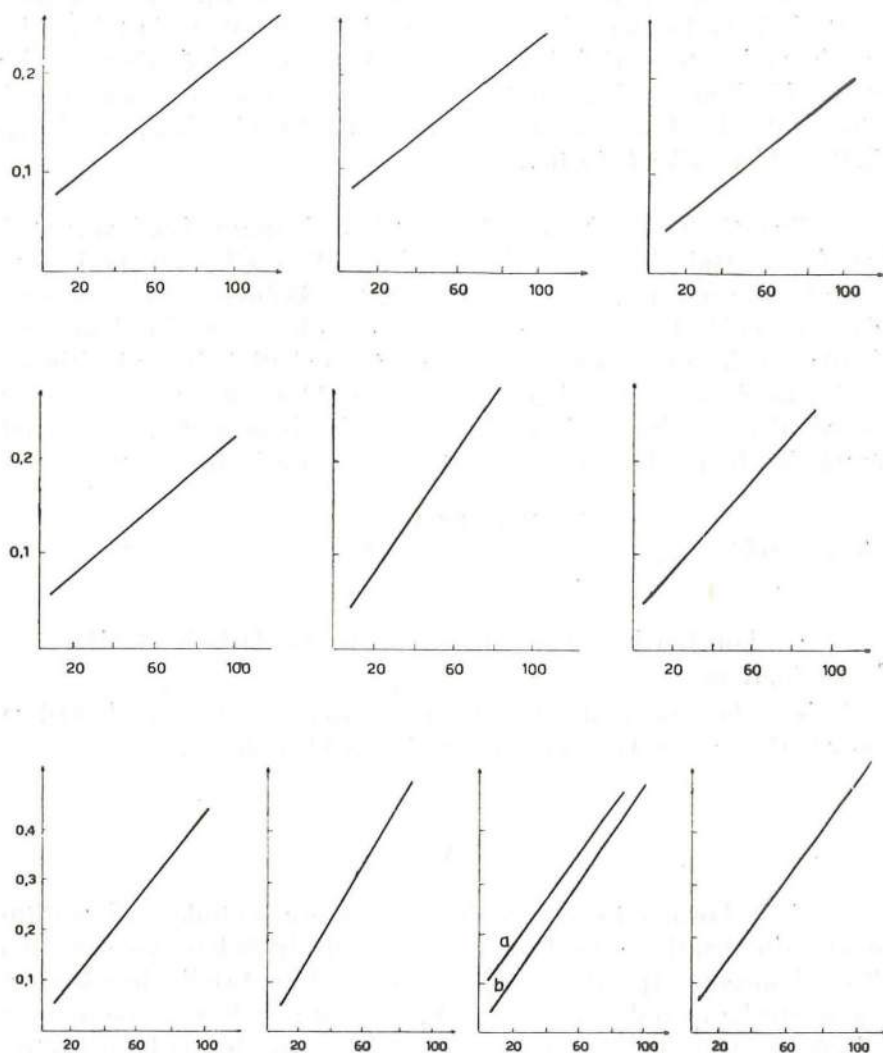
Pravljenje hromatografske krive

Reagensi: Potrebni su svi reagensi za odvajanje i identifikovanje amino-kiselina pomoću hromatografije na hartiji⁵.

Način rada: Pomoću graduisane mikropipete kane se na hartiju za hromatografisanje rastvor koji sadrži 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90 i 100 gama čiste amino-kiseline, osuši se pa se vrši hromatografisanje na uobičajen način. Prvo se vrši hromatografisanje svake standardne količine pomoću rastvora butanola u jednom pravcu,

⁶ Montreuil M. et Khouvine Y., Bull. Soc. Chim. Biol. 36, 425 (1954).

a zatim pomoću rastvora fenola u drugom pravcu. Posle razvijanja hromatograma, ljubičasto obojene mrlje se pažljivo iseću, isečci se stave u graduisane kivete u koje se doda 6 ml 0,1% rastvora kadmi-

Slika 1 — 10. Krive za poredenje amino-kiselina za: 1) arginin, 2) fenilalanin, 3) metionin, 4) triptofan, 5) lizin, 6) histidin, 7) treonin, 8) valin, 9) a-izoleucin, b-leucin i 10) izoleucin — leucin. («X» osa — količina amino-kiseline u mikrogramima, «Y» osa — vrednosti za ekstinkciju za odgovarajuće količine amino-kiselina.)

jum hlorida u 40% metil-alkoholu. Kivete se dobro promućkaju i ostave da stoje deset minuta na običnoj temperaturi, pri čemu se ponovo promućkaju. Zatim se rastvor iz kivete procedi kroz suvo cedilo u kivete za spektrofotometrijsko određivanje. Merenje inteziteta boje vrši se na talasnoj dužini od 505 m μ . Pomoću tako dobivenih vrednosti ekstinkcija nacрта se kriva za poređenje za svaku amino-kiselinu posebno, na taj način što se na apscisu nanosi količina amino-kiseline u gamima, a na ordinatu odgovarajuće ekstinkcije (videti slike 1 do 10).

Kvantitativno određivanje esencijalnih amino-kiselina u stočnoj hrani: Hidroliza stočne hrane i hromatografsko odvajanje izvršeno je na način koji je opisan u radu (5). Dobivene mrlje za pojedine amino-kiseline su isecane i eluirane na isti način kao kod praviljenja krivih za poređenje. Pošto je nađena ekstinkcija za ispitivanu amino-kiselinu onda je koncentracija direktno čitana na krivoj za poređenje. Iz tako dobivene koncentracije izračunat je procenat amino-kiselina u ispitivanom materijalu pomoću formule:

$$\% \text{ amino-kiseline} = \frac{b \times 100 \times 1000}{a} \text{ gde je:}$$

a = količina hidrolizata hrane u gamima koja je stavljena na hromatogram.

b = količina amino-kiselina u gamima pročitana na krivoj za poređenje na osnovu dobivene vrednosti ekstinkcije.

IZVOD

Modifikovana je Montreuil-Khouvineova metoda za kvantitativno određivanje amino-kiselina u hidrolizatu belančevina utoliko što je koncentracija čitana s »hromatografskih« krivih čime je smanjena greška metode na $\pm 0,7\%$. Primenom u radu opisane metode određene su kvantitativno esencijalne amino-kiseline u hidrolizatu: kukuruza, ječma, ovsu, pšeničnih mekinja, lucerkinog i ribljeg brašna, sojine, suncekretove, kikirikijeve i pamukove sačme. Dobivene vrednosti date su u tablici 1.

Poljoprivredni fakultet, Beograd; Filozofski fakultet, Katedra za hemiju, Priština; Prirodno-matematički fakultet, Hemijski institut, Beograd.

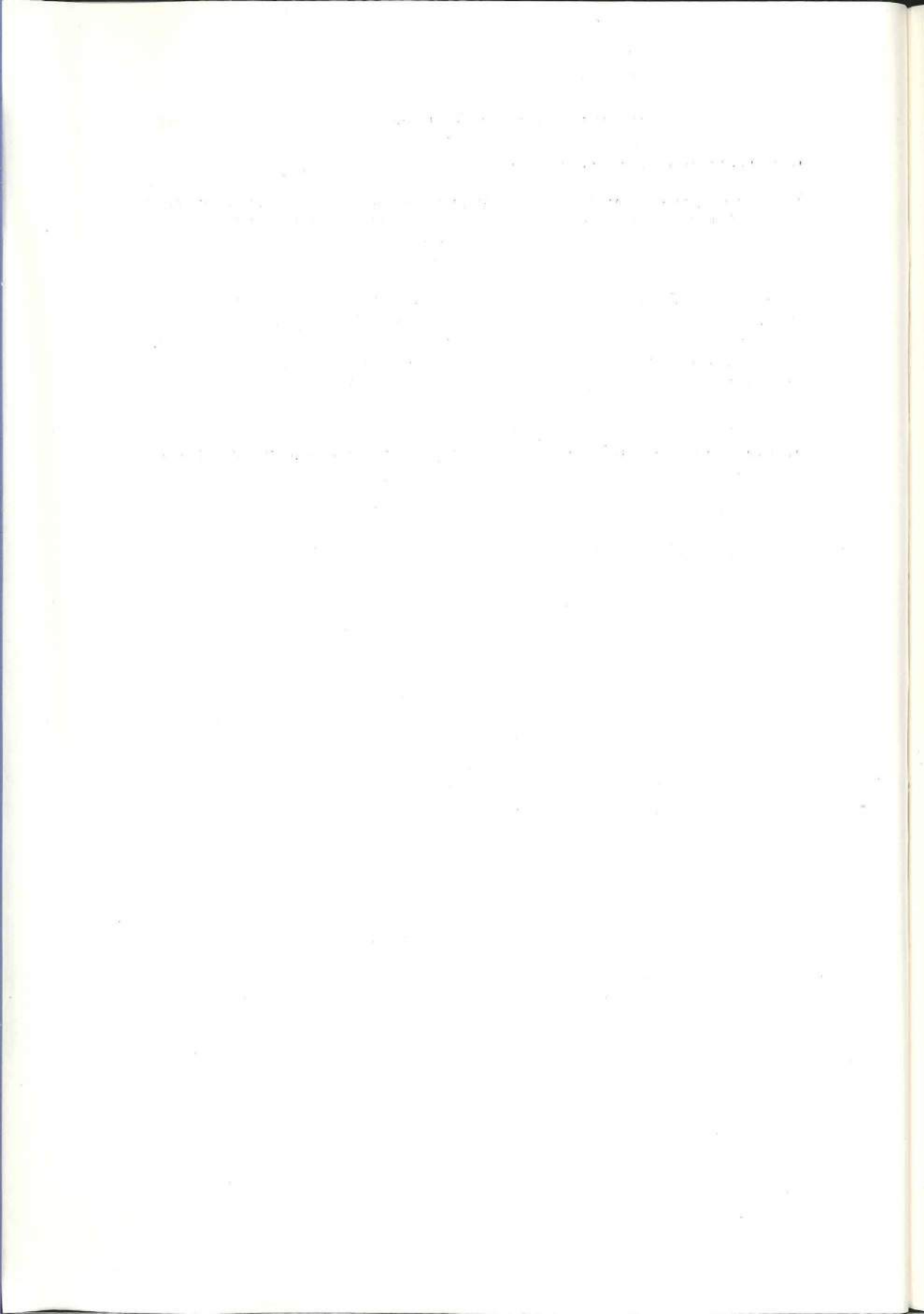
D. Kolarski, B. Grujić-Injac i Đ. Stefanović

II. THE CHEMICAL ANALYSIS OF ANIMAL FOOD. THE ESTIMATION OF AMINO ACIDS IN THE HYDROLYSATE OF ANIMAL FOOD

S u m m a r y

The method of Montreuil and Kouvine for the quantitative determination of amino acids in protein hydrolysate has been modified in that the concentration was read from »chromatographic« curves whereby the experimental error was diminished to 0,7%. The modified method was applied to the quantitative determination of essential amino acids in the hydrolysate of following materials: maize, barley, oats, alfalfa Wheatin bran, sunflower-, soy-been-, peaunt- and cotton-cake. The results obtained are shown in Table 1.

Agricultural Faculty, Bograd; Faculty of Science, Priština; Faculty of Science, Beograd.

IBRAHIM KAMBERI

THE EFFECT OF TOTAL AND FRACTIONATED CHEMICAL
FACTORS OF HYPOTHALAMIC AND HYPOPHYSEAL ORIGIN
ON THE SEXUAL MATURATION AND THE DEVELOPMENT OF
OESTRUS RYTHM

Even Pfeiffer [18] with his investigations stated that there are functional and morphological differences between male hypophysis and that of female. For the mentioned differences it was later found [15, 20], that they are due to the sexual differentiation on hypothalamic level. The great number of data in the last few years show that the secretion of hypophyseal gonadotrophic hormones is under hypothalamic control. Several investigators [2, 5, 7, 13, 14, 16] indicated that in hypothalamic extracts there is one substance LH-RF for LH-releasing factor. Little is known about the control of FSH secretion. The first convincing experimental results on the existence of the substance controlling FSH-release from hypophysis are recently reported by Igarashi and McCann [10].

The aim of these experiments is to point at the existence of FSH-releasing factor (FSH-RF) in the crude hypothalamic extracts. Besides we wanted, by parallel injection of total (non-fractionated) and fractionated hypothalamic and hypophyseal extracts of the same donors, to obtain closer data on the quantity and chemical nature of the mentioned factors.

Materials and methods

For all experiments albino rats of both sexes were used. As acceptors two types of animals were used: a) intact immature females of strictly determined weight (45—50 grammes) and age (27—30 days) and b) hypophysectomized immature females 35—40 days old and weighing 70—80 grammes. For donors we used: a) intact adult males and b) spayed (15 days prior to sacrifice) adult females. Donors were three months old and weighed 170—220 grammes.

The extraction of hypothalamic (Ht), adeno-hypophyseal (AHp), neurohypophyseal (NHp) content and the corresponding part of brain hemisphere (HM), whose weight was similar to that

of hypothalamic region, was carried out in physiological saline in the way previously described [4]. Besides total tissue extracts, five hypothalamic and adenohipophyseal fractions were used (0, 0—1,6; 1, 6—1, 9; 1,9—2, 3; 2,3—3,1 and 3, 1—3, 5 M) obtained by fractionated precipitation by means of ammonium sulphate whose concentration was stepwise increased [11].

The acceptors were divided into groups from 4—32 animals. Each animal in the group was injected daily the extract of one fraction or one total (whole) tissue content of the mentioned tis-

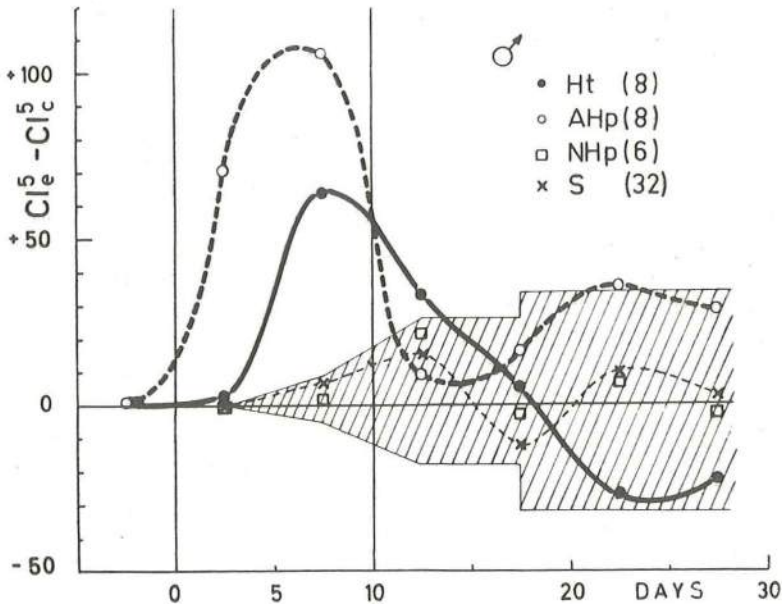

Fig. 1 — Cornifying effect of hypothalamic (Ht—plain lines) and adenohipophyseal (AHp—dashed lines) extracts of intact adult males (donors). Acceptors: intact immature females. Control animal series treated with neurohypophyseal extracts (NHp) or with physiological saline (S). Ordinate: Cornifying index of experimental animal series reduced by corresponding cornifying index of the control animal series ($CI_e^5 - CI_c^5$). Abscissa: days from the beginning of treatment. All vertical bars indicate a 10-day period of treatment. Hatched region: Deviation from the mean value in control animal series (S). In parentheses number of animals in each series.

sues (dose unit). It was injected subcutaneously every day over the period of 10 days.

In immature females there was recorded, under the extracts effect, the time of vaginal membrane opening, the appearance of

vaginal epithelium cornification («cornifying effect») and oestrus rythm.

As a criterium for the estimation of the extracts effect on vaginal membrane opening, there were introduced terms «critical period» and «the effect expressed in terms of per cent» [3]. «Critical period» represents time interval in days from the beginning of treatment to the day when the opening of the vaginal membrane was accomplished in 50% of rats in series. «Effect in per cent» («induced precocity») was estimated on the basis of the effect of 1 μg of oestradiol dipropionate — Oe (100%), injected subcutaneously to the immature females daily over the period of 10 days.

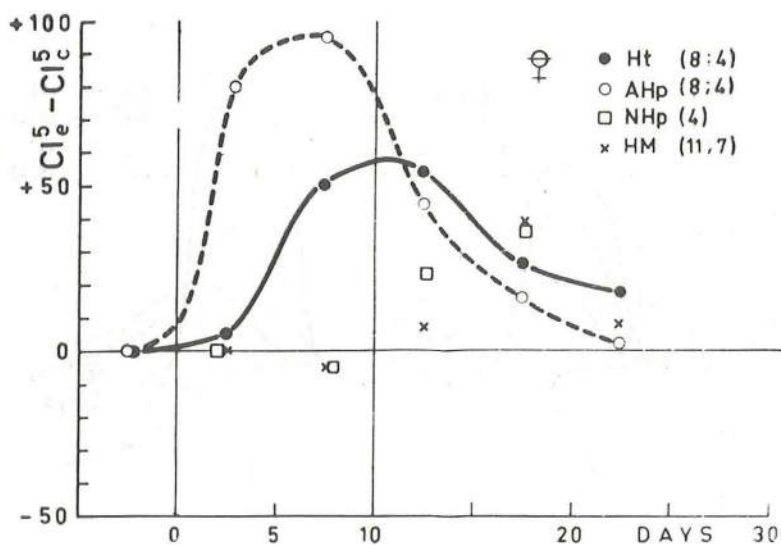

Fig. 2 — Cornifying effect of hypothalamic and adenohipophyseal extracts of spayed adult females. HM—the extracts of anterior brain hemisphere. Other explanations as in fig. 1.

Quantitative estimation of the observed reactions was based upon the classification of vaginal smears (pooled 1 per day from each animal in the series) into «cornified» and «uncornified» expressed in terms of «cornifying index» — CI^5 [1]. «Cornifying index» can be defined as per cent of «cornified» smears pooled over the period of five days from all animals in the series, reduced by per cent of «uncornified» smears in the same group and in the same time interval.

Results

1. The effects with total extracts

From the given data in the table 1 and figures 1 and 2, one can see that hypothalamic extracts (Ht, plain lines) of intact males and spayed females show the effect on premature opening of the vaginal membrane, followed by the appearance of vaginal cornification and cycle. These effects are similar to those induced by adenohipophyseal extracts (AHp, dashed lines) of the same donors, although they are considerably slighter. Positive reaction with hypothalamic extracts is much delayed. However, the effects induced by hypothalamic extracts and those induced by adenohipophyseal extracts of these two kinds of donors (males and females) differ

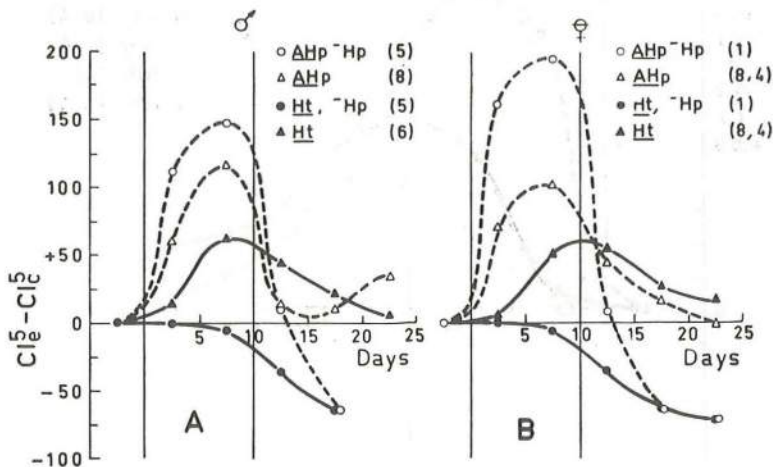

Fig. 3 — Cornifying effect of hypothalamic and adenohipophyseal extracts of intact males (A) and spayed females (B) on vaginal epithelium of immature intact (triangle) and immature hypophysectomized (circles -Hp) females. Other explanations as in fig. 1.

from each other. It is conspicuous that the effects, induced by the extracts of the mentioned males tissues, both on vaginal opening (table 1) and cornification of the vaginal epithelium (fig. 1), are more pronounced than the same effects induced by the extracts of the spayed females (table 1, figure 2). Neurohypophyseal extracts (NHp), brain hemispheres (HM) as well as physiological saline (S) are without any effect (table 1, fig. 1, 2).

The experiments with hypophysectomized animals (fig. 3) demonstrate that the hypothalamic extract of both intact male (fig. 3A) and spayed female (fig. 3B) is without any effect. On the

TABLE I

THE EFFECT OF HYPOTHALAMIC, ADENOHYPOPHYSEAL AND OTHER TISSUES EXTRACTS OF INTACT MALES AND SPAYED FEMALES ON VAGINAL MEMBRANE OPENING IN INTACT IMMATURE RATS

Extract and donors	№ of acceptors in the series	critical period	Cc—Ce* days	Induced precocity
Saline (kontrol)	32	12,3	—	0,0
1 µg oestradiol dipropionate	8	3,0	9,3	100,0%
Ht male	8	6,7	5,6	60,2%
AHp male	8	2,7	9,6	103,2%
NHp male	6	12,0	0,3	3,2%
Ht spayed female	8	6,7	5,6	60,2%
AHp spayed female	8	3,0	9,3	100,0%
NHp spayed female	4	11,0	1,3	14,0%
HM spayed female	8	11,7	0,7	6,5%

* Critical period of the control series reduced by critical period of the animals in the experimental series.

contrary, the effects induced by adenohipophyseal extracts of both kinds of donors are considerably greater than those induced by the same extracts in intact immature females (fig. 3).

2. The effects with fractionated extracts

From five used fractions: 1) 0, 0—1, 6; 2) 1, 6—1, 9; 3) 1, 9—2, 3; 4) 2, 3—3, 1 i 5) 3, 1—3, 5 M ammonium sulphate, only two adenohipophyseal fractions (AHp), the second and third (1, 6—1, 9 i 1, 9—2, 3 M ammonium sulphate) and two hypothalamic fractions (Ht), the second and fourth (1, 6—1, 9 i 2, 3—3, 1 M ammonium sulphate) had the effect (fig. 4) both on premature opening of the vaginal membrane (black columns) and on the cornification of

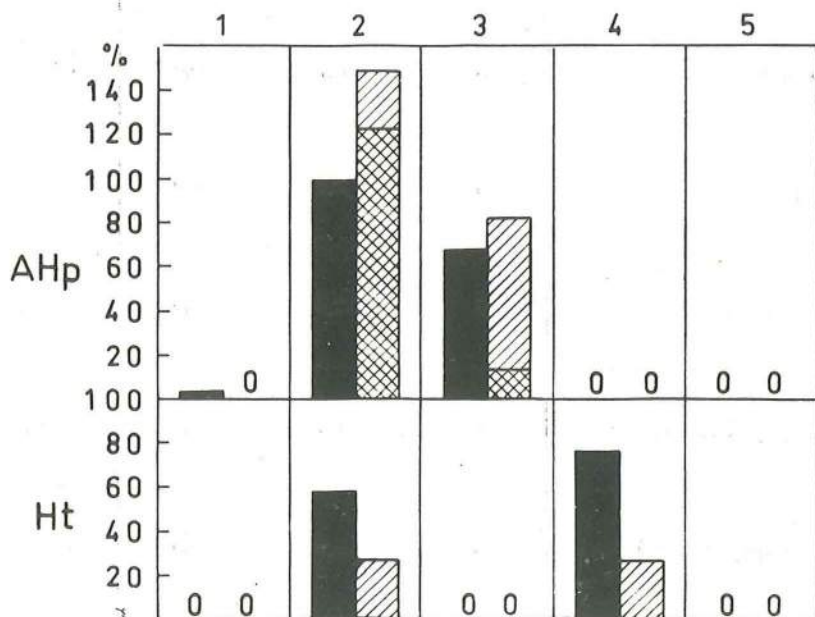

Fig. 4 — The effect of fractionated adenohipophyseal (AHp) and hypothalamic (Ht) extracts of spayed females, on the opening of the vaginal membrane (black columns) and on the cornification of the vaginal epithelium (hatched columns) of immature intact females. Scale: The effect in per cent in respect to the effect induced by the corresponding total, nonfractionated extract. Single hatched part of the column: The effect in the second 5-day period of treatment; Double hatched part of the column: The effect in the first 5-day period of treatment; the whole column: the sum of both effects. The other explanations in the text.

the vaginal epithelium (hatched columns). Also in the case of the fractionated extracts, the effects induced by adenohipophyseal fractions (fig. 4, AHp) are considerably greater than those provoked by hypothalamic fractions (fig. 4 Ht). The effects induced by the second adenohipophyseal fraction, and those provoked by the fourth hypothalamic one, are more pronounced in respect to the third adenohipophyseal fraction, and the second hypothalamic one respectively.

Discussion

Analysing the results presented here we can suppose that premature maturation (the opening of the vaginal membrane and premature appearance of oestrus rythm-cornification) can be explained by the presence of folliclestimulating hormones (FSH) in the used extracts. However, uncapabliness of the extracts of hypothalamic region to provoke the effects in hypophysectomized animals, by contrast to the effects of adenohipophyseal extracts, suggests that the substance present in hypothalamic extracts is different by its nature. These results indicate that the effects of hypothalamic extracts are, also in our experiments, of transhypophyseal character [1, 7, 14]. It can be concluded therefore that hypothalamus contains the substance capable of effecting on adenohipophysis of the acceptors (immature female) so that it releases FSH, which stimulates, indirectly, premature sexual maturation, the appearance of oestrus cycle and oestrus rythm.

Our results are fully supported by recently published paper by Igarashi and McCann [10]. These authors demonstrated that in acidic extract of rat median eminences there is the substance which influences no the FSH release from hypophysis. Namely, after intravenous injection of this extract they obtained significant elevation of plasma FSH in ovariectomized, previously estrogen, progesteroneblocked rats. In addition they demonstrated that this hypothalamic extract was without effect on plasma FSH in hypophysectomized animals.

The differences in the activity of the hypothalamic content between used donors-intact males and spayed females are to be observed in respect to the differences that are related to gonadotrophic activity of hypophyseal content. It is known, that male adenohipophysis contains considerably more (about five times) FSH than that of female [17]. Therefore we can suppose that the more marked effect of hypothalamo-hypophysiotrophic content of the intact male, evoked by FSH release from hypophysis, is directly due to the abundance of male hypophysis with folliclestimulating substance.

Different effects, observed in our experiments, evoked by the use of adenohipophyseal extracts of different origin (male, female), are fully consistent with the existing data on differences bet-

ween the quantity of gonadotrophic content of male and female, as well as between different response of male and female (regarding the FSH and LH increase of hypophyseal content) on gonadectomy [9, 17].

The results obtained by fractionated hypothalamic and adeno-hypophyseal extracts of the spayed females show that hypothalamohypophyseotropic content differ by chemical nature from gonadotrophic one of hypophysis. It can be concluded therefore that gonadotrophic content of hypophysis precipitates at lower, and hypothalamohypophyseotropic one at higher concentration of ammonium sulphate. These results support the opinion that the substances which control the release of hypophyseal hormones are of polypeptide nature and of small molecular weight [8, 12, 19]. Only in the second fraction (1, 6—1, 9 M ammonium sulphate) we found the common activity of hypothalamic and hypophyseal extracts. It is possible that this activity is due to the contamination of the hypothalamic content by the substance of FSH type [6]. We were not able to test this fraction in hypophysectomized animals so that we might have found out its character of action.

With neurohypophyseal extracts and those of brain hemisphere we did not obtain any effects. In every case the negative results make us to be convinced that the hypothalamic substance which in our experiments showed to be active, differs from those which by hypothalamic neurosecretion are transmitted to neurohypophysis and there they store, as well as that this substance is localized only in hypothalamic region, and not also in other parts of the brain (brain hemisphere).

Conclusions

On the basis of the performed investigations one can draw the following conclusions.

1) From hypothalamic region (male and female) is extractable the content which chemically differs from gonadotrophic one, but is capable, like adeno-hypophyseal extracts, after repeated subcutaneous injection, of inducing premature sexual maturation in immature intact females (the opening of the vaginal membrane immediately followed by vaginal cornification and oestrus rhythm).

2) Hypothalamic extract, unlike adeno-hypophyseal extracts, has transhypophyseal action, i. e. has no effect in hypophysectomized immature rat females.

3) There are differences between the activity of hypothalamic and adeno-hypophyseal extracts regarding the sex. In that respect the extracts of intact males have greater activity than those from spayed donor females. The mentioned differences contribute to the opinion that there is causative relation between the changes on hypophyseal and hypothalamic level.

4) By chemical fractionation it is found that hypothalamo-hypophyseotropic and hypophyse-gonadotrophic content precipitates at different ammonium sulphate concentrations. Hypothalamic, active content precipitates at by far higher concentration than does hypophyse-gonadotrophic one. This demonstrates that hypothalamic substance, i. e. FSH—RF (FSH-releasing factor) is of polypeptide nature of smaller molecular weight than FSH is.

5) This hypothalamic substance is different from those which are by hypothalamic neurosecretion transmitted to neurohypophysis where they store.

6) FSH-releasing factor (FSH—RF) is specifically hypothalamic i. e. is localized only in hypothalamic region, and not also in the other parts of the brain.

IBRAHIM KAMBERI

UTICAJ TOTALNIH I FRAKCIONISANIH HEMIJSKIH FAKTORA
HIPOTALAMICNOG I HIPOFIZNOG POREKLA NA POLNO SAZREVANJE
I RAZVICE ESTRUSNE RITMIKE

R e z i m e

Na osnovu izvršenih ispitivanja mogu se izvesti sledeći zaključci:

1. Iz hipotalamičnog regiona (mužjaka i ženke) može biti ekstrahovan sadržaj koji se hemijski razlikuje od gonadotropina, ali je sposoban, slično ekstraktima adenohipofize, da posle ponovljenog podkožnog unošenja, izazove prevremeno polno sazrevanje kod infantilnih intaknih ženki (otvaranje vaginalne membrane, neposredno praćeno vaginalnom kornifikacijom i estrusnom ritmikom).

2. Hipotalamični ekstrakt, suprotno ekstraktima adenohipofize, ima transhipofizaran karakter delovanja, tj. nema efekta kod hipofizektomiranih infantilnih ženki pacova.

3. Postoje razlike u aktivnosti hipotalamičnog i adenohipofiznog ekstrakta vezane za pol. U tom pogledu ekstrakti intaknih mužjaka imaju veću aktivnost nego oni od kastriranih ženki donora. Pomenute razlike govore u prilog uzročnoj povezanosti promena u nivou hipofize i hipotalamusa.

4. Hemijskim frakcionisanjem konstatuje se da se hipotalamični-hipofizotropni i hipofizni-gonadotropni sadržaj taloži pri različitoj koncentraciji amonium sulfata. Hipotalamični aktivni sadržaj se taloži pri daleko većoj koncentraciji nego hipofizni gonadotropni sadržaj. Ovo pokazuje da je hipotalamična supstanca, odnosno FSH-RF (FSH-releasing faktor), polipeptidne prirode manje molekulske težine nego FSH.

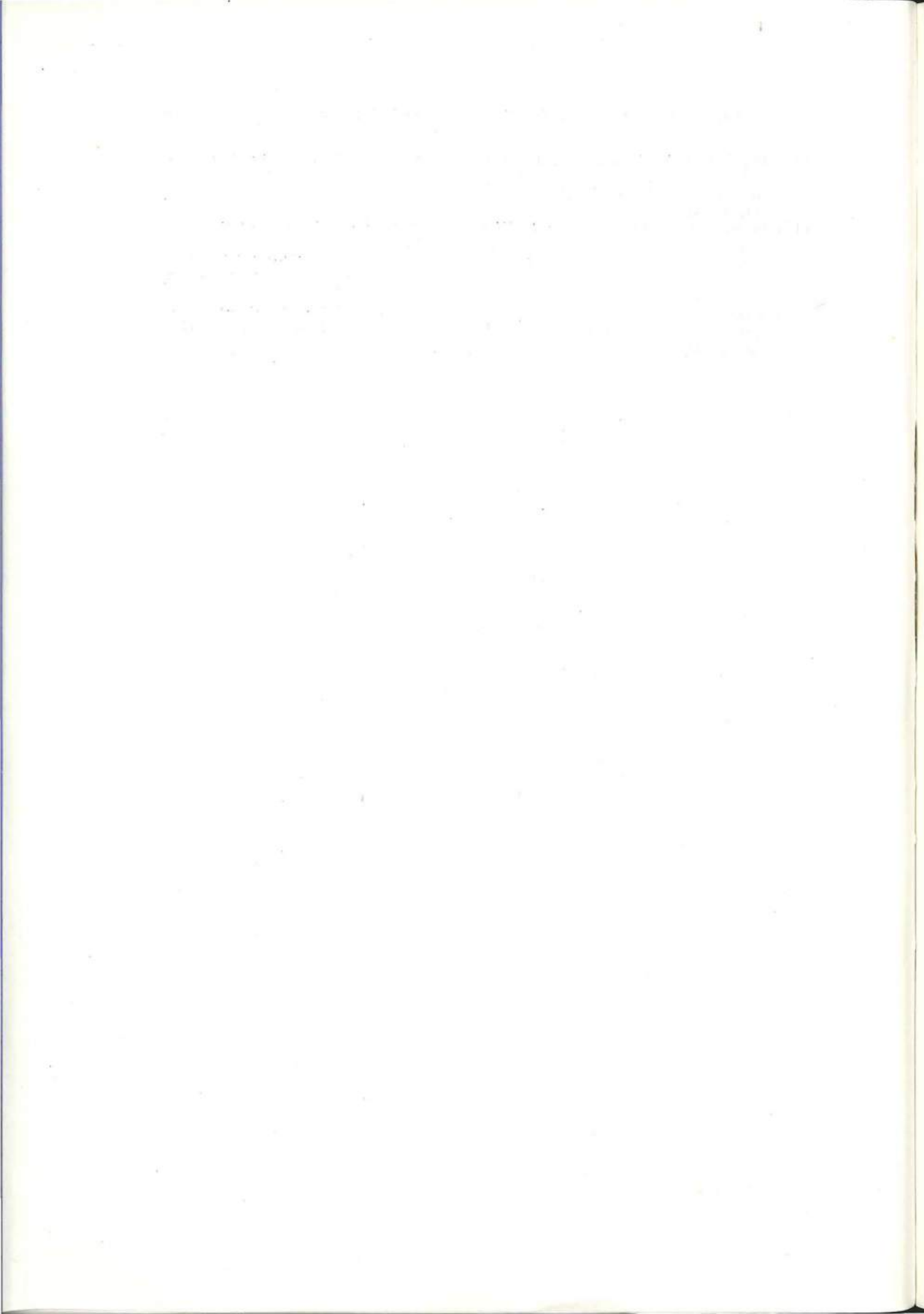
5. Ta hipotalamična supstanca različna je od onih koje se putem hipotalamične neurosekrecije dostavljaju neurohipofizi i u njoj magacioniraju.

6. FSH-releasing faktor (FSH-RF) je specifično hipotalamičan tj. lokalizovan je samo u hipotalamičnom regionu, a ne i u drugim delovima mozga.

REFERENCES

- [1] Andjus, R. K. and Kamberi, I. (1963). *Differential effects of oestradiol on the adenohypophyseal and hypothalamic content of saline extractable factors capable of provoking premature puberty in the female rat*. Arch. Biol. Sci., Belgrade, 15, 3P—4P.
- [2] Andjus, R. K., Kamberi, I. and Ćirković, T. (1963). *Hypothalamic and pituitary extracts bioassayed in the anovulatory female with permanent vaginal cornification*. Arch. Biol. Sci., Belgrade, 15, 7P—8P.
- [3] Andjus, R. K., Kamberi, I. and Ćirković, T. (1963). *A comparative study of the effects of crude hypothalamic and pituitary extracts and their partially purified fractions on sexual maturation of the female rat*. Arch. Biol. Sci., Belgrade, 15, 9P—10P.
- [4] Andjus, R. K., Kamberi, I. and Koren, A. (1963). *Restorative effects of hypothalamic extracts on the functional state of the genital apparatus in hemicastrated rats recovering from oestrogen block*. Arch. Biol. Sci., Belgrade, 15, 1P—2P.
- [5] Campbell, H. J., Feuer, G., Garcia, and Harris, G. W. (1961). *The infusion of brain extracts into the anterior pituitary gland and the secretion of gonadotrophic hormone*. I. Physiol., London, 157, 30P—31P.
- [6] Courrier, R., Colonge, A., Sakiz, E., Guillemin, R. and Jutisz, M. (1963). *Présence dans un extrait salin d'hypothalamus d'une activité folliculo-stimulante de type FSH*. C. R. Acad. Sci., Paris, 257, 1206—1210.
- [7] Courrier, R., Guillemin, R., Jutisz, M., Sakiz, E. and Aschheim, P. (1961). *Présence dans un extrait de l'hypothalamus d'une substance qui stimule la sécrétion de l'hormone antéhypophysaire de lutéinisation*. C. R. Acad. Sci., Paris, 253, 922—927.
- [8] Guillemin, R., Jutisz, M. and Sakiz, E. (1963). *Purification partielle d'un facteur hypothalamique (LRF) stimulant la sécrétion de l'hormone hypophysaire de lutéinisation (LH)*. C. R. Acad. Sci., Paris, 256, 504—507.
- [9] Hellbaum, A. A., McArthur, L. G., Campbell, H. J. and Finerty, J. C. (1961). *The physiological fractionation of pituitary gonadotropic factors correlated with cytological changes*. Endocrinology, 68, 144—153.
- [10] Igarashi, M. and McCann, S. M. (1964). *A hypothalamic follicle stimulating hormone-releasing factor*. Endocrinology, 74, 446—452.
- [11] Kamberi, I. (1965). *Neuroendocrine regulation of sexual activity*. Ph. D. thesis, University of Belgrade, Belgrade.
- [12] McCann, S. M. (1962). *A hypothalamic luteinizing-hormone-releasing factor*. Amer. J. Physiol. 202, 395—400.
- [13] McCann, S. M. and Taleisnik, S. (1961). *The effect of hypothalamic extract on the plasma luteinizing hormone (LH) activity of the estrogenized, ovariectomized rat*. Endocrinology, 68, 1071—1073.
- [14] McCann, S. M., Taleisnik, S. and Friedman, H. M. (1960). *LH-releasing activity in hypothalamic extracts*. Proc. Soc. Exp. Biol. Med. (N. Y.), 104, 432—434.
- [15] Moszkowska, A. and Kordon, C. (1960). *Action différente des implants d'hypothalamus mâle et femelle sur la fonction gonadotrope de l'hypophyse greffée*. C. R. Soc. Biol., Paris, 154, 1420—1423.
- [16] Nikitovitch—Winer, M. B. (1962). *Induction of ovulation in rats by direct intrapituitary infusion of median eminence extracts*. Endocrinology, 70, 350—358.

-
- [17] Paesi, F. J. A., de Jongh, S. E., Hoogstra, M. J. and Engelbergh, A. (1955). *The follicle-stimulating hormone-content of the hypophysis of the rat as influenced by gonadectomy and oestrogen treatment*. Acta endocr., (Kbh.) 19, 49—60.
- [18] Pfeiffer, C. A. (1936). *Sexual differences of the hypophyses and their determination by the gonads*. Amer. J. Anat. 58, 195—225.
- [19] Schally, A. V. and Bowers, C. Y. (1964). *Purification of luteinizing hormone-releasing factor from bovine hypothalamus*. Endocrinology. 75, 608—614.
- [20] Yazaki, I. (1960). *Further studies on endocrine activity of subcutaneous ovarian grafts in male rats by daily examination of smears from vaginal grafts*. Anat. Zool. Jap. 33, 217—225.

IBRAHIM KAMBERI

EFEKTI CELIH I PARCIJALNO PREČIŠĆENIH EKSTRAKATA HIPOTALAMUSA I ADENOHIPOFISE NA BLOKIRANU ESTRUSNU RITMIKU ANOVULATORNIH ŽENKI PACOVA

Sve do nedavno bilo je malo direktnih eksperimentalnih dokaza za postojanje hipotalamičnih supstancija koje bi mogle da utiču na oslobađanje gonadotropnih hormona iz adenohipofize. Koliko je nama poznato McCann i sar. [25] bili su prvi koji su pokazali prisustvo LH-releasing faktora (LH—RF) u ekstraktima hipotalamusa pacova. Kasnije su ti rezultati bili potvrđeni od većeg broja istraživača sa ekstraktima hipotalamusa različitih životinja primenom drukčijih tehnika [2, 6, 8, 10, 19, 24, 27]. Podaci koji se tiču purifikacije hipotalamičnih supstancija odgovornih za dešarž gonadotropnih hormona hipofize vrlo su oskudni. Tek nedavno su referisani prvi podaci o parcijalnoj purifikaciji LH—RF aktivnosti u ekstraktima medijalne eminencije hipotalamusa ovčjeg [15] i govedeg [30] porekla, dobijeni posle gel-filtracije na koloni Sephadex-a i hromatografisanja na karboksil metil celulozi (CMC). Do sada frakcionisanje gonadotropnih faktora hipofize taloženjem, vršeno je sa različitim uspehom [12, 13]. Međutim, nismo naišli ni na jedan rad o paralelnom frakcionisanju hipotalamičnog-hipofiziotropnog sadržaja istim postupkom.

Cilj ovih istraživanja bio je da ispitamo sposobnost ekstrahovanog hipofiziotropnog sadržaja hipotalamičnog regiona (diencefalona) pacova da, posle uzastopne subkutane administracije, izazove prekid »permanentnog estrusa« kod anovulatornih ženki pacova. Isto tako želeli smo da, putem hemijskog frakcionisanja ekstrakata, dobijemo bliže podatke o hemijskoj prirodi hipotalamičnih faktora sposobnih da izazovu dehornifikaciju vaginalnog epitelijuma kod anovulatornih ženki. U tom pogledu naročito nas je interesovalo njihovo poređenje sa hipotalamičnim faktorima (frakcijama) sposobnim da izazovu znake prevremenog polnog sazrevanja [20], kao i poređenje sa gonadotropnim faktorima adenohipofize.

Materijali i metode

Eksperimenti su vršeni na albino pacovima oba pola. Životinje smo koristili u dvostruke svrhe: kao davaoce i primaocce ispitivanih tkivnih supstancija. Kao davaoce upotrebili smo odrasle in-

taktne mužjake i odrasle kastrirane (15 dana pre žrtvovanja) ženke, stare 3—4 meseca i težine 170—220 g. Za primaoce upotrebljene su odrasle anovulatorne ženke sa neprekidnom kornifikacijom vaginalnog epitelijuma, kao posledicu ubrizgavanja jedne injekcije testosteron propionata, u dozi od 1,5 mg., trećeg dana po rođenju [5], nesposobnih za spontanu dešaržu LH iz hipofize. Primaoci su bili stari 3—5 meseci, težine 170—230 g. i podeljene u grupe od 4—10 životinja. Svaka životinja u grupi primala je ekstrakt od jednog celog tkivnog sadržaja, odnosno frakcije (u jednostrukoj i dvostrukoj količini) hipotalamusa ili hipofize. Ubrizgavano je svakodnevno u toku 10 dana, podkožno. Ekstrakcija i fracionisanje pomenutih tkivnih materijala vršeno je na isti način kao što je ranije opisano [3, 4, 20, 21].

Kvantitativno procenjivanje dekornificirajućeg efekta izračunavano je posebno za svaki petodnevni period posmatranja. Rezultati su grafički predstavljeni putem »kornifikacionog indeksa« — CI^5 [1, 21], koji je definisan kao procenat »kornificiranih« briseva, sakupljenih za 5 dana od svih životinja u grupi, umanjen za procenat »nekornificiranih« briseva u istoj grupi i u istom vremenskom intervalu.

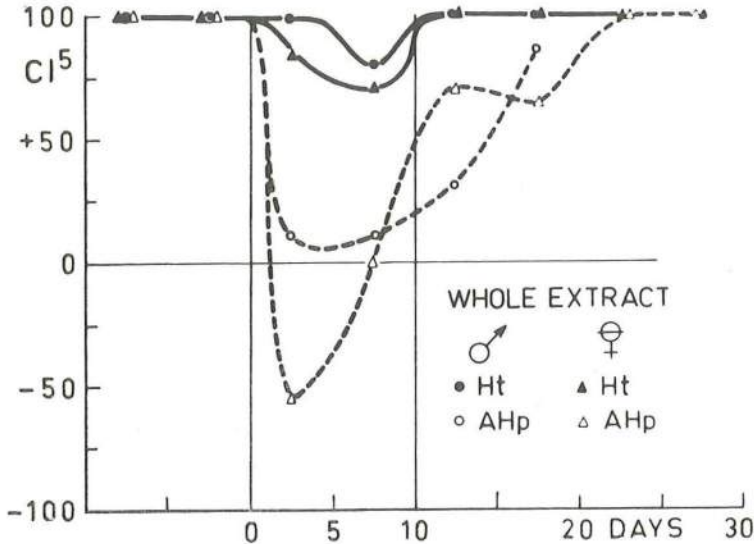
Rezultati

1. Efekti sa neprečišćenim ekstraktima

Stanje test-životinja (primalaca) upotrebljenih u ovim ogleđima, karakteriše se permanentnom kornifikacijom ($CI^5 = 100$), tako da svaka vrednost manja od 100% može se smatrati kao dejstvo primenjenog tretmana. Negativne vrednosti »kornifikacionog indeksa« označavaju prevagu »dekornificiranih« (L=leukociti) briseva nad »kornificiranih« (C) briseva. Kao »L«, smatrani su brisevi čija je glavna karakteristika jasna prevaga leukocita uz moguće prisustvo epitelijalnih ćelija ili, pored njih u izrazito manjem broju rožnih elemenata. Kao »C«, brisevi smatrani su oni sa jasnom prevagom bilo rožnih, bilo epitelijalnih ćelija, uz obavezno prisustvo rožnih ćelija. Prema tome, naši »C« brisevi označavaju proestrus, estrus i postestrus, dok »L« brisevi predstavljaju najvećim delom diestrus a izuzetno rani proestrus.

Iz priloženih podataka na slici 1, vidi se da ekstrakti hipotalamusa (Ht, pune linije) i adenohipofize (AHp, isprekidane linije) intaktnih mužjaka (predstavljani kružićima na sl. 1) i kastriranih ženki (predstavljani trouglovima na sl. 1), su u stanju da izazovu privremeni prekid »permanentnog estrusa«. Naime, pod dejstvom pomenutih ekstrakata dolazi do »dekornifikacije« vaginalnog epitelijuma kod anovulatornih ženki pacova sa permanentnom kornifikacijom. Svaka grupa primalaca imala po 10 životinja, od kojih je svaka životinja, bez izuzetaka, reagovala, pod dejstvom ekstrakata,

»dekornifikacijom« vaginalnog epitelijuma. Reakcija je bila različitog stepena. Najveći »dekornifikacioni« efekat izazvan je kod životinja koje su primale ekstrakte adenohipofize. Efekti bili su iz-

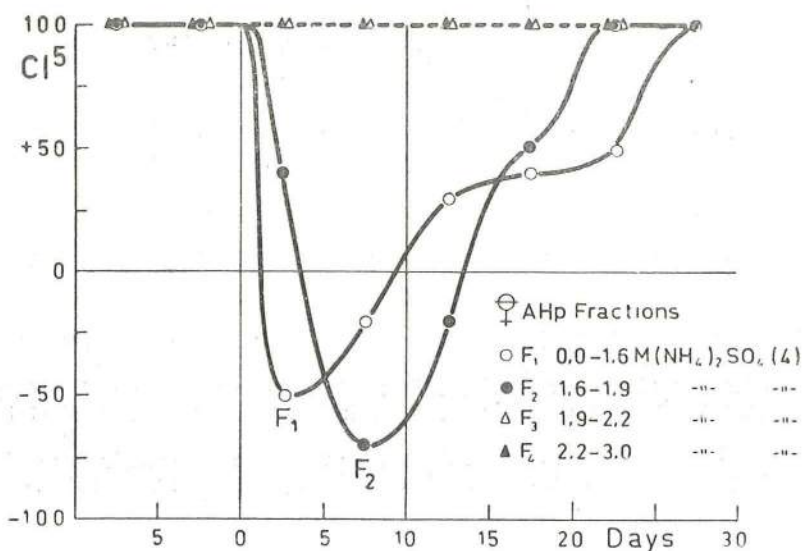
Sl. 1. Dekornificirajući efekat celih hipotalamičnih (Ht, pune linije) i adenohipofiznih (AHp, isprekidane linije) različitih donora na blokiranu estrusnu ritmiku anovulatornih ženki sa permanentnom kornifikacijom vaginalnog epitelijuma. Donori: intaktni adultnih mužjaci i kastrirane adultne ženke. Ordinata: kornifikacioni indeks (CI⁵); apscisa: dani od početka tretmana. Dve tanke vertikalne označavaju desetodnevni period tretmana. Svaka kriva predstavlja srednju vrednost iz eksperimenata na 10 životinja.

razitiji kako po intenzitetu tako i po dužini trajanja. Efekti su se obično javljali drugog ili trećeg dana tretmana i trajali 10—15 dana po prekidu tretmana. Suprotno tome, efekti koji nastaju pod dejstvom ekstrakata hipotalamusa su slabijeg intenziteta i kratkotrajni. Obično nastupaju u drugom delu petodnevno perioda tretmana i prestaju odma po prekidu tretmana. Na sl. 1 se vidi da efekti sa ekstraktima hipotalamusa i adenohipofize kastriranih ženki su izrazitiji u odnosu na iste efekte sa ekstraktima pomenutih tkiva intaktnih mužjaka.

2. Efekti sa parcijalno prečišćenim ekstraktima

Hemijski su frakcionisani samo ekstrakti hipotalamusa i adenohipofize kastriranih ženki. Taloženo je 5 frakcija hipotalamusa (0.0—1.6; 1.6—1.9; 1.9—2.3; 2.3—3.1; 3.1—3.5 M amonijum sulfat)

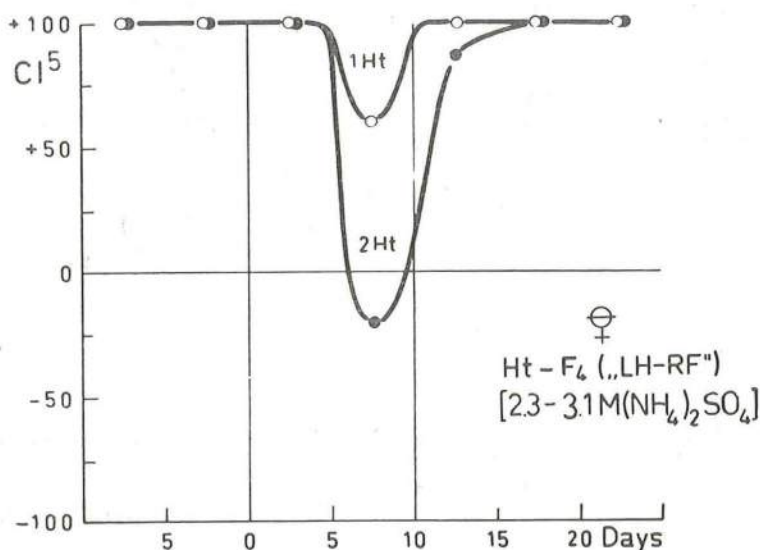
i četiri frakcije adenohipofize (0.0—1.6; 1.6—1.9; 1.9—2.2; 2.2—3.0 M amonijum sulfata). Sve frakcije su upotrebljene u jednostrukoj i dvostrukoj dozi. Od pomenutih frakcija, samo jedna frakcija (2.3—3.1 M) hipotalamusa i dve frakcije (0.0—1.6 i 1.6—1.9 M) adenohipofize ispolili su svoj »dekornifikacioni« efekat. Kao i u slučaju celih ekstrakata, i kod frakcionisanih ekstrakata efekti dobiveni sa tkivnim sadržajem adenohipofize su bili znatno veći (po dužini trajanja i intenzitetu), nego isti efekti sa sadržajem aktivne hipotalamične frakcije. Od dveju adenohipofiznih frakcija koje su se pokazale aktivnim, prva (0.0—1.6 M) je nešto slabijeg intenziteta, ali ima dugotrajniji efekat. Suprotno tome, druga frakcija (1.6—1.9 M) ima jači intenzitet ali je nešto kraćiji po trajanju (sl. 2).

Sl. 2. Uticaj frakcionisanih ekstrakata hipofize kastriranih ženki na vaginalni epitelijum ženki sa permanentnom kornifikacijom. F-frakcija 1—4. U zagradi broj životinja u seriji. Ostala objašnjenja kao na sl. 1.

Od pet upotrebljenih frakcija hipotalamičnog ekstrakta, samo četvrta frakcija (2.3—3.1 M) ispolila aktivnost (sl. 3, F₄=LH—RF). Sve ostale frakcije bile su bez ikakvog dejstva. »Dekornifikacioni« efekat sa četvrtom frakcijom hipotalamičnog ekstrakta, mada je mnogo mali u odnosu na aktivne frakcije hipofiznog ekstrakta, ali ipak vrlo jasan, odnosno u potpunosti prekida »permanentni estrus« kod anovulatornih ženki. Taj efekat se javlja u toku drugog petodnevno perioda tretmana i iščezava odmah po prekidu tretmana. Povećanjem doze (u našem slučaju dvostruke doze), aktivna se pokazala samo frakcija, koja i u slučaju jednostruke doze bila aktivna. Na slici 3 se vidi da je »dekornifikacioni« efekat sa dvo-

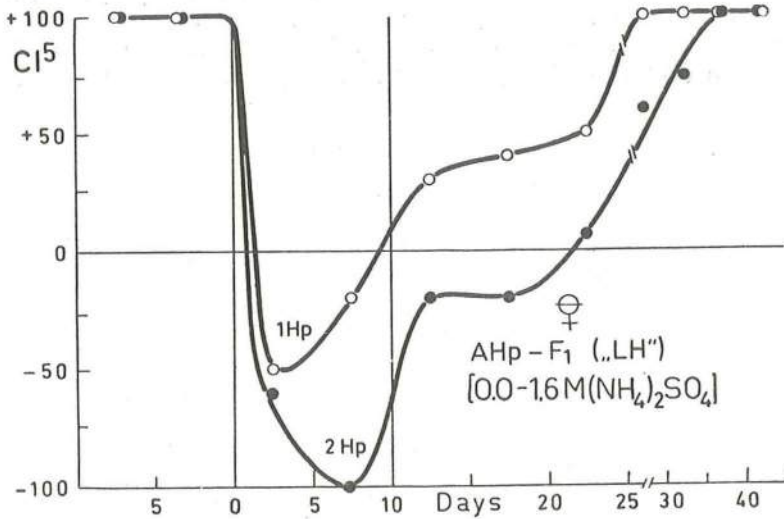
strukom (2Ht) dozom četvrte hipotalamične frakcije (2.3—3.1 M) povećan u odnosu na jednostruku do te mere da u drugom petodnevnom periodu tretmana preovlađuju anestrusni brisevi nad estrusnim ($CI^5 = -20.0$; prelazak krivulje u negativnu fazu).

Sl. 3. Dekornificirajući efekat četvrte hipotalamične aktivne frakcije na vaginalni epitelijum ženki sa permanentnom kornifikacijom. Oznaka »1 Ht« označava da su frakcionisani ekstrakti davani u jednostrukoj dnevnoj dozi. »2 Ht« — označava dvostruku dozu. Ostala objašnjenja kao na sl. 1. Svaka kriva predstavlja srednju vrednost od eksper. na 4 životinje.

Hipotalamični ekstrakti precipitirani pri koncentraciji 3.8 M amonijum sulfata, resuspendovani u fiziološkom rastvoru ispoljili su »dekornifikacioni« efekat i posle 15 minuta zagrevanja na 85°C. Taj efekat je bio sličan onom sa nezagrevanim ekstraktima.

Ubrizgavanjem dvostrukih doza frakcionisanih ekstrakata adenohipofize, aktivnost od 4 upotrebljenih frakcija, pokazale samo dve prve (0.0—1.6 i 1.6—1.9 M), koje i u slučaju jednostrukih doza bile aktivne. Međutim, dok smo sa udvostručavanjem doze (2 Hp, sl. 4) prve frakcije (0.0—1.6 M) uspeli da izazovemo potpunu »dekornifikaciju« vaginalnog epitelijuma (povećanje efekta) u drugom petodnevnom periodu tretmana ($CI^5 = -100.0$). I ovde dekornificirani brisevi (»L«), za vreme tretmana i desetak dana po prekidu tretmana, dominiraju nad »kornificiranim« (»C«) brisevima. Na slici 4 ovo je ilustrovano prelaskom linije u negativnu fazu. Ovaj efekat postepeno opada u toku 20 dana po prekidu tretmana.

Sl. 4. Dekornificirajući efekat prve adenohipofizne aktivne frakcije na vaginalni epitelijum ženki sa permanentnom kornifikacijom »1 Hp« — jednostruka doza; »2 Hp« — dvostruka doza. Ostala objašnjenja kao na slici 1. Svaka kriva predstavlja srednju vrednost iz eksperimenata na 4 životinje.

Dvostruka doza druge frakcije (1.6—1.9 M) adenohipofize u poređenju sa jednostrukom dozom pokazuje u toj meri smanjeni efekat da je bio praktično nemerljiv primenom uobičajenih kriterijuma za klasifikaciju briseva u dve osnovne kategorije (»C« i »L«). Primećena je ipak pojava briseva sa povećanim brojem epitelijalnih ćelija neuobičajenih za »permanentni estrus«, a kad kada i pojava izuzetno malog broja leukocita. Takve briseve, međutim, računali smo, po našem osnovnom kriterijumu, u »kornificirane«.

Diskusija

Prema postojećim koncepcijama [2, 10, 19], »dekornifikacioni« efekat hipotalamičnog i adenohipofiznog ekstrakta na vaginalni epitelijum anovulatornih ženki u stanju »permanentnog estrusa« (neprekidna kornifikacija vaginalnog epitelijuma), može biti objašnjen prisustvom LH u adenohipofiznim i LH-releasing faktora (LH—RF) u hipotalamičnim ekstraktima. Rezultati dobijeni sa frakcionisanim ekstraktima potvrđuju ovaj zaključak, i nisu u suprotnosti sa ranijim rezultatima o distribuciji gonadotropina među frakcijama dobivenim postepenim povećanjem koncentracije amonijum sulfata [13]. Aktivnost naših nisko solubilnih frakcija ade

nohipofiznih ekstrakata može biti pripisana njihovom LH sadržaju. Sa druge strane, visoka solubilnost aktivne komponente hipotalamičnog materijala nije u suprotnosti sa postojećim podacima o hemijskoj prirodi LH—RF supstancije koja vrši oslobađanje LH iz hipofize [15, 22, 23, 30].

Naši rezultati jasno pokazuju da je u hipotalamičnim ekstraktima prisutna supstanca koja ispoljava »dekornifikacioni« efekat. Ovi rezultati su potpuno saglasni sa nalazima velikog broja autora [31, 32], da u hipotalamusu postoji supstanca odgovorna za dešaržu LH iz hipofize. Ovakvi nalazi su dobijeni upotrebom različitih tehnika.

Više istraživača su pokazali da električna stimulacija hipotalamusa izaziva ovulaciju, dok je stimulacija same hipofize bila bez efekta [7, 16, 17]. Donnet i sar. [11], upotrebom specijalne tehnike, podkožnim implantacijama više hipotalamusa odraslim ženama sa normalnim ciklusom, izazvali su kod pacova produženi diestrus od deset i više dana. Campbell i sar. [8, 9], pokazuju da kiselinski ekstrakt (HCl, CH₃COOH) iz oblasti medijalne eminencije hipotalamusa govečeta, direktno ubrizgan u adenohipofizu zeca izaziva ovulaciju, odnosno stimuliše lučenje LH. Nikitovitch—Winer [27], je dobio identične rezultate ubrizgavajući intra hipofizno kiselinski ekstrakt medijalne eminencije govečeta pacovu. Međutim, ovi autori referišu da ekstrakt koji su oni koristili nije aktivan u smislu izazivanja ovulacije ako se daje intravenozno preko jedne periferne vene. Naprotiv, McCann i sar. [22, 23, 24, 25], pokazuju da takva intravenozna injekcija kiselinskog ekstrakta medijalne eminencije hipotalamusa pacova stimuliše sekreciju LH kod ove životinje. Upotrebljeni test je bio smanjenje sadržaja askorbinske kiseline u ovarijumu kod pacova čiji su ovarijumi luteinizirani prethodnom administracijom PMSG-a (gonadotropin iz seruma gravidne kobile) i HCG-a (gonadotropin iz placente žene) [29]. Ovi rezultati su bili potvrđeni od strane Courier-a i sar. [10] kiselinskim ekstraktima hipotalamusa pacova i ovce. Šta više, ukazano je na sposobnost hipotalamičnih kiselinskih [10, 19] i sirovih ekstrakata [2] da izazovu ovulaciju kod anovulatornih ženki pacova sa permanentnom kornifikacijom vaginalnog epitelijuma. Pored toga, McCann i Taleisnik [23, 24] pokazuju da sirovi ekstrakti medijalne eminencije hipotalamusa pacova mogu da povećaju nivo plazmatičnog LH kod ovariektomisanih estrogenom-progesteronom blokiranih pacova.

Niz drugih regiona hipotalamusa [22, 23] i moždanog korteksa [20, 25], bili su testirani da bi se tačno utvrdila lokalizacija moždanih aktivnih faktora. Pokazalo se da ekstrakti, spremljeni od kortikalnog tkiva nisu aktivni kao ni oni iz bočnog, dorzalnog ili zadnjeg hipotalamusa. Značajna aktivnost, ali mnogo manja nego što je nađena u oblasti drške i medijalne eminencije, dobivena je sa ekstraktima spremljenim iz ventralnog hipotalamusa koji leži neposredno iznad medijalne eminencije, kao i iz jednog dela koji je

sadržavao optičku hijazmu, supraoptična i suprahijazmatična jezdra. Nedavno su međutim, Barry i sar. [6] našli da kiselinski ekstrakti iz latero-dorzalnog intersticijnog jedra hipotalamusa kastriranih mužjaka zamorčeta, kad se ubrizgavaju intraperitonealno, izazivaju znatno smanjenje sadržaja askorbinske kiseline ovarijuma pacova.

Na osnovu naših eksperimenata nemožemo govoriti o tačnoj lokalizaciji hipotalamičnog aktivnog sadržaja, jer smo ekstrahovali moždani uzorak koji je sadržavao celokupnu hipotalamičnu regiju. Ta aktivnost nemože se pripisati mogućoj kontaminaciji ekstrakata sa LH [15], jer je aktivnost ekstrakata bila nepromenjena, i posle zagrevanja od 15 minuta na 85°C. Prema postojećim podacima [22, 23], zagrevanje od 10 minuta na 80°C potpuno je inaktivisalo pacovski hipofizni LH. Nalaz u našim eksperimentima o nepromenljivosti hipotalamičnog aktivnog sadržaja posle zagrevanja u potpunoj je saglasnosti sa podacima o termostabilnoj prirodi hipotalamičnog-hipofiziotropnog faktora ili LH—RF [15, 22].

Hipotalamični aktivni sadržaj intaktnih mužjaka i kastriranih ženki pacova ispoljio je različiti »dekornifikacioni« efekat. Naš nalaz, da hipotalamični aktivni sadržaj od intaktnih mužjaka ima znatno slabiji »dekornifikacioni« efekat u odnosu na isti sadržaj kastriranih ženki, govori u prilog mogućih razlika u hipofiziotropnom aktivnom sadržaju koje postoje kao posledica polnih razlika u nivou hipotalamusa. Jedna mogućnost takve razlike prvi put je konstatovana od strane Moszkowske i Kordon-a [26]. Ovi autori presađivanjem pod kapsulu jajnika 21 dan starim pacovima adenohipofize adultnih pacova uz istovremenu implantaciju hipotalamusa, dobili su veoma zanimljive rezultate. Naime, prisustvo hipotalamusa ženke stimulisalo je dešaržu LH oko dva puta više nego prisustvo hipotalamusa mužjaka.

Različiti »dekornifikacioni« efekat dobijen sa adenohipofiznim ekstraktima intaktnih mužjaka i kastriranih ženki u potpunoj je saglasnosti sa objavljenim literaturnim podacima. Naime, slabi »dekornifikacioni« efekat sa adenohipofiznim ekstraktom adultnih mužjaka, rezultat je velike količine FSH (više nego kod ženke) i sasvim male količine LH u ovoj hipofizi u poređenju sa hipofizom ženke [28]. Međutim, kod intaktnih ženki koje u svojim hipofizama sadrže više LH, nego intaktni mužjaci, posle kastracije ta se količina više puta povećava [18], pa usled toga dobijamo i veći »dekornifikacioni« efekat u odnosu na hipofizne ekstrakte intaktnih mužjaka.

Posle administracije dvostruke doze hipotalamičnog-hipofiziotropnog sadržaja [u našem slučaju sa dvostrukom dozom četvrte frakcije — 2,3—3,1 M $(\text{NH}_4)_2\text{SO}_4$], našli smo povećanje »dekornifikacione« sposobnosti (sl. 3), što govori u prilog rezultata McCann-a [22], i koncepcijama Guillemina-a [14] po kojima hipotalamični aktivni sadržaj izaziva linearnu reakciju (lučenje LH) u funkciji logaritma ubrizgane doze. Međutim, ubrizgavanje dvostru-

kih doza dveju prvih adenohipofiznih frakcija (0.0—1.6 i 1.6—1.9 M amonijum sulfata), našli smo samo kod prve frakcije (0.0—1.6 M) povećanje »dekornifikacione« sposobnosti (sl. 4), dok je kod druge nastupilo smanjenje do te mere da nije bilo u stanju da prekine permanentnu kornifikaciju. Ovi rezultati govore u prilog činjenici da prva frakcija (0.0—1.6 M) sadrži samo LH a druga frakcija LH i FSH. Usled toga sa prvom frakcijom imamo povećanje »dekornifikacije« kao posledicu povećanja doze LH. Međutim, u slučaju druge frakcije (1.6—1.9 M), injiciramo LH i FSH, pa se može pretpostaviti da dolazi do »nadvladavanja« FSH efekta nad LH i kao posledicu toga imamo neznatan »dekornifikacioni« efekat. Naš kriterijum za klasifikaciju briseva, nije u mogućnosti da prikaže takav minimalan efekat.

Zaključci

Rekapitulacijom dobivenih rezultata mogu se izvesti sledeći zaključci:

1. Hipotalamični region mužjaka i ženke sadrži substancu, koja se hemijski razlikuje od gonadotropina, ali je sposobna, slično ekstraktima adenohipofize, da izazove »dekornifikacioni« efekat kod anovulatornih pacova sa permanentnom kornifikacijom vaginalnog epitelijuma.

2. Efekti sa hipotalamičnim ekstraktima, za razliku od adenohipofiznih, su znatno slabiji i javljaju se mnogo kasnije, u toku tretmana. U prilog tumačenja ovog efekta prisustvom specifične hipotalamične-hipofiziotropne substancije (LH-releasing ili LH—RF), u hipotalamičnom ekstraktu, odgovorne za oslobađanje LH iz hipofize govore podaci:

a) zagrevanje od 15 minuta na 85°C ne dovodi do inaktivacije hipotalamičnog ekstrakta, što je u saglasnosti sa mišljenjima o termostabilnosti ove substancije, nasuprot termolabilnosti LH;

b) hemijskim frakcionisanjem konstatovano je da hipotalamični aktivni sadržaj se taloži pri daleko većoj koncentraciji (2.3—3.1 M) amonijum sulfata nego hipofizni gonadotropni sadržaj (0.0—1.6 i 1.6—1.9 M) Ovo pokazuje da je hipotalamična substanca, odnosno LH—RF, polipeptidne prirode, manje molekulske težine nego LH;

c) povećanjem doze (u našem slučaju dvostrukom dozom aktivne frakcije) dolazi do izrazitog povećanja efekta, što govori u prilog literaturnih podataka o linearnom povećanju efekta LH—RF u funkciji logaritma injektovane doze.

3. Hemijskim frakcionisanjem hipofiznih ekstrakata dobivene su dve uzastopne aktivne frakcije (0.0—1.6 i 1.6—1.9 M amonijum sulfata), od kojih se samo jedna (1.6—1.9 M) poklapa sa frakcijom koja se i u ranijim ogleđima sa infantilnim ženkama [20] pokazala aktivna, dok druga (0.0—1.6 M), pokazuje svoju aktivnost

(LH) samo kada se ubrizgava anovulatornim ženkama. Ova poslednja dovodi do povećanja »dekornifikacionog« efekta sa udvostručenjem doze, dok ona prva (mešovittog dejstva), ne samo da ne ispoljava veći »dekornifikacioni« efekat sa udvostručenjem doze, već se on drastično smanjuje.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Andjus, R. K. i Kamberi, I. (1963). *Differential effects of oestradiol on the adenohipophyseal and hypothalamic content of saline extractable factors capable of provoking premature puberty in the female rat*. Arch. Biol. Sci., Belgrade. 15, 3P—4P.
- [2] Andjus, R. K., Kamberi, I. i Ćirković, T. (1963). *Hypothalamic and pituitary extracts bioassayed in the anovulatory female with permanent vaginal cornification*. Arch. Biol. Sci., Belgrade. 15, 7P—8P.
- [3] Andjus, R. K., Kamberi, I. i Ćirković, T. (1963). *A comparative study of the effects of crude hypothalamic and pituitary extracts and their partially purified fractions on sexual maturation of the female rat*. Arch. Biol. Sci., Belgrade. 15, 9P—10P.
- [4] Andjus, R. K., Kamberi, I. i Koren, A. (1963). *Restorative effects of hypothalamic extracts on the functional state of the genital apparatus in hemicastrated rats recovering from oestrogen block*. Arch. Biol. Sci., Belgrade. 15, 1P—2P.
- [5] Barraclough, C. A. (1961). *Production of anovulatory, sterile rats by single injections of testosterone propionate*. Endocrinology. 68, 62—67.
- [6] Barry, J., Dautrevaux, M., Lefranc, G. i Fourlinnie, J. C. (1963). *Recherches préliminaires sur la topographie du facteur hypothalamique contrôlant la fonction gonadostimulante B préhypophysaire chez le Cobaye*. C. R. Acad. Sci., Paris. 257, 4217—4220.
- [7] Benoit, J. i Assenmacher, I. (1955). *Le contrôle hypothalamique de l'activité préhypophysaire gonadotrope*. J. Physiol., Paris. 47, 427—567.
- [8] Campbell, H. J., Feuer, G., Garcia, J. i Harris, G. W. (1961). *The infusion of brain extracts into the anterior pituitary gland and the secretion of gonadotrophic hormone*. J. Physiol., London. 157, 30—31P.
- [9] Campbell, H. J., Feuer, G. i Harris, G. W. (1964). *The effect of intrapituitary infusion of median eminence and other brain extracts on anterior pituitary gonadotrophic secretion*. J. Physiol., London. 170, 474—486.
- [10] Courrier, R., Guillemin, R., Jutisz, M., Sakiz, E. i Aschheim, P. (1961). *Présence dans un extrait de l'hypothalamus d'une substance qui stimule la sécrétion de l'hormone antéhypophysaire de lutéinisation*. C. R. Acad. Sci. Paris. 253, 922—927.
- [11] Donnet, V., Chevalier, J. M., Duflo, J. C. i Pruneyre, A. (1961). *Etude comparative des effets des implants d'hypothalamus et d'hipophyse sur le cycle oestral de la ratte pubère*. C. R. Soc. Biol., Paris. 155, 545—547.
- [12] Ellis, S. (1958). *A scheme for the separation of pituitary proteins*. J. Biol. Chem. 233, 63—68.
- [13] Fevold, H. L., Milton, L., Hisaw, F. L. i Cohn, E. J. (1940). *Studies in the physical chemistry of the anterior pituitary hormones. Separation of five anterior pituitary hormones into different fractions by isoelectric and ammonium sulfate precipitation*. Endocrinology. 26, 999—1004.

- [14] Guillemin, R. (1963). *Sur la nature des substances hypothalamiques qui contrôlent la sécrétion des hormones antéhypophysaires*. J. Physiol., Paris, 55, 7—44.
- [15] Guillemin, R., Jutisz, M. i Sakiz, E. (1963). *Purification partielle d'un facteur hypothalamique (LRF) stimulant la sécrétion de l'hormone hypophysaire de lutéinisation (LH)*. C. R. Acad. Sci., Paris, 256, 504—507.
- [16] Harris, G. W. (1955). *Neural control of the pituitary gland*. E. Arnold, London, 298 pp.
- [17] Harris, G. W. i Jacobsohn, D. (1962). *Brain-gonad relationships*. Proc. XXII Ind Internat. Cong. Physiol. Sci., Leiden, 1, 603—658.
- [18] Hellbaum, A. A., McArthur, L. G., Campbell, H. J. i Finerty, J. C. (1961). *The physiological fractionation of pituitary gonadotropic factors correlated with cytological changes*. Endocrinology, 68, 144—153.
- [19] Johnson, D. C. (1963). *Hypophysial LH release in androgenized female rats after administration of sheep brain extracts*. Endocrinology, 72, 832—836.
- [20] Kamberi, I. A. (1964/5). *The effect of total and fractionated chemical factors of hypothalamic and hypophyseal origin on the sexual maturation and the development of oestrus rhythm*. Recueil des travaux de la faculté des Lettres et Sciences a Priština, 2, 309—319.
- [21] Kamberi, I. A. (1965). *Neuroendokrina regulacija seksualne aktivnosti*. Doktorska disertacija Univerziteta u Beogradu, Beograd.
- [22] McCann, S. M. (1962). *A hypothalamic luteinizing-hormone-releasing factor*. Amer. J. Physiol. 202, 395—400.
- [23] McCann, S. M. (1963). *Recent studies on the regulation of hypophysial luteinizing hormone secretion*. Amer. J. Med. 344, 379—393.
- [24] McCann, S. M. i Taleisnik, S. (1961). *The effect of hypothalamic extract on the plasma luteinising hormone (LH) activity of the estrogenized, ovariectomized rat*. Endocrinology, 68, 1071—1073.
- [25] McCann, S. M., Taleisnik, S. i Friedman, H. M. (1960). *LH-releasing activity in hypothalamic extracts*. Proc. Soc. Exp. Biol. Med. (N. Y.), 104, 432—434.
- [26] Moszkowska, A. i Kordon, C. (1960). *Action différente des implants d'hypothalamus mâle et femelle sur la fonction gonadotrope de l'hypophyse greffée*. C. R. Soc. Biol., Paris, 154, 1420—1423.
- [27] Nikitovitch—Winer, M. B. (1962). *Induction of ovulation in rats by direct intrapituitary infusion of median eminence extracts*. Endocrinology, 70, 350—358.
- [28] Paesi, F. J. A., de Jongh, S. E., Hoogstra, M. J. i Engelbregt, A. (1955). *The follicle-stimulating hormone-content of the hypophysis of the rat as influenced by gonadectomy and oestrogen treatment*. Acta endocr. (Kbh), 19, 49—60.
- [29] Parlow, A. F. (1958). *A rapid bioassay method for luteinizing hormone and factors stimulating LH secretion*. Fed. Proc. 17, 402
- [30] Schally, A. V. i Bowers, C. Y. (1964). *Purification of luteinizing hormone-releasing factor from bovine hypothalamus*. Endocrinology, 75, 608—614.
- [31] Schreiber, V. (1963). *Hypothalamo-hypophysial system*. Publishing house of the Czechoslovak Academy of Sciences, Prague, 531 pp.
- [32] Szentágothai, J., Flerkó, B., Mess, B. i Halász, B. (1962). *Hypothalamic control of the anterior pituitary*. Akadémiai Kiado. Publishing house of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 330 pp.

Ibrahim Kamberi

THE EFFECTS OF WHOLE AND PARTIALLY PURIFIED HYPOTHALAMIC AND ADENOHYPHYSAL EXTRACTS ON THE BLOCKED OESTRUS RHYTHM OF ANOVULATORY FEMALES RATS

S u m m a r y

By the extraction in physiological saline of hypothalamic (Ht) and adenohypophyseal (AHp) content of intact adult rat males as well as of spayed adult rat females (donors) and by injecting of these contents to anovulatory adult rats with the permanent cornification of vaginal epithelium (acceptors), there were investigated paralelly »decornifying« effects of both kinds of extracts. Besides unpurified extracts, there were used separately also their 5 fractions obtained by fractionated precipitation by means of ammonium sulphate by stepwise increasing of the concentration (0.0—1.6; 1.6—1.9; 1.9—2.2; 2.2—3.0, for adenohypophysis, that is 2.3—3.1 for hypothalamus; 3.1—3.5 M, only for hypothalamus).

The acceptors were used in groups of 4 — 8 animals, and each animal was given (subcutaneously) over the period of 10 days (the period between two vertical bars in figures 1—4), one extracted hypothalamic or adenohypophyseal content that is one or two (double dose) fractions of the mentioned tissues daily.

Decornifying effect was computed separately for every a 5 day interval of observation. The results were also expressed graphically in terms of »cornifying index« —CI⁵ (the values on ordinate in figures 1—4). »Cornifying index« is defined as per cent of »cornified« smears, pooled over the period of five days from all animals in the group, reduced per per cent of »uncornified« smears in the same group and in the same time interval.

On the basis of the obtained results one can draw the following conclusions:

1. Hypothalamic region of the male and female contains the substance, which chemically differs from gonadotrophin, but is capable, like adenohypophyseal extracts, of provoking »decornifying« effect in anovulatory rats with permanent cornification of vaginal epithelium (fig. 1).

2. The effects with hypothalamic extracts unlike adenohypophyseal ones are considerably slighter and are very much delayed in the course of treatment. The explanation of this effect which is due to the presence of specific hypothalamo-hypophysiotrophic substance, responsible for LH (LH-releasing factor or LH-RF) in hypothalamic extract is supported by the data:

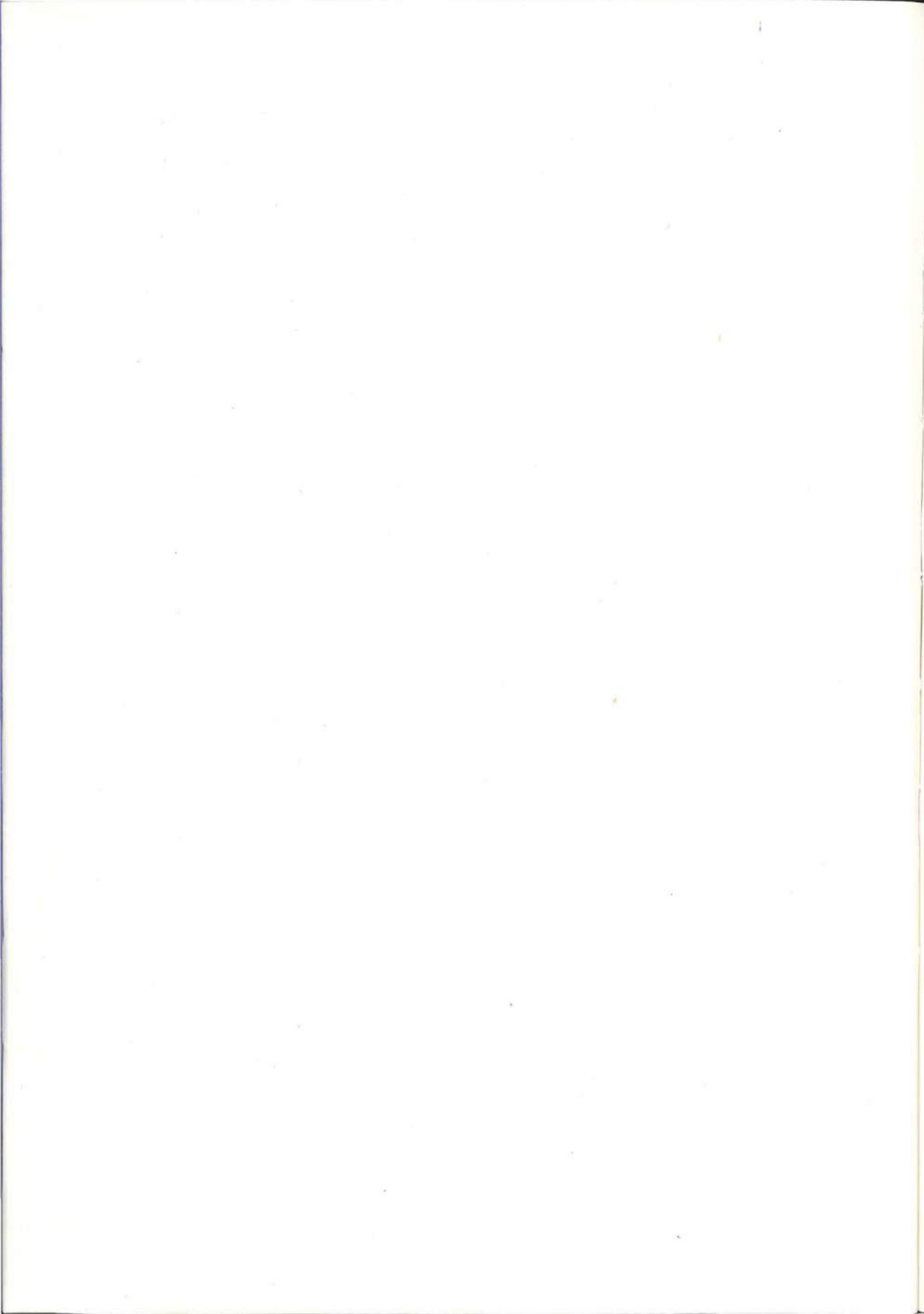
a) warming for 15 minutes at 85°C does not evoke inactivation of hypothalamic extracts, what is consistent with the opinion on thermostability of this substance, opposite to the thermolability of LH;

b) by chemical fractionation it was found that hypothalamic active content precipitates at by far higher concentration (2.3—3.1 M, fig. 3) of ammonium sulphate than does hypophyseal gonadotrophic one (0.0—1.6 and 1.6—1.9 M, fig. 2). This shows that hypothalamic substance, that is LH-RF

(LH-releasing factor), is of polypeptide nature, of smaller molecular weight than LH is;

c) by dose increase (in our case by double dose of active fraction) the effect is markedly increased (fig. 3), what supports literary data on linear increase of the LH-RF effect in the logarithm function of the injected dose.

3. By chemical fractionation of hypophyseal extracts there were obtained two successive active fractions (0.0—1.6 and 1.6—1.9 M ammonium sulphate, fig. 2), from which only one (1.6—1.9 M) coincides with the fraction which also in previous experiments with immature females [20] showed to be active, while the second (0.0—1.6 M), shows its activity (LH) only when it is injected to anovulatory females. This latter causes the increasing of »decornifying« effect with the doubling of the dose (fig. 4), while the first (with the combined effect) not only that it does not show the higher »decornifying« effect with the doubling of the dose but it drastically decreases.

DERVISH ROZHAJA

PRILOG IZUČAVANJU TERMOGENEZE KORNJAČA U ODNOSU
NA TERMIČKU SREDINU PRILAGOĐAVANJA

Uvod

Novijim istraživanjima (literatura pod 4, 13 i 15) pokazalo se da fiziološki efekti jedne te iste spoljašnje odnosno telesne temperature ne samo da zavise od termičkih karakteristika biotopa [7, 19 i 21] već da se oni daju menjati i kratkoročnijim boravkom poikilotermnog organizma na određenoj temperaturi. Potvrdivši fiziološku neekvivalentnost date temperature neka druga istraživanja [8, 18] pokazala su još da smer uticaja (Precht-ovi tipovi 1—5) određene termičke sredine umnogome je određen ekologijom (ekološkom valencom, na primer) date vrste.

U svemu tome značajna je činjenica da je ovim istraživanjima, koja demonstriraju fenomen termičke adaptacije i u svetu poikiloterama, data mogućnost bližeg sagledavanja evolucionog hoda organizmova »homeostazisa«, njegove termogeneze i genealoškog odnosa pojedinih njenih komponenti [17]. Kada je reč o savremenim gmizavcima kao posrednim pretečama homeoterama i životinjama sa prezentovanim elementima mehanizma fizičke termoregulacije (lit. pod 23) takva, nažalost još uvek oskudna, istraživanja [2, 5 i 6] od posebnog su interesa za evolucionu fiziologiju.

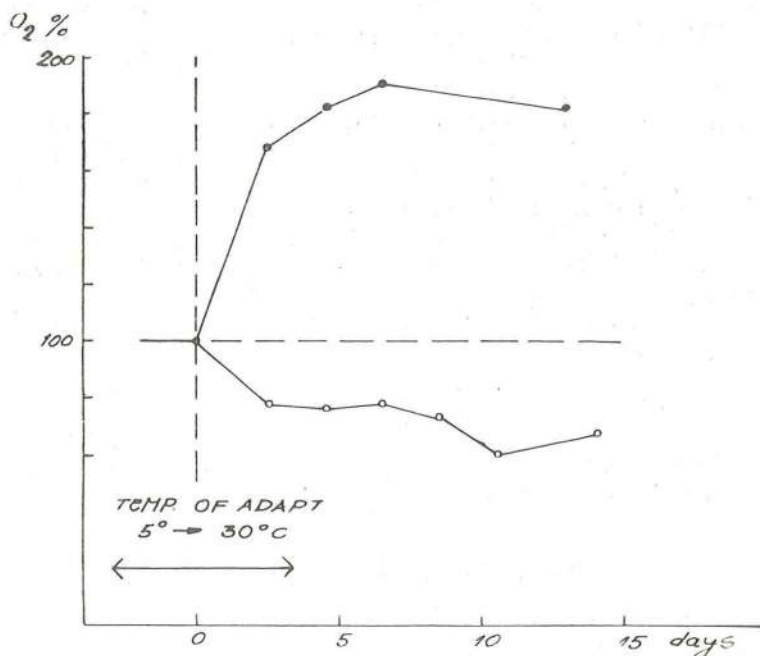
S obzirom na izneto, a pre svega na izrazitu oskudnost takvih podataka i poznate »korekcije« koje ekologija jedne vrste unosi u fiziološku reaktivnost organizma, pristupili smo u ovom uvodnom radu istraživanju reperkusija termičke sredine na potrošnju kiseonika u kornjača *T. hermanni* Gmel. i *E. orbicularis* L.

Životinje i eksperimentalna tehnika

Rad je izvođen u periodu april—juni na 7 primeraka kornjača *T. hermanni* i 2 primeraka *E. orbicularis* ulovljenih u okolini Prištine. Pre nego što bi se pristupilo merenju njihove potrošnje kiseonika, životinje odabrane za eksperiment držane su za najmanje nedelju dana na određenoj temperaturi. Viša temperatura (30°C) ostvarena je u termostatu dok je ona niža (oko 5°C) dobivena u frižideru. Sve su životinje dva i više puta naizmenično premeštane sa jedne u drugu termičku sredinu.

Izmerena na temperaturi od 30°C, potrošnja kiseonika praćena je ponaosob kod svake individue svakog drugog dana nakon njihovog premeštanja sa niže na višu termičku sredinu. Da bi se izbegle poznate reperkusije akta hranjenja na razne fiziološke pokazatelje eksperimentisalo se sa gladnim životinjama, zbog čega su neke od njih za svo to vreme (3 meseca) izgubile u težini maksimalno 13%.

Potrošnja kiseonika određena je metodom pneumatičnih komora čiji je gasni sadržaj analiziran aparatom Holdena. Obim komore i vreme (60—240') svakog merenja zavisili su pre svega od same veličine životinja, odnosno veličine njihove potrošnje kiseonika. Da bi uslovi eksperimenta vernije odgovarali onim prirodnim, merenja na barskoj kornjači izvršena su u komorama u kojima se nalazio manji ili veći sloj vode. Svakom prvom merenju potrošnje kiseonika, posle premeštanja životinja sa niže na višu termičku sredinu, prethodio je najmanje četvoročasovni boravak odgovarajućih individua u uslovima povišene temperature, kako bi se time temperatura tela stabilizirala na novom nivou.

Sl. 1. Sumarne procentualne izmene potrošnje kiseonika na 30°C u kornjača *T. hermanni* (O) i *E. orbicularis* (O) posle prelaza sa termičke sredine od oko 5° na onu od 30°C.

Fig. 1. Summary procentery changes of oxygen consumption in 30°C in turtles *T. hermanni* (O) and *E. orbicularis* (O) after the passing of thermal environments from about 5° in the one of 30°C.

Eksperimentalni rezultati

Rezultati istraživanja potrošnje kiseonika u istraživanih životinja, posle više naizmeničnih menjanja termičkih uslova njihova boravka, dati su na tab. 1, a njihov sumarni grafički izraz na slici 1.

Pre svega pada u oči (tab. 1 li sl. 1) da, uzet u svojstvu pokazatelja, nivo potrošnje kiseonika ostvaren pri temperaturi od 30°C javlja se reverzibilno promenljivom veličinom u funkciji termičkih uslova organizmovog prethodnog boravka. U isto vreme, interspecijelne razlike među upoređenim vrstama izražene su u vidu razlika u smeru takvog uticaja. Tako, dok će jednonedeljni boravak *T. hermanni* u uslovima niske temperature (oko 5°C), usledivši posle premeštanja sa više (30°C) termičke sredine, imati za posledicu kompenzatorne (u proseku + 27%) izmene njihove termogeneze, dotle termogeneza *E. orbicularis* pokazće jasne znake jenjavanja (u proseku - 48%).

Kada je reč o vremenskim karakteristikama ovog procesa, tj. o periodu adaptacije, vidi se da se u oba slučaja termogenetski efekti povišene termičke sredine (oko 5° → 30°C) dostižu skokovito već drugog ili trećeg dana, i da se oni faktički završavaju nakon 7—8 dana boravka u novoj, povišenoj temperaturi od 30°C.

Diskusija

Iz naših uporednih podataka videli smo da se uočene interspecijelne razlike među upoređenim vrstama sastoje u tome što se, u odnosu na termičku sredinu prilagođavanja, termogeneza *T. hermanni* upravlja po Precht-ovom tipu 3, nasuprot termogeneze u barske kornjače koja pokazuje odnos izražen Precht-ovim tipom 5.

U vezi s tim, kada je reč o gmizavcima, uočene kompenzatorne reakcije termogeneze u kornjača *T. hermanni* prilikom njihovog prelaza sa više na nižu termičku sredinu (30° → oko 5°C) mogu se nadovezati na odgovarajuće podatke (2, 5 i 6) dobivene na gušterima i stari, uzgredni podatak Bohr-a [1] o gasnim razmenama mladunaca zmijsa. Naime, pomenuti autor konstatuje da proizvodnja ugljendioksida ostvarena pri eksperimentalnoj temperaturi od 27°C biće za 53% veća ako se radi o organizmu koji je prethodno boravio u uslovima niske temperature nego što je slučaj sa mladuncem koji za 48 sati pred eksperiment boravio u uslovima visoke (27°C) temperature.

Naš nalaz odsustva adaptivnih, kompenzatornih reakcija termogeze barske kornjače skloni smo nadovezati ga na nalaze Suzdalske i Kiro [20] koji su pokazali sniženje mišićne razdražljivosti sa boravkom životinja (*E. orbicularis*) na hladno. Mislimo da ključ pomenutih razlika a pre svega odsustva fiziološke prilagodljivosti termogeneze u barske kornjače treba tražiti u ekologijama upoređenih vrsta. Naime, po izvesnim podacima sovjetskih istraži-

Tab. 1. Potrošnja kiseonika (ml/kg./čas) na temperaturi od 30°C u jednih te istih kornjača *T. hermanni* i *E. orbicularis* u toku i posle više naizmeničnih prelaza sa jedne (oko 5°C) u drugu (30°C) termičku sredinu

Vrsta i oznaka životinja	T. adaptacije oko 5°C		Dani boravka na temperaturi od 30°C													
	Dani	O ₂	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	
<i>T. hermanni</i> »A«	16	46,7	34,8				40,5		44,6			39,3		38,9	32,1	
	10	60,0	33,5								28,5					
<i>T. hermanni</i> »B«	16	60,0	59,8					40,9		51,4			33,4			
	10	45,7	28,7					42,6					34,6		34,0	
	8	35,7	31,1						32,4				30,5		28,9	
<i>T. hermanni</i> »F«	14	43,2	34,4						31,7				34,3			
	10	41,8	27,7	24,9												
<i>T. hermanni</i> »G«	14	35,9	31,1													
	10	59,0	52,4	29,3					35,8				44,3			
	8	39,5							30,9				38,9		26,5	
<i>T. hermanni</i> »C«	30	53,3	40,7													
	11	45,6			38,1											
<i>T. hermanni</i> »D«	30	78,0	41,2													
	11	77,0	58,8	43,5												
<i>T. hermanni</i> »E«	30	49,8	51,3													
	11	47,3			43,1											
Srednja vrednost u %	100		78,1		76,2		78,9		74,4		59,6		67,3			
<i>Emys orb.</i> »A«	15	102,1	132,3		166,4		180,5									
	11	61,3	168,4	141				160,4						140,8		
<i>Emys orb.</i> »B«	11	84,5	132,0		136,0		123,6									
	11	60,0	92,0	111,3		110,8		122,9								
Srednja vrednost u %	100		168,2		182,1		190,8							182,9		

vača (lit. pod 22), u odnosu na naš objekt istraživanja blisku step-sku kornjaču *T. horfieldi*, barska kornjača odlikuje se nizom pokazatelja (ostvarivanje pune telesne aktivnosti pri nižim temperaturama, niži temperaturni preferendum, niža gornja letalna temperatura granica, severnija granica rasprostranjenja i dr.) veće stenotermnosti na hladno. Shodno tome, a saglasno nekim autorima [8, 18], ova stenotermnost kao i mogućnost da se eksperimentalna temperatura od 30°C nalazi van organizmova adaptivne zone mogu biti glavnim činiocima odsustva fiziološke prilagodljivosti termogeneze u barske kornjače.

Najzad, što se perioda adaptacije tiče, naš nalaz skokovitog dostizanja glavnine termogenetskog efekta povišenja termičke sredine (oko 5° → 30°C), uočen u ovim istraživanjima tokom drugog i trećeg dana u osnovi se slaže sa nekim podacima [9] dobivenima na ribama i žabama [15 i 16], a razlikuje se od Djelineovih [3, 5 i 6] podataka koji se odnose takođe na ribe i guštere, gde se takav skok uočava znatno kasnije.

Zaključci

Rekapitulacijom naših istraživanja koja se odnose na termogenetske efekte 8—14-to dnevnog boravka kornjača *T. hermanni* i *E. orbicularis* u određenim, više puta naizmenično menjanim, termičkim sredinama mogu se izvesti sljedeći zaključci:

1. Uzet u svojstvu pokazatelja, nivo potrošnje kiseonika ostvaren pri temperaturi od 30°C javlja se u istraživanih životinja promjenljivom veličinom u funkciji termičke sredine.

2. Nasuprot termogeneze barske kornjače koja se u ovom slučaju upravlja po Precht-ovom tipu 5, kompenzatorne, adaptivne izmene (Precht-ov tip 3 u ovom slučaju) potrošnje kiseonika uočene su pri prelazu životinja sa više na nižu termičku sredinu (30° → oko 5°C), samo u slučaju kornjača *T. hermanni*.

3. Konstatuje se da se maksimalni efekti povišenja termičke sredine (oko 5°C → 30°C), u smislu jenjavanja (*T. hermanni*), odnosno povišenja (*E. orbicularis*) gasnog prometa ostvaruju već drugog ili trećeg dana i da se oni faktički završavaju 7—8-og dana boravka životinja u uslovima povišene termičke sredine.

LITERATURA

- [1] Bohr, Chr. (1904), *Ueber den respiratorischen Stoffwechsel beim Embryo kaltblütiger Thiere* (Scand. Arch. f. Physiol. 15, 23—34).
- [2] Dawson, W. and Bartholomew, G. (1956) *Relation of oxygen consumption to body weight, temperature, and temperature acclimation in lizards Uta stansburiana and Sceloporus occidentalis* (Physiol. Zool., 29, 40—51).
- [3] Gelineo, S. (1958) *Temperatura adaptacije i potrošnja kiseonika u škrapuna, Scorpaena porcus L.* (Glas SAN, 231, 55—60).

- [4] Gelineo, S. (1964) *Adaptation of the temperature regulating system* (Handbook of Physiol. sect. 4, William Wilkins comp. 259—282).
- [5] Gelineo, S. et Gelineo, A. (1955) *Les échanges respiratoires des lézards noirs de Dalmatie adaptés à différentes températures* (Compt. Rend. Soc. Biol. 149, 387—389).
- [6] Gelineo, S. i Gelineo, A. (1962) *Potrošnja kisika u crnih dalmatinskih guštera* (Rad JAZU, 329, 5—40).
- [7] Krehl, L. und Soetbeer, F. (1899) *Untersuchungen über die Wärmeökonomie der poikilothermen Wirbeltiere* (Pflüg. Arch., 77, 611—638).
- [8] Kühnelt, W. (1955) *Wege zu einer Analyse der ökologischen Valenz* (Zool. Anz., 18, 292).
- [9] Montuori, A. (1907) *Die Regelung des Sauerstoffverbrauches in Bezug auf die aussere Temperatur bei Seetiren* (Zbl. Physiol., 20, 271—274).
- [10] Precht, H. (1949) *Über die Temperaturabhängigkeit von Lebensprozessen* (Verh. dtsh. Zool. in Kiel, Geest & Portig, Leipzig, 376—378).
- [11] Precht, H. (1949) *Die Temperaturabhängigkeit von Lebensprozessen* (Z. f. Naturforschuns, 4b, 26—35).
- [12] Precht, H. (1958) *Temperature adaptation of cold-blooded animals* (Physiol. adaptation, Ronald Press comp., New York, 50—70).
- [13] Precht, H., Christophersen, J. und Hensel, H. (1955) *Temperatur und Leben*. Springer-Verlag, Berlin.
- [14] Radovanović, M. (1951) *Vodozemci i gmizavci naše zemlje*. Naučna knjiga, Beograd.
- [15] Rožaja, D. (1959) *Bioenergetski aspekt termičke adaptacije nekih anura*. Disertacija Univerziteta u Beogradu, Beograd.
- [16] Rozhaja, D. (1962) *Adaptimi termik i qenjeve te gjalla* (Përparimi, Priština, 1/2, 27—34).
- [17] Rozhaja, D. (1963) *The physiological meaning of thermal adaptation phenomena* (Recueil des Travaux de la Fac. des lett. et sci. a Priština, 1, 257—263).
- [18] Schlieper, C. (1950) *Temperaturbezogene Regulationen des Grundumsatzes bei wechselwarmen Tieren* (Biol. Zbl., 69, 216—226).
- [19] Spark, R. (1936) *On the relation between metabolism and temperature in some marine lamellibranches, and its zoogeographical significance* (Kgl. Dansk. Videnskab Selskab Biol. Med., 13, 1—27; cit. po Zool. Ber., 43, 468, 1937).
- [20] Суздадская, И. П. и Киро, М. Б. (1963) *Влияние перемены температуры на возбудимость ретракторов черепах, содержащихся в разных температурных условиях* (Проблеми Цитоэкологии животных, Акад. наук СССР М.-Л. 93—101).
- [21] Thorson, G. (1951) *Zur jetzigen Lage der marinen Bodentier-Ökologie* (Verh. dtsh. Zool. in Wilhelmshaven, Geest & Portig, Leipzig, 276—324).
- [22] Ушаков, Б. П. (1960) *Цитофизиологический анализ приспособления рептилий к высоким температурам пустыни* (Вопр. цнт. и общей физиол. Акад. наук СССР М.—Л.).
- [23] Веселкин, П. Н. (1963) *Лихорадка*. Медгиз, Москва.

Dervish Rozhaja

CONTRIBUTION TO THE INVESTIGATION OF THERMOGENESIS OF TURTLES IN RELATION TO THE THERMAL ENVIRONMENTS

— Preliminary communication —

Being aware of the deficiency of facts which are related to the thermal adaptation of turtle and the wellknown »corrections« that the ecology of a species brings into the physiological reactivity of the organism, we have star-

ted in this introductory work the comparative investigation of the repercussion of thermal environments on the oxygen consumption of turtles *T. hermanni* Gmel. and *E. orbicularis* L.

The oxygen consumption at the outside temperature of 30°C has been taken as an index, and we have followed it individually (7 samples *T. hermanni* and 2 samples *E. orbicularis*) during and after many passings of the hungry turtles from one to another thermal environment (about 5° → 30° → about 5°C...). At the beginning, before starting measuring the oxygen consumption (with the method of confinend), each sample has spent 8 days in a fixed temperature of adaptation.

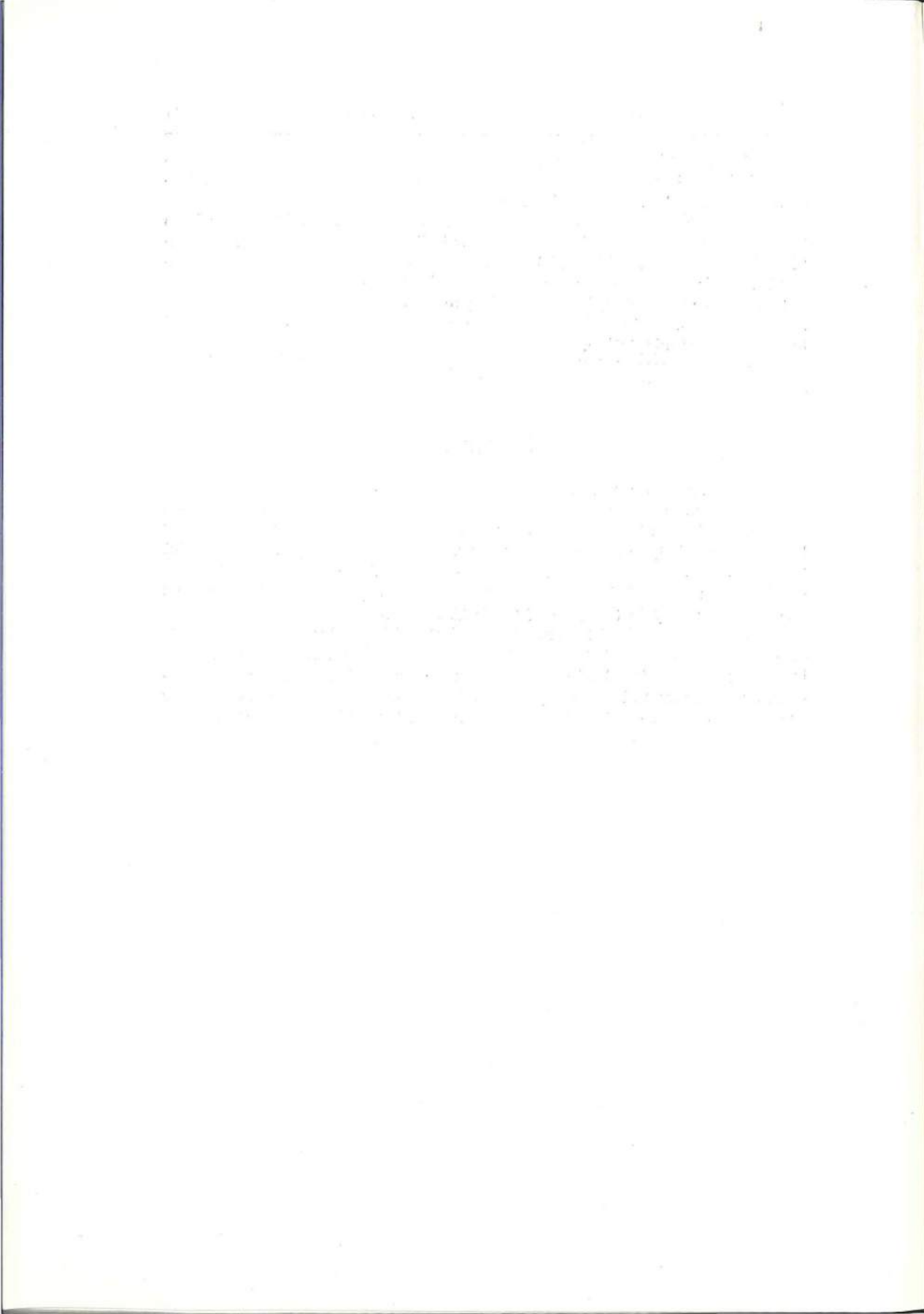
From the recapitulation of these investigations (tab. 1 and fig. 1.) we are able to make the next.

Conclusions

1. Taken as an index, the oxygen consumption at 30°C appears as a variable function of the thermal environment of the investigated animals.

2. Unlike the thermogenesis of water-tortoises, who in this case behaves like the Precht's type 5, the compresatory, physiological adaptive changes (of the Precht's type 3 character), the consumption of oxygen, was noticed on passing from the high toward the low temperature (30° → about 5°C) thermal environments only in the case of turtle *T. hermanni*.

3. We have noticed that maximal effects of the rising (about 5° → 30°C) of thermal environments expressed as the decrease (*T. hermanni*), or the increase (*E. orbicularis*) of gaseons exchange, are realised already at the second or third day and they end, in fact, during the seventh or eight day after the animal has been in the rised temperature of thermal environments.

KOVILJKA TOMIĆ

PRILOG POZNAVANJU FLORE LOVCENA I NJEGOVE PODGORINE U CRNOJ GORI

Floristička istraživanja Lovćena tijesno su povezana sa istraživanjima čitave Crne Gore, koju je istraživalo preko 30 domaćih i stranih botaničara. Neka od tih istraživanja bila su sistematska (A. Baldacci, J. Rohlena), a neka uzgredna (M. Tommasini, W. Ebel, J. Pančić i dr.).

Većinu botaničara kroz Crnu Goru vodio je put od Kotora do Cetinja, preko zapadne i sjeverne podgorine Lovćena i skoro svaki od njih peo se na njegove najviše vrhove, tako da je ovaj dio planine floristički sasvim istražen. Međutim, to se ne može kazati za jugoistočnu i istočnu podgorinu, i padine planine iznad Gornjeg Grblja, koje su bile manje usputne i zato floristički slabije istražene. Na ovom dijelu Lovćena, kod najnovijeg istraživanja, nađene su najvećim djelom specijesi, subspecijesi, varieteti, forme i subforme, koje za ovo područje nijesu bile ranije zabilježene.

Taxomi koji se za floru Crne Gore prvi put pominju obilježeni su zvjezdicom*. U popisu se nalazi nekoliko oblika koje su neki od istraživača ranije zabilježili a drugi su kasnije neopravdano u nalaz sumnjali, i na ovome mjestu njihov nalaz se želi potvrditi.

POPIS FLORE

* *Drepanocladus aduncus* (Hedw) Moenk. U masi raste u Jezeru i u barama: Jezero na Lovćenu i Njeguško polje kod ponora.

Selaginella denticulata (L.) Lk. U gustim i vlažnim sastojinama asocijacije *Paliuretum adriaticum*: Donji Pobori iznad Gornjeg Grblja.

Equisetum arvense L. Uz kanale, potoke, bare i vlažne zidine: Brajička dolina.

Adiantum capillus veneris L. U pukotinama vlažnih polupećina, gdje je karakteristična za asocijaciju *Eucladio-Adiantetum*: Bratešići i Svinjišta iznad Gornjeg Grblja, i Donji kraj kod Cetinja.

- Asplenium adiantum nigrum* L. subsp. *onopteris* (L.) Heufl. U zajednicama vegetacijskog reda *Cisto-Ericetalia*: okolina Budve i Gornji Grbalj.
- * *Juniperus macrocarpa* S.S. U sastojinama zajednice *Cisto-Ericetum arboreae*: južne padine Topliša blizu Budve.
- Pinus halepensis* Mill. Element gariga, inače je mnogo češći sađen: padine Topliša i Svetog Spasa kod budve.
- Ephedra campylopoda* C.A. Mey. (*E. fragilis*). U šikarama asocijacije *Paliuretum adriaticum*: vrlo je rijetka i nađena je jedino u Prijeradima iznad Gornjeg Grblja.
- Quercus ilex* L. Rijedak element gariga: padine Svetog Spasa kod Budve.
- Salix alba* L. Uz potoke i kanale: izvor Komarda iznad Stanjevića, Brajići i Gornji Grbalj.
- Ulmus scabra* Mill. (*U. montana* With.). U nasadima a ponegdje se nađe i samonikla: Vuči do kod Njeguša, Njeguši i Cetinje.
- Osyris alba* L. Element gariga, karakterističan za vegetacijski red *Cisto-Ericetalia* i svezu *Cisto-Ericion*: Gornji Grbalj.
- Euphorbia peplus* L. Element ruderalne vegetacije, karakterističan za vegetacijski red *Chenopodietalia*: Gornji Grbalj, Čavori i Mirac.
- Lychnis flos cuculi* L. Na vlažnim livadama gdje je karakteristična za vegetacijski razred *Molinio-Arrhenatheretea*: Njeguško polje kod ponora.
- Rhamnus saxatilis* Jacq. U grabovim šikarama i na kamenjaru: Brajići, Obzovica i Ugnji.
- Myrtus communis* L. Čest element gariga, karakterističan za vegetacijski razred *Quercetea ilicis*: Gornji Grbalj i okolina Budve.
- Laurus nobilis* L. Rijedak element gariga: padine iznad Kotora, Gornji Grbalj i okolina Budve.
- * *Thalictrum aquilegifolium* L. f. *australe* Bornm. Na rubu bukove šume i na kamenjaru: padine iznad Obzovice.
- Ranunculus neapolitanus* Ten. Na vlažnim livadama: Obzovica, Cetinjsko polje, Njeguško polje i Gornji Grbalj.
- Corydalis cava* (L.) Hay. subsp. *blanda* (Schott.) Hay. (*C. pseudocava* Pant.). Na vlažnim oranicama u zoni bukove šume: Bje-loške paprati i Ivanova korita.
- * *Corydalis pumila* (Host.) Rchb. U šikarama bijeloga graba i u sjenci kamenjara: Donji kraj kod Cetinja.
- Nasturtium officinale* R. Br. Uz potoke u sastojini zajednice *Cisto-Ericetum arboreae*: južne padine Topliša kod Budve.
- Hesperis matronalis* L. subsp. *matronalis*. U šikari bjelograba: Zagrađe kod Cetinja.
- Brassica alba* L. Uz zidine u blizini kuća: Njeguši.
- Coronopus procumbens* Gilib. Element ruderalne vegetacije; uz putove, oko kuća i na drugim gaženim mjestima: Brajići, Cetinje i Gornji Grbalj.

- Cistus salviaefolius* L. U garizima gdje je karakteristična za asocijaciju *Cisto-Ericetum arboreae*: Gornji Grbalj i okolina Budve.
- Helianthemum canum* (L.) Baumg. var. *balcanicum* Janch. Na pašnjačkom kamenjaru asocijacije *Genisto-Globularietum bellidifoliae*: Rujišta, Majstori, Padež i Duge njive iznad Bjeloša.
- Tamarix africana* Poir. Uz zidine, putove i oko kultura: Kotor i Gornji Grbalj.
- Hypericum perforatum* L. subsp. *angustifolium* (DC.) Gaud. U parku »Njegoš« na Cetinju.
- Linum nodiflorum* L. Na kamenjaru i rubovima gariga: Gornji Grbalj i Topliš blizu Budve.
- * *Polygala nicaeensis* Risso. subsp. *mediterranea* Chod. Na kamenjaru i u garizima: Gornji Grbalj, i Kapa iznad Njeguša.
- Pistacia terebinthus* L. Elemenat gariga gdje je karakterističan za asocijaciju *Paliuretum adriaticum*: primorske padine i podgorine Lovćena, i Obzovica blizu Cetinja.
- Pistacia lentiscus* L. U garizima, gdje je karakteristična za vegetacijski razred *Quercetea ilicis*: rasprostranjena na području Gornjeg Grblja i u okolini Budve.
- Fragaria elatior* Ehrh. (*F. moschata* Duch.). U grabovim šumama i šikarama: Padež iznad Obzovice, Zagrađe kod Cetinja i Mirac.
- Potentilla caulescens* Torn. U pukotinama stijena: Velja glava iznad Poda.
- Rosa sempervirens* L. U garizima, a naročito je dobro zastupljena u sastojinama zajednice *Cisto-Ericetum arboreae*: Gornji Grbalj i okolina Budve;
f. *microphylla* DC., nalazi se zajedno sa vrstom.
- * *Rosa canina* L. subsp. *spuria* (Pug.) H. Br. f. *spuria*. Na kamenjaru i u šikarama bijeloga graba: Riječke strane ispod Brajića.
- Rosa glutinosa* S.S. Na kamenjaru i u pukotinama stijena: Brajići, Ugnji, i Kapa iznad Njeguša.
- Pirus amygdaliformis* Vill. U grabovim šumama i šikarama, gdje je karakteristična za vegetacijsku svezu *Ostryo-Carpinion orientalis*: Gornji Grbalj, Brajići, Ugnji i Cetinje.
- Malus silvestris* (L.) S. F. Gray. U šumama i šikarama bjelograba: Gornji Grbalj, primorske padine planine, Brajići, Obzovica, i Zagrađe kod Cetinja.
- Prunus communis* (L.) Fritsch. (*Amygdalus c. L.*). U kulturama, a ponegdje se nađe samonikla u šikarama bjelograba i garizima: padine Lovćena iznad Kotora, Gornji Grbalj, i Riječke strane kod Brajića.
- Psoralea bituminosa* L. U garizima, rijeđe u šikarama bjelograba: Topliš kod Budve, Gornji Grbalj, Čavori i Mirac iznad Grblja.
- Medicago orbicularis* (L.) All. Na kamenjarima, u garizima i šikarama bijeloga graba: Gornji Grbalj, i okolina Budve.
- * *Trifolium incarnatum* L. var. *elatius* Grb. Uz zidine i na oranici: Donja Sutvara u Grblju.

- Trifolium pratense* L. f. *pilosum* Gris. Na vlažnim livadama: Ivanova korita kod ponora.
- Trifolium subterraneum* L. Na livadama, ledinama i čistinama u šikarama bjelograba: Gornji Grbalj, Brajići i Cetinje.
- Dorycnium hirsutum* (L.) Ser var. *italicum* (Jord. et Fourr.) Rikli. U garizima, gdje je karakteristična za vegetacijski red *Cisto-Ericetalia* i svezu *Cisto-Ericion*: primorska podgorina Lovćena, a ponegdje se može naći i u šikarama bjelograba kod Brajića.
- * *Dorycnium germanicum* (Gremll.) Rouy. f. *sericeum* (Kov.) Hay. Na kamenjarima i uz rubove bukove šume: strane Bukovice i Kapa iznad Njeguša.
- Lotus corniculatus* L. subsp. *tenuis* (Kit.) Briqu. Na vlažnim livadama: Brajići, Obzovica, Cetinjsko i Njeguško polje.
- Cytisus nigricans* L. var. *sericeus* Andrae. Na pjeskovitom tlu u šikari bjelograba i u garizima: Gornji Grbalj, Gornji Pobori, i Obzovica.
- Scorpiurus subvillosus* L. subsp. *subvillosus*. Na ledinama, uz puteve i u svijetlim šikarama bijeloga graba: Topliš kod Budve, Gornji Grbalj i Mirac.
- * *Calycotome infesta* (Presl.) Guss. U garizima, gdje je karakteristična za asocijaciju *Erico-Calycotometum infestae*: Donja Lastva u Grblju.
- Lythrum salicaria* L. var. *tomentosum* (Mill.) DC. Uz potoke, kanale i bare: primorske padine Lovćena, Brajićka dolina i Obzovica.
- * *Epilobium hirsutum* L. f. *trichocarpum* (Hauskn.) Hay. Uz potoke i kanale: Gornji Grbalj, Markovići, Brajići, Čavori i Mirac.
- Carum carvi* L. Na kamenjaru i u šikarama bijeloga graba: Ivanova korita i Zagrađe kod Cetinja.
- Oenanthe pimpinelloides* L. U raznim zajednicama gariga: Gornji Grbalj i okolina Budve.
- Laserpitium siler* L. subsp. *garganicum* (Ten.) Hay. U pukotinama stijena i na kamenjaru: južne padine Treštenika i Tisove ploče blizu Ivanovih korita.
- Daucus carota* L. var. *maior* Vis. Uz zidine, na oranicama i ledinama: Vrela, i Zagrađe kod Cetinja.
- Echium plantagineum* L. Na kamenjarima, a ponegdje i ruderalna: Gorunji Grbalj, Brajići i Obzovica.
- Scrophularia nodosa* L. U šumama i šikarama bukve: padine Padeža iznad Obzovice i Vrela.
- * *Gratiola officinalis* L. f. *gracilis* Velen. Na vlažnim livadama i uz kanale: Cetinje kod ljetnje pozornice; f. *tenuifolia* Velen., uz kanale i bare; Brajićka dolina i Obzovica.
- * *Pedicularis brachyodonta* Schloss. Vuk subsp. *brachyodonta*. U pukotinama stijena i na pašnjačkim kamenjarima zajednice *Genisto-Globularietum bellidifoliae*: Majstori i sjeveroistočne padine Treštenika.

- Lathraea squamaria* L. U bukovoj šumi: strane iznad Trešnje blizu Jezera.
- Acanthus spinosissimus* Pers. Uz putove i na kamenjaru u šikarama bijeloga graba: Gornji Grbalj, i primorske padine Lovćena.
- Vitex agnus castus* L. Uz potoke i vododerine u šikarama bijeloga graba i garizima: Gornji Grbalj i Markovići.
- * *Teucrium polium* L. subf. *bambycinum* Heldr. Na kamenjaru zajednice *Stipo-Salvietum officinalis*: Šišići i Čavori iznad Gornjeg Grblja.
- Melittis melissophyllum* L. f. *oblongifolia* Rohl. U svijetloj šikari bjelograba: Zagrađe kod Cetinja.
- * *Galeopsis speciosa* Mill. subsp. *speciosa*. U svijetlim šumama i šikarama bukove, a pongdje se nađe i na kamenjaru: Vući do i Međuvršje ispod Štirovnika.
- Calamintha nepeta* (L.) Savi. Na ledinama, u maslinjacima i uz putove: Budvansko polje i Gornji Grbalj.
- Mentha spicata* Huds. f. *minutodonta* (Top.) Hay. Uz zidine, putove i oko kuća: Vrela, i okolina Cetinja;
- * f. *montenegrina* Top., na vlažnim livadama; Donje polje kod Cetinja.
- Blackstonia perfoliata* (L.) Huds. U garizima i šikarama bijeloga graba: Topliš kod Budve, Gornji Grbalj i Obzovica.
- Phillyrea latifolia* L. U šumama i šikarama bijeloga graba i garizima: Gornji Grbalj, i Zagrađe kod Cetinja. Baldacci je zabilježio za okolinu Cetinja, međutim, Rohlena neopravdano sumnja u nalaz.
- Olea oleaster* L. subsp. *oleaster* (Hoffmg. et Lk.) Fiori. Elemenat gariga: Gornji Grbalj i okolina Budve.
- Putoria calabrica* (L. f.) DC. U pukotinama stijena i na kamenjaru: uz obalu mora kod plaže Bešići, Šišići i Radanovići.
- * *Asperula scutellaris* Vis. subsp. *scutellaris*, koja prelazi prema var. *montenegrina*: na pašnjačkim kamenjarima lovcenskih padina.
- Rubia peregrina* L. U garizima gdje je karakteristična za vegetacijski razred *Quercetea ilicis*. Inače se može naći i u šikarama bijeloga graba: Gornji Grbalj, Topliš i brdo Svetog Spasa kod Budve.
- Dipsacus silvester* Huds. Na ledinama, uz putove i rubove šikara bjelograba: Gornji Grbalj i primorske padine Lovćena.
- Campanula glomerata* L. subsp. *glomerata*. Na livadama i uz rubove bukove šume: Konjsko i Majstori.
- * *Stenactis annua* (L.) Nees. (*Erigeron a.* Pers.). U parku »Njegoš« na Cetinju.
- Anthemis cota* L. Elemenat ruderalne vegetacije: primorske padine i podgorine planine.
- Achillea abrotanoides* Vis. Na rudinama i pašnjačkim kamenjarima Lovćena: Ivanova korita i sjeverne padine Štirovnika.

- * *Achillea millefolium* L. subsp. *collina* (Becker.) Weiss. f. *rubriflora* (K. Maly) Hay. Na pašnjačkim kamenjarima i suvim livadama: Ivanova korita i Zagrađe kod Cetinja.
- * *Leucanthemum praecox* H-ić. U šikari bijeloga graba: Ševrlja i Umci blizu Cetinja.
- * *Carduus nutans* L. subsp. *nutans* var. *brachycentrus* Haussk. Na kamenjaru u šikarama bijeloga graba: padine Lovćena iznad Svinjišta i Stanojevića.
- Carduus acanthoides* L. f. *colorata* Rohl. Na točilima i rudinama: sjeverne padine Jezerskog vrha i istočne padine Stirovnika.
- Lapsana communis* L. subsp. *communis* f. *glandulosa* Freyn. U šikarama bukove šume i bijeloga graba: Padež iznad Vrela, i Zagrađe kod Cetinja.
- Leontodon tuberosum* L. Na livadama i u maslinjacima: Budvansko polje, Gornji Grbalj i Topliš kod Budve.
- Picris hieracioides* L. Uz putove i međe: Budvansko polje i Gornji Grbalj.
- * *Podospermum canum* C. A. Mey. Na livadama i pašnjacima: Njeguško polje, Bukovica, Dolovi i Ivanova korita.
- Lagoseris sancta* (L.) K. Maly. subsp. *bifida* (Vis.) Thell. U šikarama bjelograba i na kamenjaru: Svinjišta iznad Gornjeg Grblja; * f. *runcinata* (Gros.) Hay., nalazi se zajedno sa predhodnim oblikom.
- * *Reichardia picroides* (L.) Roth. f. *hypochoeriformis* Ginzb. U maslinjacima, uz putove i na kamenjaru: Budvansko polje i Gornji Grbalj.
- * *Crepis setosa* Hall. f. *microcephala* Grec. Uz putove i međe: Brajići i Cetinjsko polje.
- Hieracium murorum* L. (*H. silvaticum* Beck.) subsp. *pellucidum* (Laest) Z. var. *ebelii* Z. U bukovim šumama i šikarama: Rujišta, Padež, Bjeloške paprati, i Krst blizu Bjeloša.
- Allium saxatile* M. B. f. *rubriflorum* Adam. Na kamenjaru i u pukotinama stijena: Majstori, Dolovi, padine Stirovnika i Jezerskog vrha.
- Allium paniculatum* L. Oko kuća, uz putove i na pašnjačkim kamenjarima: primorske padine i podgorina Lovćena.
- Allium roseum* L. Uz potoke, kanale i vlažne zidine: Donja Sutvara u Gornjem Grblju.
- * *Erythronium dens canis* L. f. *niveum* Baumg. Na kamenjaru u šikarama bjelograba: Donji kraj kod Cetinja.
- Smilax aspera* L. U garizima gdje je karakteristična za vegetacijski razred *Quercetea ilicis*: Gornji Grbalj i okolina Budve.
- * *Tamus communis* L. f. *cretica* (L.) Boiss. U garizima, a ponegdje se nađe i u šikarama bijeloga graba: Donja Sutvara u Gornjem Grblju.
- Chlorocyperus longus* Palla. (*Pycrus 1.* /L./ Hay., *Cyperus 1.* L.) Uz bare i kanale: Brajička dolina i Obzovica.

- Carex leporina* L. Na rubu bukove šume: nađena je jedino na Lovćenu u Konjskom.
- Carex digitata* L. U krčevinama bukove šume: Rujišta, i padine Štirovnika iznad Vučjeg dola.
- Carex hirta* L. Na lividama, kamenjaru i u šikarama bijeloga graba: Obzovica, Rujišta, Majstori i Dolovi.
- Bromus madritensis* L. f. *ciliatus* Guss. Na suvim livadama, uz zidine i putove: Svinjišta i sjeverne padine Topliša.
- Brachypodium distachyum* (Torn.) Beauv. Na pašnjačkim kamenjarima, gdje je karakteristična za vegetacijski razred *Brachypodio-Chrysopogonetea*: primorske padine i podgorina Lovćena.
- Aegilops ovatum* L. (*Triticum o./L./ Gr.*). Na suvim livadama i pašnjačkim kamenjarima: Gornji Grbalj i padine planine iznad Grblja.
- Melica ciliata* L. Na pašnjačkim kamenjarima, uz putove i u šikarama bijelog graba: Šišići, Čavori i Mirac iznad Gornjeg Grblja.
- * *Briza maxima* L. f. *rubra* A. G. U garizima, a ponegdje i u šikarama bjelograba: Gornji Grbalj, Budvansko polje i primorske padine Lovćena.
- Poa pratensis* L. subsp. *pratensis*. Na livadama, uz putove i u parkovima. Karakteristična je za vegetacijski razred *Molinio-Arrhenatheretea*: Brajići, Obzovica, Cetinjsko polje i Ivanova korita;
subsp. *angustifolia* (L.) Hay., park »Njegoš« na Cetinju.
- Festuca alpina* Sut. Na rudinama i u pukotinama stijena: padine Jezerskog vrha i Štirovnika. B. Horak je navodi za Jezerski vrh, međutim, Rohlena neopravdano sumnja, jer se vrsta zaista nalazi na pomenutom lokalitetu.
- Vulpia myurus* (L.) Gmel. Na livadama i uz putove: Gornji Grbalj i Bajice kod Cetinja.
- Psilurus aristatus* (L.) Duv. Na pašnjačkim kamenjarima i uz putove: Topliš i Svinjišta blizu Budve.
- Sieglingia decumbens* (L.) Bernh. U sastojinama zajednice *Trifolio-Armerietum canescentis*: Majstori.
- * *Koeleria splendens* Presl. f. *ciliata* (K. Malý) Hay. Na rudinama Štirovnika;
f. *pyramidata* Domin., na kamenjaru i rudinama najviših vrhova Lovćena;
subf. *subpubescens* (Rohl.) Domin., rudine Štirovnika i Babljaka.
- * *Avena barbata* Gott. f. *longiglumis* Haussk. Na kamenjaru i oko kuća: Donja Sutvara, Radovanovići, Sušići i Budvansko polje.
- Gastridium ventricosum* (Gou.) Schinz. et Thell. U garizima, a ponegdje na kamenjaru i šikarama bijeloga graba: Donji Pobori, Donja Lastva, Svinjišta i Gornji Grbalj.
- Alopecurus pratensis* L. Na rubu bukove šume i uz kuće: Ivanova korita.

- Stipa bromoides* (L.) Brand. Na pašnjačkim kamenjarima, gdje je karakteristična za asocijaciju *Stipo-Salvietum officinalis*: Prijeradi, Čavori, Poda, Mirac i Riječke strane kod Brajića.
- Imperata cylindrica* (L.) Beauv. Na vlažnim livadama i uz kanale: Donja Sutvara u Grblju, i Topliš blizu Budve.
- * *Ophrys muscifera* Huds. Na kamenjaru u šikarama bijeloga graba: na području Lovčena vrlo rijetka i nađena je jedino na Orlovom kršu kod Cetinja.
- Orchis laxiflora* Lam. Uz kanale i potoke u šikarama bjelograba: Donja Sutvara u Grblju.

LITERATURA

- Adamović, L., 1913 — *Građa za floru Kraljevine Crne Gore*. Rad Jugosl. akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, knjiga 193.
- Ascherson, E. und Graebner, 1898—1902 — *Synopsis der Mitteleuropäischen Flora*, Leipzig.
- Baldacci, A., 1886 — *Biljke Cetinskog polja*. Glas crnogorca, br. 28—34, 38 i 39, Cetinje.
- Babcock, E. B., 1947 — *The Genus Crepis*, Los Angeles.
- Domac, R., 1950 — *Flora*, Zagreb.
- Domin, K., 1904 — *Fragmente zu einer Monographie der Gattung Koeleria*. Magyar Botanikal Lapok, Budapest.
- Fiori, A., 1933 — *Iconographia flores Italicae*, Firenze.
- Hayek, A., 1933 — *Prodromus florae peninsulae Balcanicae*, 1, 2, 3. Berlin — Dahlem.
- Hegi, G., 1931 — *Illustrierte Flora von Mitteleuropa*, Wien.
- Hackel, E., 1882 — *Festucarum europaeorum*, Kassel und Berlin.
- Horvatić, S., — 1933 — *Flora i vegetacija otoka Paga*. Prirodoslovna istraživanja Jugosl. akademije znanosti i umjetnosti, sveska 19, Zgreb.
- Horvatić, S., 1954 — *Ilustrovani bilinar*, Zagreb.
- Horvatić, S., 1963 — *Genus Leucanthemum in flora Jugoslaviae*. Acta Bot. Croat. XXII, Zagreb.
- Janchen, E., 1910 — *Die Edraianthus — Arten der Balkanländer*, Wien.
- Javorka, S., et Csapody, V., 1934 — *Iconographia florae hungaricae*, Budapest.
- Klaštensky, I., 1936 — *Rosea Montenegrinae ex herbaria J. Rohlena*, in Acta Musei Nation, Fragrae, vol. 18. № 5.
- Novak A., 1938 — *De Armeriis Balcanicis nonnullis frant*, Praha.
- Pančić, J., 1873 — *Eleanchus plantarum vascularum*, Beograd.
- Pavletić, Z., 1955 — *Prodromus flore briofita Jugoslaviije*, Zagreb.
- Rohlena, J., 1942 — *Conspectus florae Montenegrinae*, Praha.

ПРИЛОЖЕНИЕ К ИЗУЧЕНИЮ ФЛОРЫ ЛОВЧЕНА И ЕГО ПОДГОРЬЯ
В ЧЕРНОГОРИИ

Резюме

Флористические исследования Lovčena тесно связаны с исследованиями всей Черногории, которую исследовало свыше 30-ти югославских и иностранных ботаников. Некоторые из этих исследований систематические (A. Baldacci, I. Rohlena), а некоторые проводились без определённой систематики (M. Tommasini, W. Ebel, I. Pančić) и др.

Большинство ботаников дорога вела через Черногорию от Котора до Цетинья, по западным и северным подгорьям Ловчена и почти каждая из них взбирался на его самые высокие вершины, так что эта часть горы флористически полностью исследована. Между тем, этого нельзя сказать за юговосточное и восточное подгорье, а также и за склоны горы над местом Горни Грбаль, которые были менее попутными и поэтому флористически в меньшей мере исследованы. На этой части Ловчена, в новейших исследованиях, найдены большей частью специи, субспеции, вариететы, формы и субформы, которые раньше в этой области не были отмечены.

Таксоны черногорской флоры, впервые упоминающиеся, отмечены звёздочкой. В списке находятся несколько видов, отмеченных более ранними исследователями. Впоследствии многие другие исследователи сомневались в их находках. В этом труде подтверждаются находки более ранних исследователей и даётся перечень новых таксонов.

Dr MLADEN S. KARAMAN

PUTEVI I PERSPEKTIVE ZOOCENOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA

Kada je reč o zoocenološkim istraživanjima, onda moramo konstatovati da je veoma malo učinjeno na tom području. Glavnu pažnju je svratila na sebe problematika biocenoza. U istraživanjima biocenoza ulažu se veliki naponi iako još uvek rezultati ne zadovoljavaju naša očekivanja. Teškoće na koje nailaze studije biocenoza u osnovi leže baš u tome što su zoocenoze danas malo poznate. Mi danas nemamo još jasnu predstavu o strukturi ili klasifikaciji zoocenoza, stoga je veoma teško i gotovo nemoguće proučavati biocenoze kao više stupnje ekološke integracije. Da je poznavanje zoocenoza bolna tačka biocenologije najbolje pokazuje činjenica da se sva istraživanja biocenoza baziraju isključivo na biljnim zajednicama — fitocenozama, dok su životinjske zajednice veoma površno i obično bez nekog jasnog sistema obuhvaćene. To je potpuno razumljivo jer su biljne zajednice danas ne samo dobro definisane već i dobro proučene, na šta najbolje ukazuje postojanje dobre i solidne klasifikacije. Fitocenologija je danas opće poznata naučna disciplina koja zauzima vidno mesto među botaničkim naukama. Danas je u istraživanju biocenoza nužno oslanjati se na fitocenoze i fitocenologiju jer se zoocenologija još uvek nalazi na početku. Da li je opravdano u studiji biocenoza oslanjati se uglavnom na biljne zajednice? Na to pitanje je teško tačno odgovoriti sve dok i zoocenologija ne dostigne isti nivo razvoja kao i fitocenologija. Po našem mišljenju to je nužno zlo koje se zasad ne može izbeći.

Često nam u ruke dolaze razni obimni radovi koji pretenduju kao biocenološke studije. To su veoma lepe lucidne i obimne studije koje duboko zahvataju mnoge probleme ekologije i biologije pojedinih grupa kao i njihove međusobne odnose. No da li one zadiru u suštinu jedne biocenoze? Da li otkrivaju u potpunosti složen mehanizam biocenoze, njenu dinamiku i strukturu?

Većina tih studija je veoma daleka od tog cilja. Da li je moguće donositi zaključke pa čak i stvarati predstavu o jednoj biocenozi na osnovu konstatovanih biljnih zajednica i dinamike proizvoljno uzetih životinjskih grupa odnosno njihovih populacija? Da li dinamika populacije jedne vrste može dati predstavu o dinamici životinjskog sveta jedne biocenoze? To su teškoće i greške pred kojima stoje savremena biocenološka istraživanja.

Da bi se biocenologija kao nauka mogla dalje razvijati potrebno je svakako uložiti napore da se razvije zoocenologija, kako bi i ona dostigla isti nivo koji danas ima fitocenologija.

Sve dok ne budemo dobro poznavali zoocenoze, njihovu strukturu i dinamiku, dok nam ne budu jasni mehanizmi i putevi stvaranja veoma složene strukture zoocenoza, nećemo biti u stanju da pridemo temeljnim biocenoškim istraživanjima. Sve dotle naša istraživanja biće više manje teorijski bazirana na nekim često nedovoljno jasno definisanim i praktički nepotvrđenim tezama.

Šta je uslovalo rapidni razvoj fitocenologije u odnosu na zoocenologiju koja stagnira? Po našem mišljenju brzi razvoj fitocenologije je uslovljen u prvom redu jednostavnijom i postojanijom strukturom koja je svojstvena biljnim zajednicama. Za većinu biljaka je karakteristična imobilnost. One obično u toku celog života učestvuju u jednoj biljnoj zajednici. Zahvaljujući baš toj imobilnosti, struktura biljnih zajednica i međusobni odnosi pojedinih vrsta i individua su relativno veoma jednostavni u usporedbi sa životinjskim zajednicama. Pri tome treba imati u vidu da je na razvoj fitocenologije, svakako, uticao i visoki nivo koji je dostigla taksonomija biljaka. Stagnacija zoocenologije je uslovljena specifičnim životnim manifestacijama životinjskih organizama s jedne strane i neobično živom dinamikom koja je svojstvena životinjskim zajednicama s druge strane. Karakteristična vagilnost životinja i njihovi veoma komplikovani međusobni odnosi sprečili su pravilno sagledavanje suštine životinjskih zajednica.

U ljudskoj prirodi postoji duboko ukorenjena težnja da sve što ga okružuje podredi, razvrsta i sredi težeći istovremeno ka trajnom i harmoničnom »redu«. Iz te težnje razvila se u biologiji taksonomija i koncepcija o vrsti kao nepromenljivoj jedinici. Istraživanja su pokazala da je »stalno« i »nepromenljivo« u prirodi relativan pojam. Taksonomija se stoga postavlja na novu — filogenetsku osnovu. No još uvek, iako u veoma zavijenim formama, susreće se težnja ka unošenju homocentričnog osećaja za red. Pojam i studije aberacija u savremenoj taksonomiji koleoptera svakako su izraz tih težnji.

Ta homocentrična težnja je bez svake sumnje glavna prepreka razvoju zoocenologije. Proučavajući životinjski svet nekog prostora sa tog homocentričnog aspekta mnogi istraživači su obeshabreni napuštali dalja istraživanja smatrajući da životinjske zajednice kao organizacione celine ne postoje, već da među životinjskim populacijama postoje samo izvesni odnosi kompeticije, kooperacije i sl. Sa toga aspekta je stvarno teško postaviti i shvatiti vezu između gusenice i njegovog leptira sa zecom, lisicom, skakavcem, ptičicom i dr. Njihovi životni ciklusi su toliko oprečni, a njihovi zahtevi ka sredini toliko različiti.

Tražeci izlaz mnogi istraživači poneseni uspesima fitocenologije pokušali su da se u istraživanju zoocenoza oslone na biljne zajednice. Baziranje zoocenoških istraživanja na biljne zajedni-

ce, obično se pravda time da su biljke kao primarni proizvođači organske materije izvori energije za životinjske zajednice te prema tome životinjske zajednice je nužno potrebno razmatrati u okviru biljnih zajednica. Brojne studije koje su rađene na ovoj osnovi nisu dale očekivane rezultate. U najvećem broju slučajeva one predstavljaju faunostatističke analize životinjskog sveta neke biljne zajednice ili biotopa, a ponekad čak samo prostu inventarizaciju životinjskog sveta.

Zoocenologija i fitocenologija su srodne nauke, ali se one ipak u osnovi korenito razlikuju jer se i objekti njihovih proučavanja mnogo razlikuju. Udruživanje životinja u zajednice se vrši na sasvim drugim osnovama koje su strane biljnim zajednicama. Biljne zajednice su izgrađene od populacija vrsta koje se odlikuju sličnom biologijom. Njihovi zahtevi prema sredini su više manje slični i osciliraju u relativno uskim granicama. U jednoj zajednici viših biljaka, na primer, svim članovima su potrebni mineralne soli, voda, svetlo i dr. Razlike su uglavnom kvantitativne prirode.

Životinjske zajednice građene su od populacija koje se po svojoj organizaciji i biologiji dijametralno razlikuju. Ovo je sasvim vidljivo ako uporedimo kišnu glistu sa pužem, skakavcem, leptirom, mišem, mačkom, jelenom itd.

Životinje u odnosu na biljke se odlikuju jako izraženom vagilnošću. Ta vagilnost im omogućava da izbegnu neprijatne i pogibljene okolnosti koje nastaju na određenom prostoru. Životinja ma je za život neophodno potreban, shodno njihovoj organizaciji i veličini, izvestan radius kretanja. Zato one mogu napustiti privremeno ili stalno zajednicu u kojoj su učestvovala i u relativno kratkom vremenom periodu promijeniti nekoliko zajednica. Iz toga izlazi da se pripadnost jedne životinje nekoj zoocenozi ne može jednostavno odrediti mestom njenog nalaza.

Sve izneseno pokazuje apsurdnost bilo kakvog pokušaja kopiranja ili prenošenja fitocenoloških metoda istraživanja u zoocenologiju. Šta više značaj vrste kao osnovne taksonomske jedinice ne može se s istim uspehom primeniti u fitocenologiji i zoocenologiji.

Individua jedne biljne vrste raste i razvija se na jednom određenom mestu, zato ona u toku svog života pripada određenoj biljnoj zajednici. Za biljne zajednice populacija jedne vrste je jedinica iz koje su one izgrađene, u zoocenozi je to sasvim drukčije. Životinjski organizam usled vaginalnosti i specifičnih odlika svoje biologije u toku života može učestvovati u nizu zajednica. Jedan vilini konjic (*Odonata*) kao larva učestvuje u vodenim zoocenoza ma, a kao imago u terestričnim ili konjski obad (*Gastrophilus equi*) koji kao larva provodi parazitski a kao imago slobodni život itd. Ovo uslovljava da vrsta u zoocenologiji nema istu vrednost kao u fitocenologiji. U zoocenozi osnovna jedinica nije vrsta već populacija određene vrste jasno determinirana u prostoru i vremenu tzv. semaforonska populacija. Pojam semaforonta dao je Henning 1950. Prema njemu u biologiji najmanju jedinicu ne predstavlja

individua jedne vrste već jedan individuum u određenom vremenskom otsečku života — semaphoront, to je individua u teorijski beskrajno malom otsečku života. Pojam semaforonta je po rečima Szelenyia kao stvoren za zoocenologiju. U zoocenologiji je neophodno potrebno da se operiše sa semaforontskim populacijama pojedinih vrsta, jer samo one učestvuju realno u izgradnji zoocenoza. Tako na primer jedna semaforontska populacija *Anopheles maculipennis* učestvuje u zoocenozi jedne bare, druga u nekoj zoocenozi močvare, a treća u jednoj terestričnoj zoocenozi. Kod nesih vrsta životinja usled specifičnosti biologije mužjaci i ženke, odnosno njihove semaforontske populacije, učestvuju u različitim zoocenzama koje se nekad mnogo razlikuju. Semaforontske populacije jedne te iste vrste mogu učestvovati u raznim zajednicama pri čemu svaka semaforontska populacija u određenoj zajednici može imati drugu ulogu i značaj. Sve ovo lepo objašnjava uzroke neuspeha zoocenoloških istraživanja baziranih na biljnim zajednicama.

Istraživanja nekih životinjskih grupa kao *Orthoptera*, *Coleoptera*, *Hymenoptera* i td. pokazala su da pojedine životinjske grupe pokazuju veliku osetljivost na temperaturu i rel. vlažnost sredine u kojoj žive. Naša istraživanja ortoptera su pokazala da je rasprostranjenje pojedinih vrsta često ovisno o temperaturi i vlažnosti sredine, dok vrsta biljne zajednice nema neki značajniji uticaj na njihovo rasprostranjenje. Do tih rezultata možemo doći ako razgledamo radove Adamovića, Marchand-a i Mikšić-eve.

To je dalo povoda pojedinim istraživačima da predpostave da bi se zoocenološki sistem mogao graditi na osnovu vlažnosti i temperature okolne sredine. Jedan američki autor je čak predložio da se ova dva faktora iskoriste pri određivanju zoocenoza. Po našem mišljenju oba ova faktora imaju nesumnjivo veliko značenje u životu kako pojedinih vrsta tako i čitavih zoocenoza, ali ona niukom slučaju ne mogu determinirati jedan tako složeni kompleks kakav predstavlja jedna zoocenoza.

Velike teškoće na koje je naišla zoocenologija u svom početku kao i brojni neuspeli pokušaji naveli su mnoge biologe da posumnjaju u realno postojanje životinjskih zajednica. Mogu se čuti i takva mišljenja da je navodno zoocenoza čista fikcija-proizvod ljudskog uma. No ona su svakako proizvod specifičnog homocentričnog pogleda na životne manifestacije usled čega pojedinci ne mogu shvatiti dinamsku strukturu životinjskih zajednica. Njima je strana svaka pomisao da životinjska zajednica predstavlja izvanredno složenu strukturu u kojoj su ove komponente podložne promenama i u kojoj promene neprestano teku.

U novije vreme javljaju se pokušaji da se zoocenološka istraživanja postave na novu osnovu. Među istraživačima koji su radili na ovom problemu najbolje rezultate je postigao Szelenyi (1955. god.). On je takođe protivnik užeg oslanjanja zoocenologije na fitocenologiju. Po njemu se životinjski svet nekog prostora ne može smatrati jednom zajednicom, jer vagilnost i druge specifične odlike

životinja, daju životinjskim zajednicama specijalnu dinamiku forme koja nije direktno ovisna o prostornom kompleksu. Svakoj životinji potrebna je energija koju uzima iz okoline i zbog koje se ona nužno mora vezati u zajednicu sa drugim životinjama. Živa materija biljaka predstavlja primarni izvor energije na koji su orientirane fitofagne životinjske populacije, a one same predstavljaju opet odlične izvore energije za zoofagne populacije. Tako se obrazuju dugi i veoma zamršeni lančani sistemi međusobnih odnosa životinjskih populacija, koji baziraju na njihovim prehranbeno-biološkim vezama. Prema Szelenyi-u dominantnu ulogu imaju prehranbeno-biološki odnosi te oni određuju rang i opseg svake životinjske zajednice. Kao strukturne komponente zoocenoza on postavlja 4 semaforontske grupe: *Corumpenti* predstavljaju semaforonte odnosno semaforontske populacije koje koriste kao izvor energije živu biljnu materiju. *Sustinenti* su semaforonti odnosno semaforontske populacije koje služe kao posrednici oplodnje viših biljaka. Bez njihovog dejstva prema Szelenyi-u ne bi došlo do formiranja plodova, čime bi bila onemogućena egzistencija svih ostalih populacija koje su direktno ili indirektno vezane za plodove. *Interkalari* su semaforonti odnosno semaforontske populacije koje kao izvor energije koriste mrtvu organsku materiju. Oni predstavljaju među članove zajednice, koji zadržavaju organsku materiju pre nego što dospe do reducenata koji je mineraliziraju. Interkalari znatno obogaćuju životinjske zajednice svojim brojnim populacijama. *Obstanti* predstavljaju semaforonte odnosno semaforontske populacije koje kao paraziti ili razbojnici napadaju druge životinjske populacije.

Szelenyi sve zoocenze svrstava u 4 kategorije: catena, catenarium, praesocium i supersocium.

Catena kao najjednostavnija životinjska zajednica obrazuje se kad se jednoj korumpentskoj, sustinenskoj ili na biljni materijal orientisanoj interkalarnoj populaciji priključe obstanti.

Osnovna semaforontska populacija (korumpentska, sustinent-ska ili interkalarna) predstavlja specijaliziranu životinjsku populaciju orientisanu na prehranu isključivo materijalom jedne biljne vrste, i samo kao takva ona može graditi osnovu jedne katene. (Ime catene se gradi tako da se osnovi imena roda te vrste doda nastavak — tena).

Višu zoocenološku kategoriju u Szelenyi-evome sistemu predstavlja catenarium, koji u krajnjoj liniji sačinjava skup catena koje naseljavaju jednu biljnu vrstu. Catenarium nosi svoje ime prema imenu vrste one semaforontske populacije koja prema Szelenyi zauzima ključni položaj među ostalim catenama. Ta semaforontska populacija po njegovom mišljenju može ugroziti opstanak svih drugih populacija. Tako na primer jedna semaforontska populacija rezultatom svoje aktivnosti može izazvati smrt biljke, te uništava ili sprečava razvoj ostalih samoforontskih populacija koje žive na toj biljci. Ta populacija zauzima ključni položaj u catenariumu te biljke jer ugrožava energetska bazu ostalim članovima tog catenariuma.

Za oboje ove zoocenološke jedinice karakteristično je da njih grade monofagne semaforonske populacije.

U višim jedinicama: presocium i supersocium-u dominantnu ulogu imaju oligofage i polifagne populacije. U presocium spadaju one semaforonske populacije koje shodno svojoj individualnoj telesnoj veličini i potrebi za kretanjem mogu da se razvijaju na relativno malim površinama. Drugim rečima ovde spadaju elementi mezofaune. Presocium obuhvata najmanje jedan vegetacijski sloj.

Supersocium kao najviša jedinica Szelenyi-evog sistema obuhvata jako mobilne semaforonske populacije koje se ne mogu razvijati na malom prostoru. Tu spadaju uglavnom elementi makrofaune. U ovom hierarhijskom sistemu svaka viša kategorija obuhvata u sebi niže kategorije.

Szelenyi-ev sistem je bez svake sumnje veoma značajan, no mi ga ipak ne možemo u potpunosti prihvatiti. Ovaj sistem se bazira isključivo na prehranbeno-biološkim odnosima među životinjskim populacijama.

To jednostrano oslanjanje na prehranbeno-biološke veze među životinjama predstavlja po našem mišljenju glavnu slabost Szelenyi-evog sistema. Prehranbeno-biološki odnosi grade u prirodi jedan složen i zamršen splet međusobnih veza u kojem je retko kada moguće odrediti granice koje bi razdvajale pojedine kategorije zajednica. Praktično je gotovo nemoguće odrediti semaforonsku populaciju u tom gustom spletu međusobnih odnosa koja bi igrala odlučujuću ulogu u toj zajednici. Među krajnjim članovima jedne zoocenoze tj. između korumpenata i krajnjih obstanata postoji čitav niz raznovrsnih populacija koje u toj zajednici imaju pored uloge interkalara još i ulogu obstanata ili korumpenata. Zoocenološki sistem mogao bi se graditi isključivo na osnovu prehranbeno-bioloških odnosa jedino u slučaju kada bi u prirodi dominirale monofagne populacije, jer bi tada odnosi članova jedne zoocenoze bili mnogo jednostavniji i mogli bi se promatrati u okviru prehranbenih lanaca. Ukoliko je neka životinjska populacija izrazitiji polifag utoliko je njeno udruživanje u zajednice ovisnije o faktorima prostornog kompleksa. Pod prostornim kompleksom podrazumevamo životnu sredinu neke zoocenoze tj. biotop sa svim svojim atributima plus biljni pokrivač. S obzirom da većina životinjskih populacija nosi karakter oligofaga ili polifaga, potrebno je da se u zoocenološki sistem uzme u obzir i prostorni kompleks, kao važan faktor koji uslovljava i determinira zoocenoze.

Što se tiče Szelenyi-evih zoocenoloških kategorija samo najniža catena može se prihvatiti. Catenarium prema Szelenyi-u obuhvata skup katena jedne biljke. Ovakvo shvaćena zoocenološka kategorija je bezvredna. Na biljkama se susreću malobrojne životinjske populacije koje su monofagne, tj. prehranbeno-biološki vezane su isključivo za dotičnu biljnu vrstu, dok se gro životinjskih populacija ubraja u oligofage ili polifage. Ove oligofagne ili poliragne populacije igraju odlučujuću ulogu u životinjskoj zajednici jedne biljke iako

ne ulaze u sastav katena. One mogu ne samo znatno da utiču na dinamiku, već daju obeležje čitavoj zajednici.

Dovoljno je da podsetimo na uticaj i značaj koji ima jedna senica ili vrabac na životinjski svet jedne vočke ili na primer zec koji za vreme zime ždere koru mladih voćaka itd. Svi oni na prvi pogled nemaju nikakve veze sa članovima pojedinih katena vočke, no njihov presudan uticaj na živi svet jedne vočke je očevidan. Zato je pogrešan stav Szelenyi-a koji je isključio ove semaforontske populacije iz sastava catenariuma, iako obično one kvantitativno i kvalitativno dominiraju u toj životinjskoj zajednici.

Nedostatak i slabosti Szelenyi-evog sistema najbolje se vide na nivou presocijuma i supersocijona. Određivanje njihovih granica unutar guste mreže prehranbeno-bioloških odnosa je veoma nesigurno i podleže subjektivnom kriteriju. Do čega dovodi isključivo oslanjanje na prehranbeno-biološke odnose u kategorizaciji zoocenoza najbolje pokazuje sledeći Szelenyi-ev primer: »So kann z. B. auf einer Trockenwiese das dort entwickelte Dociostauricum maroccani durch ein Ciconiaecum ciconiae überlagert werden«. To znači ako tu kserofitnu livadu poseti roda radi ishrane, onda zajednica Dociostauricum prelazi u Ciconiaecium, da bi kad odleti roda opet Ciconiaecium prešao u Dociostauricum. A šta će biti kada sleti čavka, vrana ili sl.? Prema tome imena životinjskih zajednica na jednoj istoj livadi smenjivala bi se filmskom brzinom. U svakom slučaju uticaj jedne rode, odnosno čavke, vrane i sl. nije takav da bi trenutno promenio karakteristiku zajednice. Sve ovo ukazuje na apsurdnost građenja nekog zoocenološkog sistema isključivo na prehranbeno-biološkim vezama.

Prehranbeno-biološke veze među životinjama imaju značajnu ulogu u postanku i egzistenciji svake zoocenoze, ali one same po sebi bez prostornog kompleksa ne mogu odrediti sadržaj i granice jedne zoocenoze.

U odnosu na strukturne komponente koje daje Szelenyi: corumpenti, sustinenti, intersalari i obstanti, mi smo mišljenja da sustinenti ne predstavljaju samostalnu strukturnu komponentu, već pripadaju korumpentima ili interkalarima. Sve zoidiogamne populacije koje se hrane polenom ili cvetnim nektarom predstavljaju specijalizovane populacije korumpenata odnosno interkalara koje tu nalaze izvor energije. Uloga sustinenata je adekvatna ulozi zoohornih populacija (ptice, mravi, neki sisari) u rasijavanju semenja. Mi stoga razlikujemo samo tri strukturna oblika: corumpenti, intersalari i obstanti.

Naš zoocenološki sistem mi smo sagradili na Szelenyi-evim osnovama, dopunivši praznine i istovremeno izbegavajući jednostrano oslanjanje na prehranbeno-biološke odnose. U ovom našem sistemu zadržali smo mnoge Szelenyi-eve termine za pojedine kategorije zoocenoza iako je obično njihova sadržajnost korenito izmenjena. Ovo smo uradili jer smatramo da nije potrebno stalno izmi-

šljati nove termine ukoliko već postojeći mogu da se upotrebe. Synbiologija je danas preopterećena brojnim terminima među kojima je sva sila sinonima. Do toga je došlo zbog toga što je skoro svaki autor nastojao da plasira termine koji po njegovom shvaćanju bolje odgovaraju.

CATENA

Kao najmanja zoocenološka jedinica predstavljena je jednom korumpentskom semaforonskom populacijom određene vrste koja je prehranbeno-biološki vezana na jednu biljnu vrstu. Kateni pripadaju i sve parazitske i grabljive semaforonske populacije koje napadaju dotičnu korumpentsku populaciju. Drugim rečima katena je predstavljena jednom korumpentskom semaforonskom populacijom i na nju orijentiranim obstanskim semaforonskim populacijama. Ime katena nosi po imenu korumpentske vrste. Kao primer jedne katene možemo navesti maslinovu mušicu *Dacus oleae*. Njena larvena populacija je prehranbeno-biološki vezana za maslinu. Na njima parazitiraju parazitske osice: *Eulophus longulus* T h o m s. i *Eupelmus urozonus* D a h l b. Prema tome catena *Dacus oleae* koja živi na maslini je predstavljena semaforonskom populacijom *Dacus oleae* (larvalna populacija) i obstanskim semaforonskim populacijama *Eulophus longulus* i *Eupelmus urozonus*.

CATENARIUM

Catenarium je izgrađen iz niza korumpentskih populacija koje se hrane na jednoj biljnoj vrsti na određenom geografskom području. Katenariju pripadaju i sve obstantske i interkalarne semaforonske populacije koje se prehranbeno-biološki vezuju za te korumpentske semaforonte ili za samu biljku (interkalari orientirani na biljnu materiju). U svakom katenariju možemo razlikovati jedan ili više aspekata, čiji broj i dužina trajanja ovise o specifičnostima biologije biljke i o klimatskim prilikama sredine. Vreme trajanja pojedinih aspekata kod katenarija jedne drvolike biljke je mnogo puta duže nego kod katenarija neke dvogodišnje, jednogodišnje ili efemerne biljke. Za razliku od katena u katenariju nisu korumpentske semaforonske populacije pojedinih vrsta prehranbeno-biološki striktno vezane za dotičnu biljnu vrstu, već pojedine populacije mogu učestvovati u drugim katenarijima. Drugim rečima katenarium obuhvata sve semaforonske populacije raznih vrsta koje trajno ili povremeno zasnivaju prehranbeno-biološke odnose na datoj biljnoj vrsti. Stoga u katenarium su uključene i sve katene koje dolaze na dotičnoj biljnoj vrsti.

Radi lakšeg rada svaki aktenarium možemo razlučiti na strukturne delove: merocenoze obuhvataju semaforonske populacije

koje su prehranbeno-biološki orijentisane na određene delove biljke: koren, stablo, cvet, plod i dr. Ime katenarium dobija po imenu biljne vrste uz oznaku geografskog područja na kome je utvrđen. Na primer: *Catenarium Ramondia nathaliae* (Skopje, Matka) ili *catenarium Buxus sempervirens* (Makedonija).

SUPERCATENARIUM

Supercatenarium je jedinica višeg reda koja se postavlja indirektnim sintetskim proučavanjem. *Catenarium Abies alba* na primer iz južne Evrope nije po svojoj strukturi i dinamici identična sa katenarijem iz Srednje ili Severne Evrope. Uporednim proučavanjem katenarija sa raznih geografskih područja, mogu se izvući karakteristični i zajednički elementi kao i specifična energetska dinamika svojstvena svim katenarijima superkatenarija *Abies alba* širom zemlje. Tek ova sintetska proučavanja daće uvid u specifične osobenosti koje su svojstvene pojedinim katenarijima i koje ih odlikuju međusobno. Ime superkatenarium nosi po imenu biljke na primer: *Supercatenarium Abies alba*.

Ove tri zoocenološke kategorije imaju veliko značenje osobito za praksu. Proučavanja ovih kategorija rasvetliće mnoge probleme pred kojima se nalazi danas zaštita bilja, otvarajući nove puteve i mogućnosti efiksne zaštite kulturnih biljaka.

PRAESOCIUM

Kao viša zoocenološka kategorija on obuhvata jedan vremenski ograničen, homogeni prostorni kompleks na kojem se prehranjuje čitav niz različitih semaforonskih populacija. Pod homogenim prostornim kompleksom podrazumevamo deo zemljine površine, koji se odlikuje visokim stepenom morfološke, strukturne i dinamske homogenosti. Kao presocij možemo smatrati jednu livadu žitno polje, točilo, šumsku sastojinu, kamenjar i sl. Dok su predhodne zoocenološke kategorije vezane isključivo za određenu biljnu vrstu kao izvor energije, presocij kao viša kategorija je vezan za prostorni okvir koji se karakterizuje nizom ekoloških karakteristika među kojima značajno mesto zauzima i fizionomija vegetacijskog pokrivača. Pri razradi presocija nije od primarnog značaja biljna zajednica, već dominantne vrste po brojnosti i pokrovnosti koje daju fizionomiju biljnom pokrivaču. Kao presocij se ne smatraju samo područja sa monotonim strukturnim rasporedom kao na primer žitno polje, već kao jedan presocij treba podrazumevati i terene sa mozaičnom strukturom kao na primer visokoplaninski pašnjaci na plitkim tlima, gde se u mozaičnom rasporedu susreću skeletni elementi substrata ili na primer stepska kseromorfna pasišta sa mozaičnim rasporedom grmolikih sastojina. U jedan presocij ne možemo uključiti deo zemljinog prostora koji bi u njemu predstavljao

neku vrstu oaze. Na primer: kamenjar usred livade, proplanak u presociju jedne šume i sl.

Unutar svakog presocija razlikujemo slojeve sa specifičnim stratocenoza (u smislu Balogh-a). Za evropske prilike možemo razlikovati 7 slojeva.

Prizemni sloj koji obuhvata tanki sloj pri površini tla gde se akumulira delimično izmenjeni organski materijal. Ovom sloju pripada tzv. šumska prostirka u kojoj se razvijaju intenzivni procesi izmene mrtve organske materije. Prizemnom sloju pripada i sloj mahovina ukoliko je razvijen i sloj mrtvih biljnih delova.

Nad prizemnim slojem razvijaju se sledeći slojevi: sloj zeljastog rašća, sloj grmolikih biljaka i sloj drveća. Ispod prizemnog sloja u tlu možemo razlikovati tri sloja: gornji horizont A, srednji horizont B, i donji horizont C.

U tlu prosociju pripadaju oni slojevi od kojih prodiru podzemni delovi biljaka koje se razvijaju u presociju. U nižim slojevima osobito u karstnim područjima živi u dubokim pukotinama posebna podzemna fauna koja kao izvor energije koristi mrtvu organsku materiju koju voda spira iz gornjih slojeva ili ju unose druge životinje (u špiljama na primer). Ova podzemna fauna ne pripada presociju sa površine, jer je prema njemu u velikoj meri indiferentna.

U izvesnim slučajevima prodiru izvesni elementi prosocija i dublje na primer kišne gliste, izvesni ontostadiji insekata i sl. Oni se u tim slojevima ne hrane, već su prehranbeno-biološki vezani za slojeve presocija, te ih tamo i treba ubrajati.

Proučavanju presocija treba prići tako da se on najpre razloži na pojedine elemente odnosno stratocenoze (Balogh), horiocenoze (Schönborn) i dr. koje se onda proučavaju. Najkarakterističniji sloj presocija je prizemni sloj, na osnovu njegove karakteristike presocij nosi svoje ime.

Prizemni sloj ne samo što zauzima centralni položaj među ostalim slojevima, već se odlikuje i najsloženijom strukturom i dinamikom. Promene kvalitativne ili kvantitativne prirode bilo kog faktora prostornog kompleksa kao i razne promene nastale u ostalim slojevima presocija snažno se odražavaju na dinamici prizemnog sloja. Razgledajući osobine slojeva jednog presocija ustanovit ćemo da ukoliko se više udaljujemo od prizemnog sloja utoliko više slojevi gube karakteristična svojstva tog presocija ispoljavajući osobine svojstvene analognim slojevima drugih presocija. Zato je potpuno opravdano uzimanje prizemnog sloja kao najkarakterističnijeg sloja svakog presocija, jer on usled svog položaja na granici između zračne i podzemne sredine i svoje složene strukture i dinamike to nužno nameće.

Među brojnim semaforontskim populacijama koje naseljuju presocij odnosno njegove strukturne elemente, možemo razlikovati sledeće kategorije:

Obligatne populacije tj. semaforonske populacije koje se ishranjuju u dotičnom presociju.

Indiferentne populacije tj. semaforonske populacije koje se ne prehranjuju u dotičnom presociju, već se tu susreću u neaktivnom stanju. Na primer: razni ontostadiji razvića: jajašce, lutke holometabolnih insekata, inaktivne semaforonske populacije u zimskom i letnjem mirovanju tj. stadiji hibernacije i estivacije, ptice i sisari i njihov podmladak u gnezdima i jazabinama i sl.

Značaj indiferentnih populacija za određeni sloj odnosno presocij je u tome što one iako direktno ne učestvuju u prometu energije presocija služe kao izvori energije drugim životinjama, te tako vezuju nove članove na dati presocij.

Obligatne populacije se dalje dele na: *euobligatne* tj. one semaforonske populacije koje se ishranjuju u dotičnom presociju odnosno sloju. Na primer: puž, gusenica, mokrica i dr. i *temporalne* semaforonske populacije koje se povremeno ili delimično hrane u datom presociju. Na primer: ptice, mamalia, leptiri, diptere i dr.

U analizi presocija primarno mesto zauzimaju obligatne semaforonske populacije, na osnovu njih se stvara predstava o karakterističnoj strukturi i dinamici datog presocija. Pri tome se ne određuje samo prehranbeno-biološki odnosi i kauzalne veze među pojedinim semaforonskim populacijama, već se određuje i njihova individualna i težinska dominacija, abundancija, konstantnost, biomasa, aktivnost, životne forme i njihov raspored i dr.

Ime presocij dobija na sledeći način: Uzima se ime roda semaforonske populacije koja pokazuje najveći stepen individualne i težinske dominacije — to je uvek korumpentska ili interkalarna populacija i spaja se sa imenom najdominantnije obstantske semaforonske populacije. Osnovi imena rodi obstantske populacije dodaje se nastavak — *idium*. Na primer: U jednom presociju na kserofitnom terenu u Makedoniji dominirala je vrsta skakavaca *Oedipoda coerulescens* i gušterica *Lacerta erhardii riveti*. Taj presocij nosi ime: *Oedipoda-Lacertidium erhardii riveti*.

Da bi se presocij kao jedna zoocenološka jedinica pravilno shvatio potrebno je ne samo proučiti prizemni sloj i odrediti ime, već proučiti na isti način i sve ostale slojeve utvrđujući odnose i veze koje među njima postoje.

Značajni atribut svakog presocija je vremenski period u kojem on egzistira, stoga je važno označiti i vreme u koje je on indentifikovan. Vrlo živa dinamika životinjskog sveta na određenom zemljinom prostoru uslovljava da pojedine semaforonske populacije prelaze tokom vremena iz obligatnih u indiferentne, od korumpenata u obstante ili obrnuto, pri tome često napuštaju određeni životni prostor i prelaze u drugi. Na jednom mestu tokom godine menjaju se postepeno osobine prostranog kompleksa u kvalitativnom i kvantitativnom pogledu. Ove promene slede i sukcesivne smene presocija koji se na tom mestu razvijaju. To su ciklične godišnje sukcesije.

SYNSOCIUM

Svi presociji koji se sukcesivno smenjuju na jednom prostoru, tokom godine i čiji broj i vreme trajanja ovise o klimatsko ekološkim uslovima geografskog područja, mogu se proučavati kao aspekti jedne više sintetske zoocenološke jedinice *syncocium*-a. U studiji sinsocija se pored ostalog prate strukturne promene smena životnih formi, odnosi populacija i dr. Karakterističnim vrstama sinsocija treba smatrati one vrste koje su preko svojih obligatnih semaforontskih populacija prisutne u svim presocijima datog sinsocija. Ime sinsociju daju najdominantnije karakteristične vrste na način kao i kod presocija sa upotrebom nastavka — *isium*.

PRESOCION

Pored vremenske sukcesije presocija koji se razvijaju na jednom mestu i koji su obuhvaćeni u *synsocium*, može se pratiti istovremeno prostorna i vremenska sukcesija presocija. Presocij koji se razvio na mestu A u vremenu t^1 može pokazivati u većem ili manjem stepenu sličnosti sa presocijem koji se je razvio na mestu B u vremenu t^2 itd. Presociji koji se razvijaju na raznim geografskim tačkama i u različitim vremenskim aspektima godine mogu se sintetskim proučavanjima ujediniti u višu sintetsku jedinicu Presocion. Značaj presociona je u tome što omogućava praćenje geografskih sukcesija presocija u vremenu.

SOCIUM

Dva ili više presocija koji leže na jednom području i međusobno se naležu grade najvišu zoocenološku jedinicu socium. Kao socium možemo uzeti na primer jedan šumski kompleks u kojem su obuhvaćeni presociji šumskih sastojina i presociji proplanaka, rečne i potočne dolinice sa različitim zonalno raspoređenim presocijima, razni mozaični kompleksi, ljudska naselja i dr. Proučavanja socija se vrše na istim osnovama kao i kod presocija samo se ovde kao karakteristični elementi mogu uzeti u obzir samo one semaforontske populacije koje se hrane na području celog socija. Ime socij dobija na već izneseni način sa upotrebom nastavka — *ion*.

SUPERSOCIUM

Svi sociji koji se sukcesivno smenjuju na jednom prostoru tokom godine, mogu se proučavati u okviru više sintetske zoocenološke kategorije *supersocium*-a. Značaj supersocija je u tome što on

daje uvid u zoocenološku dinamiku jednog šireg područja. Ime se pravi na iznesenim principima sa upotrebom nastavka *-idion*.

Istraživanja zoocenoza na ovim osnovama ne samo da će prođubiti naša znanja o njima, već će u mnogome doprineti razvoju drugih grana biologije. Ona će ukazati na nove mogućnosti praksi u biološkoj borbi sa štetočinama. To je svakako samo po sebi dovoljan razlog da se zoocenološkim istraživanjima posveti velika pažnja.

LITERATURA

- 1 Balogh, J. (1953). *Grundzüge der Zoozönologie*. — Budapest.
- 2 Balogh, J. (1958). *Lebensgemeinschaften der Landtiere, ihre Erforschung unter besonderer Berücksichtigung der Zoozönologischen Arbeitsmethoden*. — Akademie Verlag Berlin.
- 3 Horvat, I. (1949). *Nauka o biljnim zajednicama*. — Zagreb.
- 4 Jermy, T. (1955). *Zonologie und angewandte Entomologie*. — Pflanzenschutzkongress Berlin. — Kongressbericht.
- 5 Jermy, T. (1956). *Cenological Basis of the solution of some problems in plant protection*. — Allattani Közlemenyek, XLV, 3—4.
- 6 Jermy, T. (1957). *Zur Frage des Biozönotischen Gleichgewichtes*. — Allattani Közlemenyek, XLVI, 1—2.
- 7 Karaman, M. (1964). *Über die Kategorisierung der Zoocönosen*. — Beiträge zur Entomologie, XIV, H. 5/6.
- 8 Schönborn, W. (1961). *Ununtersuchungen über die Schichtung im Hypolithion*. — Biologischen Zentralblatt, Bd. 80, H. 2.
- 9 Schönborn, W. (1961). *Zoozönotische Struktur- und Konnexitätsanalyse in Kieferstümpfen*. — Biologischen Zentralblatt, Bd. 80, H. 6.
- 10 Schönborn, W. (1963). *Vergleichende zoozönotische Untersuchungen an Exkrementen, Kadavern, Hutplätzen und Vogelnestern*. — Biologischen Zentralblatt, Bd. 82, H. 2.
- 11 Schönborn, W. (1963). *Die Biochorien, ihre Abgrenzung und Einteilung*. Monatsberichte der Deutschen Akad. d. Wiss. Berlin Bd. 5, H. 4.
- 12 Schwenke, W. (1953). *Biozönotik und angewandte Entomologie*. — Beiträge zur Entomologie, Bd. 3, Sonderheft, Berlin.
- 13 Stanković, S. (1962). *Ekologija životinja*. — Beograd.
- 14 Szelenyi, G. (1955). *Versuch einer Kategorisierung der Zoocönosen*. Beiträge zur Entomologie, Bd. 5, H. 1/2.
- 15 Szelenyi, G. (1954—56). *Ist die Ackerbaulandschaft eine Biocönose*. Annal. Inst. Prot. Plant. Hungarici, VII.
- 16 Szelenyi, G. (1956). *Zoocönose oder Koexistenz?* — Allattani Közlemenyek, XLVI, 1—2.
- 17 Szelenyi, G. (1957). *Die Zoozönologischen Kategorien*. — Allattani Közlemenyek, XLVI, 1—2.
- 18 Szelenyi, G. (1958). *Der Begriff des Semaphoronten in der Entomologie*. — Folia Entomologica Hungarica, XI, N. 1.
- 19 Szelenyi, G.; Jermy, T. (1958). *Die Zoocönose des Winterweizens*. Allattani Közlemenyek, XLVI, 3—4.
- 20 Tischler, W. (1955). *Synökologie der Landzicre*. — Stuttgart.

dr M. Karaman

DIE WEGEN UND PERSPEKTIVEN DER ZOOCENOLOGISCHEN
FORSCHERUNGEN

Zusammenfassung

In dieser Arbeit wird die Problematik der zoözologischen Untersuchungen betrachtet in Form eines kritischen Überblickes über die bisherigen Untersuchungen und über die Fehlschlüsse auf Grund einer Überbewertung der phytozönologie und ihrer Methoden. Es wird ein kritischer Rückblick auf die zoözologische Kategorisierung von Szelényi gegeben. Als Resultat dieser Untersuchungen wird eine neue Kategorisierung der Zoozönosen vorgeschlagen und auf neue Wege für diese Untersuchungen hingewiesen. Nach dieser Einteilung sind die folgenden Kategorien zu unterscheiden: Catena, Catenarium, Supercatenarium, Presozium, Synsozium, Presozion, Sozium und Supersozium.

П Р И К А З И И Б Е Л Е Ш К Е

БОРБЕ Сп. РАДОЈИЧИЋ: „Развојни лук старе српске књижевности“, Матица српска, Нови Сад, 1962. стр. 310.

У настојању да читалачкој публици прикаже уметнички домет наше старе књижевности професор Борбе Сп. Радојичић је сакупио у једну књигу неке од својих чланака, расправа и студија објављених у периоду 1938. до 1962. године. „Развојни лук старе српске књижевности“ логичан је резиме вишегодишњег бављења овом литературом а уједно представља нормалан наставак две године раније објављене „Антологије старе српске књижевности“ (издање „Нолита“, Београд, 1960. страна 374).

Обе књиге имају исту тенденцију: да на приступачан а уједно и научан начин, (синтезу у којој професор Радојичић неубичајено успева), саопште резултате ауторовних напора који су значајни и обимни, и да уједно покажу колико високих уметничких квалификатива поседује књижевност тога доба. Стога се само привидно намеће закључак да се ради о два веома сродним књигама које се настављају једна на другу и које остављају утисак целовитости.

Са правом мером аутор успева да их разграничи и да нам обема, а могуће и још којом, укаже на то богатство које се крије у њима. Професор Радојичић има способност категоризације и обележавања оних преваходних функција које хоће да оствари књигом коју публикује.

Отуда потиче она пуноћа значења и доследна концепција коју спроводи. У „Антологији старе српске књижевности“ аутор се трудио да презентира што већи број оригиналних текстова а тек при крају тог зналачки направљеног одбира даје коментаре, напомене и упутства. За разлику од такве концепције „Развојни лук старе српске књижевности“ представља обимну и истовремено кохерентну студију која је, истина, састављена од великог броја мањих радова, али је са таквом вештином компонована да се ни у једном тренутку не осећа та парцијалност. Очито је да се аутор много трудио, и успео у томе, да јој да дефинитиван облик, да јој сем хронологије да и дубљи заједнички смисао који се као црвена нит провлачи кроз све те радове.

Зато у „Развојном луку старе српске књижевности“ текстови служе само као повод, мала текстуална илустрација опсежном научном комен-

тару који следи после ње и у коме је садржана панорама нових научних достигнућа.

Богато поткрепљена научном апаратуром, паралелношћу различитих ставова, својих и туђих, подвргнута критичком преоцењивању, пренспитивању са савременог становишта, књига професора Радојичића представља још једно значајно остварење наше историје књижевности.

Ко заједнички проседе целој књизи могла би се узети уводна студија: „Развојни лук старе српске књижевности“, по којој је књига добила назив, у којој (на 44 стране) аутор сразмерно том простору упућује читаоца у ову књижевну област и саопштава му низ познатих, мање познатих и непознатих детаља о њој, задржавајући се узгред, са мање или више пажње, на недовољно познатим местима.

Једна од добрих страна књиге професора Радојичића, поред њеног критичког издања и прегледности, је та што аутор оставља читаоцу веома мали број дилема. Та опредељеност указује на ауторову акрибију. Изузетак чине неколико места на којима се дозвољавају и другачије могућности. Када се упореде текстови појединих чланака и расправа са идентичним у књизи видимо да се аутор опредељивао за нове, смелије и вероватније закључке.

Сваки од тих закључака аутор поткрепљује мноштвом постојећих доказа и на тај начин чини да их и ми усвајамо. Дате у целини чланци и расправе, у другом делу књиге „Текстови и коментари“ (45—306), појављују се у новом светлу и показују сву своју снагу коју парцијално дате нису имале. Документујући своја мишљења ранијим ставовима и наводећи изворе и литературу професор Радојичић се често упушта у полемичку са појединим ауторима који су писали о одређеној теми из те области.

Упоређујући мишљења бугарских аутора Јордана Иванова („Иван Рилски и његов манастир“, 1917.) и В. Сл. Киселкова („Св. Иван Рилски, житија“, 1940.) о дирљивом надгробном запису Рилског монаха (одмах после 1342. године) поводом смрти Стефана Хреље Драговоља, на основу својих разматрања доноси нов и одржив суд. Друга мишљења, која су научно неодржива била раније или у садашњем тренутку професор Радојичић такође коментарише а нека од њих оповргава.

Осим тога, аутор везује, где је то могуће, и указује на утицаје које је стара српска књижевност оставила на савремене писце. Тако се на страни 198. доводи у везу натпис на Косовском стубу („Сије речи писане бише на стапу мраморену на Косову“) са песмом Милана Ракића „На Гази Местану“.

Пишући неколико пута о Косовском стубу и Ракићевој песми професор Радојичић, у зависности од података којима располаже у одређеном тренутку, износи различита мишљења. Тако је у тој еволуцији мисли, у првобитној расправи „Световна похвала кнезу Лазару и Косовским јунацима“ („Јужнословенски филолог“ XX, 1953—54, страна 139.) сматра да Ракић „свакако није знао за похвалу са Косовског стуба“ али у коначном закључку оповргава сопствено мишљење и при томе се позива на књигу А. Гиљфердинга: „Боснија, Герцеговина и Стараја Србија“, 1859. коју је вероватно Ракић читао будући да се интересовао за литературу о Ко-

совском боју и да има много сличности између његове песме и натписа на Косовском стубу.

Критичан став према раније докетим судовима у овој књизи служе као несумњив доказ развоја ауторове научне мисли. Схватљиво је да одабрани текстови и коментари на српскословенском, у старој српској књижевности, укључују у себе и текстове из књижевности која је стварана у Босни и Приморју (од Сплита до Скадра). За овакав став се аутор определио још у „Антологији старе српске књижевности“.

Нарочито значајан допринос и интересантан прилог представља одељак чији је наслов „Узредни записи старих наших преписивача и читалаца“ (90—100). Аутор је на овом месту изнео један део оних записа који су мање познати. Важан чинилац представља то, што је њима надокнађен онај недостатак писама или таквих рукописа из којих би се могао назрети интиман живот и бриге свакодневице.

При том аутор настоји да их донесе у изворном облику, са годином када су записани, ако је то могуће утврдити, местом итд. Они служе као контраст оним канонским и клишеираним званичним обавештењима и у највећој мери имају призвук реалистичности и искрености која понекад није могла бити саопштена на други начин. Многи од њих сакупљени су са маргина штампаних и рукописних књига, са фресака, дрвореза, металних делова а неки од њих су извезени, урезани у камену итд. Брига о том књижевном благу добила је на тај начин пуно оправдање.

Извесне мање замерке могле би се учинити не толико због несразмере коментара (нпр. „Слову љубве“ посвећена је непуна страница и по док је текст у Теодора Граматика „Гоњење наста на голобраде“ посвећено седам страница) колико на делимична понављања о којима и сам аутор говори у крајњој напомени. Понегде је та несразмера у коментарима учињена намерно јер је аутор желео да више говори о мање познатим проблемима старе књижевности чије је осветљавање успешно продужено овом књигом.

„Развојни лук старе српске књижевности“ на широком плану упознаје читаоца са богатством старе српске књижевности, уводи га у нов свет, побуђује интересовање и оставља пријатан утисак својом приступачношћу и сериозношћу обраде. Несумњиво је да је аутор изванредан зналац старе књижевности, један од оних књижевних историчара који на пригодан, интересантан и научан начин успевају да саопште део њиховог обухватног света сазнања.

Р. В. Ивановић

Др МИРОСЛАВ ПАНТИЋ: „Југословенска књижевност и усмена народна књижевност од XV до XVIII века“, „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“, књ. 29. св. 1—2, 1963. стр. 17—44.

Од бројних, недовољно обрађених питања књижевности југословенских народа др Мирослав Пантић је одабрао следећи: однос усмене народне књижевности и уметничког стваралаштва појединих књижевних стваралаца, са претензијама на оригиналан уметнички поступак, њихово

међусобно преплитање, границе и сву сложену проблематику коју обухвата овај однос. Аутор том односу приступа са одговарајућом аналитичком методом, објашњава га и извлачи, бар делимично, из оне копрене безличних наговештаја поткрепљујући га обиљем нових запажања, познатих докумената и новооткривених података.

Један његов део др Пантић осветљава са прихватљивог становишта образлажући га њему својственом јасношћу. Обухваћени период од неколико векова, од почетка ренесансе до краја барока, широка је временска и догађајна платформа на којој долази до размимомлажења у утврђивању утицаја који је изразито снажан у том добу а непречишћен и неутврђен.

Диференцирање уметничких квалитета који су искључиво својства усмене народне књижевности, оних поетских квалитета који су се јавили непосредно под њеним утицајем, којима је она послужила као неисцрпно инспиративно врело, и на крају индивидуалних особина књижевних стваралаца — представља потребу која је и до овог тренутка означена као неопходност.

Утицај усмене народне књижевности не може се до краја дефинисати. Тога је свестан и сам аутор који овим радом жели само да смањи круг недоречености о поменутој теми, покушава да направи шири и дубљи захват у његовом решавању. Стога је овај рад солидна основа и поуздан извор за даља проучавања у овој области.

Евидентан утицај италијанске књижевности на почетак и цео ток ренесансе код нас чини ову проблематику далеко компликованијом за проучавање. Надовезујући се на ранија мишљења и полемике (Вук Караџић и Бабуркић, у коју се касније индиректно уплео и Станко Враз) др Пантић показује да ово питање није скорашњег датума. Приморје, крај који је „једини имао среће да у књижевности, као и у читавој култури, оствари свој ренесанс и своју барокну епоху“ заслужио је утолико више труда испитивања.

У образагању својих ставова др Пантић се обилно служи необјављеним рукописима од којих су неки плод његовог дугогодишњег трагања и проучавања ове књижевне епохе. Он је добар зналац епохе о којој говори са оном пенушавом ренесансном импулсивношћу (о томе сведочи недавно објављена Пантићева књига „Поетика хуманизма и ренесансе“ I—II, Београд 1964. год.).

Повезивање проблема о ком се говори са италијанском књижевношћу није ствар само компаративне књижевности, примећује аутор, него треба да се истакне још јаче уметнички домет који је постигла ренесансна и барокна књижевност у нас, а са њом у нераскидивој вези и усмена народна књижевност коју су песници нашег Приморја прихватили свим срцем, окренули јој своја песничка чула, инспирисани њоме имитирали је, преузимали мотиве, а понегде и преузимали у потпуности. Но, тај утицај се не огледа само и не своди на уметнички аспект посматрања јер се протеже и на друштвени, економски и политички.

Тако, усмена народна књижевност добија у јачој мери социолошки значај. Др Пантић уочава неколико фаза и различит интензитет утицаја усмене народне књижевности са читавог Балканског полуострва и везује

је са другим духовним покретима који су узбуђивали тадашње друштво (као католичка рестаурација нпр.) у њиховој дијалектичкој повезаности. Разумљиво, интересовање за народну књижевност опало је после католичке реакције због тежње да се наши приморски градови одвоје од словенске залебине у којој је та књижевност имала највише утицаја. Јасно је, такође, да су се ти и такви покушаји „у коначном рачуну ипак показали као бескорисни“ јер је присталицама католицизма „било несравњено мање стало до поезије него до правоверја и до хришћанске моралке“.

Дубровчани, поготову, су били са својом залебином у свакодневној вези: у своме месту, на путевима од Дубровника до Скопља и Солуна који су водили преко Косова и Метохије (у два правца: преко Призрена за Тетово и преко Лиљана за Скопље) и даље долином Вардара, или бродовима до Егејског архипелага итд. Епонеја која се одиграла на Косову често се спомиње у делима дубровачких и приморских песника што доказује да су их на путевима прихватили, преносили у наслеђе, чували и бележили, и слушали (нарочито бугарштите) од досељеника који су слободу тражили на југу. Тако се у Палмотићевом „*Госту града Дубровника*“ спомиње Милош Кобиловић, као и у делу непознатог аутора из Пераста, за кога др Пантић претпоставља да је Андрија Змајевић, чији је наслов изгубљен а рукопис почиње: „Овди почиње бој Кнеза Лазара и зла сврха Милоша Ковиљина и издајника Вука Бранковића и девет браће Југовића на Косову пољу на 24. јунја 1348.“ у коме се спомињу сви јунаци из Косовског циклуса.

У раду је извршено нијансирање у погледу дејства појединих књижевних врста народне књижевности. Ипак би за обухватнију минуциозну анализу са књижевно-теоретског становишта (нпр. версификација) било потребно више пажње но што је аутор посветио, тј. њој би требало посветити посебан рад. Но, проблем проучавања поменутог утицаја не своди се само на локализована подручја него добија и међународни значај јер продором у Европу (Алберто Фортис и други) оне постају део европске културе.

У ауторовој тачно запажања спада и мишљење да се на народну поезију у предвуковско доба гледало другачије. Данашње оцењивање народне лирике везано је за Вука који је фиксирао народну књижевност у њеној кулминационој тачки. Али она је морала на свом ембрионалном путу проћи кроз низ фаза које су карактерисале местимично и опадајуће кривуље. На то нас упућују и поребења са забележеним збиркама из времена пре Вука.

Јасно је, међутим, тврди др Пантић понављајући мишљење А. Вајана, да су познати књижевни ствараоци из тога доба „велики дужници народне књижевности“. Наши почетни ренесансни ствараоци књижевности нису имали књижевну традицију, те према томе и уметничког искуства на које би се ослањали — осим народне књижевности. У тој узрочно-последичној повезаности др Пантић проналази корене многим наоко очигледним али тешко ухватљивим нитима (нпр. она о преузимању италијанских канцониера који су преводени језиком народних песама и слично). На том месту се аутор бави проблемом проучавања стила и језичке етимологије као допунских компоненти али нажалост недовољно.

Читав метод рада указује на многостран приступ овом проблему чије се решавање овим радом само начело и далеко је од потпуног дефинисања. Рађен са изврсном акрибијом, рад Мирослава Пантића представља допринос проучавању историје књижевности југословенских народа и путоказ у једно неиспитано њено подручје.

Радомир Ивановић

Вопросы фонетики, учыные записки Ленинградского ордена Ленина государственного Университета имени А. А. Жданова, № 325, Филологический факультет, серия филологических наук, выпуск 69, издательство Ленинградского университета 1964, стр. 3—193.

U redakciji profesora M. I. Matusovića grupa lenjingradskih fonetičara objavila je zbornik radova pod gornjim naslovom u kome se iznose rezultati njihovih istraživanja, a ta istraživanja obuhvatila su razna područja ove naučne oblasti. Evo sadržaja toga zbornika: L. R. Zinder: *Uticao tempa govora na tvorbu pojedinih glasova*; L. R. Zinder, L. V. Bondarko L. A. Verbicka: *Akustička karakteristika razlika između tvrdih i mekih suglasnika u ruskom jeziku*, M. I. Matusovič, N. A. Ljubimova: *Artikulacija ruskih akcentovanih glasova na osnovu rentgenografskih podataka*; L. V. Bondarko: *Neke kvantitativne karakteristike nejednačenosti ruskih akcentovanih samoglasnika*; L. A. Verbicka: *O glasovnim etalonima (obrazcima) ruskog govora (na materijalu samoglasnika)*; N. A. Ljubimova: *O grupnim i individualnim obilježjima sonanata u zavisnosti od njihovoga fonetskog položaja*; G. D. Urjadova: *Grupe bezvučnih eksplozivnih (pregradnih) suglasnika ruskog jezika u govornom procesu*; L. A. Verbicka: *Melodija podsticajnih rečenica (pobuditeljnih) u ruskom jeziku*; N. A. Ljubimova: *Melodija izdvojenih apozicija u ruskom jeziku*; R. M. Romanova: *Melodija rečenica sa uvodnim autorovim riječima u direktnom govoru*; M. G. Kravčenko: *Prilog karakteristikama bezvučnih pregradnih suglasnika njemačkog jezika u zavisnosti od susjednog samoglasnika*; O. A. Amirbekov: *O fonematičnosti samoglasnika (€:) i (€) u savremenom francuskom jeziku*; N. A. Sigarska: *O karakteru slogovne strukture u francuskom jeziku* i M. V. Gordina: *Dužina samoglasnika vijetnamskog jezika*.

Kako nam i sadržaj ovog zbornika pokazuje, široko je polje interesovanja njegovih saradnika. Mi ćemo ovdje ukazati na problematiku o kojoj je riječ u nekim od navedenih radova.

L. R. Zinder u prvom redu ovoga zbornika obrađuje problem uticaja tempa govora na artikulaciju pojedinih glasova. Na prvim stranicama autor ističe misli akademika Ščerbe o neosnovanosti mišljenja da izolovano izgovoreni glasovi nisu vjerni predstavnici artikulacije tih glasova realizovanih u glasovnim grupama. Po mišljenju autora, izolovano izgovoreni glasovi — samoglasnici i suglasnici — nemaju ništa vještačko u svojoj artikulaciji, a pošto nemaju ništa vještačko, njihova artikulacija čuva osnovne karakteristike za koje znaju ti glasovi i u govornom procesu. Nema nikakve sumnje da i izolovano izgovoreni glasovi čuvaju svoja osnovna obilježja, samo je pitanje da li su te njihove karakteristike uvijek identične onim koje nalazimo kod tih glasova realizovanih u govornom procesu.

Za ovaj rad, kao i druge ovdje navedene radove, korišćena su sredstva eksperimentalne fonetike: kimograf, oscilograf, spektrograf. Na osnovu kimografskih trasa autor je došao do zaključka da i u brzom izgovoru svi glasovi mogu čuvati svoje osnovne artikulacione karakteristike. Ovo naročito vrijedi za one objekte kod kojih ne postoji velika razlika između artikulacija pojedinih glasova u različitim načinima govora. Na čuvanje karakteristika poje-

dinih glasova utiče i njihovo trajanje. Oni glasovi koje karakteriše duže trajanje, teže podliježu redukciji nego glasovi sa kraćim trajanjem. Što se tiče klasifikacije glasova prema njihovoj podložnosti ka produžavanju artikulacionog procesa, autor daje ovakav redosljed: 1) afrikate i tjesnačni, 2) bezvučni palatalizovani okluzivi, 3) bezvučni nepalatalizovani okluzivi, 4) zvučni okluzivi, 5) zvučni tjesnačni 6) nazali, 7) likvide. Ovaj redosljed samo se neznatno mijenja u brzom načinu govora. Od samoglasnika najduži je samoglasnik — *a*, kad je nosilac akcenta, a najkraći je *ʋ*; u neakcentovanim pozicijama, normalni stil, opet je — *a* duže od ostalih, a najkraći je samoglasnik — *i*; u brzom načinu izgovora najduži je samoglasnik — *u*, a najkraći su *ʋ* i *e*. Akcentovani glasovi, sasvim razumljivo, imaju jače izraženu kvantitativnu stranu nego njihovi neakcentovani parnjaci, isto tako postoje kvantitativne razlike između istih glasova različitih stilova, različitih načina izgovora. Mada se razlikuju glasovi normalnog i brzog stila, te razlike, ipak, nikada ne utiču na izmjenu osnovnog fonološkog obilježja tih glasova — i u jednom i u drugom slučaju imamo iste foneme, samo izražene različitim fonetskim varijantama. Postoji razlika i između nekih palatalizovanih i nepalatalizovanih suglasnika, tako je okluzija kod palatalizovanih glasova slabija od one koju imaju njihovi nepalatalizovani parnjaci, a i to je ponekad fonetski opravdano. Razumljivo je i to što tjesnačni *f*, *s*, *h*, *š* imaju podjednak tjesnac i kad su palatalizovani i kad nemaju te fonetske karakteristike. I u jednom i u drugom slučaju postoji tjesnac, i on je konstantan. Autor ističe da kod afrikata imamo stalan tjesnačni element artikulacije, a da se okluzivni element mijenja u različitim vidovima govornog stila. Iz cijelog ovoga rada proizlazi da tempo govora ne utiče na izmjenu osnovnih obilježja pojedinih glasova, a to navodi na misao »da i u govornom procesu najmanja jezična jedinica u ruskom jeziku ostaje zasebni glas, a ne slog ili riječ« Sve foneme i njihove varijante znaju za određene artikulacione osobine koje ne zavise ni od tempa govora niti, pak, od govornika.

U drugom radu ovoga zbornika autori govore o razlikama između tvrdih i mekih glasova ruskog jezika. Sa fiziološke tačke mekoća se obično smatra dopunskom osobinom artikulacije tvrdoga glasa, što neće biti tačno. Zato su autori i postavili sebi zadatak da utvrde artikulacionu i akustičku razliku između tvrdih i mekih glasova. Na osnovu spektrografskih analiza autori ovoga rada su došli do zaključka da se spektar mekoga glasa razlikuje od njegova tvrdog parnjaka i da meki glas nije zbir artikulacije tvrdog i palatalnog glasa. Meki suglasnici predstavljaju poseban i složen artikulacioni proces »akustička karakteristika mekog suglasnika, kažu autori, nije ponavljanje iste karakteristike tvrdoga suglasnika sa dodavanjem neke druge osobine.« Mekoća suglasnika, dakle, nije izražena u dodavanju palatalnog elementa na spektar tvrdog suglasnika, razlika između ovih glasovnih tipova znatno je veća i ona se manifestuje u toku cijeloga artikulacionog procesa. Da ukažemo još i na to da prvi dio artikulacije okluzivnih suglasnika: *b*, *d*, *g* je identičan, to je »neutralni« zvučni glas, ali zato postoji osjetna razlika između palatalizovanih *b* i *g* na jednoj strani i palatalizovanog *d* na drugoj strani. Ta razlika se ispoljava u tendenciji ovog posljednjeg da se afrikatizira (otuda kod nas pojava afrikate *dj* od palatalizovanog *d*).

Prof. Matusevič i N. A. Ljubimova u trećem radu zbornika govore o artikulaciji ruskih glasova na osnovu rentgenografija. Rezultati do kojih su oni došli govore da raniji radovi u kojima se tretira ovaj problem nisu najvjernije prikazali artikulaciju ruskih glasova. Razlike postoje kako kod tvrdih tako i kod mekih glasova. Autori misle da artikulacija afrikata odgovara artikulaciji njihovih komponenata. Položaj jezika za vrijeme okluzije kod glasa *c* analogan je artikulaciji glasa *t*, a kod tjesnaca — artikulaciji glasa *s*. Kod *č* imamo palatalizovano *t* i *š*. Da ovi glasovi imaju slivenu artikulaciju, od ranije je poznato, ali se ne bismo mogli složiti da je prvi element ovih glasova analogan artikulaciji tih glasova normalne artikulacije.

Interesantna su zapažanja o artikulacionoj razlici između *s* i *š*. Kod *š*, kažu autori, obrazuju se dva tjesnaca, a kod *s* samo jedan. Zajednička karakteristika svih mekih glasova je pomjeranje jezika naprijed, povećavanje obima farinksa i smanjivanje viličnog ugla.

U vezi sa artikulacijom samoglasnika autori ukazuju na netačna tvrdjenja nekih fonetičara o položaju jezika pri artikulaciji nekih od tih glasova.

Klasifikacija ruskih samoglasnika prema visini ide ovim redom: *i, ѳ, u, o, e, a*; po horizontalnoj ravni redosljed je ovakav: *i, ѳ, e, u, a, o*; a prema veličini farinksa: *i* (najveći), *ѳ, e, u, a, o*.

L. V. Bondarko u svom radu govori o nekim kvantitativnim karakteristikama akcentovanih samoglasnika u ruskom jeziku. Kao i u drugim jezicima, tako i u ruskom, kvantitet pojedinih samoglasnika zavisi u dobroj mjeri od položaja koji ti glasovi zauzimaju u riječi: da li je ispred ili iza mekih glasova, da li je ispred ili iza akcentovanog sloga i sl. U ruskom jeziku manje traju samoglasnici kad se nađu u položaju između dva tvrda nego kad se nađu između dva meka suglasnika. Najveće trajanje imaju samoglasnici kada se nađu između mekih suglasnika. Opšti je zaključak da je kvantitet tijesno vezan i za kvalitet glasova, ako ova osobina trpi promjenu, dolazi i do promjene u kvantitetu.

L. A. Verbicka na osnovu eksperimenata koje je vršila dolazi do zaključka da i izdvojene foneme, tj. kad se ne ispituju u organskim cjelinama u kojima se javljaju, ostaju i dalje u artikulacionom polju tih fonema i najčešće ih slušaoci raspoznaju, čak i njihove varijante. To govori da u svijesti savremenih predstavnika nekog jezika postoji veći broj jedinica koje se mogu raspoznati. Istina, i na ovaj momenat u govoru utiče tempo izgovora, akcent i dužina glasova.

O sličnom problemu govori i N. A. Ljubimova. Njenu pažnju privukli su sonanti, o kojima se u posljednje vrijeme dosta piše. Postupci pri ispitivanju i ovdje su kao i kod drugih saradnika ovoga zbornika. Ispitivanja su vršena ili na izolovanim glasovima ili glasovnim skupinama. Raspoznavanje sonanata, takođe, zavisi od pozicije iz koje su uzeti. Palatalni glasovi i ovdje dolaze iz nepalatalnih. Interesantna je konstatacija da su mnogi slušaoci izolovane sonante *l, l'* i *m'* identifikovali kao samoglasnike, da su u njima raspoznavali samoglasnike. Vrijedno je ukazati još na jedan momenat koji ističe autor ovoga rada — intenzivnost artikulacije sonanata znatno je manja od intenzivnosti samoglasnika (u inicijalnom položaju intenzitet je 2—3 puta slabiji kod sonanata nego kod naglašenih samoglasnika; u finalnim pozicijama taj odnos je veći — 3 do 5 puta; u intervokalnom položaju intenzitet sonanata je 2 do 2,5 puta slabiji od intenziteta naglašenih samoglasnika).

Rad G. D. Urjadove vezan je za problematiku sloga i pitanje koliko je ta granica povezana sa kvantitetom suglasnika koji se javljaju u jednoj skupini.

L. A. Verbicka, N. A. Ljubimova i R. M. Romanova u posebnim radovima govore o rečeničnoj melodiji u ruskom jeziku. Poslednji radovi ovoga zbornika posvećeni su problematici neslovenskih jezika.

A. Peco

GEORGES STRAKA: *A propos de la question des semi-voyelles*, Sonderdruck aus Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung, Band 17, Heft 2—4, 1964, Akademie-Verlag — Berlin.

Profesor Univerziteta u Strazburu Žorž Straka (Georges Straka) već duže vremena bavi se problemom klasifikacije glasova. U svojoj vrlo značajnoj studiji: *La division des sons du langage en voyelles et consonnes peut-elle être justifiée?* objavljenoj u Travaux de Linguistique koji izdaje Centre de

Philologie et de Littératures romanes u Strazburu, on je vrlo ubjedljivo i dokumentovano dokazao opravdanost podjele glasova na samoglasnike i suglasnike. Ta podjela ne zasniva se na razlici koja postoji između tih glasovnih grupa u njihovoj slogotvornosti, sposobnosti da se produžava njihova artikulacija, stepenu otvorenosti rezonatora pri njihovoj artikulaciji i sl., kao što se najčešće ranije isticalo, nego ta podjela nalazi svoje opravdanje u činjenici što pri artikulaciji samoglasnika učestvuju jedni jezični mišići, a pri artikulaciji suglasnika učestvuju drugi mišići (prikaz ove studije v. Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku, Novi Sad). U ovom radu profesor Straka govori o glasovima *j*, *w*, *y* (*ü*) koji se često izdvajaju iz grupe suglasnika i nazivaju »polu-vokalima«.

Kao što je poznato, današnja podjela glasova zasnovana je na kombinaciji stare grčke i indijske podjele. Grčki filozofi su razlikovali, prema akustičkom utisku, samoglasnike (*pōnēnta*) i suglasnike (*sumphōna*), a između tih dviju glasovnih grupa postojala je i treća »polu-vokali« (*hēmiphōna*) (v. Maurice Grammont: *Traité de Phonétique*, Paris, 1933, 30—31). Indijski gramatičari su opet polazili od učešća govornih organa pri artikulaciji pojedinih glasova i razlikovali su pored samoglasnika, spiranata i okluziva još i »polu-vokale« (Grammont, *op. cit.*).

Savremeni fonetičari prihvatajući i grčku i indijsku podjelu glasova, uz grčki naziv »polu-vokali« (isp. kod Miletića: U našem jeziku imamo devet sonanata: *v*, *j* (polu-vokali))¹ prihvataju objašnjenje indijskih gramatičara o načinu artikulacije tih glasova: čine prelaz od samoglasnika ka suglasnicima.

Prof. Straka ne prihvata ni naziv »polu-vokali« ni objašnjenje da njihova artikulacija čini prelaz od samoglasnika ka suglasnicima.

Što se tiče razlike otvorenosti koja postoji između, recimo, *i* i *u* na jednoj strani i *j* i *v* na drugoj strani, smatralo se da prvi ovdje navedeni glasovi imaju širi tjesnac kojim prolazi vazдушna struja nego što ga imaju glasovi *j* i *v* (odnosno *w*). Prof. Straka, i sa pravom, kaže da ovaj argument ne može izdržati naučnu kritiku. Na osnovu vlastitog iskustva, a i materijala koji daju drugi fonetičari, on konstatuje da širina tog tjesnaca nije konstantna. Nekada *j* ima širi prolaz vazdušnoj struji od prolaza koji ima *i*, pa ipak taj momenat ne utiče na opštu prirodu tih glasova. Oni i dalje ostaju u zoni artikulacije svojih osnovnih fonema: *j* u *aja*, *ojo* ima širi tjesnac od onoga koji ima *i* normalnog obrazovanja. Ova konstatacija ne odnosi se samo na francuski jezik. To potvrđuju i slovenski jezici? Ono što vrijedi za odnos *i* i *j*, vrijedi i za odnos *u* i *v* (*w*). Prema tome, stepen otvorenosti rezonatora ne daje ubjedljive razloge za izdvajanja ovih glasova (*j*, *v* *w*) kao posebne glasovne grupe, a taj momenat i inače ne može biti odlučujući pri podjeli glasova na samoglasnike i suglasnike.

Kao što ne postoje opravdani razlozi, koji polaze od stepena otvorenosti rezonatora, za odvajanje glasova *j* i *v* od ostalih suglasnika, dovoljno ubjedljivih razloga za tu podjelu ne nalazimo ni u načinu njihove tvorbe ili, pak, u akustičkom utisku. Položaj tih glasova u riječi i ovdje ima značajnu ulogu. Ono što karakteriše ove glasove je učešće pri njihovoj artikulaciji istih mišića koji učestvuju i pri artikulaciji ostalih konsonanata. Pojačana ili oslabljena artikulacija podjednako se odražava i na *j* i *v* (*w*) kao i na bilo koji drugi suglasnik: pojačana artikulacija utiče na njihovu zatvorenost, oslabljena artikulacija djeluje obrnuto. Ovaj momenat, po riječima profesora Strake, potpuno izjednačuje ove glasove sa suglasnicima i daje dovoljno opravdanja da se naziv »polu-vokali« briše iz lingvistike i fonetike.

Ono što vrijedi za genetičku stranu ovih glasova, vrijedi i za njihovu funkcionalnu stranu. Glasovi *j* i *v* (*w*) nikako se ne javljaju kao fonološke opozicije vokalima *i* i *u* nego se fonološki suprotstavljaju drugim suglasni-

¹ B. Miletić, *Osnovi fonetike srpskog jezika*, Beograd 1952, 24.

² F. Bezlag, *Oris slovenskega knjižnega izgovora*, Ljubljana 1939 — slike 61—64, 86—89, 65 i Sl. Miletić, *Izgovor srpskohrv. glasova*, 66.

cima. Prof. Straka smatra da je u pravu B. Hala kad kaže da glasovi *j*, *v* (*w*) nisu varijante vokala *i* i *u*, on ih čak ne ubraja ni među glasove *r*, *l*, *m*, *n* koji su funkcionalno bivalentni — mogu imati i samoglasničku i suglasničku funkciju u riječi (*r*, *l*, *m*, *n*: *r*, *l*, *m*, *n*), jer *j* i *v* ne mogu biti nosioci sloga ili, pak, akcenta. Sve to jasno govori da *j* i *v* ne predstavljaju nikakve prelazne glasove nego da su to pravi suglasnici.

Posebno je pitanje da li treba u fonetici i dalje zadržati znake *i* i *u*? Pošto mi nismo uvijek u mogućnosti da akustički tačno odredimo da li je u pitanju samoglasnik ili suglasnik, ti znaci se mogu i dalje zadržati, ali: »il faut seulement avoir à l'esprit qu'il ne s'agit nullement d'une catégorie d'articulation intermédiaires« nego da je u pitanju akustička realnost.

A. Peco